

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Az észak-atlanti térség történelmi távlatból

GYÖNKI VIKTÓRIA

*Az izlandiak és a norvég királyok viszonya
a középkorban*

SZÜCS PÉTER

*II. Gusztáv Adolf belföldi propagandája
a harmincéves háborúban*

KÖKÉNY ANDREA

*John Adams és a holland–amerikai
kapcsolatok kezdetei*

HORVÁTH EMŐKE

*A magyar–kubai diplomáciai kapcsolatok
létrejöttének sajátos fordulatai*

PÁLL BJÖRNSSON

*Jón Sigurðsson emlékezete
és a nemzeti egység megteremtése Izlandon*

PINTÉR KÁROLY

*Kormányzat és vallás viszonya
a 20. századi Egyesült Államokban*

33. évf.

2018

1. szám

Bemutatjuk Peter S. Onuf amerikai történészt

33. évfolyam

2018. 1. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

VAJDA ZOLTÁN

A kiadvány

az

a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara,
a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kara,
a Szegedért Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
és a Nemzeti Együttműködési Alap
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GÉZA
TOMKA BÉLA
TÓTH HAJNALKA
TÓTH SZERGEJ
VUKMAN PÉTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

GYÖNKI VIKTÓRIA A politikus Snorri Sturluson. Az izlandiak és a norvég királyok viszonya a középkorban	5
SZÜCS PÉTER II. Gusztáv Adolf belföldi propagandája a harmincéves háborúban	16
KÖKÉNY ANDREA John Adams és a holland–amerikai kapcsolatok kezdetei	38
HORVÁTH EMŐKE A magyar–kubai diplomáciai kapcsolatok létrejöttének sajátos fordulatai. 1959–1961	50
PÁLL BJÖRNSSON Egy nemzeti hős megalkotása. Jón Sigurðsson (1811–1879) emlékezete és a nemzeti egység megteremtése Izlandon (Fordította: <i>Vajda Zoltán</i>)	69
PINTÉR KÁROLY Jefferson fala. Kormányzat és vallás viszonya a 20. századi Egyesült Államokban – egy metafora tükrében	79
BARTHA ÁKOS Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai ideológiája a harmincas évek első felében ..	94

Műhely

LÉVAI CSABA Forradalom – háború – rabszolgaság. Az amerikai forradalom hatása George Washington rabszolgasággal kapcsolatos felfogására	122
VENKOVITS BALÁZS Záródó kapuk, új lehetőségek. Magyar kivándorlás Észak-Amerikába a 20. század elején	131
PETERECZ ZOLTÁN Amerikai vélemények a két világháború közti Magyarországról	144
DÖMÖTÖR ILDIKÓ Egy katolikus angol utazónő Magyarországon. Julia Byrne nyugat-magyarországi emlékei 1867-ből	155
EGIL BAKKA A polka és előtörténete (Fordította: <i>Felföldi László</i>)	165

Határainkon túl

„A jó nemzeti történetírás valójában nemzetközi történelem”. Interjú Peter S. Onuf amerikai történészprofesszorral (A beszélgetést készítették: <i>Lévai Csaba</i> és <i>Vajda Zoltán</i>)	175
Peter Onuf műveinek válogatott bibliográfiája	179
PETER S. ONUF A szabadság köztársasága: a szabadok földje és a rabszolga otthona (Fordította: <i>Vajda Zoltán</i>).....	181

Figyelő

Magyarország és az Egyesült Államok huszadik századi kapcsolatainak fél évszázada (Borhi László: <i>Nagyhatalmi érdekek hálójában</i> , Budapest: Osiris–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015.) PETERECZ ZOLTÁN	204
Információbőség – a szabadkőművességről (Róbert Péter [General Editor], Jan A. M. Snoek [ed.], Cécile Révauger [szerk.]: <i>British Freemasonry 1717–1813</i> (Vol. 1. Institutions, Vol. 2. Rituals I, Vol. 3. Rituals II, Vol. 4. Debates, Vol. 5. Representations), New York: Routledge 2016.) VÁRI LÁSZLÓ	208
Alexander Bach belügyminiszterségének mérlege (Georg Seiderer: <i>Oesterreichischen Neoaabsolutismus unter Bach 1849–1859</i> . Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 2015. [Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Hrsg. vom Institut für Neuzeit und Zeitgeschichtsforschung der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Band XXXIV.] MANHERCZ ORSOLYA	213
Egyháztörténet szabadságharcos nézőpontból (Molnár Ferenc: <i>A Munkácsi Egyházmegye 1848–1849-ben. Tanulmányok és kronológia</i> . Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 2014.) SOLYMOSI JÓZSEF	218
Kelet-európai sorsfordulók (Kelet-európai sorsfordulók. Tanulmányok a 80 éves Palotás Emil tiszteletére. Szerk. Juhász József et. al. <i>L’Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék</i> , Budapest, 2016.) SCHREK KATALIN	221
Frankofónia Magyarországon (Gálffy László–Sáringer János [szerk.]: <i>Fehér Lovag: tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára</i> . Lazi Könyvkiadó, SZTE BTK Középkori Egyetemes Történeti Tanszék, Szeged. 2015.) FÁBIÁN LAURA	226
Számunk szerzői	231

GYÖNKI VIKTÓRIA

A politikus Snorri Sturluson

*Az izlandiak és a norvég királyok viszonya a középkorban**

Saxo Grammaticus a 12. században írt *Gesta Danorum* című művében szorgalmas és tudásra éhes népként jeleníti meg Izland szigetének lakóit, akiknek írásait saját munkája fontos forrásainak tartja. A dán történetíróra nagy hatást gyakoroltak mind az izlandi történetírók, mind azon barátai, akiknek segítségével részletesen beszámolt a szigetről, ahol ő maga valószínűleg sohasem fordult meg.¹

874-ben egy Ingólfr Arnarson nevű norvég törzsfő volt az első telepes, aki Izlandot választotta lakóhelyéül. A következő évtizedekben többen is követték példáját, mígnem 930-ra a sziget nagyjából teljesen benépesült. Az izlandi kivándorlás egyik legfontosabb okaként I. (Széphajú) Harald (c. 872–931) uralkodását és központosító, egységesítő törekvéseit szokták említeni. A kapcsolódó hagyomány több forrásban is fellelhető, így többek közt az izlandi nemzetség-ságákban (*Íslendingasögur*) és a Snorri Sturluson által írt *Heimskringlában* is.² Noha Izland független volt, és nem tartozott a norvég királyok uralma alá, a két ország közötti kapcsolat a következő évszázadokban is szoros maradt. Az állam berendezkedésének

* A cikk alapjául szolgáló előadás elhangzott az *Irány észak! Epizódok Skandinávia történetéből* című konferencián Pécsen, 2014. március 29-én.

¹ Saxo Grammaticus 16 kötetes, latin nyelvű művét a 12. században írta. A dán királyok történetéről szóló munka a korai, legendás uralkodókkal kezdődik, és betekintést nyújt a skandináv mitológiába is. Utolsó könyve a dán polgárháborút és Nagy Valdemár király uralkodását írja le. A mű megírásának célja a dánok Német-Római Birodalomtól való függetlenségének a hangsúlyozása.

„*Nec Tylensium industria silentio obliteranda. Qui cum ob natiuam soli sterilitatem luxurię nutrimentis carentes officia continęe sobrietatis exerceant omniaque uitę momenta ad excolendam alienorum operum notitiam conferre soleant, inopiam ingenio pensant. Cunctarum quęppe nationum res gestas cognossa memorięque mandare uoluptatis loco reputant, non minoris glorię iudicantes alienas uirtutes dissere quam proprias exhibere. Quorum thesaurus historicarum rerum pignoribus refertos curiosius consulens haut paruam presentis operis partem ex eorum relationis imitatione contexui. Nec arbitros habere contempsit, quos tanta uestatis peritia callere cognoui.*” Saxo Grammaticus: *Gesta Danorum – Danmakhistorien* Bind I. København, 2005. 76.

² A középkori izlandi elbeszéléseket *saga* névvel illetjük. A műfajon belül számos alcsoport létezik, ezek közül az egyik a nemzetségi *sagák*, amelyeket a 12. századtól kezdve jegyeztek le. A történetek cselekményei körülbelül 950 és 1050 közé tehetőek. A történetek alapjai tehát a szóbeli hagyományban gyökereznek.

A *Heimskringla* egyike a király-ságáknak. Középpontjában a középkori norvég királyok állnak. A *Heimskringla* több más krónikához hasonlóan Izlandon íródott, ezért a sziget lakói is gyakran tűnnek fel szereplőként. A király-ságák hangneme változó: van, amelyik előnyös színben tünteti fel a királyokat, mint például a *Heimskringla* és a *Fagrskinna*, mások viszont kritikusabbak. A *Morkinskinna* például az izlandiakat mintegy ellenzékként mutatja be, akik képesek a királyokkal szembe szállni – nem harcban, hanem szellemileg.

fokozatos változásával Izlandon a hatalom egyre inkább egy maroknyi, egymással versengő család kezében kezdett összpontosulni, amivel párhuzamosan a norvég befolyás egyre nagyobb mértéket öltött. Végül az izlandiak néhány évszázados függetlenség – és egy polgárháború – után az 1260-as években a norvég király fennhatósága alá kerültek.

A jelen tanulmány célja az izlandiak és a norvég királyok viszonyának bemutatása egy izlandi politikus és író, Snorri Sturluson személyének és pályafutásának elemzésén keresztül. Snorri az ország történelmének egyik legnagyobb fordulópontján élt, és maga is fontos szerepet játszott a korabeli események alakulásában. E szerep pontos mibenléte azonban mind a mai napig vitatott kérdés, amint az is, vajon meg akarta-e őrizni hazája függetlenségét. Figyelemreméltó írói munkásságának vizsgálatával talán közelebb juthatunk politikai elképzeléseinek megismeréséhez.

Snorri Sturluson élete és politikai pályafutása

Snorri Sturluson 1179-ben született Hvammurban. Apja, Sturla Þórðarson alapozta meg a család tekintélyét, akinek 1184-es halálakor Snorri mindössze négyéves volt. Egyáltalán nem volt biztos, hogy fényes jövő áll előtte: harmadik fiú volt a családban, és mire felnőtt, anyja elherdálta vagyonuk legjavát. Szerencséjére nevelőapja³ a befolyásos Oddaverji család tagja, Jón Loptsson lett. Jón 1197-es haláláig Snorri a kulturális központnak számító Oddiban élt, és az itt működő iskola tanulója volt. Jón szoros kapcsolatban állt a norvég királyi családdal, mivel anyja III. (Mezítlábás) Magnús (1093–1103) leánya volt. Snorri valószínűleg tőle szerzte az inspirációt történeti munkáihoz, illetve első kézből kaphatott információkat azokhoz.

1199-ben kötött előnyös házassága nagy vagyonhoz juttatta Snorrit. Borgarfjörðr környékén igyekezett minél több törzsi (*goðorð*) és egyházi (*staðir*) területet a fennhatósága alá vonni. Ennek során alakult ki *ríkije*.⁴ Harmincéves volt, amikor tulajdonába került a leggazdagabb egyházi birtok, Reykholt, amit Stafholt és Melstaðr követett. Bátyjai hasonló taktikát követve igyekeztek hatalmukat növelni: Þórðr a Snæfellsness-félszigeten található Staðrt vonta befolyása alá, Sighvatr pedig a korábban örökölt Hjaðarholt melletti Grenjaðarstaðr

³ Mind a *sagák*, mind pedig Izland első törvénykönyve, a *Grágás* is beszámol erről a szokásról. A gyermekeket gyakran adták nevelésbe más tanyákra rokonokhoz vagy a családhoz közel álló barátokhoz, azt remélve, hogy ezzel még több tudásra és tapasztalatra tesznek szert. Ugyanakkor az is előfordult, hogy házhoz vettek nevelőt, és az gondoskodott a gyermekekről. Erre példa a *Brennu-Njáls sagá*ban a felszabadított Þórðr, aki Njáll fiait nevelte fel. Bővebben erről a témáról: Karlsson, Gunnar: *Barnaðóstur á Íslandi að fornu*. In: Jakobsson, Ármann – Tulinius, Torfi (rit.): *Miðalda-börn*. Reykjavík, 2005. 37–62.

⁴ Bagge, Sverre: *Society and Politics in Snorri Sturluson's Heimskringla*. Berkeley – Los Angeles – Oxford, 1991. 12. 930 körül már kialakult Izland területi felosztása. A törzsi vagy nemzeti területek (*goðorð*) élén a *goði* (törzsfő vagy nemzeti vezető) állt. A 13. század elején a törzsi, valamint az egyházi területek (*staðir*) nagyhatalmú családok kezében egyesültek. Ez a folyamat a társadalom átalakulását is maga után vonta, ugyanis az addig személyes kapcsolatban lévő *goði* és *bóndi* (szabadparaszt) eltávolodott egymástól. Sigurðsson, Jón Viðar: *Chieftains and Power in the Icelandic Commonwealth*. Odense, 1999. 44. Egy időben azzal, hogy a hatalom az úgynevezett „nagy törzsfők” (*stórgoði*) kezében összpontosult, egyre több terület került ellenőrzésük alá. A *ríki* mintegy kis királyságként működött: vezetője hatalmi érdekeit szolgálta, és képviselte az évente megrendezett népgyűlésben (*alþingi*). A legnagyobb strukturális újdonság az volt, hogy megjelent egy gazdagabb szabadparaszi réteg (*stórbændr*), mintegy középosztályként. Byock, Jesse: *Viking Age Iceland*. London, 2001. 347.

ura lett.⁵ Snorri unokaöccse, Sturla Þórðarson, aki a *Sturlunga saga* szerzője volt, így emlékezik meg rokona felemelkedéséről: „Nagyúr [höfðingi mikill] lett belőle, mivel nem volt szűkében a vagyonnak.”⁶

Snorrit kétszer is megválasztották az ország törvénytmondójának (*lögsggmaðr*),⁷ és többször megfordult a norvég királyi udvarban. Első kapcsolatfelvétele a norvég királlyal még 1200 előtt történt, amikor verset intézett Sverrir királyhoz (1184–1202). Később Sverrir unokaöccsének, Örült Hákon jarlnak⁸ írt költeményt, amelyért busás jutalmat kapott: egy pajzsot, egy kardot, egy páncélt, egy költeményt Máni udvari skald részéről, valamint egy meghívást Hákon udvarába. A jarl azonban 1214-ben meghalt, így Snorri már nem élhetett ez utóbbi lehetőséggel.⁹

Snorrit ugyan szoros kapcsolat fűzte IV. (Öreg) Hákon királyhoz (1217–1263), de mindkét norvégiai útja alkalmával (1218–1220, 1237) inkább a régens Skúli jarl (1237–1240) udvarában időzött, mintsem nála. Ennek ellenére a norvég királyi udvartartásnak, a *hirðnek* is tagja lett az itt töltött idő alatt, először *skutillsveinn*, majd *lendr maðr* ranggal.¹⁰ Snorri viselkedésének magyarázata az lehet, hogy Hákon még csak gyermek volt, amikor találkoztak, Skúli viszont régensként egy hatalma teljében lévő főúr. Snorri talán azt is hitte, Skúli idővel elveszi a hatalmat a fiatal királytól.

1220-ban a norvégok Izland meghódítását tervezték, Snorri azonban sikeresen elhárította a közvetlen beavatkozás veszélyét: felajánlotta szolgálatait a királynak, és ígéretet tett: elnyeri számára az izlandi törzsfők támogatását. Ezt az ígéretét végül nem teljesítette. Amikor Hákon király és Skúli jarl viszonya elmérgesedett a hatalomért folytatott harcban, Snorri továbbra is kitért a jarl oldalán. Végül Hákon kerekedett felül: 1240-ben megölette Skúlit, majd egy évre rá Snorrit is saját házában, Reykholtban. Ez utóbbi gyilkosság végrehajtója Gizurr Þorvaldsson volt, aki később Izland első helytartója, jarlja lett.¹¹

⁵ Tulinius, Torfi: *Pierre Bourdieu and Snorri Sturluson – Chieftains sociology and the development of literature in medieval Iceland?* In: Jørgensen, Jon Gunnar (red.): *Snorres Edda i Europeisk og Islandsk kultur*. Reykholt, 2009. 50–51.

⁶ „Gerðist hann þá höfðingi mikill því að eigi skorti fé.” Thorsson, Örnólfur (rit.): *Sturlunga saga, Árna saga biskups, Hrafnas saga sveinbjarnarsonar hin sérstaka I*. Reykjavík, 2010. 212.

⁷ A törvénytmondót háromévente választották meg a törvényhozó tanács (*logrétta*) tagjai. Hivatali ideje alatt feladata a szájhagyomány útján élő törvény felmondása volt, amelyet fejből kellett tudnia. A törvénytmondó volt a törvényhozó tanács vezetője, amelynek feladata új törvények meghozatala és a régi törvények átvizsgálása volt. Tagjai csak törzsfők lehettek. Byock: *Viking Age Iceland*, 174–175.

⁸ Hákon galinn (sz. k. 1170–1214). A jarlok magas rangú nemesek voltak a középkori skandináv királyságokban. Legtöbbször hadvezérként is működtek. Az uralmuk alatt álló terület a király birtoka volt.

⁹ Nordal, Guðrún: *Snorri and Norway*. In: Mundal, Else (red.): *Reykholt som Makt- og Lærdomssenter – I den Islandske og Nordiske Kontekst*. Snorrastofa – Menningar- og Miðaldasetur. Reykholt, 2006. 77.

¹⁰ A királyi udvartartás tagjait három csoportra osztották. Ezek közül a legalacsonyabb, harmadik osztály *hirðmaðr*, vagyis az udvaronc, a második a *skutillsveinn*, vagyis a pohárnok, az első pedig a *lendr maðr*, a földbirtokos. Bagge: *Society and Politics*, 12.

¹¹ Nordal, Guðrún: *Sturlunga saga and the context of saga-writing*. In: Hines, John – Slay, Desmond (eds.): *Introductory Essays on Egils saga and Njáls saga*. London, 1992. 2–3. Hákont végül 1247. július 29-én koronázták meg, ami a Sverrir dinasztia végső győzelmét jelentette ellenfeleivel szemben.

Izland és a Norvég Királyság kapcsolata az 1260-as évekig

Izland függetlensége a 870 körüli betelepüléstől egészen az 1260-as évekig tartott. Széphajú Harald egységesítő politikája a szigetre nem terjedt ki. A királyi hatalom ugyan a központosítás felé mozdult el, de annyira mégsem volt stabil, hogy Izlandot a hatalma alá vonja. Ugyanakkor az izlandiak sem szakadtak el korábbi szülőföldjükről. A kereskedelmi kapcsolat megmaradt, elsősorban a nyugati parton található Bergennel. Ari Þorgilsson *Íslendingabók* című műve szerint a nyugati parton található Gulen népgyűlés (*Gulaping*) törvényei alapján készültek az izlandi törvények.¹²

Kulturális kapcsolatok tekintetében is megfigyelhető, hogy Izland nem szakadt el Norvégiától. A nyelv közös volt, habár néhány évszázad eltelte után már jelentős különbségek jelentek meg. A norvég nyelvet kontinentális hatások formálták, míg az izlandiak területi elszigeteltségüknek köszönhetően gyakorlatilag megőrizték nyelvüket. Izlandon rengeteg kézirat készült a középkor folyamán, amelyből sokat Norvégiában adtak el. A norvég királyságok (*konungasögur*) nagy része is Izlandon íródott – ezekről a későbbiekben esik majd szó. A történetek főszereplői a középkori norvég királyok. Izlandi költők (szkald) gyakori vendégei voltak a norvég főúri és királyi udvaroknak. A 14. század első felében íródott *Codex Uppsaliensis*ben (D11) található a Prózai Edda egyik fennmaradt változata. Ennek része a *Skáldatal* (A költők listája), amely felsorolja a fontosabb költőket, akik norvég királyok vagy jarlok szolgálatában álltak. A lista alapján úgy tűnik, hogy a 10. századtól kezdve a híres költők nagy része izlandi származású volt.¹³

A norvég királyok először a kereszténység révén igyekeztek befolyást szerezni Izlandon. Olaf Trygvason (995–1000) befolyásos izlandi törzsfőként kereszttül igyekezett érvényt szerezni akarátának Norvégiában és Izlandon egyaránt. Misszionáriusokat küldött Izlandra a 10. század második felében. Ezek közül kettő neve ismert: Stefnir Þorgilsson, akit hittérítő tevékenysége miatt kiutasítottak Izlandról. A német vagy flamand származású Þangbrandr már nagyobb sikerrel járt, ahogy arról a *Brennu-Njáls saga* is megemlékezik.¹⁴ Ugyanakkor úgy tűnik, hogy az izlandiak is nyitottak voltak az új hit elfogadására, és több törzsfő maga hívott térítő papokat. Izland végül 1000 körül tért át a keresztény hitre. A döntést a Népgyűlés hozta meg, de meghagyták a lehetőséget arra is, hogy nem nyilvánosan a régi isteneket is tiszteljék.¹⁵

Az első keresztény templomokat törzsfők alapították, akikkel együtt házuk népe is megtért. Sokan közülük papok lettek. Izlandon két püspökséget alapítottak: 1056-ban Skálholtot, 1106-ban pedig Hólar-t. A püspököket a Népgyűlés nevezte ki, majd később a trodheimi érsek. Később az egyházi elöljárókat a hamburg-brémai, a magdeburgi vagy a lundi érsek

¹² Ari Þorgilsson izlandi pap volt a 11–12. század fordulóján. Az egyik munkája az *Íslendingabók*, vagyis az Izlandiak könyve. Ebben a műben összefoglalja, hogyan érkeztek meg az első norvég telepesek Izlandra, és hogyan népesítették be pár évtized alatt. Képet kaphatunk a közigazgatás kialakításáról és megszervezéséről, a törvények eredetéről és a kereszténység felvételéről.

¹³ Gyönki Viktória: *Izlandi skaldok a 10–13. században*. In: Csiszár Imre – Kómiás Péter Miklós (szerk.): *Tavaszi Szél 2014 Konferenciakötet*. Debrecen, 2014. 127–128.

¹⁴ A *Brennu-Njáls saga* az egyik leghosszabb, 13. században keletkezett történet. A történet középpontjában a folyamatos konfliktus és vérbosszú áll, általában két nemzetiség vagy érdekcsoport között. Legfontosabb szereplője a törvényekben jártas és kevésbé harcias Njáll, aki nagy befolyást gyakorol nemcsak családtagjai, hanem barátai cselekedeteire is. A történet fordulópontjának tekinthető a kereszténység felvétele, amely jelentősen megváltoztatja Njáll személyiségét is. A térítés központi figurája Þangbrandr, aki szóval térít, de ha kell, fegyverrel is szembeáll a rátámadó pogányokkal.

¹⁵ Gyönki, Viktória: *The "First Steps" of Christian Faith in Iceland*. In: Szávay László – Gér András László – Jenei Péter: *Hegyen épült város*. Budapest, 2016. 162., 164.

iktatta be. A norvég uralom kezdetével megszűnt az a gyakorlat, hogy a püspökök izlandiak voltak.¹⁶

A II. (Szent) Olaf (1015–1030) uralma alatt kezdődő fennhatóságról a *Grágás* nevű izlandi törvénykönyvben olvashatunk. A *Kónungsbók* nevű kéziratban található passzus szerint az izlandi előljárók (püspökök és törzsfők) elismerik Olaf hatalmát, aki törvényeket is adott Izlandnak.¹⁷ Ugyanakkor mindkét ország törvényeiben található olyan passzusok, amelyek a másik országból érkezőkre vonatkoznak.

A két ország között tehát folyamatosan megvolt a kapcsolat, és úgy tűnik, hogy Izland alárendeltként vett részt benne. Snorri Sturluson munkásságán keresztül talán ki is derül, milyen volt ez a viszony egy nemzetséggő szempontjából, és ez miként tükröződik a korabeli irodalomban.

Snorri művei és szerzőségének kérdése

Snorri fő műve, a korábbi írott forrásokon alapuló *Heimskringla* a norvég királyok életét foglalja össze. Keletkezését 1230 körülre helyezik. Snorri előtt már más izlandiak is írtak történelmi munkákat, amelyek minden bizonnyal rá is hatással voltak. A norvég királyok tetteiről a hagyomány szerint Sæmundr Sigfússon (1056–1133) írt először. Latin nyelvű munkája sajnos elveszett, és Snorri sem hivatkozik rá egyértelműen, Ari Þorgilsson egyetlen fennmaradt munkáját, az *Íslendingabók*ot azonban megemlíti a *Heimskringla* előszavában.¹⁸

A 12–13. század fordulóján két kortárs forrás is született Norvégiában: a *Fagrskinna* és az *Ágrip*.¹⁹ Snorri mindkét írást ismerte és felhasználta művében. Az *Ágrip*ből csaknem szóról szóra átvett egy neki tetsző szerelmi történetet Széphajú Haraldról, a *Fagrskinnából* pedig több verset is idézett a *Heimskringlában*. A *Fagrskinna* kifejezetten a norvég királyoknak készült, és Marlene Ciklamini véleménye szerint Snorri is hasonló szándékkal írhatta a *Heimskringlát*. Ezt alátámasztja, hogy részletes, élvezetes irodalmi mű, és teljesen megfelel az arisztokrata elvárásoknak.²⁰

Snorri művét érdemes összevetni a *Morkinskinnával* is, amelynek eredeti, mára elveszett kéziratát 1200-ra datálják. A *Morkinskinna* narrációja hasonlatos a későbbi izlandi sagákéhoz. Ciklamini szerint Snorri nagyszerűsége abban rejlik, hogy a király-sagákban ötvözni tudta a krónikák és a sagák stílusát.²¹ A *Morkinskinna* a *Heimskringlával* szemben részletesebben ír a királyok tetteiről. Míg Snorri történetei csak az uralkodókra fókuszálnak, addig

¹⁶ Gyönki: *The "First Steps" of Christian Faith*, 164–165.

¹⁷ Jóhanesson, Jón: *Íslands historie i mellomalderen*. Oslo–Bergen–Tromsø, 1969. 89–90.

¹⁸ Ciklamini, Marlene: *Snorri Sturluson*. Boston, 1978, 33–38.

¹⁹ Az *Ágrip af Nóregskonungasögum* a norvég királyokról szóló krónika, amelyet ismeretlen szerző írt 1190 körül. A krónika Fekete Halfdán halálától (kb. 860) Ingi király trónra lépéséig (1136) tart, de feltételezhető, hogy eredetileg Sverrir király uralkodásáig írták. Az egyetlen fennmaradt kézirat Izlandról származik, és a 13. századra datálják. A krónika érdekessége, hogy elsőként tartalmaz skaldikus költészetet. A *Fagrskinnáról* fentebb már esett szó. A 1220 körül keletkezett krónika nevét a kézirat borítójáról kapta (szép bőr). Az eredeti kézirat egy tűzvészben pusztult el, és csak másolatai maradtak fenn. Az ismeretlen szerző valószínűleg több, korábban íródott krónikát is felhasznált munkájához, míg maga a *Fagrskinna* Snorri forrása volt. A mű Fekete Halfdán uralkodásával kezdődik, skaldikus költészetet tartalmaz, és nagy hangsúlyt fektet a csataleírásokra.

²⁰ Ciklamini: *Snorri Sturluson*, 33., 41–42.

²¹ Ciklamini: *Snorri Sturluson*, 42.

a *Morkinskinna* az udvarban élő alattvalókat, valamint az udvarba érkező izlandiakat is bemutatja.²²

Az *Íslendingasögur* vagy nemzetség-ságák lejegyzése a 12. század végén kezdődött, tehát nagyjából két-három évszázaddal az általuk elbeszélt eseményeket követően. Ezek a történetek szájhagyomány útján maradtak fenn, forrásértékük a mai napig vitatott, mint ahogy az is, vajon Snorrihoz köthető-e a saját nemzetségének tagjait bemutató *Egils saga Skalla-Grímssonar*.²³ Patricia Pires Boulhousa nemcsak az *Egils saga*, de a *Heimskringla* esetében is vitathatónak tartja Snorri szerzőségét,²⁴ mivel egyetlen olyan kézirat sem maradt ránk, amely egyértelműen hozzá kötné azt. Legkorábban 16. századi dán fordítások tulajdonítják Snorriknak a művet, a köztudatban mégis általános egyetértés mutatkozik arra nézve, hogy Snorri a *Heimskringla* szerzője.²⁵

A kérdéskört több tanulmány is vizsgálta már,²⁶ nem egyszer a modern technika eszközeit is alkalmazva. A szerző felhasznált szókincsére irányuló vizsgálatok jelentős hasonlóságot mutattak az *Egils saga* és Snorri más művei közt. Mivel azonban nem bizonyítható százszázalékosan Snorri szerzősége, az árnyaltabb, köztes vélemények szerint stílusa csak hatást gyakorolt a saga megírójára.²⁷

Ha elfogadjuk Snorri szerzőségét, megállapíthatjuk, hogy a norvég királyokat egészen másként mutatja be az *Egils sagában*, mint a *Heimskringlában*. A mű valószínűleg életének utolsó éveiben keletkezett, amikor már kiábrándult a norvég királyi hatalom törekvéseiből. Mivel Snorri Egill leszármazottja, alakja a norvég királyokkal szembeni ellenállás egyfajta szimbóluma lehet.²⁸ Ám Guðrún Nordal egy tanulmányában kiemeli, hogy a mű nem a királyság intézményét, hanem az igazságtalan uralkodókat támadja, jelen esetben Széphajú

²² Jakobsson, Ármann: *A Sense of Belonging. Morkinskinna and Icelandic Identity, c. 1220*. Odense, 2014. 12., 15. A *Morkinskinna* szintén borítójáról kapta nevét (rohadt bőr). Ismeretlen szerzője 1220 körül írhatta. A krónika a norvég királyokat mutatja be 1025 és 1157 között. A *Heimskringla* és a *Fagrskinna* írói is forrásként használhatták. Érdekessége, hogy több rövid történet főszereplői izlandi utazók.

²³ Az *Egils saga Skalla-Grímssonar* az egyik leghosszabb, több generáció sorsát bemutató izlandi történet. Egill nagyapja, Kveld-Úlfr határozta el, hogy családjával Izlandra települ. Azonban mindvégig megmaradt a kapcsolat Norvégiával. Egill, aki a harcos viking archetípusa, több alkalommal is ösztetűzésbe került a norvég királlyal. Erőszakos természete mellett kiváló költő volt. Több királyi udvarban és csatában is megfordult. A remélt hősi halál helyett azonban az öregség végez vele. A saga szereplői a 10. században éltek, de a történetet csak 1240 körül írták le. Hasonlóan más saga-hősök-höz, Egill személye és cselekedeteinek valóság tartalma megkérdőjelezhető.

²⁴ Boulhousa, Patricia Pires: *Icelanders and the Kings of Norway – Medieval sagas and Legal Texts*. Leiden–Boston, 2005. 202.

²⁵ Ciklamini: *Snorri Sturluson*, 16.

²⁶ Lásd: Hallberg, Peter: *Snorri Sturluson och Egils saga Skallagrímssonar: Ett försök till språkling författarbestämning*. Reykjavík, 1962.; Ólason, Vesteinn: *Er Snorri höfundur Egils sögu?* Skínir, vol. 142. (1968) 48–67.; Einarsson, Bjarni: *Litterære forudsætninger for Egils saga*. Reykjavík, 1975.; Kristjánsson, Jónas: *Egils saga og konungasögur*. Reykjavík, 1977.; Bermann, Melissa A.: *Egill saga and Heimskringla*. Scandinavian Studies, vol. 54. (1982) No. 1.

²⁷ Lásd: West, Ralph: *Snorri Sturluson and Egils saga: Statistic of Style*. Scandinavian Studies, vol. 52. (1980) No. 2. Ugyanígy feltételezhető, hogy Snorri hatást gyakorolt a Laxdæla saga megírására is. Vö: Madelung, Margaret Arent: *Snorri Sturluson and Laxdæla: The Hero's Accoutrements*. In: Weinstock, John M. (ed.): *Saga and språk: studies in language and literature*. Austin, 1972.; uő: *The Laxdæla Saga: Its Structural Patterns*. Chapel Hill, 1972.

²⁸ Nordal: *Sturlunga saga*, 2–3.

Haraldot és Vérescsatabárdú Eriket (947–948).²⁹ Ezt az elméletet támogatja Torfi Tulinius is, aki valószínűnek tartja Snorri szerzőségét, érvelését arra alapozva, hogy Snorri maga is a hatalom koncentrálására törekedett. Ő egyesítette a Borgafjörðr régiót – azt a területet, amelyet először Egill apja, a honfoglaló Skalla-Grímr vett birtokba. Snorri tehát saját családjának mély kötődését akarhatta hangsúlyozni a saga megírásával, legitimálva annak hatalmát a terület felett.³⁰ Bár Marlene Ciklamini sem tagadja, hogy Snorri magánemberként nagy figyelmet fordított gyermekei boldogulására, mégis úgy tűnik, hogy házasságaikkal is családjá és végső soron a maga pozícióját kívánta erősíteni. Emellett Ciklamini szerint Snorri minden műve a norvég udvarhoz kötődő politikai törekvést tükrözik, amit az uralkodóknak és magas rangú főuraknak írt dicsérő költeményei is alátámasztanak.³¹ A *Heimskringla* és ezen belül is az *Ynglinga saga* a norvég királyok eredetét mutatja be, amelyet egészen a pogány istenekig vezet vissza. Egy ilyen történet nemcsak az éppen regnáló királyi család rangját, de legitimizációját is szolgálta.

Snorri életének fordulópontja második norvégiai látogatására tehető, amikor a király ellen lázadásra készülő Skúli jarl oldalára állt. Tény, hogy Snorri két év alatt egyszer sem kereste fel a királyt, majd annak engedélye nélkül tért haza Izlandra. Mindezek alapján nem csoda, ha a király árulónak tartotta.

A narráció kérdése Snorri műveiben

Snorri küllhoni tartózkodásához, majd hazatéréséhez kapcsolható legfontosabb műve a *Hátatal*, amely a *Próza Edda* részeként maradt fenn. A költemény Hákon és Skúli dicséretére íródott, azonban Hákon esetében ez a dicséret inkább gúnyosnak tetszik.³²

Más hangnemben íródott a királyok személyes jellemvonásairól szóló *Norvég Királytükör* (*Konungs skuggsiá*), amelyben az uralkodó Isten személyes helytartójaként, egyfajta *rex iustus*-ként jelenik meg.³³ A sagák is inkább arra helyezik a hangsúlyt, hogy bemutassák, a személyes erények és szerencse miképpen szolgálta a királyokat abban, hogy sikeres uralkodók legyenek.³⁴ Izland 1262-ig nem állt királyi fennhatóság alatt, így a hatalom birtoklásáról a norvégokétól eltérő kép alakult ki, és nem is kötődött hozzá semmiféle hivatalos ideológia.³⁵

A mai napig vitatott, vajon mi lehetett Snorri szándéka a *Heimskringla* megírásával. Magnús Fjalldal véleménye szerint Snorri üzenete a kortárs olvasók számára az volt, hogy jobb távol maradni a norvég királytól. Érvelése szerint Snorri agresszív uralkodóként mutatja be Széphajú Haraldot, Olaf Tryggvasont, II. (Szent) Olafot és III. (Keménykezű) Haraldot (1046–1066).³⁶ Több olyan monológot vagy beszédet is olvashatunk a *Heimskringla*ban,

²⁹ Nordal: *Snorri and Norway*, 82.

³⁰ Tulinius, Torfi: *The Matter of the North – The Rise of Literary Fiction in Thirteenth-Century Iceland*. Odense University Press, 2002. 242.

³¹ Ciklamini: *Snorri Sturluson*, 33–34.

³² Nordal: *Sturlunga saga*, 2.

³³ Sigurðsson, Jón Viðar: *Kings, Earls and Chieftains. Rulers in Norway, Orkney and Iceland c. 900–1300*. In: Steinsland, Gro – Sigurðsson, Jón Viðar – Rekdal, Jan Erik – Bauermann, Ian (eds.): *Ideology and Power in the Viking and Middle Ages – Scandinavia, Iceland, Ireland, Orkney and the Faroes*. Leiden–Boston, 2011. 69.

³⁴ Sigurðsson: *Kings, earls and chieftains*, 69.

³⁵ Sigurðsson: *Kings, earls and chieftains*, 70.

³⁶ Fjalldal, Magnús: *Beware of Norwegian Kings: Heimskringla as Propaganda*. *Scandinavian Studies*, vol. 85. (2013) No. 4. 457. Széphajú Harald egyesíteni kívánta Norvégiát, ami elől sokan el-

amely valamely uralkodó ellen irányul, például a jelentéktelen hatalommal rendelkező Hrórekr és Einarr kiskirályok beszédeiben az *Ólafs saga Helgában* (*Szent Olaf sagája*):

Þá segir Hrórekr: „En er Óláfr þóttisk fullkominn í ríki, þá var fyrir honum engi maðr sjálfráði. Gekk hann við freku at við oss smákonunga at heimta undir sik þær skyldir allar, er Haraldr inn hárfagri hafði hér tekit, ok enn sumt frekara, en at síðr váru menn sjálfráða fyrir honum, at engi réð, á hvern guð trúa skyldi. [...] Veit ek eigi þat, þótt minn frændi sé konungr yfir landi, hvárt batna skal við þat minn rétrtr nokkut...“³⁷

Aztán Hrórekr így szólt: „De amikor Olaf teljesen uralma alá vonta az országot, senki sem maradt független a hatalmától. Keményen bánt velünk, kisebb királyokkal, hogy magának követelje mindazon bevételeket, amelyeket Széphajú Harald itt beszedett, és más dolgokban még ennél is keményebb volt. Olyan kevés szabadsága volt az embereknek miatta, hogy senki meg nem mondhatja, melyik istenben hitt. [...] Még ha a saját rokonom is uralkodna az országon, akkor se tudnám, hogy bármilyen tekintetben erősödnének-e a jogaim.”³⁸

Þá svarar Einarr: „En ef ek skal segja mína ætlan, þá hygg ek, at sá myni til vera hérlandsmönnum at ganga eigi undir skattgjafar við Ólaf konung ok allar áloggur hér, því líkar sem hann hefir við menn í Nóregi. Ok mun vér eigi þat ófrelsi gera einum oss til handa, heldr bæði oss ok sonum várum ok allri ætt várri, þeirri er þetta land byggvir, ok mun ánauð sú aldrigi ganga eða hverfa af þessu landi. En þótt konungr sjá sé góðr maðr, sem ek trúi vel, at sé, þá mun þat fara heðan frá sem hingat til, þá er konungaskipti verðr, at þeir eru ójafnir, sumir góðir, en sumit illir. En ef landsmenn vilja halda frelsi sínu, því er þeir hafa haft, síðan er land þetta byggðisk, þá mun sá til vera at ljá konungi enskis fangstaðar á, hvárki um landa-eign hér né um þat at gjalda heðan ákveðnar skuldir, þær er til lýðskyldu megi me-task.“

Aztán Einarr így válaszolt: „De ha el kell mondjам, mit gondolok, én úgy találom, hogy az ország lakóinak jobb lenne, ha nem vetnék alá magukat Olaf király adóinak és az összes tehernek, mely a Norvégiában élő emberekre érvényesek. És a szabadság elvesztése nemcsak minket érint majd, hanem a fiainkat és minden rokonunkat is, akik ezen a földön élnek, és a alávetettség sohasem fogja elhagyni ezt az országot. És annak ellenére, hogy hiszem, a király jó ember, később előfordulhat, mint korábban is megesett, hogy uralkodóváltáskor nem ilyenek [jutnak hatalomra], hanem hol jók, hol rosszak. Ha az országnak lakói meg szeretnék tartani a szabadságukat, amivel azóta bírtak, hogy elfoglalták ezt a földet, úgy nem szabad engedni, hogy a király fogást találjon rajtunk. Sem az ország birtoklásával, sem pedig adófi-zetéssel, amelyek egyenértékűek lennének a hűbérességgel.”³⁹

Einar Sveinsson szerint az *Egils saga* az izlandi individualizmust tárja elénk, olyan embereket mutat be, akik nem tudták elviselni az egyre erősödő norvég királyi hatalmat. Más megközelítésben, de hasonló elven alapulva mutatja be az izlandi nemzet kialakulását a *Hall-dórs þátr Snorrasonar* (*Snorri-fia Halldórr története*), a *Stúfs þátr* (*Stúfr története*) és a

menekültek. Mindkét Olaf király a kereszténység bevezetésével, illetve megerősítésével gyakorolt nyomást az izlandiakra.

³⁷ *Ólafs saga helga*. In Bjarni Aðalbjarnarson (rit.): *Heimskringla II*. Reykjavík, 1941–1951. 47–48.

³⁸ *Ólafs saga helga*, 47–48.

³⁹ *Ólafs saga helga*, 216.

*Hreiðars þáttir Heimska (Bolond Hreiðarr története).*⁴⁰ Jesse Byock szerint az *Egils saga* egyoldalúan, az izlandiak részéről tárja elénk a konfliktusokat. Úgy érvel, hogy a történet nem fiktív, de az író a jelent kívánta szolgálni a történettel.⁴¹ A saga első felének meghatározó tényezője a család ellentéte Harald királlyal, amivel szemben áll az, hogy Egill később felajánlja szolgálatait Aðalsteinn angol királynak, majd Erik testvérének, Hákonnak. Tette ezt annak érdekében, hogy befolyást és vagyont szerezzen, ami a király szolgálata útján volt elérhető. A szerző tehát nem általában volt ellensége a királyi hatalomnak, csak bizonyos uralkodóknak.⁴² Torfi Tulinius elemzésében párhuzamba állítja Egill és Snorri életét. Az utóbbi számára szintén fontos volt a nemzetségi kötelék, ugyanakkor a norvég király udvarában is fontos pozíciót töltött be, tehát kötődött a hatalomhoz. Az *Egils saga* kritikus hangvételű ugyan, állapítja meg, de nem irányult kifejezetten a királyi hatalom ellen.⁴³

Snorri alakja a Sturlunga sagában

Az izlandi nemzetség-sagákhoz hasonlóan a *Sturlunga saga* történetgyűjtemény keletkezési ideje is a 13. századra tehető, a benne foglalt események azonban időben sokkal közelebb esnek a lejegyzés idejéhez. A kutatók először a 17. században kezdtek foglalkozni a sagák e csoportjával, köztük is elsőként a dán filológus, Kristian Kålund.⁴⁴ A gyűjtemény nevét a Sturlungr családról kapta. A kutatók sokáig úgy tartották, hogy a művet Sturla Þórðarson, a család egyik tagja írta teljes egészében, hiszen a *Sturlunga saga* bevezetőjében a mű jelentős részét kitevő *Íslendinga saga* írójaként ő szerepel. Ezt az állítást azonban fenntartással kell kezelni, hiszen, ahogy arra Lars Lönnroth felhívja a figyelmet, a művek másolói is befolyásolhatták a leírt szövegeket.⁴⁵

A *Sturlunga saga* a 13. század elején még független Izland történetét mutatja be, ezen belül olyan eseményeket, amelyek az írók (köztük Sturla) életét is érintették. Ha összehasonlítjuk a *Sturlunga sagát* a nemzetség-sagákkal, megállapíthatjuk, hogy az előbbieket kisebb teret szentelnek az egyéni történeteknek, de sokkal több adatot tartalmaznak. Knut Liestøl szerint ez annak tulajdonítható, hogy a nemzetség-sagák tovább léteztek a szóbeli hagyományban, Peter Hallberg viszont azzal érvel, hogy amíg ezek a művek irodalmi fikciók, addig például az *Íslendinga saga* dokumentált történeti munka.⁴⁶

Sturla természetesen nagybátyjáról is írt művében – és az idevágó részek hangneme sok vita tárgyát képezte. Snorri a vártnál rosszabb fényben tűnik fel művében, interpretációját

⁴⁰ Sveinsson, Einar Ó.: *The Age of the Sturlungs – Icelandic Civilization in the Thirteenth Century*. Ithaca – New York, 1953. 32.

⁴¹ Byock, Jesse: *Social Memory and the Sagas: The Case of Egils saga*. *Scandinavian Studies*, vol. 76. (2004) No. 4. 302.

⁴² Tulinius: *The Matter of the North*, 244–245.

⁴³ Tulinius: *The Matter of the North*, 247–248.

⁴⁴ Bragason, Úlfar: *Sagas of Contemporary History (Sturlunga saga): Texts and Research*. In: McTurk, Rory (ed.): *A Companion to Old-Norse-Icelandic Literature and Culture*. Oxford, 2005. 428.

⁴⁵ Bragason: *Sagas of Contemporary History*, 430. Lásd még: Lönnroth, Lars: *Tesen om de två kulturerna: Kritiska studier i den isländska sagaskrivningens sociala förutsättningar*. Scripta Islandica, vol. 15. (1964). 1–97.

⁴⁶ Bragason: *Sagas of Contemporary History*, 434–435. Lásd bővebben: Liestøl, Knut: *Upphavet til den islandske ættesaga*. Oslo, 1929.; Hallberg, Peter: *Tvåmordbränder i det medeltida Island*. Gardar, vol. 7. (1976) 25–45. Hallberg tanulmányában két tanya felégetését hasonlítja össze. Az *Íslendinga sagában* szereplő eset Flugumýrr-ben történt, míg a másik a *Njál sagában* Bergþórshváll felégetése.

ugyanakkor más források is megerősíteni látszanak. Érdeemes megemlíteni, hogy Sturla pozitív képen tünteti fel a Sturlungr családdal nyíltan ellenséges viszonyban álló és Snorri meggyilkolásáért felelős Gizurr Þorvaldssont. Sturlát azonban rokoni szál fűzte Gizurrhoz – lánya annak fiához ment feleségül.⁴⁷

Sturla művében Egill Skalla-Grímsson is előtűnik, akin keresztül nagybátyját bírálja: Snorri székhelyét Egill korábbi tanyájáról, Borg á Mýrumból Reykholtba akarja költöztetni. Egill Halldórsonnt, Snorri intézőjét (*ráðsmaðr*) álmában meglátogatja, és kérdőre vonja leszámoltatja döntése miatt. Sturla nagybátyját kapzsi, mohó embernek festi le, akinek rossz tulajdonságai a rokonságával való viszonya megromlásához vezettek.⁴⁸

Sturla norvég királyhoz fűződő kapcsolata Snorriétól eltérően alakult. Bár a család hagyományos politikáját követve maga is ellenezte, hogy Izland a királyság része legyen, 1262-ben mégis hűséget esküdött IV. Hákon királynak, akárcsak a többi törzsfő. A következő évben arra kényszerítették, hogy elhagyja hazáját, és Norvégiába menjen a királyhoz, szerencséjére azonban Hákon Skóciába távozott – ahonnan többé nem is tért vissza. Fia, Magnús elnézően bánt Sturlával, és miután megbizonyosodott költői tehetségéről, barátságot kötöttek egymással.⁴⁹ Jónas Kristjánsson véleménye szerint Sturla minden hibáját egybevetve is kiváló író volt. Írásai részletesek, mégis tárgyilagos tudott maradni. Leírásainak köszönhetően olyan kulcsfontosságú eseményekről tudunk, mint az örlygsstaðri csata, Snorri meggyilkolása és a flugumýri tanya felégetése.⁵⁰

Magnús Fjalldal szerint Snorri meggyilkolása a norvég királyokkal szembeni tartózkodásának bizonyítékául szolgál.⁵¹ Valóban, 1241 után aligha volt kétséges többé, hogy a norvég király uralma alá akarta vetni Izlandot. Hákon ügyesen manipulálta az izlandi törzsfőket, és elhitette, hogy az 1235 körül kirobbant polgárháborúnak csak ő vethet véget.⁵²

*

Áttekintve Snorri munkásságát és a róla fennmaradt forrásokat, ideje választ adni arra a kérdésre, hogy valóban egy norvég királyokkal szemben álló politikusról és íróról van-e szó. Guðrún Nordal tanulmányában árnyalni kívánja a Snorriról kialakult képet. Ahogy arról már korábban szó esett, véleménye szerint az *Egils saga* nem szembenállást testesít meg a királyság intézményével vagy a norvég királysággal. Egill személyében olyan karaktert láthatunk, aki kivívja Eiríkr király nagyrabecsülését. A saga írója az 1220 körül íródott *Morkinskinna* történeteinek közelít ezen a ponton, ahol az udvarban járatlan, idegen izlandi a királlyal egyenrangú félként jelenik meg.⁵³

Ahogy arra Marlene Ciklamini is utal, Izland függetlensége csak látszólagos volt. Fennállásának első évszázadaiban ugyan nem tartozott közvetlenül a norvég király fennhatósága alá, gazdaság és kultúra tekintetében azonban függésben állt. Az előbbi a nyersanyagok hiánya okozta, az utóbbival kapcsolatban pedig tény, hogy sok udvarban szolgáltak izlandi skaldok, és rengeteg kézirat maradt fenn ebből az időszakból izlandi szerzők tollából. Ezek a

⁴⁷ Magnús arra kérte Sturlát, hogy írjon egy sagát apjáról (*Hákonar saga*). 1271-ben Sturla vitte Izlandra az új törvénykönyvet, a *Járnsíðát*. Jónas Kristjánsson: *Eddas and Sagas – Iceland's Medieval Literature*. Reykjavík, 1997. 195–196.

⁴⁸ Nordal: *Sturlunga saga*, 3–4.

⁴⁹ Kristjánsson: *Eddas and Sagas*, 193–194.

⁵⁰ Kristjánsson: *Eddas and Sagas*, 196.

⁵¹ Fjalldal: *Beware of Norwegian Kings*, 468.

⁵² Nordal: *Sturlunga saga*, 4.

⁵³ Jakobsson: *A Sense of Belonging*, 345.

skaldok azonban azért mentek idegen földre, hogy vagyont és hírnevet, ezen keresztül pedig hatalmat szerezzenek. Valószínűleg Snorri esetében sem lehetett ez másképpen. Nem egyszerű földművesként, hanem magas rangú törzsfőként tekintett magára, és azt gondolta, a királyi udvarban van a helye. Először saját hatalmát építette ki szülőföldjén, amelyet tovább erősített nemcsak saját, de gyermekei házasságkötéseivel is. Norvégiai utazásai arra engednek következtetni, hogy messzebb menő tervek foglalkoztatták: olyan erőt kívánt maga mögött tudni, amely nem csak helyi szinten biztosítja hatalmát. Ilyen támogatásra csak Norvégiából számíthatott. Hintapolitikájában azonban az éppen aktuális norvégiai hatalmi harcokban rossz oldalra állt, és ez okozta vesztét.

VIKTÓRIA GYÖNKI

Snorri Sturluson, the politician: The relationship between Icelanders and the Norwegian Kings in the Middle-Ages

With its settlement around 870 medieval Iceland started out as a free state with its own government. Nonetheless, it kept up a significant connection with Norway because of trade and common cultural heritage. At the same time, the political influence of the Norwegian Kings was growing as centuries passed and the wish to be recognized and be part of the Norwegian court was shared by many of the social elite in Iceland. One of them was Snorri Sturluson. This essay discusses the relations between the two countries and the growing influence of the Norwegian Kings in Iceland. As a learned skald and a member of a rich family, Snorri gained more and more power in Iceland. He travelled to Norway and became a member of the King's court. Snorri is best known as an author of a great number of medieval texts, but his career will be examined as a politician in this essay, addressing the following questions: What was his political goal? Was he an opportunist, a rebel, or a faithful retainer?

SZÜCS PÉTER

II. Gusztáv Adolf belföldi propagandája a harmincéves háborúban

A kontinens északi peremvidékén elhelyezkedő, Európa történelmében addig csekély szerepet játszó Svédország a harmincéves háborúba történő belépéssel a 17. század legjelentősebb hatalmainak sorába emelkedett. Az expanzív külpolitikából adódó súlyos emberveszteségek és magas adók miatt és a lázongások elkerülése érdekében a svéd állam tudatos és átfogó, a lakosság minden szegmensére kiterjedő egyházi és állami propagandát fejtett ki.¹ Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy a svéd országgyűlési iratanyag, az évente kibocsátott imanap-plakátok (*böndagsplakat*), illetve a háborús győzelmek során központilag elrendelt hálaadó-napokhoz kapcsolódó források² segítségével rekonstruáljam a II. Gusztáv Adolf svéd király németföldi intervencióját előkészítő és a hadjárat alatt folytatott svéd belföldi agitáció főbb vonalait. A források főbb műfaji és tartalmi elemeinek ismertetése után a közvetített üzenet érvrendszerét mutatom be, majd elhelyezem ezeket tágabb eszmetörténeti kontextusban.

A 16. század közepe óta a Balti-térségben terjeszkedő külpolitikát folytató skandináv királyság feszült figyelemmel kísérte a harmincéves háború 1627 ősztől északnémet és dán területeken kibontakozó harcait. Egyrészt konfesszionális okokból, mivel tartottak az ellenreformációs törekvésektől, másrészt azért, mert a tartós Habsburg jelenlét Svédország politikai, katonai és gazdasági akcióradiusának leszűkülését jelentette.³ A svéd csapatok 1630 júniusában bontottak vitorlát Stockholmban. Sokáig úgy tűnt, hogy Gusztáv Adolf komolyabban nem tud beleszólni a háború menetébe, de az 1631 szeptemberében Breitenfeldnél vívott ütközet meghozta az áttörést a svédek számára. Az 1632-es év a svéd hatalom

¹ A saját lakosság felé irányuló kora újkori svéd propagandáról szóló legfontosabb munkák: Arnoldsson, Sverker: *Krigspropagandan i Sverige före trettioåriga kriget*. Göteborg högskolas årskrift, vol. 47. (1941) 7. sz., 1–33.; Nordin, Jonas: *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden*. Stockholm, 2000.; Ericsson, Peter: *Stora nordiska kriget förklarar. Karl XII och det ideologiska tilltalet*. Uppsala, 2002.; Hallenberg, Mats: *Kungen, kronan eller staten? Makt och legitimitet i Gustav Vasas propaganda*. In: *Maktens skiftande skepnader. Studier i makt, legitimitet och inflytande i det tidigmoderna Sverige*. Szerk.: Harnesk, Börje. Umeå, 2003. 19–41.; Forssberg, Anna Maria: *Att hålla folket på gott humör. Informationsspridning, krigspropaganda och mobilisering i Sverige 1655–1680*. Stockholm, 2005.

² A jelen írás elkészítéséhez szükséges forrásanyagot és szakirodalmi apparátust 2014 tavaszi félévében, az Erasmus-program keretében a stockholmi Armémuseumban folytatott szakmai gyakorlatom alatt gyűjtöttem össze.

³ Kampmann, Christoph: *Europa und das Reich im Dreissigjährigen Krieg. Geschichte eines europäischen Konflikt*. Stuttgart, 2013. 71. A svéd háborús beavatkozás különböző motivációról kialakított történeti álláspontokat összegzi: Lockhart, Paul Douglas: *Sweden in the Seventeenth Century*. Basingstoke, 2004. 39–40.

csúcspontját jelentette a német területeken: a protestánsok körében ekkor már messianisztikus hittel övezett svéd uralkodó a bajor fővárost is elfoglalta, és csapatai az osztrák örökös tartományokat fenyegették. A novemberben Lützennél lezajlott csata végén azonban „Észak Oroszlánja” holtan feküdt a csatamezőn, és ezzel véget ért a svéd diadalmenet.⁴

Azt, hogy a hadjárat főbb eseményeinek hírei az államnak megfelelő színezetben a legegyszerűbb alattvalóig is eljussanak, a Gusztáv Adolf és Axel Oxenstierna kancellár által tökéletesített híráramlási rendszer tette lehetővé.⁵ Ezen kommunikációs hálózat alapvető részét alkotta a hadjáratai során a király mellett lévő Hadikancellária, amely fontos kapocsként működött a hadszíntéren tartózkodó uralkodó és a hátország között.⁶ A legfőbb központi kormány szerv, a király távolléte alatt a folyamatos kormányzást biztosító Államtanács az egyházi propagandaceremóniák megszervezésében játszott kulcsszerepet.⁷ A közigazgatás lokális szintjén a királyi adószedő terjesztette a király nézeteit az adott politikai helyzetről, háborúról a parasztság körében.⁸

Az államigazgatási apparátus mellett kiemelkedő jelentőséggel bírt a kommunikációban az adók és újoncok megszavazása miatt megkerülhetetlen országgyűlés (*riksdag*) is, amely a parasztság részvételéből kifolyólag az ország lakosságának jóval nagyobb részét reprezentálta, mint a korabeli Európa legtöbb rendi gyűlése.⁹ A svéd állam információs rendszerének a királyi nyomdász is fontos láncszemét képezte. Adókedvezmények fejében privát nyomdász tevékenysége mellett királyi rendeleteket, országgyűlési határozatokat és egyéb iratokat kellett állami megrendelésre kinyomtatnia, amelyeket az egyház és az államigazgatás terjesztett a lakosság számára.¹⁰ A svédországi információáramlás legalapvetőbb pillérét a lutheránus egyház alkotta. A lelkészek egyrészt állami adminisztrációs kötelezettségekkel bírtak,¹¹ másrészt bizonyos meghatározott alkalmakkor a király külpolitikai intézkedéseit kellett

⁴ A harmincéves háború tágabb kontextusának, illetve a svéd hadjárat eseménytörténetének részleteiből ismertetésétől terjedelmi okokból el kell tekintenem. Gusztáv Adolf hadjáratairól lásd többek között: Ericsson Wolke, Lars – Larsson, Göran – Villstrand, Nils Erik: *Trettiåriga kriget. Europa i brand 1618–1648*. Värnamo, 2006. 90–125.; Wilson, Peter H.: *Europe's tragedy. A History of the Thirty Years' War*. London, 2009. 481–531.; Kampmann: *Europa und das Reich...*, 70–88.

⁵ Erről összefoglalóan lásd: Forssberg, Anna Maria: *The Information State. War and Communication in Sweden during the 17th Century*. In: (Re)-Contextualizing Literary and Cultural History. The Representation of the Past in Literary and Material Culture. Ed. by Wåghäll Nivre, Elisabeth – Schmirrmacher, Beata – Egerer, Claudia. Stockholm, 2013. 6–9.

⁶ Forssberg: *Att hålla folket på gott humör*, 72.

⁷ Lockhart: *Sweden in the Seventeenth Century*, 31.

⁸ Glete, Jan: *War and the State in Early Modern Europe: Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500–1660*. London – New York, 2002. 190

⁹ Rystad, Göran: *Stormaktstidens Riksdag 1611–1718*. In: *Riksdagen genom tiderna*. Szerk.: Stjernquist, Nils. Stockholm, 1985. 90–98.

¹⁰ Forssberg: *Att hålla folket på gott humör*, 69–70.; Forssberg: *The Information State*, 10–11.; Ridderstad, Per S.: *Tryckpressens makt och makt över tryckpressen. Om tryckerietabllingar i det svenska riket 1600–1650*. In: 1600-talets ansikte. Szerk.: Nilsson, Sten Åke – Ramsay, Margareta. Krappertup, 1997. 347. Bár cenzori hivatal csak 1686-ban létesült, szabad nyomdaalapítási jog korábban sem létezett, és a kormányzat elvileg bármikor ellenőrizhette, hogy milyen művek kerülnek nyomtatásra. Lásd: Ridderstad: *Tryckpressens makt och makt över tryckpressen*, 350–351.; Forssberg: *Att hålla folket på gott humör*, 70.

¹¹ Lockhart: *Sweden in the Seventeenth Century*, 32–33.

kedvező színben feltüntetniük. A papságot így arra használták, hogy hozzászoktassák a lakosságot a felsőbbség iránti engedelmességhez.¹²

A svéd propaganda forrásai

Imanap-plakátok

Az imanapok svéd területen történő meghonosításában I. Gusztáv király játszott nagy szerepet. A Vasa-dinasztia alapítója 1544 júliusában bocsátott ki egy rendelkezést, amely az adott évben nyolc ima-, illetve vezeklőnap megtartását tette kötelezővé az országban minden egyházközség területén.¹³ I. Gusztáv kortársai között nem állt egyedül rendelkezésével: német területeken az 1530-as évek elejétől, Dániában 1538-tól, III. Keresztély uralkodásától szintén elrendeltek ilyen egyházi ceremóniákat.¹⁴ Ezeken az ünnepnapokon a svéd nép kollektívan imádkozott, hogy a bünei által megharagított Isten megengesztelődjön, és ne sújtsa a lakosságot pestissel, háborúval és éhínséggel.¹⁵

Az imanapok megtartása az 1620-as évektől vált csak rendszeressé Svédországban. Gusztáv Adolf minden évben három imanap ünnepségét tette kötelezővé, amit minden tavasszal egy imanap-plakát tudatott az alattvalókkal. A *böndagsplakatok* egyoldalú, illusztráció nélküli nyomtatványok voltak. A folyamatosan ismétlődő sémák mellett aktuális, időszerű tartalommal is bírtak, szövegük hossza ezért változó volt. Központilag írták őket, a plakátokat kiszögelték a templomkapukra, így mindenki láthatta őket.¹⁶

A nyomtatványok kitértek az előző év külpolitikai történéseire, és Svédország háborúit is kommentálták, így aktuális események kerülhettek propagandisztikus összefüggésbe. Az állam politikája vallásos kontösben nyerhetett legitimációt. A plakátok a véleményformálás fontos eszközeivé váltak, és ez különösen a háborús időszakokban, az államhatalom növekvő nyomása, a súlyos adók, sorozás, háborús veszteségek által felfokozott elégedetlenség idején vált igen hasznossá az állam számára.¹⁷

¹² Forssberg: *The Information State*, 6–9. A svéd lutheránus papságnak a hagyományos paraszti társadalomba való beágyazottságáról, illetve a központi hatalomnak a lelkészek felett gyakorolt kontrolljáról lásd: Malmstedt, Göran: *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*. Lund, 2002. 17–18., 82–83., 170–172.; Jarlert, Anders: *Kyrka och tro*. In: Signums svenska kulturhistoria. Stormaktstiden. Szerk.: Christenssen, Jakob. Lund, 2005. 252–253.; Olsson, Bernt: *Prästerna, staten och folket*. In: 1600-talets ansikte. Szerk.: Nilsson-Sten Åke – Ramsay, Margareta, Krappereup, 1997. 121–131.

¹³ Malmstedt, Göran: *Helgdagsreduktionen. Övergången från ett medeltida till ett modernt år i Sverige 1500–1800*. Göteborg, 1994. 94–96.

¹⁴ Malmstedt: *Helgdagsreduktionen*, 96.

¹⁵ Forssberg: *Att hålla folket på gott humör*, 60–62.

¹⁶ Az imanapokról, imanap-plakátokról szóló legfontosabb szakirodalom: Göran Malmstedtnek a fejezetben már idézett műve, különösen 94–226.; Malmstedt, Göran: *Gud bevar oss för papister och turkar: omvärldsbilder och kollektiv identitet i svenska böndagsplakat under 1600-talet*. In: I andra länder: historiska perspektiv på svensk förmedling av det främmande: en antologi. Ed.: Berg, Magnus – Trépagny, Veronica. Lund, 1999. 89–100.; Arnoldsson: *Krigspropagandan i Sverige före trettioåriga kriget*, 10–13.; Widén, Bill: *Böndagsplakaten och opinionsbildningen under Gustav II Adolfs tid*. Kyrkohistorisk årsskrift, vol. 87. (1987) 17–22.; Forssberg: *Att hålla folket på gott humör*, 74–113., 178–182.; Östlund, Joachim: *Lyckolandet: maktens legitimering i officiell retorik från stormaktstid till demokratins genombrott*. Lund, 2007. 14–15. A Gusztáv Adolf uralkodása alatt kiadott összes plakát elektronikus úton hozzáférhető a stockholmi Királyi Könyvtár (Kungliga Biblioteket) honlapján: [http://regina.kb.se/F?func=find-c&charconv=default&ccl_term=wam=\(b%C3%B6ndagsplakat\)%20and%20wpb=\(digi\)&local_base=PACo1](http://regina.kb.se/F?func=find-c&charconv=default&ccl_term=wam=(b%C3%B6ndagsplakat)%20and%20wpb=(digi)&local_base=PACo1) (letöltés: 2015. október 13.)

¹⁷ Malmstedt: *Helgdagsreduktionen*, 104., 223.

Sverker Arnoldsson történész hangsúlyozta, hogy az 1620-as években fontos szerepet töltek be az imanap-plakátok a lakosság harmincéves háborúra történő felkészítésében.¹⁸ A plakátok folyamatosan kiemelték az evangélikus egyházat fenyegető veszélyeket, tónusuk különösen 1623, Pfalz bevétele után vált vészjóslóvá. A katolikus felet egy Svédországhoz lassan közeledő szörnyhöz hasonlították, amely csápjaival egyik protestáns felekezetet nyeli el a másik után.

Írásomban az 1628 és 1632 közötti, Gusztáv Adolf német hadjáratát közvetlen megelőző, illetve a német hadjárat alatt kiadott *böndagsplakat*okat vizsgálom. Az 1628 és 1630 közötti három, illetve az 1631-ben és 1632-ben kiadott két plakát tartalmilag nagy vonalakban megegyezik. Közös elemet jelent viszont mindegyik forrásban, hogy az egész ország nemes és nemtelen lakosait szólítják meg, illetve mindenkit, aki a svéd állam területén tartózkodik. További közös tartalmi elemet jelent mindegyik dokumentumban, hogy előírásokat tartalmaznak az imanapokra vonatkozóan. A három ima- és böjti nap dátuma minden évben más napokra esett, de minden esetben a júniustól szeptemberig tartó időszakra koncentráálódtak.¹⁹ A plakátok büntetést kilátásba helyezve szólították fel Svédország összes lelkészét és püspökét a hívők kellő informálására, hogy ezen alkalmak során a templomokat igaz istenhittel látogassák. Az alattvalók parancsba kapták, hogy az imanapok ideje alatt minden világi tevékenységüket, ami akadályozhatja részvételüket az istentiszteleteken, tegyék félre.²⁰

A háborúba való belépést közvetlenül megelőző évek plakátjai a kontinensen zajló eseményekre csak homályosan utaltak. Érzékeltették a háború pusztításait, kifejtve, hogy erős birodalmakon és kormányokon uralkodik el a zűrzavar, városokat fosztanak ki és égetnek fel, nőket becstelenítenek meg. Hangsúlyozták az evangélikus vallás fenyegetett helyzetét, nyomtatékosítva, hogy Isten gyülekezetét és tiszta, üdvözítő igéjét általános üldözés éri.²¹

A plakátok nem pusztán az evangélikus egyházat fenyegető veszélyt emelték ki, hanem konkrétan Svédország sötét helyzetét is ecsetelték: „Bárhová is fordulunk, a veszély minden egyes nappal egyre jobban nő.”²² A protestánsok megosztottsága és a pápisták egysége éles kontrasztot képez: a szöveg szerint nincs meg a protestánsokban a kellő komolyság, szorgalom és türelem maguk megvédésére, és még sokkal kevésbé az egység az összetartásra és az ellenállásra.²³

Mégis milyen megoldás fogalmazódik meg a pápista áradat féken tartására, a háború pusztításaitól eddig érintetlen Svédország megóvására? Az imanap-plakátokban a megelőző háború koncepciója körvonalazódik: „...a vakság uralkodik, hogy nem látjuk a veszélyt, és nem szállunk az ellenséggel igaz egységgel szembe még időben [...] az igazság és védelmünk és jólétünk ezt kívánja.”²⁴

A német hadjárat alatt nyomtatott két plakát szintén nem túl sok konkrét részletet tartalmaz. A korábbi évek antikatolikus hangneme mellett már a császárellenesség is megfigyelhető. A svédek a „vérszomjas császári és pápai liga” ellen állnak harcban és evangélikus, keresztény vallásukért és kormányuk szabadságáért harcolnak. A hadjárat alatt elért sikerek

¹⁸ Arnoldsson: *Krigspropagandan i Sverige före trettioåriga kriget*, 10–13.

¹⁹ Nem véletlenül jelölték ki őket a mezőgazdasági munkák időszaka alatt. Valószínűleg azt akarták sugallni a parasztságnak, hogy imádságaikkal a termést is pozitívan tudják befolyásolni. Malmstedt: *Helgdagsreduktionen*, 226.

²⁰ *Böndagsplakat* 1628, 1629, 1630.

²¹ *Böndagsplakat* 1628, 1629, 1630.

²² *Böndagsplakat* 1628, 1629, 1630.

²³ *Böndagsplakat* 1628, 1629, 1630.

²⁴ *Böndagsplakat* 1628, 1629, 1630.

sem lettek elhanyagolva: Isten a svéd csapatoknak az előző évben „jelentős szerencsét, csodás győzelmeket és kívánatos sikereket nyújtott”, mindezért hála és köszönet illeti.²⁵

A vizsgált források tehát nem tartalmaztak részletes információt a háborúról és az aktuális (kül)politikai eseményekről. Egy egyszerű alattvaló semmit sem tudhatott meg a diplomáciai tárgyalásokról, a hadjárat állásáról, a svéd csapatok helyzetéről, a konkrét ütközetekről, a veszteségekről és a szembenálló félről is csak elmosódott, sematikus képet nyert. A kevés adat ellenére mégis körvonalazódott egy absztrakt kép egy ellenséges külvilágról, amely nem pusztán az evangélikus hittestvéreket, hanem magát a svéd államot is elnyeléssel fenyegette, és amely ellen még időben fel kellett venni a harcot, mielőtt magát a szeretett hazát pusztította volna el.

Országgyűlési anyag

Gusztáv Adolf a Vasa uralkodók politikai gyakorlatát követve gyakran hívott össze országgyűlést. Az 1620-as évek közepétől többször is megemlítette a rendek előtt a háborúba való beavatkozás lehetőségét, és 1627 nyarán már a preventív háború szükségességét hangsúlyozta a Stockholmban tartott *riksdag* előtt.²⁶ Az 1629 nyarára összehívott országgyűlés különösen nagy jelentőséggel bírt: a svéd uralkodónak el kellett fogadtatnia az Államtanács januári döntését a német hadjáratról, és meg kellett szavaztatnia a háborúval járó kemény terheket, adókat és újoncokat.²⁷

A kinyomtatott országgyűlési összehívó levél a király propagandájában fontos előkészítő szereppel bírt. A hamarosan összeülő országgyűlés legfontosabb témáját, a harmincéves háborúba történő beavatkozás szükségességét vetítette elő: „...az evangélikus vallás és velünk határos szomszédaink nyomorú helyzete miatt és különösképpen a nagy veszély kapcsán, amely hazánk és fejünk felett lebeg, nem lehetséges a késlekedés, össze akarunk hívni titeket, és tisztában kell lennünk gondolataitokkal néhány nagyon fontos és sürgető, országunkat érintő ügyben.”²⁸ Mindezzel a *böndagsplakatokból* már ismert fő toposzt, a lutheránus egyházat és konkrétan Svédországot fenyegető veszélyt ismételte meg a nyomtatott levél. A meghívó felszólította a rendeket, hogy késlekedés nélkül jelenjenek meg Stockholmban a *Dominica Trinitatis* (Szentháromság vasárnap) ünnepen.²⁹

A *riksdag* munkáját tematizáló országgyűlési indítvány rendkívül részletesen és konkrétan, pontokba szedve vázolta fel a legutóbbi, 1627-ben tartott országgyűlés óta zajló külpolitikai eseményeket, diplomáciai tárgyalásokat, hangsúlyozva, hogy az ország rendjeit szükséges informálni, hogy helyes döntést tudjanak hozni. Az indítvány nyomatékosította, hogy Gusztáv Adolf III. Zsigmond lengyel királlyal szemben békére törekedett, viszont a császár mesterkedéseivel állandóan zátonyra futtatta a béketárgyalásokat. Lengyelországot 1627

²⁵ *Böndagsplakat* 1632.

²⁶ Arnoldsson: *Krigspropagandan i Sverige före trettioåriga kriget*, 18–19.

²⁷ Ahnlund, Nils: *Gustav Adolf inför tyska kriget*. Stockholm, 1918. 205.

²⁸ *Riksdagskallelsen 1629 Wij Gustaff Adolph, med Gudz nåde, Sweriges, Göthes och Wendes Konung ... medh mindre wij edher sammankalla och edert betenkiande i några wichtige och höghnådige Rikzens ärender förnimma moste ...* [Köngl. tryckeriet] [1630] Svenskt offentligt tryck -1833 (SOT). Libris Bibliotekens digitaliserade material. URL: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:repos-351> (letöltés: 2015. október 19.)

²⁹ *Riksdagskallelsen* 1629.

nyarán egy császári ezred is támogatta, megakadályozva a gyors svéd győzelmet, és 1629-ben is nagy lovas és gyalogos erőket küldött a térségbe.³⁰

Az országgyűlési propozíció ismét felhívta a figyelmet a lutheránusok sanyarú helyzetére Európában, kiemelve, hogy a korábbi partikuláris, egy-egy országra korlátozódó elnyomással szemben most a pápisták az egész világon törekednek az evangélikus vallásúak kiirtására: „Barátaink és azok, akik elhagyták a pápaságot, súlyos helyzetbe kerültek, legnagyobb részük elszakadt vallása gyakorlásától, házától és otthonától, szabadságától és gyökerétől, aki elkerülte a kardot, az még nagyobb bajba került. El kell szenvedniük, hogy feleségeiket és gyermekeiket másik vallás és istentisztelet alá vonszolják, gyássszal és nehézségekkel kell bevégezniük életüket. Akik kard által esnek el, szerencsésebbek, mint azok, akik megmaradnak, és elkerülik a hóhér kezét.”³¹

A hagyományos, imanap-plakátokban domináns antikatolikus agitáció mellett a politikai érvrendszer használó, császárellenes propaganda kapott nagy szerepet a propozícióban. A svéd király II. Ferdinándnak nem csupán a lengyel király támogatását, a béketárgyalások akadályoztatását róttta fel, hanem magának Svédországnak a közvetlen veszélyeztetését is: a császári erők elfoglalták a Jütland-félszigetet és Holsteint, Mecklenburgban és Pomerániában számos kikötőre tettek szert. A császáriak és Wallenstein legfőbb célja, hogy egy nagy flottát hozzanak létre, akadályozzák a dán és svéd tengeri kereskedelmet, és előkészítsék Svédország invázióját. A császáriak ezenkívül megalázó módon viselkedtek a lübecki békekonferenciára³² érkező svéd követekkel szemben.³³

Az indítvány tehát azt propagálta, hogy Gusztáv Adolf jó uralkodóhoz méltóan békére törekszik, alattvalóit kímélni szeretné, pontosan tisztában van vele, hogy milyen súlyos terhek hárulnak rájuk. Bár az evangélikus hittestvérek szörnyű üldöztetésnek vannak kitéve, a király semleges szeretne maradni a birodalomban zajló háborúban. A háború azonban elkerülhetetlen, sőt jelenleg is zajlik: a császáriak csapataikkal nyíltan támogatják a lengyel királyt, fenyegetően terjeszkednek a balti térségben, flottájukkal sértik a svéd kereskedelmi érdekeket, az ország inváziója már küszöbön áll. Ezért Svédországnak háborút kell indítania, hogy ne saját földjét érje a pusztítás. A preventív háborút éppen a béke érdekében kell vívni.³⁴

³⁰ *Riksdagsproposition* (1629. máj. 30.) Riksarkivet, Riksdags-och mötesacta 1627–1629 vol. 4, 446v–447r. II. Ferdinánd császár valóban nagy fenyegetést látott a lengyelországi svéd sikerekben, attól tartva, hogy a két fél közötti fegyverszünet lehetőséget jelentene Gusztáv Adolf számára, hogy a német területen lekötött császári egységeket megtámadja. 1627-ben a relatív kis erőt jelentő holsteini ezred bevetése a lengyelek oldalán komoly nehézségeket okozott a svéd uralkodónak. Ahnlund: *Gustav Adolf inför tyska kriget*, 23–24., 168–169.

³¹ *Riksdagsproposition* (1629. május 30.), lásd előző jegyzet, 448r.

³² Lübeckben 1629 januárjában gyűltek össze II. Ferdinánd császár és IV. Keresztély dán király követei, hogy tárgyaljanak a békefeltételekről. A császárt képviselő Wallenstein végig gyanakvással szemlélte a közvetítés szándékával érkező két svéd követet, Johan Lehusent és Johan Adler Salviust. 1629. február 27-én tudatták a császáriak Lehusennel, hogy addig nem kap birodalmi menlevelet, amíg Gusztáv Adolf ki nem vonta csapatait Stralsundból. Amíg a város kiürítése meg nem történik, megtiltották a svéd követeknek, hogy a Német-római Birodalom területére lépjenek. Lehusen írásos választ követelt, de a császári titkár közölte vele, hogy ilyet nem áll módjában adni. Ahnlund: *Gustav Adolf inför tyska kriget*, 137–145.

³³ *Riksdagsproposition* (1629 máj. 30.) lásd 30. jegyzet, 449v–450v.

³⁴ Ez elég meggyőző érv lehetett. A svédek idősebb generációja még jól emlékezhetett a dánokkal svéd területen vívott, szörnyű pusztítást okozó, 1611 és 1613 között zajló kalmari háborúra. Wilson: *Europe's tragedy*, 91.

A propozícióra a bevett szokás szerint minden rend külön dolgozta ki válaszát. A nemesi és a papi rend feltétlen támogatásáról biztosította a királyt, hangsúlyozva, hogy az ellenséggel saját földjén kell felvenni a harcot. A paraszti rend a döntést végül a királyra bízta. Egyedül a polgári rend fejezte ki ellenérzését. Elismerték, hogy a háború veszélye kétségtelenül fennáll, de a gyakorlati következmények, a rájuk háruló súlyos terhek hatására elpusztulnak városaik, és végromlásba jutnak. Az addig kirótt adókat továbbra is fizetni fogják, de több új terhet nem képesek magukra vállalni.³⁵

Egyedül tehát a polgárság zavarta meg a király és a *riksdag* közötti harmóniát. A hatalom nem engedhette meg magának, hogy egy ilyen fontos kérdésben ne bírja az összes rend támogatását. Különösen kényelmetlenné tette a polgárság szembeszegülését ezenkívül a tény, hogy nem írásos panaszt nyújtottak be, hanem válaszukat nyilvánosan olvasták fel. Külföldi követek és megfigyelők is jelen lehettek, és a polgárság ellenszegülése rossz fényt vetetett a kormányzatra, mert viselkedésüket a követek a széthúzás, felkészületlenség és hiányzó áldozatkészség jeleként értelmezheték.³⁶

Ennek fényében nem meglepő, hogy az Államtanács válaszában frontális támadást intézett a polgárság ellen. Június 23-án kelt *Replicá*ját jól felépített propagandisztikus elemek szőtték át. A polgárságot a szöveg leválasztotta a másik három rendről, és megpróbálta a közhangulatot ellenük fordítani. A szolidaritás hiányát róta fel a polgárságnak, dicsérve a többi rend áldozatvállalását: „A rendek nagyrészt tisztas hazafiakhoz és svéd férfiakhoz méltóan viselkedtek ezekben a haza számára vészterhes időkben, különösen a nemesség, a papság és a köznép [...] Feltételeztük, hogy a polgárság is hasonlóan fog eljárni, tekintve a veszélyt, amelyben az evangélikus egyház és különösen Isten gyülekezete hazánkban leledzik. [...] nyilvánvalóan eltúlozzák [terheiket] megalapozatlan panaszaikkal az összes rend előtt, mintha az egész csak az ő vállukat nyomná...”³⁷

A *Replica* nyomatékosította, hogy a polgárság ok nélkül panaszolta, hogy üzleti érdekei sérültek, kereskedelmi lehetőségei beszűkültek, és általános elszegényedés fenyegette őket, ugyanis Gusztáv Adolf számtalan dolgot tett, amivel a polgári rend gazdagodásához járult hozzá. A szöveg hangsúlyozta, hogy inkább a többi rendnek lett volna oka panaszra a polgársággal szemben: „...minden árunak, amelyet a nemes, a pap vagy a paraszt visz a kereskedővárosba, a polgárság önkényesen állapítja meg az árát, olyan árat megszabva, amit csak jónak lát, és minden, amit ők [a többi rend] vesznek a városokban, azt a polgárok minden igazság és ésszerűség nélkül, olyan magas áron adják, [...] amit jónak látnak [...], ez nem keresztényhez méltó dolog...”³⁸

A *Replica* amellett, hogy a polgárságot a közös terhekből részesedni nem kívánó, az evangélikus hittestvérekkel és az ország lakosaival együtt nem érző, kapzsi és a többi renddel szemben nyerészkedő rétegnek állította be, erkölcstelen életmódját is kiemelte: „...tunyaságban és erkölcstelenségben neveltetnek, mint korábban mondtuk, így soha nem fognak becsületesen gondoskodni magukról. És ha egy részük örökséghez jut, mindent elpazarolnak haszontalan módon és sem Isten, sem a korona hasznára nem lesznek.”³⁹

Az Államtanács végül nyíltan fenyegető hangnemet ütött meg, fogságba vetéssel fenyegetve a vonakodó polgárokat. A polgárság a támadás súlya alatt végül beadta derekát. A háború elkerülése végett tárgyalásokat javasolt a császári hatalommal, de elkerülhetetlen harc

³⁵ Ahnlund: *Gustav Adolf inför tyska kriget*, 207–208.

³⁶ Arnoldsson: *Krigspropagandan i Sverige före trettioåriga kriget*, 19–20.

³⁷ *Replica* (1629. jún. 23.) Riksarkivet, Riksdags- och mötesacta 1627–1629 vol. 4, 477r–478v.

³⁸ *Replica* (1629. jún. 23.), lásd előző jegyzet, 480r–481v.

³⁹ *Replica* (1629. jún. 23.), lásd 37. jegyzet, 486v.

esetén biztosította támogatásáról. A *riksdag* döntését a háborúba való beleegyezésről ki nyomtatták, feltehetőleg felolvasták a szószekekről is.⁴⁰

A hatalom a rendekkel való tárgyalás útján elérte a szükséges adók és az újoncok megszavazását. Az ország lakosait képviselő négy rend támogatásával legitimálni lehetett a hadba lépést az ország előtt. A jól felépített propagandisztikus érvrendszer súlya alatt meg nem hajló polgárság elleni kemény, fenyegető fellépés jelezte, hogy a felek nem egyenlő esélyekkel tárgyaltak, és a király nem riadt vissza akár az erőszakos eszközöktől sem akarata véghezvitelére.

Gusztáv Adolf német hadjárata előtt még egyszer a rendekhez fordult. 1630. május 19-én tartotta híres búcsúbeszédét az Államtanács és a rendek képviselői előtt (a parasztság képviselői hiányoztak).⁴¹ Beszédében a király ismét kifejtette a preventív, idegen földön vívott háború előnyeit. Elmondta, tisztában van vele, milyen megterhelést jelent a háború a lakosságra nézve, ám azt is hangsúlyozta, milyen nagy előnnyel bír, hogy a svédek az ellenség földjén harcolnak. Kitért a lengyelekkel Altmarkban kötött hatéves fegyverszünetre, majd kifejtette, most egy még terhesebb és átfogóbb háborúba keveredett a császárral, és megkérte hű alattvalóit, hogy ebben a háborúban is segítsék.⁴²

A király még egyszer összefoglalta alattvalói előtt, hogy miért kellett háborúba lépnie. A magasságos Istent hívta tanúságul és leszögezte, hogy nem egyfajta háborús kedvtelés vezérelte, hanem az utóbbi évek történései tették szükségessé a hadba lépést. Ismét kiemelte a lübecki követekkel szemben tanúsított sértő bánásmódot, a lengyeleknek nyújtott császári segélyt, szomszédok, rokonok, eltávolított királyok segítségkérését, de a legfontosabb oknak a következőt tartotta: „elnyomott hittestvéreinknek fel kell szabadulniuk a pápista járom alól”.⁴³

Hálaadó napok

A svéd állam számára a háború alatt is kulcsfontosságú volt, hogy biztosítsa az alattvalók támogatását, mert a sikeres hadviseléshez újabb és újabb adók és újoncok kelletek. Az egyszerű lakosság nagyon kevés csatornán keresztül tudott informálódni a kontinensen zajló eseményekről: a katonák csak a háború lezárultával térhettek haza, amikor az általuk közvetített hírek már aktualitásukat veszítették, a terjedő pletykák pedig megbízhatatlannak számítottak. A tájékoztatást a háború menetéről az egyházon keresztül az állam nyújtotta. A legtöbb érdemi információval a hadjáratról a nagy győzelmek megünneplésére kihirdetett hálaadó napok szolgáltak vallásos köntösben, és emellett a hatalom propagandatevékenységének fontos fórumait is jelentették.⁴⁴

⁴⁰ Ahnlund: *Gustav Adolf inför tyska kriget*, 208.

⁴¹ Junkelmann, Marcus: *Gustav Adolf 1594–1632. Schwedens Aufstieg zur Grossmacht*. Regensburg, 1993. 305.

⁴² Gusztáv Adolf búcsúbeszéde (1630. máj. 19.) Riksarkivet, Riksdags- och mötesacta 1630–1632 vol. 2, IV–1r.

⁴³ Gusztáv Adolf búcsúbeszéde (1630. máj. 19.) lásd előző jegyzet, 2v.

⁴⁴ Forssberg: *Att hålla folket på gott humör*, 178–180. A svéd hálaadó napokra eddig kevés figyelem hárult a történetírásban. Az eddig megjelent legfontosabb munkák: Ericsson, Peter: *Stora nordiska kriget förklarar. Karl XII och det ideologiska tilltalet*. Uppsala, 2002., különösen 117–118., 127–128.; Forssberg: *Att hålla folket på gott humör*, id. mű; Forssberg, Anna Maria: *Kriget-mänskligt eller gudomligt? Om uppfattningar om krig och fred i Sverige och Frankrike under Trettioåriga kriget*. In: *Människans kunskap och kunskapen om människan*. En gränslös historia. Szerk.: Wallenberg-Bondesson, Maria – Husz, Orsi – Myrdal, Janke – Tydén, Mattias. Stockholm, 2012. 74–89.

Svédországban a 17. században nőtt meg igazán a jelentőségük, a svéd uralkodók egyre gyakrabban nyúltak ehhez a propagandaeszközhöz. Hogyan zajlott az ünnep? A hálaadó ceremóniát a szokásos istentisztelet keretei között is tarthatták, de a leggyakrabban egy külön napot jelöltek ki az ünnepelésre. A szertartás általában azzal kezdődött, hogy részletes hadijelentést (*relatio*) olvastak fel a győzelemről (ez azonban nem minden esetben történt meg, és olyan esetet is feljegyeztek, amikor a *relatio* szövegét rövidített formában közölték). Ezt prédikáció követte, amelynek során a lelkész felszólította a gyülekezetet, hogy imádkozzon a békéért. A hálaadást általában a *Te deum laudamus* című zsoltár (svédül: *O Gud vi love dig*) eléneklése zárta.⁴⁵

A Gusztáv Adolf német hadjárata alatti időszakból két ütközet kapcsán szeretném felvázolni, hogy az alattvalók felé hogyan kommunikálta a hatalom a győzelmeket. A forrásanyag ugyan hiányos, de információban gazdag, és a svéd propaganda-gépezet, illetve információs rendszer számos fontos aspektusára világít rá.

A GARTZNÁL/GREIFENHAGENNÁL ARATOTT GYŐZELEM

A svéd csapatok 1630 karácsonyán indították meg támadásukat az Odera mentén a császári főerők főhadiszállása, Gartz irányába. Greifenhagennél szétverték a császári előőrsöt, majd komoly hadizsákmányra téve szert három nappal később bevonultak a császári csapatok által kiürített Gartzba. Bár csekély emberveszteség érte mindkét felet, az ütközet komoly lélektani jelentőséggel bírt az első győzelmüket kiharcoló svéd csapatok számára.⁴⁶

A svéd kormányzat szükségesnek látta, hogy tájékoztassa a lakosságot az első komolyabb svéd diadalról. Az Államtanács 1631. február 2-án kelt⁴⁷ jegyzőkönyvéből kiderül, hogy az ülés során felolvasták a külföldi adatközlők híreit, amelyek éppen akkor érkeztek meg a postán⁴⁸ keresztül. Ezek között volt található Johan Adler Salvius⁴⁹ jelentése is „...a csodás győzelemről, amit Ő Királyi Felsége aratott karácsony ünnepén a császári seregek felett”.⁵⁰

Az Államtanács ülésén eldőlt, hogy a győzelmet hálaadó ünnepel fogják megünnepelni az egész országban: „Megparancsoltatott, hogy az összes püspöknek levelet kell írni, hogy minden templomban és gyülekezetben adjanak ünnepélyesen hálát Istennek ugyanezért a

⁴⁵ Forssberg: *Att hålla folket på gott humör*, 62–63.; Forssberg: *Kriget-mänskligt eller gudomligt?* 79–81.

⁴⁶ A Gartz-hadműveletet részletesen ismerteti: *Sveriges Krig 1611–1632. Tyska kriget intill mitten av 1631*. vol. 3. Összeállította: Generalstaben. Stockholm, 1936. 482–519.

⁴⁷ Svédország ekkor még nem vette át XIII. Gergely pápa 1573-as naptárreformját, még a régi julian naptárt használta. Amikor svéd források adatait veszem át, mindig a forrásban megadott dátumot használom.

⁴⁸ Axel Oxenstierna kezdeményezésére csak 1636-ban építette ki a központi kormányzat Svédország postahálózatát, de már 1620-ban felállt egy postaútvonal a Stockholm–Markaryd–Hamburg útvonalon. A postahálózatról bővebben: Linnarson, Magnus: *The Development of the Swedish Post Office c. 1600-1721*. In: *Connecting the Baltic Area: The Swedish Postal System in the 17th Century*. Szerk.: Droste, Heiko, Huddinge, 2011. 25–48.; Holmberg, Claes Göran: *Kommunikationer och press*. In: *Signums svenska kulturhistoria. Stormaktstiden*. Szerk.: Christensen, Jakob. Lund, 2005. 219–247.

⁴⁹ Az egyszerű köztisztviselői családból származó Salvius Svédország egyik legfontosabb diplomatájaként tevékenykedett a 17. század első felében: a lübecki békekonferencia mellett számtalan diplomáciai megbízást kapott. A harmincéves háborút lezáró béketárgyalásokon, Osnabrückben hazáját képviselte

⁵⁰ *Svenska Riksrådets Protokoll*. 2. kötet. Kongl. Riksarkivet genom Kullberg, N. A. Stockholm, 1880. 57.

győzelemért.⁵¹ A megfogalmazásból sajnos nem derül ki egyértelműen, hogy az ünnep megtartását az Államtanács a királytól utasításba kapta, vagy saját kezdeményezéséből rendelte el.

A hálaadó ünnep megszervezéséről rendelkező, kézzel írott levél már az Államtanács ülését követő napon, 1631. február 3-án elkészült. A tanácstagok aláírásával ellátott levelet az ország minden püspökének címezték. A levél ismerteti, hogy az Államtanács nagy és pompás győzelemről kapott hírt, „...ami felett minden igaz evangélikusnak, de különösen Ő Királyi Felseje alattvalóinak teljes szívből kell örvendezniük és Istennek köszönetet és dicséretet mondaniuk”.⁵² A levél utasította a püspököket, hogy ne csak a püspöki székhelyen tartsák meg az ünnepet, hanem a püspökség alá tartozó minden pap és lelkipásztor hasonló módon, minden templomban prédikálja a gyülekezetnek ezt a fényes diadalt. A hálaadó nap megtartására pontos dátumot nem jelöltek ki, az ünnepet az utasítás szerint „egy bizonyos napon” kellett megtartani.⁵³

Az Államtanács levelében találunk rá utalást, hogy a Gartznál elért győzelemről mellékeltek hadijelentést a püspököknek.⁵⁴ Nagy valószínűséggel a tanács jegyzőkönyvében említett Salvius-féle jelentést csatolhatták a levélhez, Salvius ugyanis kiemelte a *relatió*ban, hogy a Német-római Birodalomban a győzelem hatására az összes evangélikus titokban ujjongott, és javasolta, hogy az összes svéd templomban is énekeljenek egy örömteli *Te Deum laudamus*.⁵⁵

A *relatio* a hadműveletről eléggé részletes és hiteles információt nyújtott. Az 1631. január 10-én Lübeckben kelt levél ismertette, hogy Gusztáv Adolf koncentrált haderejét, és december 23-án Greifenhagenhez vonult. Nyílt csatában bízott, azonban az ellenség nem mutatkozott, ezért karácsony napján, miután lelkesítő prédikációt és imát tartott a csapatoknak, megindította a támadást szárazon és vízen az Odera-parti erőd ellen. A jelentés részletesen ismertette az erődítmény fekvését és az ostrom lezajlását. A svéd csapatok nagy lelkesedéssel és bátorsággal vetették magukat a harcba, és pár óras küzdelem után elfoglalták Greifenhagent. A tiszteket és körülbelül száz katonát foglyul ejtettek, és három nagy ágyút zsákmányoltak.⁵⁶

A siker következtében lehetővé vált az átkelés az Odera folyón, és megnyílt az út Gartz felé. Gusztáv Adolf ismét nyílt ütközetben bízott, de miután az ellenség látta, hogy a svédek milyen lelkesedéssel rohanták meg és foglalták el az Odera keleti partján fekvő Marwitz faluban található kis erődítményt, felgyújtották a várost, és elmenekültek. A jelentés ezután kitér az üldözésre és a hadizsákmányra, megemlítve, hogy 500 szekeret sikerült zsákmányolni. A Piritz és Landberg közötti utat a svédek az ellenség holttestével borították be.⁵⁷

Az adatgazdag hadijelentés részletes képet nyújtott a hadműveletről, kiemelve a svéd seregek lelkesedését és bátorságát, Gusztáv Adolf hadvezéri erényeit és vallásosságát, a svéd

⁵¹ *Svenska Riksrådets Protokoll* 1880. 57.

⁵² *Az Államtanács levele az összes püspöknek a Gartznál aratott győzelem kapcsán tartandó hálaadó napról* (1631. febr. 3.) Riksrádkivet, Riksregistraturet Rådets registratur 1631, fol. 7.

⁵³ *Az Államtanács levele az összes püspöknek a Gartznál aratott győzelem kapcsán tartandó hálaadó napról* (1631. febr. 3.), lásd előző jegyzet, fol. 7.

⁵⁴ *Az Államtanács levele az összes püspöknek a Gartznál aratott győzelem kapcsán tartandó hálaadó napról* (1631. febr. 3.), lásd 52. jegyzet, fol. 7.

⁵⁵ *Arkiv till upplysning om svenska krigens och krigsinrättningarnas historia*. Vol. II. Ed.: Mankell, Julius. Stockholm, 1860. 155–156.

⁵⁶ *Arkiv till upplysning* 1860, 154–155.

⁵⁷ *Arkiv till upplysning* 1860, 155–156.

hadizsákmány nagyságát, az ellenfél gyávaságát és veszteségeit, homályban tartva a svéd csapatok embervesztését. A *relatio* azt az üzenetet is közvetítette, hogy a karácsonykor vívott harcokban a svédeket támogatta Isten, az evangélikusok reménykedve nézhetnek egy békével kecsegtető jövő elé. Teljes bizonyossággal sajnos nem állítható, hogy a jelentést ebben a formájában felolvasták az ország templomaiban. Bár a püspökök megkapták a *relatiót*, nem tudjuk, hogy milyen formában küldték tovább azt egyházkerületükben. Mindezt még tisztázni kell a jövőben a kutatásnak.

A BREITENFELDI CSATA

Az 1631. szeptember 17-én aratott győzelem áttörő jelentőséggel bírt: az addig inkább csak lokális, északnémet régióban vívott konfliktus kiszélesedett, a svéd–szász csapatok előtt megnyíltak a Német-római Birodalom belső területei. Az Államtanács 1631. november 2-i ülésén parancsba adták a püspököknek, hogy az egész országban „...minden gyülekezetben tartsanak egy általános, ünnepélyes hálaadó napot a csodálatos győzelemért, amelyet Isten ajándékozott Ő Királyi Felségének Lipcsénél.”⁵⁸ A jegyzőkönyv ezúttal nem említett hadijelentést.

Valószínűleg nem is érkezett *relatio* Stockholmba, ugyanis az Államtanács az ülést pár héttel megelőzően a királyhoz írott levelében kifejtette, hogy bár „minden helyről folyamatosan érkeznek a hírek a csodás győzelemről”,⁵⁹ de a tanács még semmiféle jelentést nem kapott az ütközetről, ezért örülnének, „ha részleteket kapnának Ófelsége ezen híres és dicső diadaláról és az ellenség szégyenteljes meneküléséről és rémületéről. És arról, hogy hogyan kezdődött, folytatódott és végződött a csata, mi történt a későbbiekben...”⁶⁰ Az információra azért volt szüksége a tanácsnak, mert „...szándékozunk írni a püspököknek és megparancsolni, hogy az egész birodalom minden templomában és gyülekezete előtt egy nyilvános hálaadó és imanap tartassék, mivel már néhány alkalommal az ilyen örömteli események kapcsán megtettük ezt”.⁶¹

A levél az információáramlás szempontjából fontos dolgokra világít rá. Egyrészt Stockholm bekapcsolódott a kontinens híráramlásába, több helyről érkeztek a hírek a svéd fővárosba, de az ütközet részleteit ismertető hivatalos jelentést a legbiztosabb forrástól, a királytól várták. A levél megfogalmazásából úgy tűnik, hogy a hálaadó napok elrendelésében a hadjárat alatt a király távollétében kormányzati szervként funkcionáló Államtanács is kezdeményező szereppel bírhatott. A részletekre a tanács éppen azért volt kíváncsi, hogy elrendelhesse a ceremóniát, ezért feltételezhetjük, hogy valamilyen formában felolvasták a jelentést a templomokban.

A tanács szokásos, hálaadó napot elrendelő levelét november 8-án írta meg a püspököknek. A levélhez csatolták Gusztáv Adolf levelének és egy hadijelentésnek a másolatát, tehát közben befutott a várt jelentés és a király válasza. Bár a Gusztáv Adolfhoz írott levél megfogalmazása alapján úgy tűnt, hogy a hálaadó nap megtartása az Államtanács kezdeményezéséből fakadt, a tanács püspökökhöz intézett szövege szerint a király akaratából és parancsából rendelték azt el. A szokásosnál is ünnepélyesebben és magasztosabban megfogalmazott

⁵⁸ *Svenska Riksrådets Protokoll* 1880, 122.

⁵⁹ *Az Államtanács levele Gusztáv Adolfhoz* (1631. okt. 15.) Riksarkivet, Riksregistraturet Rådets registratur 1631, fol. 173.

⁶⁰ *Az Államtanács levele Gusztáv Adolfhoz* (1631. okt. 15.), lásd előző jegyzet, fol. 173.

⁶¹ *Az Államtanács levele Gusztáv Adolfhoz* (1631. okt. 15.), lásd 59. jegyzet, fol. 173.

levél a *Te deumot* egységesen, az egész országban november 22-re rendelte el, így a nagy jelentőségű protestáns győzelmet az ország minden lakosa egy napon ünnepelhette.⁶²

Sajnos a király Államtanácsához intézett válaszelevele és az ütközetről szóló jelentés egyelőre nem került elő, azonban fennmaradt két nyomtatott, német nyelvű prédikáció, amely a breitenfeldi győzelemről szóló hálaadó napon hangzott el. Az ünnepi istentiszteleteket Johannes Rotlöben⁶³ udvari lelkész és a stockholmi német közösség prédikátora tartotta a királyi palotában (*Tre Kronors Slott*), illetve a város német gyülekezete által használt, 14. századi alapítású Német Templomban (*Tyska Kyrkan, Tyska S:ta Gertruds Kyrka*). A prédikációkat Christoffer Reusner királyi nyomdász⁶⁴ adta ki 1631-ben, a győzelem évében. A prédikációk kinyomtatása valószínűleg felsőbb utasításra történetelt meg.

A két terjedelmes, hatvan oldalt felölelő prédikációt a nyomtatvány egy tízoldalas általános bevezető résszel vezette fel, amelyben emlékeztetett a hálaadó nap ünnepelésének okára, az Isten kegyelméből Lipcsénél aratott győzelemre. Ezután számtalan történelmi példa mutatta be, hogy már a múltban is gyakran sor került hálaadó ünnepségekre. Pogány és keresztény uralkodók és méltóságok sorának (Sulla, Titus Vespasianus, Marcus Antonius, I. Ottó német-római császár, Henrik bajor herceg) segítségével ágyazódott be a Breitenfeld kapcsán tartott *Te deum* egy antik időkig visszavezethető tradícióba.⁶⁵

A királyi kastélyban tartott istentisztelet Johannes Rotlöben Józsva könyvének 10. fejezetére építette, párhuzamot vonva az ószövetségi uralkodó és a svéd király között. A prédikáció antik gondolkodók és a *Biblia* érveinek segítségével próbálta igazolni, hogy a svéd király helyesen cselekedett, amikor seregeivel átkelt a Német-római Birodalomba. A wittenbergi prédikátor kitért az ütközet ismertetésére is, de a diadalt absztrakt módon, vallásos köntösbe bújtatva ábrázolta. A prédikáció szerint az ellenség előnyös pozíciót vett fel egy magas hegyen, és az időjárás, a szél és a nap is neki kedvezett. Már azelőtt támadásba lendült, mielőtt az evangélikus sereg rendszeren csatasorba rendeződhetett volna, de az Úr titokban nagy félelmet küldött rá, és menekülni kezdett. A svéd csapatok ezután egyik tartományt és várost foglalták el a másik után.⁶⁶

⁶² *Az Államtanács levele az összes püspöknek a breitenfeldi győzelem kapcsán tartandó hálaadó napról* (1631. nov. 8.) Riksarkivet, Riksregistraturet Rådets registratur 1631, fol. 182–183.

⁶³ Johannes Rotlöben Wittenbergből származott, és itt is végezte tanulmányait. 1622 és 1624 között a brandenburgi választófejedelem udvari lelkésze volt. 1624-től Stockholmban töltötte be az udvari prédikátor tisztét, és egyben a stockholmi német közösség lelkésze is lett egészen 1639-ig, amikor visszatért Németföldre. Glückstadtban IV. Keresztély dán király szolgálatába szegődött. Életét Hadersleben szuperintendenseként fejezte. Számos latin és német nyelvű teológiai munkát írt.

⁶⁴ Christoffer Reusner rostocki nyomdással IX. Károly vette fel a kapcsolatot 1608-ban. Reusner 1610-ben kezdte el tevékenységét Stockholmban, hamarosan megkapta a királyi nyomdász címet. Reusner 1635-ben Revalba helyezte át tevékenységét, címét a már 1633-ban stockholmi nyomdát alapító Henrik Keyser vette át. Ridderstad: *Tryckpressens makt och makt över tryckpressen*, 347–348.

⁶⁵ *Zwo Jubel Predigten, am allgemeinen angeordneten grossen Lobe vnd Dancketag, im ganzen hochlöblichen Reiche Schweden vnd desselben incorporirten Provinzien, den 22. novembr. 1631, zur schuldiger Danckbarkeit gegen dem allerhöchsten Gott, fir die glorwürdigste Victori, den 7. septemb. bey Leypzig ... Gustavo Adolpho ... von oben herab wunderbarer weise gegeben, in der Königlichten Residenz Stadt Stockholm, die Eine auffm Königlichten Schloss, die Andere in der Deutschen Kirchen gehalten von Johanne Rotlöben Witeberg. ... Dasselbst gedruckt durch Chr. Reusner den eltern. Anno M DC XXXI., 1631*

Placering: F1700 Br.303, Kungliga Biblioteket, [1–11.]

⁶⁶ *Zwo Jubel Predigten 1631*, [12–39.]

A Német Templomban tartott hálaadó szertartás alapszövegéül a wittenbergi lelkész Dávid próféta 83. zsoltárát választotta ki, párhuzamba állítva Gusztáv Adolfot és az ószövetségi Jósafát júdeai királyt. A győzelmet a prédikáció ismét elvont módon, vallásos terminusokkal írta le: az ellenség nagy előnnyel bírt, de a csata közepén, amikor már úgy nézett ki, hogy győzelmet aratnak a pápisták, Isten nagy félelemmel sújtotta őket, és a Katolikus Liga serege szétszóródott. A 83. zsoltár alapján aztán két részre oszlott a prédikáció. Az istentisztelet első felében a prédikátor a zsidó egyház panaszaival párhuzamba állítva mutatta be az evangélikusok szenvedéseit és megpróbáltatásait Európában. Magdeburg elpusztítását külön ecsegtelte a szöveg. A prédikáció második fele azt taglalta, hogy milyen tanulságot és vigaszt kell figyelembe venniük az evangélikusoknak. Egymással szövetkezniük kell, és az ellenség teljes elpusztítására, kiirtására kell törekedniük, mert ők sem várhatnának irgalmat a katolikusoktól. A ceremónia *Te deum laudamus* éneklésével zárult.⁶⁷

A svéd propaganda érvrendszer

Felekezeti propaganda⁶⁸

AZ EMBER BŰNÖS

A 17. századi svéd prédikációkban központi szerepet játszott a bosszú tantétel, amely szerint Isten az embereket bűneik miatt sújtotta háborúval, pestissel és éhínséggel. Mindez a lakosság körében vallásos nyugtalanságot okozott.⁶⁹ A toposz, amely szerint Isten a bűnös népet háborúval, illetve ellenséggel sújtja, az Ószövetségre vezethető vissza, illetve Luther Márton *Eine Heerpredigt wider den Türcken* című, 1529-ben Wittenbergben megjelent tábori prédikációjában is kifejtést nyert. Luther ebben a munkájában hangsúlyozta, hogy a törökök Isten büntetése a nép bűnei miatt, ezért elsősorban erkölcsi megújulás szükséges a veszély elhárításához.⁷⁰

A bűn témája az imnap-plakátoknak is az egyik legfontosabb elemét képezte. Mivel a lutheri ortodox hit nagyrészt az Ószövetségre épült,⁷¹ a plakátokban is az Ótestamentum bosszúálló Istene jelent meg, akihez az imnapok során a gyülekezetnek imádkoznia kellett, hogy ne sújtsa a népet a három említett csapással. Az 1628-as imnap-plakát szerint „...úgy tűnik hogy Isten haragja általánosan az egész világ felett lebeg, majdnem minden országot, birodalmat és várost, amelyet lát az ember, vagy amelyről hall, háború, lázongás és széthúzás, pestis és sohasem hallott betegségek, éhínség, drágaság, rossz termés sújt”.⁷²

A plakát szerint az evangélikusokat általános üldözés éri a kontinensen, a szomszédos országokban már háború dúl, a veszély már közvetlenül Svédországot fenyegeti. A svédek saját maguknak köszönhetik nyomorúságos helyzetüket, bűneik és rossz cselekedeteik miatt fordult el tőlük Isten. A megoldást azt jelenti a plakát szerint, hogy: „Isten irgalmáért kell

⁶⁷ *Zwo Jubel Predigten* 1631, [40–71.]

⁶⁸ A konfesszionális propaganda által közvetített üzeneteket kisebb módosításokkal az Anna Maria Forssberg által kidolgozott címszavak alatt mutatom be. Lásd: Forssberg: *Att hålla folket på gott humör*, 86–103.

⁶⁹ Malmstedt: *Helgdagsreduktionen*, 223.

⁷⁰ Bóka Éva: *Európa és az Oszmán Birodalom a XVI–XVII. században*. Budapest, 2004. 20–22. Később változtak Luther nézetei a törököket illetően. *Vom Kriege wider den Türcken* (1529) című írásában már azt taglalta, hogy a rablóhadjáratot folytató oszmánok ellen a keresztény hit védelmében a világi hatóságnak, a császárnak fel kell vennie a harcot.

⁷¹ Kalm, Ingvar: *Studier i svensk predikan under 1600-talets förre hälft*. Stockholm, 1948. 251–257.

⁷² *Böndagsplakat* 1628.

esedeznünk bensőséges imával és könyörgéssel, be kell ismernünk, hogy vétkeztünk, rosszat tettünk és istentelenek voltunk”.⁷³

A plakátok üzenete szerint a nép bűnös volt, ezért Isten háború formájában büntetéssel sújtotta. Közös imádsággal kellett vezelelniük, hogy Isten megkönyörüljön rajtuk, és felhagyjon a büntetéssel. Vajon milyen funkciót töltött be ez az üzenet a propagandában? Peter Ericsson történész szerint ezzel az egyház a svéd lakosság képében bűnösöket kreált, és a háború felelősségét a politikai szférából az erkölcsi szférába helyezte át.⁷⁴

A háború depolitizálásával a politikai elit felelőssége elhárult,⁷⁵ a háború mint jelenség vallásos magyarázatot nyert, a lakosság csak önmagát hibáztathatta érte. Az üzenet szerint a háború állandó fenyegetést jelentett, és nem a kormányzatot terhelte a felelősség érte. Azt nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy az ember bűnösségének hangsúlyozása nem pusztán propagandisztikus céllal történt, hanem egyben a lutheri ortodox hitnek, tehát az emberek mindennapi vallásgyakorlásának is a részét képezte. Az állam manipulatív módon jól ki tudta aknázni a hittételekben rejlő lehetőségeket.⁷⁶

AZ ELLENSÉG VELEJÉIG GONOSZ

Az *Ószövetség* szerint Isten ellenségeket támasztott Izrael ellen, amikor haragudott népére, és ugyanez a gondolat jelent meg a nagyhatalmi időszak Svédországnak vallásos szövegeiben is.⁷⁷ A *Böndagsplakatok* ellenségképe a külpolitikai helyzet alakulásával párhuzamosan változott, a 17. század folyamán két fő ellenség jelent meg bennük: a harmincéves háború időszaka alatt a pápisták, míg a század második felében a keresztények „ősellensége”, a törökök.⁷⁸

Az 1628 és 1632 közötti időszakban az imnap-plakátok vallásos és politikai terminusokkal írták le az ellenséget: Svédországot a pápisták mellett a császáriak és a Liga seregei fenyegették. Az ellenség nem rendelkezett különösebben kifinomult politikai tervvel: a szövegek szerint egyetlen szándéka az evangélikus hittestvérek és a svédek megsemmisítése volt. Merészségük és erejük napról napra nőtt, ahogy egyik protestáns tartományt és várost dúlták és égették fel a másik után, majd változtatták azokat a „bálványimádás szentélyeivé”, a „Sátán zsinagógáivá”, a „pápista irtózat” fészkeivé.⁷⁹ Az „igaz keresztény” lutheránus vallást barbárok módjára üldözték, követőit szolgaságba taszították.⁸⁰

Az ellenség jellemzése a hálaadó napok során tartott istentiszteleteken is fontos szerepet kapott. A breitenfeldi ütközet kapcsán a királyi palotában tartott prédikációban Johannes Rotlöben lelkes hangsúlyozta, hogy az Úr a pápistákat, a Liga seregeit a Lipcsénél vívott csatában „...dühös cselekedeteik, hallatlan hiúságuk, oly sok ártatlan keresztény felett gyakorolt embertelen zsarnokságuk miatt büntette meg”.⁸¹

A breitenfeldi diadal kapcsán a stockholmi Német Templomban tartott *Te Deum* még nagyobb hangsúlyt fektetett az ellenség bemutatására. A szöveg szerint a pápisták gúnyosan és becsmérlően beszélnek az evangélikus egyházzal. Ezzel maga az Úr ellen cselekszenek,

⁷³ *Böndagsplakat* 1631, 1632.

⁷⁴ Ericsson: *Stora nordiska kriget förklarar*, 263.

⁷⁵ Nordin: *Ett fattigt men fritt folk*, 53.

⁷⁶ Forssberg: *Att hålla folket på gott humör*, 89–90.

⁷⁷ Ericsson: *Stora nordiska kriget förklarar*, 144.

⁷⁸ Malmstedt: *Gud bevara oss för papister och turkar*, 92–93.

⁷⁹ *Böndagsplakat* 1631.

⁸⁰ *Böndagsplakat* 1628, 1629, 1630.

⁸¹ *Zwo Jubel Predigten* 1631, [30.]

Isten haragját fordítják maguk ellen. Önteltségük és „búzló gögjük” a lutheránusok vígaszául szolgál, mert önnön vesztüket fogja okozni.⁸²

A prédikáció hosszan ecsetelte a császári hatalom felsőbbségét a pápai hatalommal szemben. A császár soha nem jelent meg ellenségként. Amikor az ellenséges hadakat említette, akkor a szöveg a „pápai”, illetve „ligai sereg” kifejezést használta. A pápa a legfőbb gonosz szinonimájaként jelent meg. A római pápa és a katolikus klérus Isten, a világi uralkodók, a császár, illetve az evangélikus egyház ellen folytatott harcot. Mindez azt jelenti a prédikáció szerint, hogy „a római pápa az Antikrisztus, a romlás gyermeke”.⁸³

A prédikáció a jezsuitákat is megvetendő ellenségnek állította be, akik álnok, ravasz, alattomos és megvetendő módon támadták a lutheránus tanokat gyalázatos írásaikkal. Beférkőztek a császár kegyeibe, és gonosz tanácsaikkal arra ösztönözték, hogy karddal és tűzzel irtsa az általuk eretneknek nevezett evangélikusokat, égettesse el a könyveiket, hogy a Német-római Birodalomban helyreálljon az egység és a kölcsönös bizalom. Gonosz mesterkedéseikkel a kontinensen zajló háború tüzének lángját táplálták.⁸⁴

A fenyegető ellenség az imanap-plakátok és a hálaadó prédikációk tematikájának állandó, újból és újból felbukkanó elemét képezte. Mivel a lutheri ortodox hitben rejlő bosszú doktrína szerint Isten a svédeknek saját bűneik miatt sújtotta háborúval, az ország ellenségei pusztán Isten akaratát hajtották végre, pusztán az Úr eszközeivé degradálódtak,⁸⁵ ugyanúgy, mint a törökök Luther tábori prédikációjában.

Svédország és az evangélikus egyház ellenségeit a propaganda nem az európai nagypolitika racionálisan gondolkodó szereplőinek állította be, hanem olyan irracionális lényeknek, akik pusztá gyűlölettől és gögtől hajtva Svédország és az evangélikus egyház elpusztítására törekedtek, és akiknek az akaratát békés, tárgyalásos úton nem lehetett megváltoztatni. Ezzel a propaganda a politikai elit mellett az ellenséget is depolitizálta és vallásos köntösben jelentette meg. A svéd alattvalók úgy érezhették magukat, mint egy bekerített erődben, amelynek a falait kérlelhetetlenül ostromolták ellenségeik. Lélekben fel kellett készülniük az elkerülhetetlen háborúra.

A SVÉDEK ISTEN KIVÁLASZTOTT NÉPE

Több kutató is vizsgálta, hogy a svéd, illetve más európai államok propagandája párhuzamot vont saját országa és az ókori Izrael között a kora újkor folyamán.⁸⁶ Az Izraelre való hivatkozással a svéd nép különlegességét, egységét és kiválasztottságát lehetett kiemelni. Mivel az *Ótestamentum* szerint Isten és a zsidó nép között szövetség állt fent, a svédek is ebből az előnyös helyzetből szemlélhették a háborúkat, bízva Isten támogatásában. Mindez a svéd nép összetartozás-tudatának erősítését is szolgálta a fenyegető ellenséggel szemben.⁸⁷

A svéd nép és Isten közötti szoros kapcsolat a *böndagsplakátok* szóhasználatában is megjelent: a plakátok „Isten gyülekezete”-ként utaltak a svéd népre. Az 1631-es *böndagsplakát* a svédek kiváltságos helyzetét hangsúlyozta Európa többi evangélikus vallású lakosával

⁸² *Zwo Jubel Predigten* 1631, [53.]

⁸³ *Zwo Jubel Predigten* 1631, [53.]

⁸⁴ *Zwo Jubel Predigten* 1631, [56–57.]

⁸⁵ Forssberg: *Att hålla folket på gott humör*, 94.

⁸⁶ Svéd párhuzamokra lásd: Ekedahl, Nils: *Det svenska Israel. Myt och retorik i Haquin Spegels predikokunst*. Uppsala, 1999., Kalm: *Studier i svensk predikan under 1600-talets förra hälft*, 251–257.; Ericsson: *Stora nordiska kriget förklarar*, 125–128.; Nordin: *Ett fattigt men fritt folk*, 151–157.

⁸⁷ Forssberg: *Att hålla folket på gott humör*, 78–79.

szemben. Miután a szöveg hosszan ecsetelte, hogy a kontinensen a lutheránusok milyen szörnyű megpróbáltatásoknak vannak kitéve, kiemelte, hogy Svédországban még mindig az egyedül üdvözítő evangélikus vallást prédikálják: „...a gyülekezet hasonlóképpen megmaradt mint egy magas hegyen, és azóta is virágzik és világít az egész világ felett.”⁸⁸ Ezzel Svédországot a kontinenssel szemben egyelőre még a béke szigeteként jelenítette meg a plakát. A sorokból egyfajta küldetéstudat is kiolvasható: a lutheránus vallás megőrzendő érték a világ számára, és a svédeknek mindent meg kell tenniük, hogy fennmaradjanak az igaz tanok.

Az Izraellel vont párhuzamok különösen a breitenfeldi csata kapcsán megtartott két prédikációban jelentek meg hangsúlyosan. A királyi palotában megtartott prédikáció az Ószövetségben található Józsuva könyvének 10. fejezetére épült. A *Szentírás* kiválasztott részlete az egyiptomi fogságból visszatérő zsidó törzsekkel a Kánaánt meghódító Józsuva győzelmét mesélte el az ellenséges amorita törzsek felett. Józsuát a Jeruzsálemtől északra fekvő Gibeon város lakói, a gibeoniták értesítették követség útján, hogy a hegyekben élő amoriták összes királya szövetekezett ellenük, és egymagukban nem képesek felvenni a harcot a túlerővel. Ezért Józsuához fordultak, aki késlekedés nélkül, egész seregével a gibeoniták segítségére sietett, és Isten segédelmével fényes győzelmet aratott az amorita törzsek felett.⁸⁹

A szöveg az ószövetségi eseményeket próbálta megfeleltetni a breitenfeldi ütközet körülményeinek. Johannes Rotlöben lelkész párhuzamot vont Józsuva könyve 10. fejezetének szereplői és korának legfontosabb alakjai között. Gusztáv Adolfot Józsuának feleltette meg, míg a gibeonitákat az 1631 nyarának végén Tilly gróf hadai által lerohant, szorult helyzetbe kerülő szászoknak. Az amoriták pedig a Katolikus Liga seregeivel váltak egyenlővé. Az evangélikus szászok a gibeonitákhoz hasonlóan szintén túl gyengének találták magukat, és az „Istentől küldött megváltóhoz”, „a legdicsebb hőstettei miatt a világhírű Józsuához hasonlítható” Gusztáv Adolffhoz küldtek követséget.⁹⁰

A svéd király Józsuához hasonlóan szintén nem késlekedett, hanem éjt nappallá téve lovagolt, és oroszláncként támadta meg a Liga seregét Breitenfeldnél. Bár az ellenség előnyösebb pozícióból és létszámbeli fölényben várhatta a svéd hadakat, Isten nagy félelmet küldött rájuk, és megzavarta soraikat, csakúgy, mint az amoritákkal tette azt az *Ószövetség*ben, és nagy vereséget mért rájuk.⁹¹

A Józsuva könyvéből vett részlet kiválóan alkalmas volt arra, hogy Isten nevében legitimálja Gusztáv Adolf német hadjáratát, a Német Birodalomban folytatott offenzív hadviselést. Megmutatta, hogy Isten támogatja a svéd királyt, tehát biztosra vehető, hogy Józsuához hasonlóan ő is az igaz ügy érdekében harcol, és Isten kiválasztottjának tekinthető. Az uralkodó valójában az elnyomott evangélikus egyházat képviselő szász választónak nyújtott segítséget, és nem a saját dicsőségét kereste önző módon a harcokban. Az amoriták, vagyis itt Tilly seregei felett Isten segítségével aratott győzelem bizakodásra adhatott okot a jövőre nézve.

A Német Templomban tartott *Te Deum* is egy Gusztáv Adolf és Jósafát júdeai uralkodó között vont ószövetségi párhuzamra építette üzenetét. Jósafát a zsidó nép ellenségeivel, az ammonitákkal és a moábitákkal csapott össze egy ütközetben. A csata előtti éjszakát végigimádkozta, és az ütközet előtt is buzgó imát mondott az egész sereggel együtt. A prédikáció a Jósafáttal ellenséges törzseket a Liga seregeinek feleltette meg, és kiemelte, hogy mind a júdeai uralkodó, mind Gusztáv Adolf katonái úgy vélték, hogy a túlerőben lévő sereg le fogja

⁸⁸ *Böndagsplakat* 1631.

⁸⁹ *Zwo Jubel Predigten* 1631, [14–17.]

⁹⁰ *Zwo Jubel Predigten* 1631, [18–20.]

⁹¹ *Zwo Jubel Predigten* 1631, [20–22.]

győzni őket, de Isten csodálatos közbelépésének köszönhetően kardcsapás nélkül győzték le, szórták szét és vetették fogságba ellenfelüket. Johannes Rotlöben prédikátor a hálaadó nap ünneplését bibliai tradícióba ágyazva magyarázta, hogy Jósafát király a győzelem megünneplésére kihirdetett egy általános hála- és köszönetmondó napot a Dicséret-völgyben.⁹²

Mint a fenti részletek is mutatják, a háború az *Ótestamentumban* szinte már-már természetes állapotnak számított. Isten büntetésként gyakran ellenségeket támasztott Izrael népe ellen, mivel a zsidók sokszor megszegték a köztük fennálló szövetséget. Végül azonban az Úr mindig megbocsátott, és népe mellé állt a harcban. Ez bizakodásra adhatott okot a svédek számára, akik a központilag előírt imanapok alkalmával rendszeresen azt hallgatták, hogy szintén bűneik miatt sújtja őket háborúval Isten. Ezért az ókori Izrael és a kora újkori Svédország közötti párhuzam, a zsidó és a svéd népet összekötő sorsközösség hangsúlyozása tökéletesen illeszkedett a terjeszkedni vágyó, folyamatosan háborúzó Gusztáv Adolf politikai programjába.

AZ EVANGÉLIKUS HITTESTVÉREKNEK SEGÍTSÉGET KELL NYÚJTANI A HÁBORÚBAN

A *böndagsplakatok* bemutatásánál már kitértem rá, hogy a protestánsokat ért csapások és megpróbáltatások a plakátok tematikájának igen fontos részét képezték: absztrakt módon, vallásos terminológiával kiválóan érzékeltették, hogy az evangélikus vallásúak milyen szörnyű megpróbáltatásokon mentek keresztül a Német Birodalomban. Az 1628-as, az 1629-es és az 1630-as imanap-plakátok szembeállították egymással a pápisták egységes táborát és a széthúzó protestánsokat, és arra szólították fel a svédeket, hogy ne várjanak tovább, hanem minél előbb avatkozzanak be a háborúba.⁹³

A konfesszionális szolidaritás kérdése a hálaadó prédikációknak is fontos elemét képezte. Johannes Rotlöben lelkész a királyi palotában tartott hálaadó-nap alkalmával feltette a kérdést, hogy vajon Gusztáv Adolf helyesen járt-e el, amikor segítséget nyújtott az evangélikus egyháznak, jogosult-e arra, hogy beleártsa magát a Német-római Birodalom ügyeibe. A lutheránus lelkész természetesen igenlő választ adott a kérdésre, és nyomatékosította, hogy háborús szükséghelyzetben, különösen az evangélikus egyház fenyegetettségének idején a keresztény, lutheránus, istenfélő hatalmak megsegítése nem bűn és jogtalanság, hanem dicsérendő dolog. Milánói Szent Ambrus egyházatyára hivatkozva jelentette ki, hogy a hozzáink legközelebb állók cserbenhagyása lenne az igazán nagy véték.⁹⁴

Johannes Rotlöben II. Gusztáv Adolf harmincéves háborúba való beavatkozását támogató álláspontját többféle érv segítségével is körülbástyázta. Arisztotelész *Politika* című művét megemlítve jelentette ki, hogy a természetjog alapján is jogos a segítségnyújtás.⁹⁵ A lutheránus lelkész a test-metaforát, a *Bibliára* visszavezethető organikus állameszme gondolatot is felhasználta az evangélikus rendeknek nyújtott segítség legitimálásához. Az egész evangélikus egyházat egységes testként állította be, és úgy érvelt, hogy abban az esetben, ha erőszakot és jogtalanságot követnek el az egyik végtag ellen, akkor a test többi részének is készen kell állnia a segítségnyújtásra. A prédikátor szerint Jézus Krisztus képezi az evangélikus egyház fejét.⁹⁶

⁹² *Zwo Jubel Predigten* 1631, [43–44.]

⁹³ *Böndagsplakat* 1628, 1629, 1630.

⁹⁴ *Zwo Jubel Predigten* 1631, [25.]

⁹⁵ *Zwo Jubel Predigten* 1631, [26.]

⁹⁶ *Zwo Jubel Predigten* 1631, [26.] A test-metaphora a kora újkori Svédországban a nemesség társadalomról alkotott felfogásának is szerves részét képezte. Lásd: Englund, Peter: *Det hotade huset: adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*. Stockholm, 1993.

Johannes Rotlöben részvétet is próbált kelteni a hallgatóságban a pápisták brutális pusztításainak ecsetelésével, és egyben bosszúra is sarkallt. Hangsúlyozta, hogy Gusztáv Adolf a breitenfeldi csatában a pápisták bestiális cselekedeteit, a Magdeburgban lemészárolt hittestvéreket bosszulta meg. A Magdeburgban kiontott vért nem lehet elfelejteni, a nagy nehézségek árán megmenekült túlélők is azt mondják, hogy fizessen meg a pápistáknak azért, amit ellenük elkövettek.⁹⁷

Az *Ószövetség* szemet szemért, fogat fogért elve mindkét prédikációban megjelent a hittestvérek megsegítése érdekében. A Német Templomban tartott *Te Deum* alatt Rotlöben egy ima során arra kérte Istent, hogy irtsa ki a föld színéről az evangélikus egyház ellenségeit, a szigorú papokat, az ájtatos szerzeteseket és a gonosz, cselszövő jezsuitákat.⁹⁸ Az evangélikus lelkész, miután azt ecsetelte, hogy a breitenfeldi ütközet során Isten megbosszulta a lutheránusok és saját maga ellenségeit, a következő sorokat idézte az *Ószövetségből*, Mózes ötödik könyvéből: „Nyilam vérrel részegítem, és kardom jóllakik hússal: elesettek és foglyok vérevel, az ellenség vezéreinek fejével.”⁹⁹

Preventív háború

A megelőző hadjárat koncepciója mind a *böndagsplakatok*, mind az országgyűlési anyag domináns részét alkotta. Ez az érvrendszer a *bellum iustumot* taglaló államelméleti diskurzus egy modernebb, humanista megközelítését jelentette.¹⁰⁰ A svéd propaganda e központi elemének közvetlen eszmei forrását a nemzetközi kapcsolatokról szóló diskurzus megújítójának, Hugo Grotiusnak *A háború és a béke jogáról* című, 1625-ben megjelent munkája jelentette. Grotius bizonyos megszorításokkal elfogadta a preventív háború igazságos voltát, és azt az álláspontot képviselte, hogy egy megelőző hadjárat megindítását közvetlen és kétségtelen veszély fennállása esetén meg lehet valósítani.¹⁰¹ A svéd területen folytatott agitáció a preventív háború grotiusi értelmezését használta fel, amikor Svédországot az ellenség által kétségtelenül fenyegetett területnek állította be. Gusztáv Adolf jól ismerte a holland jogtudós említett művét, és állítólag napi fél órát töltött a könyv olvasásával.¹⁰²

⁹⁷ *Zwo Jubel Predigten* 1631, [30–31.]

⁹⁸ *Zwo Jubel Predigten* 1631, [63.]

⁹⁹ *Zwo Jubel Predigten* 1631, [30.] Az idézetet lásd: 5Móz 32/42. A fordításhoz a Magyar Bibliatársulat újfordítású protestáns Bibliáját használtam, amely on-line is elérhető: <http://szentiras.hu/UF> (lekérdezés dátuma: 2015. szeptember 16.)

¹⁰⁰ A *bellum iustum*ról szóló skolasztikus és humanista államelméleti irodalmat ütközteti és részletesen ismerteti: Tuck, Richard: *The Rights of War and Peace. Political Thought and the International Order from Grotius to Kant*. Oxford, 2001. 16–77. A harmincéves háborúba avatkozás kapcsán a svéd államvezetés által több nyelven kiadott háborús manifesztum legitimáló érveit vizsgálja: Pii-irimäe, Pärtel: *Just War in Theory and Practice: The Legitimation of Swedish Intervention in the Thirty Years' War*. *Historical Journal*, vol. 45. (2002) No. 3. 499–523.

¹⁰¹ Grotius a fegyvert ragadó támadó metaforáját használta a preventív háború jogosságával kapcsolatban: „Elismerem ugyan, hogy ha a támadó fegyvert ragad, és gyilkolási szándéka nyilvánvaló, a bűncselekmény elkövetését meg szabad előzni [...] De nagyon tévednek és másokat is megtévesztenek azok, akik bármiféle félelemmel tartanak ahhoz, hogy megelőzés címén emberölés legyen elkövethető.” Grotius, Hugo: *A háború és a béke jogáról*. I. kötet. Ford.: Haraszi György. Budapest, 1999. 164.

¹⁰² Junkelmann: *Gustav Adolf 1594–1632*, 286.

A nagygot eszme

Gusztáv Adolf német hadjárataát megelőzően, 1630 májusában Stockholmban tartott búcsúbeszédében külön szolt a négy rendhez. A nemességet felszólította, hogy továbbra is viselkedjenek bátran, vitéz módon, férfiakhoz méltóan, mint egykor messze földön híres gót ősapáik tették. Nevük ma már feledésbe merült, sőt az idegenek szinte megvetéssel tekintenek rájuk, ezért újra fel kell eleveníteni a gótok tetteit, „akik majdnem az egész világot elfoglalták, sok királyságot alávetettek, és sok száz évig uralkodtak, küzdve a hazáért a háborúban, halhatatlan nevet vívva ki maguknak, amelyet tiszteltek királyok és uralkodók.”¹⁰³

A gót mítosz II. Gusztáv Adolf uralkodása alatt lett jelentős Svédországban. Az eszme-rendszer gyökerei egészen a bázeli zsinatig nyúlnak vissza. Nikolaus Ragvaldi, Växjö püspöke 1434-ben egy rangvitában azt állította, hogy a gótok eredetileg Gothiából származnak, amelynek a nevét két svéd tartomány is őrizte: Västergötland és Östergötland. A püspök a 6. században élt középkori történétíró és ravennai érsek, Jordanes történeti munkájára (*De origine actibusque Getarum*) hivatkozva állította, hogy a gótok Skandináviából rajzottak ki világhódító újtukra, és a svéd nép a legősibbek és legnemesebbek közé tartozik a földön.¹⁰⁴

Ezeket a gondolatokat száz év múlva Svédország utolsó katolikus érseke, Johannes Magnus vetette fel ismét *Historia de omnibus Gothorum sueonumque Regibus* című művében. A történeti munka állította, hogy a gótok a világ legősibb nemzete, először Magóg, Noé unokája uralkodott felettük. A mitikus Berik király uralkodása alatt kezdtek meg hódításaikat, amelyek során leigázták Germániát, Galliát, Ibériát, Britanniát, Ázsiát és Afrikát. Johannes Magnus a svédek gót eredetének alátámasztása érdekében Magógtól egészen I. Gusztávig vezette vérvonalukat.¹⁰⁵

A svéd érsek hangsúlyozta a gótok katonai fölényét a római légiók felett, és morális felsőbbrendűségüket is kiemelte. Természetes igazságérzetüket és szabadságszeretetüket, megvetésüket a kapzsiság és gazdagság iránt szembeállította a déli népek dekadenciájával.¹⁰⁶ A művet Johannes Magnus testvére, Olaus Magnus nyomtattatta ki római száműzetésében. XIV. Erik svéd király gondoskodott a svéd fordításról.¹⁰⁷

Svédországban II. Gusztáv Adolf trónra lépésével köszöntött be a góticismus aranykora. A gótok iránti érdeklődést főként a könyvtáros és hivatalos udvari történész, Johannes Bureus keltette fel az uralkodóban. Johannes Bureus az idegen nyelvek és a történelem ismeretébe avatta be Gusztáv Adolfot, akivel bizalmas viszonyt ápolt.¹⁰⁸ A svéd történész spekulációival párhuzamot vont a gótok és az ókori forrásokban említett hyperboreusok (északontúliak) népe között. Nevüket onnan kapták, hogy állítólag Boreas, az északi szél lakhelye feletti területen éltek. A népet római földrajztudósok is említették, akik a hyperboreusok lakhelyét egy távoli északi szigetre helyezték. Brémai Ádám, a 11. században élt földrajztudós és történész egyenesen Skandináviát nevezte meg a fiktív nép otthonának.¹⁰⁹ A hyperboreusok állítólag nem ismerték a betegségeket, és boldogan éltek utópikus szigetükön. A görög

¹⁰³ Gusztáv Adolf búcsúbeszéde (1630. máj. 19.), lásd 42. jegyzet, 3v–3r.

¹⁰⁴ Hillebrecht, Frauke: *Skandinavien – der Heimat der Gothen?: der Götizismus als Gerüst eines nordisch-schwedischen Identitätbewusstseins*. Berlin, 1997. 4–5.; Junkelmann: *Gustav Adolf 1594–1632*, 35.

¹⁰⁵ Junkelmann: *Gustav Adolf 1594–1632*, 36.

¹⁰⁶ Nordström, Johan: *De yverbornas ö: sextonhundratsstudier*. Stockholm, 1934. 98–99.

¹⁰⁷ Hillebrecht: *Skandinavien – der Heimat der Gothen?* 6.

¹⁰⁸ Eriksson, Gunnar: *Den lärda kulturen*. In: Signums svenska kulturhistoria. Stormaktstiden. Ed.: Christenssen, Jakob. Lund, 2005., 125–126.

¹⁰⁹ Nordström: *De yverbornas ö: sextonhundratsstudier*, 103–17.

mitológia szerint Apollónt, a költészet, a jóslás, a művészetek, a zene és a tánc istenét tisztelték a szigeten, szentélyt is emeltek neki, ahonnan kiáradt a kultúra és a tudás a világ többi része felé.¹¹⁰

A hyperboreus motívum kiegészítette a gótokról alkotott korábbi képet, ami harci erényeiket, bátorságukat, hódításvágyukat hangsúlyozta. Svédországot a civilizáció bölcsőjévé, a kultúra és tudás fellegvárává tette. Mivel a nagyhatalmi ambíciókat dédelgető svédek történelme nem volt része a klasszikus görög-római örökségnek, ami a keresztény nyugati kultúra egyik fontos jellegzetességét adta, és sokan barbár, északi népként tekintettek rájuk, a hyperboreus eredet hangoztatása ennek ellensúlyozására kiválóan alkalmas volt.¹¹¹

A gót eszme Gusztáv Adolf hatalmi legitimációjának és propagandájának is fontos részévé vált. 1617 októberében, Uppsalában került sor a 21. életévét betöltő király megkoronázására. A koronázási ünnepségek részeként lovagi tornát is rendeztek, ahol a király és a főnemesség historizáló, gót öltözetet húzott. Gusztáv Adolf a gót törzseket egyesítő, nagy hódításokba fogó, mitikus Berik király alakjában lépett fel.¹¹²

A gót eszmerendszert Gusztáv Adolf a nemesség megnyerésére folytatott propagandájának, szimbolikus politikájának a szolgálatába állította. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy 1630-as búcsúbeszédében külön a nemesi rendhez intézte szavait. A nemesség érthette el azt a képzettségi szintet a rendek közül, ami alkalmassá tette őket, hogy a góticismust a maga komplexitásában értsék meg (talán még a papság és a polgárság felsőbb, műveltebb rétege sem zárható ki). A gótokkal való párhuzam a svéd nemesség számára egyfajta kollektív identitást is jelenthetett.¹¹³

A harmincéves háborúba lépés előtt a góticismus különösen aktuális jelentéstartalmat nyert. Azt sugallta, hogy az egykor a Római Birodalom légiói felett diadalmaskodó, 410-ben magát Rómát is kifosztó gótok leszármazottai, a svédek hasonló sikerrel vehetik fel a harcot Róma örökösé, a Német-római Birodalom seregeivel és a császárral szemben.

Patrióta érvrendszer

A modern propaganda egyik fő jellegzetessége, hogy háború idején a lakosság mozgósítása, illetve a harci morál fenntartása érdekében a szülőföld, a haza, a nemzet szeretetére apellál. A Gusztáv Adolf német hadjáratához fűződő propaganda szókészletébe is beletartoznak a patrióta (*patriot*), illetve haza (*fädernesland*, *Vaterland*) kifejezések. A haza és a patrióta szavak általában az ország megvédésének és az alattvalói kötelességeknek a kontextusában fordultak elő. Az 1629-es országgyűlésen felolvasott indítvány azt a reményt fejezte ki, hogy minden rend úgy fog eljárni, ahogy a „...haza szolgálata és védelme különösen megköveteli és minden egyes alattvaló és jó hazafi...” kötelességének megfelelően cselekszik.¹¹⁴

¹¹⁰ Eriksson: *Den lärda kulturen*, 127.; Nordström: *De yverbornas ö: sextonhundratsstudier*, 120–121.

¹¹¹ Junkelmann: *Gustav Adolf 1594–1632*, 35.; Eriksson: *Den lärda kulturen*, 127. A gót eszme legfontosabb teoretikusai Svédországban a 17. században Johannes Bureus mellett Johannes Messenius, a Bureus tanítvány Georg Stiernhielm, Johannes Schefferus, Johannes Loccenius és Olof Rudbeck volt. A svéd természettudós és történész, az uppsalai egyetem orvosprofesszora, Rudbeck monumentális, négykötetes *Atlantica* című műve volt a góticismus legnagyobb szabású, de egyben utolsó jelentős vállalkozása.

¹¹² Hillebrecht: *Skandinavien – der Heimat der Gothen?* 7–8.

¹¹³ Schmidt-Voges, Inken: *De antiqua claritate et clara antiquitate Gothorum. Gotizismus als Identitätsmodell im frühneuzeitlichen Schweden*. Frankfurt am Main, 2004. 274.

¹¹⁴ *Riksdagsproposition* (1629. máj. 30.), lásd 30. jegyzet, 451r.

Az ugyanazon országgyűlés során, az Államtanácsnak a vonakodó polgári rendhez írott *Replikájában* különösen nagy hangsúlyt kaptak a kötelezettségek. A *Replica* a következő szemrehányásokkal illette a polgárságot: „...amikor arról van szó, hogy önmagunk és a haza védelmére egy vagy két riksdalert áldozunk, akkor zsörtölődik, akkor vakarja a fejét, morog és dörmög [...] Senkinek nincs rá oka, hogy kihúzza magát alóla [a közös terhek alól], feltéve, hogy szereti hazáját, feleségét és gyermekeit...”¹¹⁵

A *Replica* a hazafiak kötelességeit is felsorolta az adók csökkentését elérni akaró polgárság számára: „a rendek nagyrészt, mint tisztos patrióták és svéd férfiak, amint ezen idők szüksége magyarázza, főleg a nemesség, papság és a parasztság [...] a haza jólétéhez, oltalmához és védelméhez [...] a legjobb mértékben járultak hozzá...”¹¹⁶ A megfogalmazásból egyértelműen kiderül, hogy a hazafias propaganda nem csupán a nemességet célozta meg, hanem mind a négy rendhez szólt. (A polgárok ebben az esetben ugyan kimaradtak, de csak azon oknál fogva, hogy korábban nem szavazták meg a terheket.)

A patrióta érvrendszer felhasználó propaganda nem pusztán a politikai, hanem az egyházon keresztül közvetített vallásos üzenetnek is a részét képezte. Az 1628–1630 között kiadott imnap-plakátok arról értekeztek, hogy az imnapok során mindenki „...ígérje Istennek gyülekezete és hazája védelmét és oltalmát...”¹¹⁷

A haza fogalma nem csupán a kötelezettségekre és a fenyegető veszélyekre világított rá. A kifejezés egy politikai entitás részeként határozta meg az alattvalók, illetve az ország lakosainak közösségét. A svéd patrióta propaganda fontos elemét jelentette a szabadság fogalma is. A kifejezés egyrészt arra utalt, hogy a legitim, választott király, I. Gusztáv diadalmaskodott a zsarnok dán uralkodó, II. Keresztély felett a 16. század elején, és Svédország felszabadult az idegen uralom alól, azóta szabad, független állam a Vasa-királyok vezetése alatt.¹¹⁸

A kifejezés azonban a belső, alkotmányos berendezkedés szabadságát, az egyes rendek széles körű jogait és privilégiumait, illetve a parasztságnak a kontinensen élőkénél jóval kedvezőbb helyzetét is propagálta.¹¹⁹ Az 1629-es proposíció is nyomatékosította, hogy „...egyik európai királyság sem olyan szabad berendezkedésű, mint a Svéd Korona országa”.¹²⁰ Ezzel adott különös hangsúlyt a király annak az érvnek, hogy a császár ellen preventív háborút kell folytatnia, mivel a császári csapatok ezt a szabadságot veszélyeztetik.

Nemcsak az alkotmányos szabadság volt azonban veszélyben a propaganda szerint, hanem a lutheránus ortodoxiában rejlő lelkiismereti szabadság is fenyegetett helyzetbe került.¹²¹ Az imnap-plakátok is azzal ijesztgették a híveket, hogy „Isten Gyülekezetét és tiszta, üdvözítő igéjét, amit nálunk prédikálnak, általános üldözés és zaklatás éri...”¹²²

Az egyházhoz kapcsolódó ceremóniák, az imnapok és a hálaadónapok kialakíthatnak egyfajta nemzeti érzést, nemzeti identitást a svéd lakosságban. A vallásos szertartások növelhették az összetartozás érzését a lakosság és az állam között, egyfajta rituáléként is felfoghatóak. Az imnapok tradíciója a német hadjárat idején már közel száz évre nyúlt vissza Svédországban, így a kollektív emlékezet és a közös történelmi hagyomány is egyfajta

¹¹⁵ *Replica* (1629. június 23.), lásd 37. jegyzet, 486v.

¹¹⁶ *Replica* (1629. jún. 23.), lásd 37. jegyzet, 477r–478v.

¹¹⁷ *Böndagsplakat* 1628, 1629, 1630.

¹¹⁸ Schmidt-Voges: *De antiqua claritate et clara antiquitate Gothorum*, 388.

¹¹⁹ Nordin: *Ett fattigt men fritt folk*, 179.

¹²⁰ *Riksdagsproposition* (1629. máj. 30.), lásd 30. jegyzet, 449v.

¹²¹ Schmidt-Voges: *De antiqua claritate et clara antiquitate Gothorum*, 388.

¹²² *Böndagsplakat* 1628, 1629, 1630.

összekötő kapocsként szolgálhatott, az ima- és hálaadó napok időben és térben egyaránt kibővíthették és felülírhatták az egyházközséghez tartozás érzését.¹²³

Összegzés

A svéd államhatalom a 17. század elején kiépült kommunikációs rendszere segítségével képes volt eljuttatni üzenetét lakossága túlnyomó többségéhez, különösen az evangélikus egyház szerepe emelkedett ki. A jól előkészített propaganda-hadjárat során az évente kibocsátott imanap-plakátok felkészítették a lakosságot a háborúra, az országgyűlések a királyságot ért sérelmek felsorolásával és a császár agresszív magatartásának hangsúlyozásával már a mobilizálás funkcióját töltötték be, míg a hálaadó-napok a hadimorál fenntartásában játszottak kulcsszerepet. A propaganda főképpen felekezeti és patrióta érveket alkalmazott, a preventív háború szükségességét emelte ki, illetve a góticizmus eszméjéből merített. Mivel az üzenet túlnyomó része az ismertetett egyházi ceremóniákon keresztül a lutheranizmus dogmáiba ágyazódott, ezért közérthetően, a vallásgyakorlat részeként, az alattvalók számára szinte láthatatlan módon jelenhetett meg.

PÉTER SZŰCS

The Domestic Propaganda of Gustavus II during the Thirty Years' War

Situated on the northern periphery of the European continent, with extensive territory but sparse population, Sweden had played a minor role only in the history of Europe before entering the Thirty Years' War, yet soon rising into the ranks of the most significant great powers of the seventeenth century. The foreign policy of expansion, at the same time, took a high social toll: in addition to high taxes, a substantial part of the population of the country was kept in arms permanently, never to return to their homeland. In its effort to prevent rebellions, the Swedish state launched a conscious and extensive propaganda campaign targeted at all segments of the population. In this essay I discuss a period of Swedish participation in the war, brief as it were, yet resulting in significant Protestant victories, concentrating on the Swedish war propaganda implemented during the German campaign of Swedish ruler Gustavus II (1611-1632) as well as the one preparing it. I do this on the basis of documents pertaining to parliamentary sessions, day of prayer posters (*böndagsplakat*) issued every year, read out and posted in every congregation as well as sources related to days of thanksgiving (*tacksägelsedag*) ordered after military victories. I first give an overview of the Swedish state, then, having covered the major generic and content-related characteristics of the sources I perform a content analysis of the message conveyed. The Lutheran Church of Sweden played a major role in disseminating war propaganda: the message that the central power wished to mediate on the days of prayer prescribed for every parish several times a year or on days of thanksgiving was coated with the dogmas of Lutheran orthodoxy; it thus could appear as part of the everyday religious practice, in an easily comprehensible way, for the widest target audience of the peasantry.

¹²³ Östlund: *Lyckolandet: maktens legitimering*, 14.

KÖKÉNY ANDREA

John Adams és a holland–amerikai kapcsolatok kezdetei

A Holland Egyesült Tartományok 1782-ben Franciaország után a világon másodikként ismerte el az Amerikai Egyesült Államok függetlenségét. Ekkor került sor a két állam között a hivatalos kapcsolatfelvételre. Együttműködésük azonban jóval korábban kezdődött. Az Újvilág egyik első angol telepét létrehozó Zarándok Atyák 1620-ban Hollandiából indultak útnak. Négy évvel később pedig a Holland Nyugat-indiai Társaság Új-Amszterdam néven saját kolóniát alapított Észak-Amerikában. Igaz, ez a második angol–holland háborúban angol kézre került, és New Yorkra keresztelték át, de még a 18. század második felében is jelentős holland népeség élt itt.¹

Észak-Amerika és Hollandia között azonban még a bevándorlásnál is fontosabb köteléket jelentett a gyarmati időkben a kereskedelem, melynek jelentősége a függetlenségi háború alatt nőtt meg igazán. Az amerikai hadsereg hajózási és hadifelszerelés szükségletét – a hágai kormány tiltó rendelkezései ellenére is – főleg holland hajósok elégítették ki. A holland–amerikai közeledés elindítója és legfőbb mozgatója tehát nem hivatalos kezdeményezés, hanem az amerikai piac igénye és a holland vállalkozók jól felfogott érdeke volt.²

A semlegesség jó üzlet volt, ezért a Rendekek semlegesnek nyilvánították Hollandiát a Brit Korona amerikai gyarmatai ellen vívott háborújában is.³ A korabeli és a mai jog szerint is a semlegesség megszegésének minősült, s így *casus belli*ként szolgálhatott, ha egy állam hadianyagot szállított a háborúban bármely hadviselő félnek. Ugyanakkor, ha magánszemélyek folytattak ilyen kereskedelmet, országukat nem tekintették a semlegesség megszegőjének, csak a szállító kockáztatta áru esetleges elvesztését, illetve adott esetben, ha tevékenysége honi törvényekbe ütközött, a büntetést.⁴ A holland hajósok közvetlen és közvetett úton is el tudták juttatni a szükséges cikkeket Amerikába. Nem egyszer Francia- vagy Spanyolország érintésével indultak útnak, de az amerikai partvidék angol blokádja, majd Francia- és

¹ Új-Amszterdam megalapításának és korai történetének legátfogóbb feldolgozása Russel Shorto műve: *The Island at the Center of the World*. New York, 2005.

² Te Brake, Wayne: *The Dutch Republic and the Creation of the United States*. In: Krabbendam, Hans – Van Minnen, Cornelis – Scott-Smith, Giles (eds.): *Four Centuries of Dutch-American Relations, 1609–2009*. Middelburg, 2009. 206.

³ *Amsterdamsche Courant*, 1777. január 2.

⁴ A korszakhoz kapcsolódik az angol *privateer* kifejezés, ami tulajdonképpen olyan, ún. „szabadalomlevéllel” vagy zsákmánylevéllel ellátott magánhajót, bizonyos értelemben kalózhajót jelent, amely állami engedéllyel, illetve megbízásból tartóztatta fel az ellenség hajóit, s a zsákmányból meghatározott részt kapott, illetve maga is részt vett a csempészkereskedelem lebonyolításában.

Spanyolország hadba lépése után különösen fontos szerep jutott mind átrakási helyként, mind raktárként egy apró karib-tengeri szigetnek, St. Eustatiusnak.⁵

A holland kereskedők és tengerészek, bár nem kis kockázatot vállaltak, igen nagy hasznot húztak a tengeri szállításokból. Az Egyesült Tartományokból többek között leideni posztót, schiedami gint és haarlemi rövidárukat vittek Amerikába, cserébe rizst, indigót, fát és dohányt vásároltak. Az 1770-es években pedig újabb európai áru került egyre nagyobb mennyiségben forgalomba, a hadianyag.⁶ Az angolok minden eszközzel megpróbálták feltartóztatni a fegyverszállítmányokat, nem egyszer egészen a kikötőig követték a holland hajókat, de sem így, sem az újabb és újabb tiltakozásokkal nem értek el eredményt. A felháborodott britek 1774-ben a gyarmatokra irányuló hadianyagok exportját csempészetnek nyilvánították, majd megfenyegették a holland kormányt, és a hadiszállítások betiltását követelték.⁷ A hollandok pedig a brit flotta és a brit gazdaság fölényének tudatában engedni kényszerültek.⁸ 1775. március 20-án a Holland Egyesült Tartományokban hat hónapos embargót rendeltek el a gyarmatokra irányuló hadianyag (lőpor, lőszer, fegyver) és hajózási felszerelés (fa, kötél stb.) szállítmányokra. A megtalált csempészarút elkobozták, és súlyos bírságot róttak ki. Augusztus 10-én újabb hat hónappal meghosszabbították az embargót, majd a következő két évben további egy-egy évre.⁹

A tilalom természetes következménye a csempésztevékenység növekedése lett.¹⁰ Ez pedig hatással volt az évszázados múltra visszatekintő holland–angol szövetségre nézve is.¹¹ Amikor a britek követelésére a holland Össztartományi Gyűlés felelősségre vonta St. Eustatius kormányzóját, Johannes De Graaffot, de a vizsgálat végén visszahelyezte pozíciójába, s a csempészkereskedelem tovább folytatódott, Nagy-Britannia ezt nyílt provokációként

⁵ Israel, Jonathan I.: *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall, 1477–1806*. Oxford – New York, 1998. 1096–1097.

⁶ Schama, Simon: *Patriots and Liberators, Revolution in the Netherlands, 1780–1813*. New York, 1992. 59.

⁷ Van Wijk, Frederik Willem: *De Republiek en Amerika 1776 tot 1782*. Leiden, 1921. 5.

⁸ Az 1770-es években az angol flotta száz olyan hadihajót számlált, melynek több mint hatvan ágyúja volt, miközben a hollandok csupán tizenegy ilyen hajóval rendelkeztek. Tuchman, Barbara W.: *The First Salute*. New York, 1988. 9.

⁹ *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* (a továbbiakban: *Jaarboeken*), 1775. 196–199., 226.; Tuchman: *The First Salute*, 9.

¹⁰ A hollandok különböző álcázott csomagokat készítettek – gyakran teás ládába vagy rizses hordókba tették a fegyvereket és a lőszert –, és hamis papírokat állítottak ki.

¹¹ Az 17. század második felében a két ország négy szerződést is kötött egymással (1654, 1667, 1674, 1678). Közülük a harmadik angol–holland háborút lezáró 1674-es westminsteri béke és az azt követő 1678-as védelmi szövetség új alapokra helyezte az egykori riválisok viszonyát. A hollandokra nézve kedvező és akadályozó tényezőket is tartalmaztak az egyezmények. Így például előnyös volt az 1674-es béke egyik záradéka, mely szerint bármelyik félnek jogában állt háború idején árut szállítani a másik ország ellenségeinek/ellenfeleinek is, meghatározott hadianyagok kivételével. Ugyanakkor az 1678-as szerződés alapján a hollandoknak hatezer fős sereget és húsz hajóból álló flottát kellett szűkség esetén a britek rendelkezésére bocsátani. A hagyományos jó viszony mellett a helytartót, V. Vilmost családi kapcsok fűzték Nagy-Britanniához. Anyja, Anna Anglia hercegnője volt. Állandó tanácsadója, Brunswick hercege és a holland rendi gyűlés tagjai is nagyrészt angol pártiak voltak. Israel: *The Dutch Republic*, 1080–1081.; Palotás Zsolt: *Békeszerződés Anglia és a Holland Egyesült Tartományok között (Westminster, 1674. február 19.)*. Documenta Historica 88, Szeged, 2012. A második és harmadik angol–holland háború diplomáciájához lásd: Palotás Zsolt: *Diplomácia Anglia és Hollandia között a bredai (1667) és a westminsteri (1674) békeszerződések tükrében*. In: Nagy Edit (szerk.): *Professzorok az Európai Magyarországiért Egyesület, „Nemzedékek együttműködése” című IV. PhD konferencia tanulmánykötete*. Budapest, 2012. 43–52.

értékelte, s 1780. december 20-án hadat üzent az Egyesült Tartományoknak. Ezzel kezdetét vette a negyedik angol–holland háború.¹²

Mindezekekről csak szűkszavúan szólnak a korszakkal foglalkozó összefoglaló művek. Ezek többnyire csak Franciaország segítségéről és Pierre-Augustin Caron de Beaumarchais titkos üzleteiről számolnak be, melyeket a francia külügyminiszter, Charles Gravier, Vergennes grófja megbízásából „Rodrigue Hortalez és Társa” néven 1776 májusától folytatott.¹³ A francia szállítások megindulása előtt azonban a hollandok már több mint egy éve ellátták hadianyaggal a gyarmatokat. Közben pedig elkezdődött a hivatalos kapcsolatfelvétel előkészítése is. A jelen tanulmányban azt a folyamatot követem nyomon, melynek során az amerikai Kongresszus által Hollandiába küldött John Adams elérte, hogy az üzleti körök után hivatalosan is fogadják őt az Egyesült Tartományokban, átvegyék követi megbízását, kölcsönt nyújtsanak országának, majd kereskedelmi és barátsági szerződést kössenek azzal. Ehhez a holland–amerikai kapcsolatok kezdeteiről készült összefoglaló munkákat, illetve főként Adams levelezését és a korabeli holland sajtó híreit elemeztem.

A téma első átfogó feldolgozásai 1911-ben és 1921-ben jelentek meg Hollandiában,¹⁴ ezt követően azonban évtizedeken keresztül nem készült róla nagyobb lélegzetű elemzés. Schulte Nordholt volt az, aki a függetlenségi háború és a holland–amerikai kapcsolatok kezdeteinek kétszáz éves évfordulója alkalmából megírta a máig is legteljesebb összefoglalást a holland–amerikai kapcsolatokról.¹⁵

A korabeli holland lapokra általában jellemző volt, hogy igyekeztek friss, tárgyilagos hírekkel szolgálni. Sokszor teljes terjedelmében, de különösebb kommentár nélkül jelentettek meg levelezéseket, petíciókat, memorandumokat és más dokumentumokat. Az *Amsterdamsche Courant*, a holland üzleti élet vezető városának hetilapja országokra lebontva tudósított az eseményekről.¹⁶ Az amerikai gyarmatokat azonban egészen sokáig csak az angol, francia vagy holland témájú hírekben említette. A függetlenségi háborúnak 1782. július 20-ai számában szentelt először önálló hírt *Noord-Amerika* címmel.

Eltérő műfajából adódóan más felépítésű volt a szintén Amszterdamban megjelenő *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken*, mely hónapokra, különböző tartományokra s azokon belül különböző városokra lebontva csoportosította a híreket.¹⁷ Rendszeresen közölte a holland rendi gyűlés, a *Staten Generaal* határozatait, a külföldi követek jegyzékeit, a kereskedők és a különböző testületek folyamodványait és a Rendek, illetve a helytartó, V. Vilmos válszáit. Beszámolt a csempészkereskedelem központjává váló Nyugat-Indiák eseményeiről és St. Eustatiusról, s figyelemmel kísérte John Adams tárgyalásait is. Az amerikai Kongresszus

¹² *Jaarboeken*, 1780. 909–923.; Edler, Friedrich, M. Dipl., PhD: *The Dutch Republic and the American Revolution*. Baltimore, 1911. 190.

¹³ Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története. Mítosz és valóság: érdekek és értékek*. Budapest, 2014. 17., 21–22.; Urbán Aladár: *Köztársaság az Újvilágban. Az Egyesült Államok születése, 1763–1789*. Budapest, 1994. 168–171.; Nordholt, J. W. Schulte: *The Dutch Republic and American Independence*. Chapel Hill, NC, 1982. 36.

¹⁴ Edler: *The Dutch Republic and the American Revolution*, id. mű; Van Wijk, Frederik Willem: *De Republiek en Amerika 1776 tot 1782*. Leiden, 1921.

¹⁵ Nordholt, J. W. Schulte: *Voorbeeld in de Verte: De invloed van de Amerikaanse revolutie in Nederland*. Baarn, 1979.; Nordholt, J. W. Schulte: *The Dutch Republic and American Independence*. Chapel Hill, NC, 1982.

¹⁶ *Amsterdamsche Courant*. Amsterdam, 1672–1882.

¹⁷ *Jaarboeken*, 1766–1789.

megbízottjának tevékenységéről a holland sajtón kívül levelezéséből tudhatunk meg legtöbbet.¹⁸

John Adams Hollandiában

A Kontinentális Kongresszuson először 1777 júliusában merült fel, hogy a Hollandiával kiépített kereskedelmi kapcsolatokon kívül másfajta együttműködést is kezdeményezzen a függetlenségéért harcoló Amerikai Egyesült Államok, s e célból megbízottat küldjön az Egyesült Tartományokba. A hollandok azonban ekkor még szorosan kötődtek Nagy-Britanniához, így a javaslat jó időre függőben maradt. Csak 1779 októberében került újra elő, amikor Jonathan Trumbull, Connecticut kormányzója a Kongresszusnak olyan hollandiai leveleket adott át, melyekből a létrehozott *ad hoc* bizottság azt a következtetést vonta le, hogy lehetséges volna kölcsönt kapni Hollandiában, s azt javasolta, nevezzenek ki valakit a tárgyalásokra. Ezután a Kongresszus úgy döntött, hogy tízmillió dolláros kölcsönről kell egyeztetést kezdeni, melynek visszafizetését a testület garantálja, s mely érdekében fel kell venni a kapcsolatot amszterdami bankárokkal. Az ügy lebonyolításával megbízott személyt fel kívánták hatalmazni arra is, hogy kereskedelmi és barátsági szerződést kössön a Köztársasággal.

1779. november 1-jén Henry Laurens nevezte ki teljhatalmú követté a holland rendi gyűléshez, a *Staten Generaal*hoz. Ugyanezen a napon kapta kézhez Trumbull Joan Derk van der Capellen báró, az amerikai függetlenségi háború egyik leglelkesebb híve július 6-ai levelét, melyben azt javasolta a Kongresszusnak, hogy tájékozódás, az ország nyelvével, lakóival és befolyásos embereivel való ismerkedés céljából titokban küldjön megbízottat az Egyesült Tartományokba, hogy amikor eljön az idő a nyílt kapcsolatfelvételre, már minden készen álljon. Ez a levél csak megerősítette a Kongresszus határozatát.¹⁹

Bármennyire nagy szüksége volt az amerikaiaknak a holland segítségre a háború folytatásához, Laurens késlekedett, s csak 1780 augusztusában talált olyan hajót, melyről úgy ítélte meg, ki tudja játszani a brit flotta éberségét. A Kongresszus nem várhatott ilyen sokáig. Így 1780. június 20-án John Adamst jelölte ki Laurens helyére.²⁰ Adams ekkor már ugyanis Európában tartózkodott. Amikor 1777-ben az amerikai Kongresszus visszarendelte három franciaországi küldöttének egyikét, Silas Deane-t, helyére őt nevezte ki. Adams 1778 tavaszán érkezett Párizsba, s bár 1779 augusztusában visszatért Amerikába, nem sokáig maradt ott. Még ez év szeptemberében útnak indult Európába, s 1780 februárjában újra Párizsba érkezett.²¹ Közben azonban a Kongresszus 1779 májusában Benjamin Franklint egyedüli teljhatalmú francia követté nevezte ki, így Adamsnek nem sok tennivalója maradt. Az első heteket ezért azzal töltötte, hogy leveleiben beszámolt a Kongresszusnak az európai ügyekről, a Holland Köztársaságban lévő nyugtalanságról, s mindarról, amiről a francia külügyminiszter, Vergennes gróf tájékoztatta. Találkozók során azonban az is kiderült, hogy Franciaország teljes mértékben befolyása alá kívánta vonni az Egyesült Államokat. Ezért Adams

¹⁸ Adams, Charles Francis (ed.): *The Works of John Adams*. Vol. 7. *Letters and State Papers 1777–1782*. (a továbbiakban: *The Works of John Adams*) Boston, 1853–1856.

¹⁹ A kezdeményezésekről összefoglalót ad Van Wijk: *De Republiek en Amerika 1776 tot 1782*, 87–90.

²⁰ John Adams 1780. szeptember 19-ei levele a Kongresszus elnökének. In: *The Works of John Adams*, 258–259.

²¹ Nordholt: *The Dutch Republic and American Independence*, 103. John Adams európai tartózkodásáról, az Egyesült Államok külkapcsolatainak kialakításában játszott szerepéről, a kereskedelmi és diplomáciai egyezmények megkötésére – többek között Hollandiában – tett erőfeszítéseiről lásd: Lévai Csaba: *Van esély nyitásra a császár részéről: Egy Habsburg–amerikai kereskedelmi egyezmény lehetősége az 1780-as években amerikai szemmel*. Aetas, 27. évf. (2012) 3. sz. 20–48.

elhatározta, lazítani próbál az egyoldalú francia függőségen, s más segítség után néz. Egyelőre magánemberként indult el Hollandiába 1780. július 27-én, s titkárát, Francis Danát még hátrahagyta.²²

Érkezését az amerikai Kongresszus titkos ügynöke, Charles W. F. Dumas készítette elő, aki Hágában bemutatta őt a francia követnek és számos holland patriótának. Amszterdamban pedig a város polgármesterével, ügyészével és legfontosabb bankáiraival ismertette össze.²³ Adams a Kongresszusnak küldött első levelében sajnálatát fejezte ki, hogy Laurens még nem érkezett meg Hollandiába, mert saját fogadtatásából úgy ítélte meg, nagy szükség lenne meghatalmazott személyre.²⁴ Az első három hét után feleségének is lelkesedéssel számolt be a „páratlan” hollandiai lehetőségekről.²⁵ Első benyomásai azonban valójában csak a németalföldi szabadságharcról és forradalomról általa olvasott művekből szerzett felületes ismereteit erősítették meg. A valódi helyzet némileg más volt.

A 18. századra megtorpant a korábbi fejlődés, az egykor monopóliumnak számító piacok és iparágak egyre több külföldi vállalkozás versenyébe ütköztek. Látszólag ugyan semmi sem változott, a válság azonban már az élet minden területén érezhető volt, s ha ezt nem is mindig juttatták kifejezésre, az emberek tudatában voltak annak, hogy az Egyesült Tartományok könnyen elveszthette addigi pozícióit.²⁶

A változáshoz szükséges reformokat majdnem teljesen lehetetlenné tette a szinte átláthatatlan belpolitikai helyzet, mindenekelőtt az elavult intézményrendszer, mely rendkívül nehézkesen működött. Ennek legfőbb oka a tartományok közötti federális kapcsolat volt. Az Egyesült Tartományok még mindig az Utrechti Unió által létrehozott laza szövetség volt, s szó sem lehetett erős központi kormányról. A hét tartomány különböző méretű, földrajzi elhelyezkedésű (belső vagy tenger melléki), vallású, politikai beállítottságú volt, melyek mindegyike a helyi érdekek érvényesítésére, a tartományi gyűlések, a városi tanácsok és a különböző helyi hivatalok jogainak megőrzésére törekedett. Mindez jelentős mértékben akadályozta a vélemények egyeztetését és közös álláspont kialakítását.²⁷

A tartományi széttagoltságon a jószándékú, de gyengekező helytartó sem tudott úrrá lenni. V. Vilmos névleg ugyan a kormány élén állt, s a szárazföldi és a tengeri haderő parancsnoka volt, befolyását azonban csak a kereskedelmi társaságok és a városok vezető

²² Nordholt: *The Dutch Republic and American Independence*, 106.

²³ Nordholt: *The Dutch Republic and American Independence*, 108. Dumas a későbbiekben is folyamatosan segítette Adamst, titkára és tolmácsa lett.

²⁴ 1780. augusztus 14-ei, a Kongresszus elnökének írt levelében úgy fogalmazott, hogy Amszterdam az információk központja Európában, s úgy vélekedett, kölcsönt lehetne kérni, és különböző áruk – például ruhaneműk – vásárlásával tovább fejleszteni a kereskedelmi kapcsolatokat. *The Works of John Adams*, 244–246.

²⁵ „Nagyon tetszik Hollandia. Egyedülálló ország. Nem hasonlítható máshoz. [...] Az itt tapasztalható takarékoság, szorgalom és rend követendő példa honfitársaim számára. Ezen erények következménye hatalmas vagyon és páratlan fejlődés.” John Adams 1780. szeptember 4-ei levele Abigail Adamsnek. Butterfield, L. H. – Friedlaender, Marc (eds.): *Adams Family Correspondence*. Vol. 3. Cambridge, Mass., 1973. 409–411.

²⁶ A holland belpolitikai viszonyokról lásd: *A holland nagyhatalom lehanyagolása a XVIII. században*. In: Wittman Tibor: *Fejezetek a Benelux államok történetéből*. Acta Historica Tomus XXXIV., Szeged, 1971. 5–10.; *A németalföldi forradalom rövid története*. Acta Historica Tomus VII., Szeged, 1961. 89–98.; *Németalföld aranykora*. Budapest, 1965. 194–195.; Nordholt: *The Dutch Republic and American Independence*, 11–16., 62–64.; Israel: *The Dutch Republic, 1080–1081., 1095–1096.*; Harris, James Howard (ed.): *Diaries and Correspondence of James Harris, First Earl of Malmesbury*. London, 1844. 108–109.

²⁷ Israel: *The Dutch Republic*, 446.

tisztségviselőinek kinevezésénél tudta érvényesíteni. Ezzel az eszközzel sikerült a pozíciókra áhítozókat személyéhez kötni.²⁸

A szuverenitást valójában a holland Össztartományi Gyűlés, a *Staten Generaal* testesítette meg. A Rendek hozták a törvényeket, vetettek ki adókat, irányították a külpolitikát, üzentek hadat vagy kötöttek békét. A *Staten Generaal* határozatai kötelezők voltak a Köztársaságra nézve. Ez a testület nevezte ki a követeket, adta számukra az utasításokat és értékelte jelentéseiket. Minden szerződés, szövetség, egyezmény a *Staten Generaal* nevében készült, és az is ratifikálta. A rendi gyűlés a tartományi autonómia elvére épült, benne minden tartomány, méretétől függetlenül, egy szavazattal rendelkezett. Az egyes kérdésekben a képviselőket kötötte az az utasítás, amit a tartományok rendi gyűlésétől kaptak. A legfontosabb kérdések eldöntéséhez egyhangú szavazásra volt szükség. Ilyen körülmények között meglehetősen lassan és körülményesen folyt a törvényhozás munkája. A *Staten Generaal* működését az is nehezítette, hogy elnöke minden héten más tartományból került ki.

A döntésre váró ügyeket a Rendek elküldték a tartományi gyűléseknek, amelyekben a nemesek és a városi méltóságok vettek részt, majd azok továbbították a városi tanácsoknak, s onnan kerültek vissza a vélemények és határozatok a Rendek elé. A városok csaknem független köztársaságokként léteztek az államon belül. Élükön a polgármester állt, aki a tanácsosokkal együtt a nagytanácsot alkotta. A városi tanácsosok, a tartományi gyűlések, a kormányhivatalok és a rendi gyűlés tagjai, az ügynevezett régensek alkották a holland államélet testét és lelkét. Bár ezek a tisztségek papíron választhatók voltak, valójában figyelembe sem vettek olyan jelöltet, akinek családja nem rendelkezett számottevő vagyonnal, és nem volt jövedelmeire és kapcsolataira alapozott megfelelő társadalmi rangja. A régensek családjai egymás között házasodtak, segítették vagy éppen kinevezték egymást a városi hivatalokba, a különböző vállalkozások igazgatói székébe, és ezeken a testületeken keresztül a tartományi és a rendi gyűlésbe.

Lényegében ők alkották Orániai Vilmos hívei mellett azt a másik nagy pártot, akikkel szemben az ország gazdag kereskedőit, kézműveseit és értelmiségét tömörítő csoport az 1760-as évek végén és az 1770-es évek elején szervezkedni kezdett. Ezek a gazdasági válságot és a társadalmi változások szükségességét érzékelő középosztálybeliek lettek a „patrióták”, akik egyre inkább beleszólást követeltek a kormányzásba. Nem elégedtek meg a részvétel nélküli képviselettel – vagyis, bizonyos tekintetben ugyanaz jelentett számukra problémát, mint az észak-amerikai gyarmatokon élőknek Nagy-Britanniával szemben. A patrióták főleg Holland Tartományban és a nagyobb városokban – köztük Amszterdamban – tettek szert jelentős befolyásra. Ezek a területek Franciaország és az amerikai gyarmatok felé hajlottak, míg a tartományok közül azok, ahol V. Vilmosnak nagy birtokai feküdtek, szinte teljesen az angolok mellett álltak.²⁹

A meglehetősen összetett és néhol kusza belpolitikai helyzet, a gazdasági hanyatlás következményei és az Angliától való függőség miatt sok időre és türelemre volt szükség, míg a holland kormány határozottan állást foglalt az angol–amerikai konfliktusban. Érthető módon Hollandia nem akart sem tengeren, sem szárazföldön háborút viselni.

John Adams 1781. szeptember 19-én kapta kézhez a Kongresszus júniusi megbízását arról, hogy tárgyalásokat kezdjen a kölcsönökről abban az esetben, ha kollégája, Laurens nem érkezne meg.³⁰ Ezt azonban kevésnek találta, mert szerinte teljes körű meghatalmazásra lett

²⁸ Israel: *The Dutch Republic*, 1095.

²⁹ Israel: *The Dutch Republic*, 1095.

³⁰ Adams ekkor még nem tudta, hogy Laurens érkezésére hiába várt, mert hajója szeptember 3-án brit fogságba esett. *Jaarboeken*, 1781. 156.

volna szüksége ahhoz, hogy eredményt tudjon elérni. Mindenesetre több üzletemberrel is felvette a kapcsolatot.³¹ Két hónappal későbbi levelében azonban csalódottságáról számolt be: megérkezése után tele volt reménnyel, hiszen azzal bíztatták, hogy megfelelő meghatalmazással jelentős kölcsönt kaphat, de most úgy tűnt, a hollandok részéről már nem tapasztalható ugyanaz a készség. Nem is igazán tudott eligazodni a belpolitikai viszonyokban: a Kongresszusnak írt leveleiben megpróbálta felvázolni a helyzetet, a különböző pártok közötti ellentéteket, a *Staten Generaal* működését, a városi kormányzást és az egész döntéshozatali mechanizmus nehézségét.³² Dolgát azonban egyelőre nem is az nehezítette igazán, hogy az Egyesült Tartományokban s főleg a döntésre jogosultak körében még sokkal erősebb volt a brit párt, mint a függetlenségükért harcoló amerikai gyarmatok mellett állást foglalók táborába. Közben azonban kiderült, hogy Laurens fogságba esett, s egyre jobban átalakult a holland–brit viszony is. Az amerikainál különböző holland üzletemberektől származó levelek mellett megtalálták ugyanis azt az 1778-as holland–amerikai titkos szerződést is, melyet Amszterdam képviselőjében Jean de Neufville kötött a korábban Párizsban tartózkodó három amerikai megbízott egyikével, Arthur Lee-vel.³³ Így nyilvánosságra került Amszterdam és az amerikaiak kapcsolata.³⁴ Az ügy óriási felháborodást váltott ki Nagy-Britanniában, s még nagyobb vitát Hollandiában. Mindezekből Adams egyetlen következtetést vont le: nem tudni, mi lesz a dolgok kimenetele, de az biztos, pénz egyelőre nem várható.³⁵

1781. december 12-én Joseph Yorke, a Hollandiába delegált brit nagykövet memorandumot intézett a *Staten Generaal*hoz. Ebben „a Köztársaság alkotmányának megszegéséről beszélt, amit pedig »a király garantált«”.³⁶ Mindez úgy hangzott, mintha Hollandia Nagy-Britannia egyfajta protektorátusa lett volna, ezért egyszerre váltott ki meglepetést és haragot az országban. Ennek ellenére az Egyesült Tartományok még mindig a béke bármí áron történő megőrzésére törekedett. Ez azonban hiábavalónak bizonyult. 1780 karácsonyán a londoni kormány visszahívta Yorke-t, s bár a *Staten Generaal* is ugyanezt tette követével, Jan Walraaddal, Welderen grófjával, sőt kérte, hogy előtte adja át a briteknek az Egyesült Tartományok határozatát a Fegyveres Semlegesség Ligájához való csatlakozásról, a britek ezt nem fogadták el. Így Hollandiát tüntették fel agresszorként.³⁷

³¹ John Adams 1780. szeptember 16-ai levele a Kongresszus elnökéhez. In: *The Works of John Adams*, 258–259.

³² John Adams 1780. november 17-ei levele a Kongresszus elnökéhez. In: *The Works of John Adams*, 330–331.

³³ A történelem egyik legszokatlanabb megállapodása jött létre. Két olyan férfi kötötte, akinek igazán nem is volt rá felhatalmazása, két olyan fél nevében, melyek egyike egy nemzetközileg még el nem ismert, éppen létrejövőben lévő állam volt, a másik pedig egy város, melynek nem volt jogi státusza az államok között. Tulajdonképpen kereskedelmi és barátsági szerződés tervezete volt ez, mely a felek szándéka szerint akkor lépett volna életbe, ha Nagy-Britannia elismeri az Amerikai Egyesült Államok függetlenségét. Éppen ezért nem elégítette ki az amerikaiakat, de fokozta a britek ellenérzéseit.

³⁴ A *Jaarboeken* közölte a tervezet teljes szövegét. *Jaarboeken*, 1781. 160–206.

³⁵ John Adams 1780. november 30-án írt levele a Kongresszus elnökéhez. In: *The Works of John Adams*, 339.

³⁶ Van Wijk: *De Republiek en Amerika 1776 tot 1782*, 109.

³⁷ Edler: *The Dutch Republic and the American Revolution*, 164–166. A Fegyveres Semlegesség Ligája II. Katalin cárnő kezdeményezésére jött létre 1780-ban, s legfőbb célja a semleges országok érdekeinek védelme volt a brit flotta atrocitásaival szemben. Dánia, Svédország, Poroszország, a Német-római Császárság, Portugália és Nápoly-Szicília belépését követően lett tagja az Egyesült Tartományok. Van Wijk: *De Republiek en Amerika 1776 tot 1782*, 63.; Israel: *The Dutch Republic*, 1095.; Magyarics: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története*, 24.

Adams a Kongresszusnak küldött levelében kronológiát készített a november-decemberi eseményekről, ezzel illusztrálva a háború elkerülhetetlenségét.³⁸ 1781 januárjában írott levelei helyzetének egyre reménytelenebbé válásáról tanúskodnak: Francis Danához írt levelében például úgy fogalmazott, hogy „ez a nép még nem hiszi el, hogy hadban áll Angliával, s ahelyett, hogy maga cselekedne, Oroszország és az északi hatalmak segítségére vár; [...] arról pedig, hogy egyezmény születhet a kölcsönről, nem is érdemes beszélni...”³⁹

Pedig az új esztendő meghozta számára, amit kívánt. 1781. január 1-jén a Kongresszus az Egyesült Államok hivatalos követévé nevezte ki. Megbízását március elején kapta kézhez.⁴⁰ Március 8-án memorandumot intézett a *Staten Generaal*hoz, melyben szabad, de védett tengeri hajózást javasolt, vagyis az Egyesült Államok csatlakozását a Fegyveres Semlegesség Ligájához és a holland kikötők megnyitását az amerikai hajók előtt.⁴¹ Erre mindössze három holland tartománybeli város reagált pozitívan, de ők sem hivatalosan.⁴² Érthető, hogy március 19-ei levele ismét panaszos hangú: „Azt kell, hogy mondjam, egyetlen megbízatás sem kívánt több türelmet, kitartást és körültekintést, mint ez.”⁴³ A Kongresszusnak küldött jelentéseiben állandó téma volt a kölcsön ügye, s rengeteg levelet váltott különböző holland üzletemberekkel, Dumas-val és a francia követtel is.⁴⁴ Be kellett azonban látnia, hogy addig nem érhet el sikert, míg el nem ismerik követként, s ezzel államát szuverén hatalomként. Elszántságát mutatja, hogy áprilisban házat vett Amszterdamban, s újult erővel látott munkához.⁴⁵

1781. április 19-én újabb memorandumot írt a *Staten Generaal* számára, melyben összefoglalta, hogyan és miért kezdődött a harc az amerikai gyarmatokon, megindokolta, miért fordultak Hollandiához, és felvázolta, milyen előnyökkel járna a szorosabb kapcsolat. Elsősorban a történelmi kötelekeket (Zarándok Atyák, Új Amszterdam alapítása) és a kormányzati forma, a vallás és a függetlenségért vívott harc hasonlóságait hangsúlyozta, s természetesen a gazdasági, főleg kereskedelmi együttműködés által kínált lehetőségeket. Írása tulajdonképpen ügyes propagandaként is felfogható, mely a születőben lévő Amerikai Egyesült Államok legfőbb célját is megfogalmazta: nyitott kaput találni minden országba az őszinte kölcsönösség alapján.⁴⁶ Adams ügy iránti elkötelezettségét és bizakodását jól jellemzi, ahogyan felkészült a dokumentum átadására. Barátaiktól ünnepélyes hangon vett búcsút, s még kardot is kötött, mielőtt elindult Hágába.⁴⁷ Ott azonban csalódnia kellett, a *Staten Generaal* soros elnöke elutasította. Indoklása szerint azért nem vehette át a dokumentumot, mert országa még nem ismerte el az Egyesült Államok függetlenségét. Mindent azért megígért, hogy tájékoztatja erről az Össztartományi Gyűlést, majd a tartományokat is. Még kevesebb

³⁸ John Adams 1781. január 5-ei levele a Kongresszus elnökéhez. In: *The Works of John Adams*, 352.

³⁹ John Adams 1781. január 18-ai levele a Francis Danához. In: *The Works of John Adams*, 354.

⁴⁰ John Adams 1781. március 1-jei levele Bickerhez. In: *The Works of John Adams*, 372.

⁴¹ Memorandum a *Staten Generaal*hoz. In: *The Works of John Adams*, 373.

⁴² A három város Amszterdam, Dordrecht és Haarlem volt. Nordholt: *The Dutch Republic and American Independence*, 159.

⁴³ John Adams 1781. március 19-ei levele a Kongresszus elnökéhez. In: *The Works of John Adams*, 380.

⁴⁴ John Adams 1781. március 27-ei levele De Neufville-hez. In: *The Works of John Adams*, 383.; Franklinhez, 1781. április 10. In: *The Works of John Adams*, 386–387.; De la Vauguyonhoz, 1781. április 16. In: *The Works of John Adams*, 388.

⁴⁵ A ház ma is áll a Keizersgracht 529. szám alatt.

⁴⁶ Memorandum a *Staten Generaal*hoz. Leyden, 1781. április 19. In: *The Works of John Adams*, 396–407.

⁴⁷ Nordholt: *The Dutch Republic and American Independence*, 165.

sikerrel járt Adams, amikor a helytartónak próbált meg átadni egy hasonló tartalmú dokumentumot. Titkárával ugyan találkozott, de két órával később felbontatlanul kapta vissza az V. Vilmoshoz írt memorandumot.⁴⁸ Ezek után más úton kellett próbálkoznia. Bár a franciák, sőt néhány holland barátja is úgy vélte, még túl korai, nyilvánosságra hozta a memorandumot, mely szinte valamennyi holland újságban megjelent.⁴⁹ Várakozása hamarosan beigazolódtott. Főleg a gazdasági kapcsolatokról szóló érvelése váltott ki reakciókat. A vélemények ugyan két ellentétes csoportra oszlottak, melyek szerint az Egyesült Államok vagy partner lesz, vagy vetélytárs, de Adams neve most már széles körben ismertté vált, s ezzel az általa képviselt ügy is.

1781. június elején elküldött egy példányt a *Staten Generaal*nak és V. Vilmos titkárának a tizenhárom amerikai állam végleges konföderációjáról szóló dokumentumból, de ezeket is visszakapta.⁵⁰ Egyetlen dolgot tehetett ezután: várt. De nem tétlenül. Párizsba utazott, hogy megbeszéléseket folytasson a béke esetleges feltételeiről, de itt sem tudott előre lépni. Hazatérte után kapta kézhez a Kongresszus hivatalos megbízását, mely a békedelegáció tagjává nevezte ki.⁵¹ A helyzetet azonban mindaddig reménytelennek ítélte, míg Frederick North kormányával kellett egyezkedni. Teljesen elcsüggedt, betegeskedett is, legszívesebben visszatért volna Amerikába.⁵²

1781 őszen azonban végre kedvezőbbé vált helyzete. Október 20-án Joan Derk van der Capellen báró, Zutphen negyed képviselője beszédet intézett Gelderland gyűléséhez, melyben az Amerikai Egyesült Államok függetlenségének elismerésére szólított fel.⁵³ November 4-én Friesland Tartomány Oostergoo negyedében hangzott el hasonló javaslat.⁵⁴ November 23-án pedig John Adams egyszerre két jó hírt is kapott: a yorktowni fegyverletételről készült jelentést és a Kongresszus augusztus 16-ai határozatát, mely teljhatalmú követté nevezte ki, és megbízta kereskedelmi és barátsági szerződés, valamint szövetség létrehozásával – lehetőleg a franciákkal kötendő hármas szövetség részeként. Előfeltételként persze megjelölték, hogy a Köztársaság ismerje el az Egyesült Államok függetlenségét, és mindkét fél tovább harcoljon mindaddig, amíg a függetlenséget a végső béke el nem ismeri.⁵⁵ Bár Adams nem nagyon örült annak, hogy az utasítás értelmében szoros kapcsolatot kellett tartania a francia követtel, mégis újult erővel látott munkához. December elején már arról számolt be a Kongresszusnak, hogy a hollandok is kezdenek megélni. Pamfletek, újságcikkek jelentek meg a létrehozandó szövetségről, igaz, még mindig hallatszottak olyan hangok is, melyek Nagy-Britannia mellett foglaltak állást.⁵⁶

Barátai sürgették, kérjen egyértelmű választ memorandumára. Kedvező alkalom kínálkozott ere, amikor a *Staten Generaal* soros elnöke a mérsékelt dordrechti polgármester lett.

⁴⁸ John Adams 1781. május 3-ai levele a Kongresszus elnökéhez. In: *The Works of John Adams*, 409.

⁴⁹ A memorandum publikálása szokatlan volt a korabeli diplomáciában. Nem ez volt azonban Adams egyetlen újítása, hanem az is, hogy a dokumentumot nem franciául, hanem angolul jelentette meg. Van Wijk: *De Republiek en Amerika 1776 tot 1782*, 136.

⁵⁰ John Adams 1781. június 1-jei levele a *Staten Generaal*hoz. In: *The Works of John Adams*, 423.

⁵¹ John Adams 1781. augusztus 25-ei levele Franklinhez. In: *The Works of John Adams*, 459.

⁵² John Adams 1781. augusztus 3-ai levele a Kongresszus elnökéhez. In: *The Works of John Adams*, 453–455.

⁵³ *Jaarboeken*, 1781. 1884.

⁵⁴ *Jaarboeken*, 1781. 2208–2212.

⁵⁵ John Adams 1781. november 24-ei és november 25-ei levele Vauguyon hercegéhez. In: *The Works of John Adams*, 481–482., 483–484.

⁵⁶ John Adams 1781. december 4-ei levele a Kongresszus elnökéhez. In: *The Works of John Adams*, 487–489.

Adams 1782. január 9-én találkozott vele, átadta kérelmét, melyet továbbítottak az egyes tartományokba. Hogy nyomatékosítsa és népszerűsítse kérését, körbeutazta a holland városokat, s mindenhol meleg fogadtatásra talált.⁵⁷ Hága azonban továbbra is hallgatott, s bár újra és újra tájékozódni próbált a kölcsön ügyében, január végén is azt a választ kapta, hogy négy-öt bankár irányítja az üzleteket, s csak akkor reménykedhet, ha közülük sikerül megnyernie legalább egyet. Ez azonban szinte lehetetlen volt, mivel ők – éppen kölcsönök révén – szorosán kötődtek Nagy-Britanniához és a holland udvarhoz. Adams helyzetét nehezítette, hogy az egyes amerikai államok külön-külön is folytattak tárgyalásokat a kölcsön ügyében – nem egyszer kedvezőbb kamatfeltételeket ajánlva, mint Adams –, ráadásul a holland bankároknak a franciák és a Holland Nyugat-indiai Társaság igényeit is ki kellett elégíteniük.

Egy hónappal később azonban a holland–amerikai hivatalos kapcsolatfelvétel visszafordíthatatlanná vált. Friesland Tartomány azt az utasítást adta képviselőjének, hogy lépjen fel a *Staten Generaal*ban John Adams követként való elismertetése érdekében.⁵⁸ Márciusban pedig előbb Holland Tartomány városai, majd a többi tartomány is petíciókkal árasztották el a rendeket, melyekben Adams követi megbízásának és az Egyesült Államok függetlenségének elismerését kérték.⁵⁹ Április első heteiben a tartományi gyűlések sorra Adams elismerése mellett döntöttek.⁶⁰ A vitákban persze újra és újra szóba kerültek a kapcsolattól várható előnyök és hátrányok, de egyre nagyobb súllyal esett latba a kereskedelmi együttműködéstől remélhető haszon is. S bár az angolok arra törekedtek, hogy különbékét kössenek az Egyesült Tartományokkal, a Rendeket nem lehetett már befolyásolni. 1782. április 19-én a *Staten Generaal* határozatot hozott, melyben John Adams az Amerikai Egyesült Államok követeként ismerte el.⁶¹ Április 22-én fogadta V. Vilmos, másnap pedig átadta a kereskedelmi és barátsági szerződésről szóló javaslatot az Össztartományi Gyűlésnek.⁶² A testület kijelölte tárgyalópartnereit, és a szerződéstervezet egy-egy példányát elküldte a tartományokba.

Sikerült előre lépnie a kölcsön ügyében is: májusban megállapodást kötött három amszterdami bankházzal arról, hogy ötmillió guldent bocsátanak az Egyesült Államok rendelkez-

⁵⁷ John Adams 1782. január 14-ei levele Van der Capellenhez. In: *The Works of John Adams*, 502–503.; a Kongresszus elnökéhez, 1782. január 14. In: *The Works of John Adams*, 504–506.

⁵⁸ *Jaarboeken*, 1782. 396–397. John Adams 1782. február 28-ai levele John Jay-hez. In: *The Works of John Adams*, 531–532.

⁵⁹ Haarlem, Leiden és Rotterdam 1782. március 18-án, Amszterdam március 19-én küldött petíciót a *Staten Generaal*hoz. *Jaarboeken*, 1782. 278–299., 300–308., 313–319., 334–336.

⁶⁰ Holland tartomány 1782. március 29-én, Zeeland április 4-én, Overijssel április 5-én, Utrecht április 10-én, Gelderland április 17-én határozott Adams elismeréséről. *Jaarboeken*, 1782. 286–287., 511–512., 616–617., 516–518., 433–434.

⁶¹ *Jaarboeken*, 1782. 456–459.

⁶² Adams három levélben számolt be a jó hírekről Robert L. Livingston amerikai külügyminiszternek, s arról is, hogy a francia nagykövet fogadást rendezett a Hágába delegált diplomatáknak az Egyesült Államok tiszteletére, melyen őt is bemutatta. John Adams 1782. április 22-ei és 23-ai levelei Livingstonnak. In: *The Works of John Adams*, 571–575. Adams azt is elújságolta, hogy mivel tudta, hogy az Orániai herceg beszél angolul, engedélyt kért tőle, hogy ezen a nyelven szólhasson hozzá (a diplomácia nyelve a francia volt), amihez V. Vilmos „mosolyogva adta beleegyezését”. Ezek után átvette megbízólevelét, miközben Adams kifejezte reményét, hogy személye hozzájárulhat a két ország közötti kapcsolat megerősítéséhez, hisz a két nép „ugyanolyan vallású, a szabadág ugyanazon szelleme hatja át őket, s politikai és kereskedelmi érdekeik is kölcsönösek”. John Adams 1782. április 22-ei levele Livingstonnak. In: *The Works of John Adams*, 571–572.

zésére 5%-os kamatra.⁶³ Kormánya nevében Adams írta alá a kötelezvényeket, melyekből szeptember végére gyűlt össze másfél millió gulden.⁶⁴

A nyarat ennek intézésével, illetve az egyezményről folytatott tárgyalásokkal töltötte. A holland döntési mechanizmus nehézsége miatt csak augusztus végére érkeztek vissza a vélemények a tartományokból. Ezután a Rende felállítottak egy bizottságot, mely szeptemberben egyezett Adamsszel a szerződés szövegét.⁶⁵ A végleges dokumentum aláírására 1782. október 7-én került sor. Az amerikai Kongresszus 1783. január 23-án, a *Staten Generaal* májusban ratifikálta az egyezményt, melyet június 23-án cseréltek ki a két állam között.⁶⁶

A megállapodás huszonkilenc cikkelyt tartalmazott.⁶⁷ Ebből huszonegy megegyezett Adams Kongresszustól kapott megbízásának pontjaival. A legtöbb cikkely a kereskedelemmel és annak szabályozásával foglalkozott, a két állam közötti „örök béke és barátság” megerősítését követően. Biztosították egymást a kereskedelemmel kapcsolatos „szabadságok, jogok és privilégiumok”, valamint a „kölcsonös mentesség és védelem” garantálásáról folyókon, tengereken, szigeteken, kikötőkben és városokban egyaránt.⁶⁸ Megállapodtak, hogy együtt lépnek fel a nyílt tengeren a kalózkodás ellen. Rögzítették azoknak az áruknek a jegyzékét, amelyeket a csempészet kategóriájába soroltak. Megegyeztek, hogy új útra csak útlevelel indulhatnak a hajók, s arról is, hogy mindkét állam határán „szívélyesen” fogadják a másik ország lakóit, a határsértőket viszont feltartóztatják. A háborúban elszenvedett esetleges veszteségekért történő kárpótlást a helyileg illetékes hatóságokra bízták.

A szerződés csak néhány ponton tért el Adams utasításától, s vitára is csak kevés cikkely esetében került sor. Így például Frieslandnek azt a javaslatát, hogy a Holland Köztársaság állampolgárainak jogában álljon földet vásárolni az Egyesült Államokban, Adams csak nehezen tudta elhárítani.⁶⁹ Paul François de Quelen de La Vauguyon, a teljhatalmú francia megbízott meglegedésére viszont külön pontban biztosították Francia- és Spanyolország jogait. Abban is megegyeztek, hogy az Egyesült Államok tiszteletben tartja a hollandok jogait a Kelet- és Nyugat-Indiákon.⁷⁰ Adams nem szívesen egyezett bele abba, hogy az egyezményhez csatolják azokat a holland törvényeket, melyek a református egyház szertartásain kívül minden más nyilvános istentiszteletet korlátoztak, hiszen számára a „lelkiismeret szabadsága szent és sérthetetlen” volt. Végül azonban belenyugodott abba, hogy „azokat a törvényeket, melyek Hollandiában nem engedélyezték a római katolikusoknak, hogy templomuknak tornya legyen, nem lehetett megváltoztatni”.⁷¹

A holland–amerikai barátsági és kereskedelmi egyezményt értékelve Adams a következőket írta: „...összességében nézve, azt hiszem, a szerződés megegyezik a tökéletes kölcsönös-

⁶³ A szerződést szeptemberben ratifikálta az amerikai Kongresszus. John Adams 1782. szeptember 29-ei levele La Fayette-hez. In: *The Works of John Adams*, 642.

⁶⁴ A teljes összeg 1786-ra gyűlt össze, melyet 1797-re fizetett vissza az Egyesült Államok. Edler: *The Dutch Republic and the American Revolution*, 215.

⁶⁵ John Adams 1782. szeptember 29-ei levele La Fayette-hez. In: *The Works of John Adams*, 642.

⁶⁶ John Adams 1782. október 8-ai levele Livingstonnak. In: *The Works of John Adams*, 646–648.; Edler: *The Dutch Republic and the American Revolution*, 231.

⁶⁷ *Jaarboeken*, 1782. 1161–1181.

⁶⁸ *Jaarboeken*, 1782. 1163.

⁶⁹ John Adams 1782. október 8-ai levele Livingstonnak. In: *The Works of John Adams*, 647.

⁷⁰ Adams ezt feleslegesnek találta, s a „holland féltékenység jelének” nevezte, bár egyben az USA „erejét és jelentőségét bizonyító bóként” fogta fel. In: *The Works of John Adams*, 648.

⁷¹ John Adams 1782. október 8-ai levele Livingstonnak. In: *The Works of John Adams*, 648.

ség elveivel, és semmi olyat nem tartalmaz, ami hátrányos lenne országunkra nézve, vagy sértené szövetségeseinket, vagy bármely más népet, kivéve Nagy-Britanniát; rá viszont, ha nem születik hamarosan a béke, ez valóban halálos csapást mér.”⁷²

Ha Adams megállapítása ebben a formában nem is teljesen volt helytálló, kétségtelen, hogy az egyezmény aláírásával jelentős előrelépés történt a holland–amerikai kapcsolatokban. A Holland Egyesült Tartományok volt a világon a második ország, mely szorosabb kapcsolatba került az Amerikai Egyesült Államokkal. S míg a háború elején megkötött francia–amerikai szövetség hangsúlya inkább a katonai együttműködésen volt,⁷³ s a franciák részéről bizonyos értelemben „adománynak” számított, Hágában a függetlenségi háborúban győztes amerikaiak képviselőiben John Adams egyenrangú szerződést kötött. Az Egyesült Tartományok tulajdonképpen kisebb forradalmon ment át, míg eddig eljutott. A patrioták fokozatosan megtörték a régens oligarchia és a brit párt befolyását, és a kormányt a függetlenségükért harcoló amerikaiak mellé tudták állítani.

ANDREA KÖKÉNY

John Adams and the Beginnings of Dutch-American Relations

2017 marked the 235th anniversary of the beginnings of Dutch-American relations. On April 19, 1782, John Adams was received by the States General in the Hague and recognized as Minister Plenipotentiary of the United States of America. The United Netherlands became the second foreign country to recognize the independence of the United States. This, however, was the beginning of only the official relations as the economic ties had already been strong between the American colonies and the Dutch Republic. The Dutch supplies proved indispensable to the Americans during their war of independence against Great Britain. The small Caribbean Island of St. Eustatius played a key role as a transit port between Europe and the American continent. John Adams arrived in the Netherlands in the summer of 1780, but he had a long way to go till he and the American revolutionary cause found support not only among Dutch businessmen who had an interest in furthering economic cooperation and establishing diplomatic relations, but also in the official circles. Based on primary sources, the essay discusses the early history of Dutch-American relations and the way John Adams achieved diplomatic recognition and received financial support for his country from the Dutch Republic.

⁷² John Adams október 8-ai levele Livingstonnak. In: *The Works of John Adams*, 648.

⁷³ 1778. február 6-án kötötték meg az egyezményt, melyben Franciaország elismerte az Amerikai Egyesült Államok függetlenségét. „Szövetségi szerződés Franciaországgal”. In: Bódy Pál – Urbán Aladár: *Szöveggyűjtemény az Amerikai Egyesült Államok történetéhez, 1620–1980*. Budapest, 2001. 116–117.; „Treaty of Alliance with France”. In: Commager, Henry Steele (ed.): *Documents of American History*. Vol. I. to 1898. Englewood Cliffs, NJ, 1973. 105–107.

HORVÁTH EMŐKE

A magyar–kubai diplomáciai kapcsolatok létrejöttének sajátos fordulatai

1959–1961

A Kubára vonatkozó hazai történeti kutatások a rendszerváltást követően gyakorlatilag megszakadtak, a Spanyolország és a nagyobb latin-amerikai országok iránti érdeklődés háttérbe szorította a szigetre irányuló figyelmet, így a magyar–kubai diplomáciai kapcsolatok szisztematikus kutatása, forrásfeltárása és feldolgozása is váratott magára, ezért kezdtem el foglalkozni a témával. Jelen tanulmány egy nagyobb vállalkozás első – igen apró – lépése, mivel a kutatás végére az 1959 és 1989 közötti, vagyis a Kádár-korszak magyar–kubai diplomáciai kapcsolatainak történetét szeretném feldolgozni. Az alábbi tanulmány saját kutatásaimra, az alapkutatótást képező forrásfeltárára épül.

Előzmények

Vass Miklós ideiglenes havannai ügyvivő 1961. június 10-én a magyar Külügyminisztériumnak írott jelentésében Kubával kapcsolatban „idétlen, hibás” magyar politikáról beszélt.¹ Erős jelzői, azon túlmenően, hogy felbosszantották, elgondolkodásra is készíthették közvetlen főnökeit, mert a válaszlévélben Rác Pál minisztériumi főosztályvezető így fogalmazott: „...kérvük, hogy a Külügyminisztérium munkatársához méltó hangnemben szíveskedjen részletesen kifejteni, mit ért »idétlen és hibás« politika alatt.”² Az említett levélváltás a magyar–kubai diplomáciai kapcsolatok felvételének hajnalán, a havannai magyar nagykövetség felállításának nehézségei közepette bonyolódott.

Latin-Amerika nem szerepelt hagyományosan a magyar külpolitikai gondolkodás előterében, de a latin-amerikai országok gazdasági szempontból vonzónak bizonyultak a két világháború közötti időszakban Magyarországnak számára. Kuba nem számított ismeretlennek itthon, hiszen már a 19. század második felében, az 1848–1849-es forradalmat és szabadságharcot követően a magyar emigráció néhány tagja megfordult a Karib térségben, többek között Kubában is.³ Közülük kiemelendő Rosti Pál, aki Humboldt dél-amerikai útját követve –

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) Külügyminisztérium (a továbbiakban: KüM) XIX-J-1-j, TÜK, Kuba (1945–1964), 1. doboz, 1/b 005616 sz. irat

² MNL OL KüM XIX-J-1-j, TÜK, Kuba (1945–1964), 1. doboz, 1/b, 005616/1961 sz. irat – Rác Pál I. o. tanácsos, a IV. Területi Főosztály vezetőjének utasítása Vass Miklós ideiglenes ügyvivő részére: 1961. aug. 2.

³ Lásd: Anderle Ádám: *Magyarok Latin-Amerikában*. Külügyi Szemle, 7. évf. (2008) ősz, 174–181., 175. Az egész térségre kiterjedő munkák még: Anderle Ádám (szerk.): *Tanulmányok a latin-amerikai magyarság történetéről*. Kutatási Közlemények. I. Szeged, 1999.; Anderle Ádám (szerk.): *Magyarország és a hispán világ*. Kutatási Közlemények. II. Szeged, 2000.; Torbágyi Péter: *Magyarok*

a magyar fényképészet úttörőjeként – számos felvételt készített Latin-Amerikában, így Havannában is. Hazatérve, a Magyar Tudományos Akadémián tartott úti beszámolójával az MTA levelező tagjává választották.⁴

A trianoni békeszerződés jelentős mértékben befolyásolta a magyar–kubai kapcsolatok alakulását, ugyanis az elcsatolt területekről igen erőteljes migrációs hullám indult meg az amerikai kontinens irányába, melynek első állomását többek számára Havanna jelentette.⁵ A kivándorlást Románia, Csehszlovákia, de a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság is propagandisztikus eszközökkel támogatta, ügynökök járták a magyarlakta vidékeket, és igyekeztek vonzóvá tenni a dél-amerikai területeket, illetve a Karib térséget a potenciális ügyfelek számára.⁶ A többség 1924 után érkezett Kubába, amikor az USA-ba történő bevándorlást a korábban megállapított országok szerinti kvótakeret (*Quota Act*) csökkentésével szabályozták. Torbágyi Péter kutatásai azt igazolják, hogy az 1920 és 1950 közötti években Kuba egyértelműen a magyar emigráció egyik célpontjává vált.⁷ Ugyanakkor nem célországként tekintettek rá, hanem földrajzi helyzeténél fogva az USA-ba történő bejutás lehetőségének reményében fordultak a magyar kivándorlók a sziget felé. Vízumkényszer híján könnyű volt bejutni az országba, de sokan véglegesen ott rekedtek, mivel a kikerkezők többségének hontalan jogi státusza lehetetlenné tette, hogy hivatalos keretek között léphessenek be egy másik országba.

A magyarok érdeklődését a sziget iránt többezres kolónia megléte igazolta, a nagyobb létszámú jelenlétet támasztja alá hét magyar szervezet működése, magyarórák rendszeres, éveken keresztül történő sugárzása a kubai rádiókban és több (négy vagy öt) magyar nyelvű újság megjelentetése.⁸ Az 1920-as években Kubába bevándorló magyarok számát csak becsülni lehet, a kutatás nem fogadja el a kubai népszámlálás által nyilvántartott 1200 főt. A létszám megállapításához támpontként szolgálhat az 1927-ben indított *Kubai Magyar Újság* szokatlanul magas, 5700-as példányszáma.⁹ Tudomásunk van arról is, hogy 1935 és 1941 között a kubai magyarok *Magyarság* címmel havi megjelenésű folyóiratot tartottak fenn Erdmann Ferenc szalézi szerzetes szerkesztésében, vagyis nagyobb létszámú magyar nyelvű emigrációnak kellett léteznie, amely képes volt ennyi éven át eltartani a folyóiratot és más magyar nyelvű sajtóorgánumokat. Torbágyi Péter a magyar külügy feljegyzései és saját kutatásai alapján a magyar kolónia létszámát 4000–7000 fő körülire becsüli.¹⁰

A magyar kormány igyekezett segítő kezet nyújtani a kubai kolóniának problémáik megoldásában, ezért Nicolás Conde del Rivero – a legszínvonalasabb kubai napilap, a katolikus

Latin-Amerikában. Budapest, 2004.; Torbágyi Péter: *Magyar kivándorlás Latin-Amerikába az első világháború előtt.* Szeged, 2009.

⁴ Rosti Pál: *Úti emlékezetek Amerikából.* Pest, 1861. Reprint kiadás Budapest, 1992. Személyére és munkásságára lásd: Kincses Károly: *Rosti Pál 1830–1847.* Budapest, 1992.; Jancsó Katalin: *El viajero Pál Rosti: siguiendo las huellas de Humboldt en los trópicos.* Ibero-Americana Pragensia, 35. (2014) 199–207.; Jancsó, Katalin: *Húngaros en los trópicos: Rosti Pál y otros viajeros en el Caribe y en América Central en la segunda parte del siglo XIX.* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae: Acta Hispanica 18 Tom (2013) 73–82.

⁵ Torbágyi Péter: *Magyar vándormozgalmak és szóránnyközösségek Latin-Amerikában a második világháború kitéréséig.* Doktori értekezés, kézirat. Szeged, 2007. 109.

⁶ Torbágyi: *Magyar vándormozgalmak*, 100–108.

⁷ Torbágyi Péter: *A kubai magyar emigráció. 1920–1959. Féléves kutatási beszámoló.* Szeged, 1999. 1.

⁸ Torbágyi: *A kubai magyar emigráció*, 2.

⁹ Torbágyi: *Magyar vándormozgalmak*, 120.

¹⁰ Torbágyi: *Magyar vándormozgalmak*, 116.; a folyóiratra: http://www.katolikus.hu/k_sajto/kat-sajto.html (letöltés: 2017. június 10.)

Diario de la Marina társtulajdonosa és főszerkesztője – személyében tiszteletbeli konzult nevezett ki Havannába, akinek hatásköre a Kubai Köztársaság egész területére kiterjedt, és tevékenységét 1925. április 18-án kezdhette meg.¹¹ A következő évben már arról nyerhetünk információt a Külügyi Közlöny hasábjain, hogy „Havannában Cuba köztársaság kormányánál való képviselőt ellátó m. kir. követség állítattott fel”, melynek székhelye Washingtonba került, ugyanis az ottani követet akkreditáltatta a magyar állam Havannába, és ettől kezdve tiszteletbeli főkonzulátus működött a kubai fővárosban.¹²

Magyarország 1941. december 11-én jegyzéket intézett az Egyesült Államokhoz, majd bejelentette a hadüzenetet. Fulgencio Batista már februárban nyilvánvalóvá tette, hogy országa a Szövetségeket támogatja, ezért a német és olasz diplomatákat Kuba elhagyására kényszerítették.¹³ Kuba december 9-én üzent hadat Japánnak, december 11-én pedig Németországnak, bár nem vett részt a harcokban, az ország területén légi és tengeri támaszpontok álltak az USA hadereje rendelkezésére.¹⁴ A Szövetségek oldalán tanúsított elkötelezettsége segítette ahhoz, hogy a moszkvai egyezményt háttérbe szorítva a háborút lezáró béketárgyalásokon meghívott államként részvételt sikerült kiharcolnia.¹⁵

A kialakult ellenséges politikai helyzet miatt 1942-től a magyar érdekek védelmét az Amerikai Egyesült Államokban a svéd követség, illetve az egyes nagyvárosokban a svéd konzuli hivatalok látták el.¹⁶ A havannai főkonzulátus a washingtoni követség alá tartozott, ezért szükség esetén a Havannában élő magyarok is a washingtoni svéd követségtől remélhettek segítséget. A háborús helyzet a magyar emigráció jelenlétét is bizonyosan megnehezítette, joggal feltételezhetjük, hogy a magyarok többsége igyekezett elhagyni a szigetet, bár ez sokak számára nem lehetett könnyű az említett hontalan státusz miatt. Ezt támasztja alá az 1947-ben a Magyarok Világszövetségéhez intézett levél, melyben 600 főből álló magyar kolóniáról tesznek említést. A Külügyminisztériumhoz továbbított levélben a Kubában élő magyarok azt kérik, hogy Magyarország „sürgősen vegye fel a diplomáciai kapcsolatokat a Kubai Köztársaság kormányával, mivel a magyar állampolgárokat még ez idő szerint ellenséges idegeknek kezelik, és tetemes hadiadóra kötelezik”.¹⁷ Még 1949-ben is fennállt a levélben említett probléma, a fizetendő hadiadó ügyében a washingtoni követséghez fordult a kubai magyar kolónia egyik tagja, nehezményezve, hogy annak ellenére rótták ki az adót a magyar közösségre, hogy formálisan nem létezett hadiállapot Kuba és Magyarország között.¹⁸ A kolónia sürgetése ellenére diplomáciai kapcsolat nem létesült a két ország között.

A két világháború közötti években vált intenzívebbé Magyarország és Kuba kapcsolata gazdasági téren is, amikor az Állami Dohányjövődék részére kubai dohánylevelet, ezen túlmenően nyersbőröket, fémhulladékokat, rongyhulladékot, ananászkonzervet, ipari alkoholt és melaszt vásárolt hazánk. Tőlünk paprika, szegedi kenderzsineg, kecskeméti barack-

¹¹ *Külügyi Közlöny*, 5. évf. 6. sz. 1925. május 25. 57.

¹² *Külügyi Közlöny*, 6. évf. 2. sz. 1926. március 15. 8.

¹³ Polmar, Norman – Allen, Thomas B.: *World War II: The Encyclopedia of the War Years 1941–1945*, Cuba; „Batista’s Boot”. *Time Magazine*, 18 January 1943.

¹⁴ MTI Házi tájékoztató, 1941. december 8., Havanna, 12. „Batista elnök bejelentette, hogy Kuba támogatja az Egyesült Államokat.” [http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=11941](http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=11941;); MTI Hírek, december 11. 4. kiadás, 4. <http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1> (letöltés: 2017. június 10.)

¹⁵ *FRUS*, Foreign Relations of the United States, 1946, Paris Peace Conference: Documents, vol. 4. 830–833.

¹⁶ *Külügyi Közlöny*, 22. évf. 4. sz. 1942. aug. 10. 13.

¹⁷ Dömény János: *Magyar diplomata Latin-Amerikában*. Szeged, 2009. 52.

¹⁸ Dömény: *Magyar diplomata*, 52.

pálinka, mûselyem, hímzett blúzok, debreceni kolbász, Pick szalámi, tokaji és badacsonyi borok, sôt még Hunyadi keserûvíz is érkezett Kubába.¹⁹ A Kubával kiépített régi kereskedelmi kapcsolatok felújításának gondolata már 1949 végén, 1950-ben felmerült Budapesten a Külkereskedelmi Minisztérium és a Külügyminisztérium együttmûködése során. A washingtoni magyar követségrõl érkezett a javaslat, mivel Kubát elsõrangú dollárfizetõ piacnak tekintették korábban, és úgy vélték, 1950-ben is sok árut lehetne eladni a szigetországnak, Kuba vámpolitikája pedig rendkívül vonzó célponttá tette az országot.²⁰ A gazdasági kapcsolatok újbóli elindítását azonban nagymértékben akadályozta, hogy Kuba 1950-ben még hadban állónak tekintette magát Magyarországgal,²¹ de a remélt évi 1 millió dollár devizabevétel kitartóvá tette az említett hazai szerveket. Még ebben az évben megbízták Bródy Istvánt azzal a feladattal, hogy Kubában tárgyalásokat folytasson kereskedelmi szerzõdés megkötésének ügyében. A tárgyalásoktól azt remélték, hogy esetleg diplomáciai kapcsolatok is létesülhetnek a két ország között, úgy, hogy a kérdést hivatalosan Kuba veti fel, mivel a háborút õ üzentte meg Magyarországnak.²² Úgy tûnik, 1950-ben Magyarország számára volt fontos a diplomáciai kapcsolatok létrehozása, mindenekelõtt gazdasági érdekbõl, azonban a hazai belpolitikai helyzet miatt a térség felé nyitás elmaradt, a diplomáciai kapcsolatok létrejötte egy évtizeddel késõbb, egészen más politikai környezetben valósult meg.

Latin-Amerika a magyar külpolitikában 1945 után

Magyarország diplomáciai kapcsolatai a második világháború folyamán megszakadtak a latin-amerikai országokkal. Az 1945. január 20-án kötött fegyverszüneti szerzõdés értelmében a Szövetséges Ellenõrzõ Bizottság felügyeletet gyakorolt a külkapcsolatok alakítása fölött is, új diplomáciai kapcsolatok létesítéséhez a SZEB jóváhagyására volt szükség. A nehéz politikai és gazdasági helyzetben Magyarország igyekezett Latin-Amerika irányába is tájékozódni, fõként Brazília, Chile és Uruguay felé történtek próbálkozások. Egy 1947 januárjában kelt külügyminisztériumi levél tartalma szerint a magyar kormány a három említett országgal mielõbb gazdasági és a kereskedelmi kapcsolatot szándékozott létesíteni.²³ A gazdasági tapogatózásokkal párhuzamosan az 1946 elején alapított Magyar–Latin-Amerikai Társaság is alapot nyújthatott volna a kétoldalú kapcsolatok kezdeményezésére – a kulturális terület kiváló lehetõségként jöhetett volna szóba –, ha a SZEB engedélyezi a térség felé történõ külpolitikai nyitást.²⁴ Brazília esetében már 1946-ban magyar diplomata volt jelen Rio de Janeiróban, aki a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok megszüntét követõen a magyar érdekeket képviselõ svéd követség munkáját segítette. „A svéd követet [...] a magyar érdekek képviselõje igen fáraszt[ja], és ettõl, meggyõzõdéseim szerint, szívesen szabadulna ...” – írta Koós Ádám kinti munkájáról küldött jelentésében, ezért a diplomata a magyar–brazil

¹⁹ MNL OL KùM XIX-J-1-j, TÜK, Kuba (1945-1964), 1. doboz, 3/b, 027797/1950 sz. irat. Kereskedelmi kapcsolatok Kubával.

²⁰ MNL OL KùM XIX-J-1-j, TÜK, Kuba (1945-1964), 1. doboz, 3/b, 027797/1950 sz. irat. Kereskedelmi kapcsolatok Kubával.

²¹ MNL OL KùM XIX-J-1-j, TÜK, Kuba (1945-1964), 1. doboz, 3/b, 027797/1950 sz. irat. Kereskedelmi kapcsolatok Kubával.

²² MNL OL KùM XIX-J-1-j, TÜK, Kuba (1945-1964), 1. doboz, 3/b, 027797/1950 sz. irat. Kereskedelmi kapcsolatok Kubával.

²³ MNL OL KùM XIX-J-1-k Brazília (1946-1964), Adminisztratív iratok 1. doboz, IV-26.

²⁴ Dõmény: *Magyar diplomata*, 26. 1946. február 3-án jött létre a Társaság, díszelnõke maga a külügyminiszter, Gyõngyössy János lett, elnõke Ries István igazságügyminiszter, társelnõke Parragi Gyõrgy.

diplomáciai kapcsolatok felvételét sürgette 1947 őszén.²⁵ A SZEB fennállása során azonban végül csak egy latin-amerikai állammal, Chilével sikerült Magyarországnak diplomáciai kapcsolatot létesítenie, az engedélyt 1947 januárjában kapta meg rá hazánk.²⁶

A szovjet külpolitikai igény a későbbiekben ugyancsak abba az irányba toltta Magyarországot, hogy igyekezzen nyitni Latin-Amerika felé. Sebes István külügyminiszter-helyettes és V. V. Asztafjev, a budapesti szovjet nagykövetség tanácsosa 1956. május 11-én folytatott megbeszélése során hangzott el szovjet részről a javaslat: mivel a Szovjetunióknak jelenleg nem kielégítő a viszonya a latin-amerikai országokkal, helyes volna, ha Magyarország az egész szocialista tábor érdekében felújítaná korábbi jó latin-amerikai kapcsolatait.²⁷ Ez a folyamat azonban hamarosan megrekedt az 1956. évi magyar forradalom következményeinek hatására. A forradalom szovjet leverése, a forradalmat követő megtorlások, Nagy Imre és társainak kivégzése rendkívüli nemzetközi figyelem középpontjába állította az országot, elutasítva az új magyar kormány legitimitását. Az ENSZ 1957 és 1963 között napirenden tartotta az úgynevezett „magyar kérdést”, ezzel egyben nemzetközileg elszigetelte Magyarországot. A problémára utalt az MSZMP KB Külügyi Osztálya által a Politikai Bizottság számára 1963-ban „A Magyar Népköztársaság kapcsolatai a latin-amerikai tőkés országokkal” címen készített előterjesztés, amely a múltra hivatkozva megállapította: „A latin-amerikai országokkal való kapcsolataink fejlesztését akadályozta az úgynevezett »magyar kérdésben« az ENSZ-ben és egyéb szervezetekben ellenünk irányuló amerikai propaganda. Az ENSZ-ben 1961-ig egységesek a latin-amerikai tőkés országok – Braziliát kivéve, amely 1961-ben a semlegesek álláspontjára helyezkedett.”²⁸

Nagy valószínűséggel az Asztafjev által közvetített szovjet kérés hatására a Külügyminisztérium 1958 elején külön feljegyzésben foglalkozott Magyarország Latin-Amerika politikájának kérdésével. A Külügyminisztérium Kollégiuma megállapította, hogy „külpolitikánkban eddig elhanyagoltuk a latin-amerikai államokat”, annak ellenére, hogy komoly lehetőségek lennének ezen a területen, és külkereskedelmi érdek fűződik ahhoz, hogy ezekkel az államokkal fejlődjenek kapcsolataink.²⁹ A kapcsolatépítésnek nem éppen a leghatékonyabb módját választotta a minisztérium, az egyes európai városokban működő (Bécs, Bern, Stockholm, Helsinki, Koppenhága, Oslo, Berlin, Varsó, Prága) magyar külképviseletek számára ugyanis központi rendeletben írta elő: kívánatos, hogy a fogadó országban tartózkodó latin-amerikai diplomatákkal próbáljanak minél szorosabb kapcsolatot kialakítani, és rendezvények szervezése alkalmával erre a célra legyenek tekintettel. Egyetlen szocialista példaként Csehszlovákiát említette az irat, ahol több olyan latin-amerikai országnak létezett külképviselete, melyekkel Magyarországnak nem volt diplomáciai kapcsolata, ezért a prágai nagykövet figyelmét külön felhívták erre a tényre.³⁰ A dokumentumban megnyilvánuló erőtlen szándékot

²⁵ MNL OL KüM XIX-J-1-k Brazília (1946-1964), Adminisztratív iratok 1. doboz, IV-26, 970/1947. Koós Ádám követségi tanácsos 1946 és 1949 között dolgozott a Rio de Janeiro-i svéd nagykövetségen. A kérdésre lásd még: Szilágyi Ágnes Judit – Sáringer János: *Ifj. Horthy Miklós, a Kormányzó kisebbik fia*. Budapest, 2002. 175.; Szilágyi Ágnes Judit: *Brazíliai magyar közösségek és az ottani külképviseleteink viszonya ifj. Horthy Miklós követi működése idején (1939–1942)*. In: Kovács Nóra (szerk.): *Tanulmányok a diaszpóráról*. Budapest, 2005. 150–156.

²⁶ Sáringer János: *Fejezetek a magyar külügyi igazgatás 1945 és 1948 közötti történetéből*. Külügyi Szemle, 10. évf. (2011) 4. sz. tél, 128–156., 144.

²⁷ Baráth Magdolna: *Diplomaták a változó világban*. In: Baráth Magdolna – Gecsényi Lajos (szerk.): *Főkonzulok, követek és nagykövetek, 1945–1990*. Budapest, 2015. 39.

²⁸ MNL OL KüM XIX-J-1-j TÜK. Latin-Amerika (1945-1964), 0090/17/1963

²⁹ MNL OL KüM XIX-J-1-j TÜK Latin-Amerika (1945-1964) 005681/1958, 1958. január 28.

³⁰ MNL OL KüM XIX-J-1-j TÜK Latin-Amerika (1945-1964) 005681/1958, 1958. január 28.

nem követte határozottabb cselekvés, ezért „A Magyar Népköztársaság és a latin-amerikai országok kapcsolatainak alakulása 1960-ban” címmel készített összefoglaló értékelése szerint az 1960-as esztendőben Magyarország – Kuba és Chile kivételével – Latin-Amerika tekintetében nem volt kezdeményező, de kész volt „minden konstruktív latin-amerikai javaslatra gyorsan és pozitívan reagálni”.³¹ Megfogalmazott célként, a magyar Latin-Amerika politika direktívájaként rögzítették: a lehetőségekhez mérten támogatni kívánja Magyarország a Szovjetunió és a szocialista országok latin-amerikai kezdeményezéseit, továbbá fokozni szándékozik a gazdasági és a kereskedelmi tevékenységet a térségben, és el kívánja érni, hogy megszűnjön a különbség a latin-amerikai országok kereskedelmi és politikai magatartása között.³²

A dokumentumok alapján megállapítható, hogy a szovjet kérés ellenére a magyar diplomácia elveszítette korábbi kezdeményezőkézségét Latin-Amerika irányába, passzív maradt a térség felé, s bár az onnan jövő kezdeményezésekre válaszolt, de az értékelés állításával ellentétben csak nagyon megfontoltan és nem igazán lelkesen. A Kádár-kormány legitimitásának megkérdőjelezése miatt Magyarország elfordult a térségtől, inkább az afrikai és ázsiai országokkal kialakítandó kapcsolatok fejlesztésére fordította figyelmét.³³ A nemzetközi elutasítás hatását csak fokozta, hogy a Külügyminisztériumban 1956 októberét követően átszervezésre került sor, a munkatársak közül 260 főt politikai okokból elbocsájtottak,³⁴ ezért az egyes főosztályok hatékony újrabeépítése nem kis időt vett igénybe. Nyelveket jól beszélő, diplomáciai szolgálatra felkészült és a központ (Külügyminisztérium) szempontjából politikailag megbízható szakembereket rendkívül nehéz volt találni, súlyos káderhiánnyal küzdött a külügy, amit csak évek alatt tudott orvosolni.

A diplomáciai kapcsolatok kiépítésének egyes fázisai

A Fidel Castro vezette gerillasereg Kubában sikerre vitte a Fulgencio Batista diktatórikus uralmával szembeni politikai és fegyveres ellenállást, Batista és legközelebbi munkatársai 1958 szilveszterének éjszakáján elhagyták Kubát. A felkelők ellenőrzésük alatt tartották az országot, az ellenállás központjából, az Oriente tartományból, az ország ideiglenes fővárosából, Santiago de Cubából 1959. január 1-jén indult forradalmi konvoj január 8-án érkezett meg Havannába, ahol hatalmas tömeg lelkes ovációval köszöntette a forradalmat és személy szerint Fidel Castrót. A magyar sajtó viszonylagos részletességgel számolt be az eseményekről, a Népszabadság és a Népszava hasábjain honfitársaink több cikket olvashattak a kubai helyzetről, bár ekkor még nem volt egyértelmű a magyar politikai vezetés számára, hogyan értelmezze a szigeten történeteket.

Magyarország lassan reagált a Kubában kialakult politikai helyzetre, csak 1959. január 23-án született hivatalos döntés arról, hogy az ideiglenes kubai kormányt törvényes kormányként ismerik el,³⁵ jóval más nemzetek hasonló nyilatkozatait követően, hiszen január 7-én az Egyesült Államok, 8-án Kanada, 10-én pedig a Szovjetunió is elismerte az új kubai hatalmat. Magyarország végül mégsem továbbította táviratát a kubai félnek, mivel majdnem

³¹ MNL OL KüM XIX-J-1-j TÜK, Latin-Amerika 2. doboz 00763/8/1961 sz. irat

³² MNL OL KüM XIX-J-1-j TÜK, Latin-Amerika 1. doboz 006752/1960 sz. irat – Latin-amerikai politikánk direktívái

³³ MNL OL KüM XIX-J-1-j TÜK, Latin-Amerika 1. doboz 006752/1960 sz. irat – Latin-amerikai politikánk direktívái.

³⁴ Baráth: *Diplomaták a változó világban*, 44–45.

³⁵ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) ÁBTL II/3-H osztály iratai, O – 8 – 246, 32., KüM 00357 sz. irat

két hónappal később a Szarka Károly külügyminiszter-helyettes és Bitta megbízott minisztériumi osztályvezető közötti megbeszélésen március 20-án még mindig foglalkoztak a kérdéssel, és úgy döntöttek, „mivel más szocialista ország hasonló távirataira nem érkezett válasz”, nem küldenek semmilyen elismerő dokumentumot.³⁶ A magyar kormány mégsem nyugodott bele a helyzetbe, a washingtoni ügyvivő, Zádor Tibor azt a feladatot kapta a Külügyminisztériumtól, hogy a helyszínen, vagyis Havannában igyekezzen tájékozódni. Zádor jelentéséből tudható, hogy ő volt az első olyan diplomata, aki szocialista országból hivatalos megbízatással Kubába érkezett. Sikeresen bejutott magas rangú politikai vezetőkhez, személyes megbeszélést folytatott Guevarával és Martínez Sánchez miniszterelnök-helyetttel,³⁷ akiknél érdeklődött a szocialista országokból érkező táviratok kérdéséről. Könnyen elképzelhető, hogy Magyarország szolgálatot tett Zádor kubai útjával a Szovjetuniónak, mivel a szovjetek számára kínos lett volna érdeklődni, de erre vonatkozóan nem találtam adatokat. A kubai partnerek jelezték, bár nem válaszoltak a Szovjetunió és Csehszlovákia táviratban történt elismerésére, nem felejtkeztek meg arról, értékeli a gesztust, és hamarosan vissza fognak térni a kérdésre. Zádor mindjárt javaslattal is élt felettesei számára, elsősorban a kereskedelmi kapcsolatok kiépítését szorgalmazta, és azt tanácsolta, hogy várjanak még a diplomáciai kapcsolatok felvételével.³⁸

Zádor Tibor havannai látogatása elindította a kétoldalú kapcsolatok kialakítására vonatkozó tárgyalások hosszú sorát. A következő állomást 1959. szeptember 7-én Svájc jelentette, ahol a Zádornak adott kubai magyarázatot Enrique Oltuski közlekedésügyi miniszter³⁹ is megerősítette a szocialista országok képviselőivel folytatott beszélgetése alkalmával. Az ENSZ genfi európai irodája mellett működő állandó magyar képviselet vezetőjének, Szita Jánosnak a központ számára írott jelentése szerint Oltuski kifejtette, hogy Kuba földrajzi fekvése óvatosságot követel, ha máshol helyezkedne el az ország, már kapcsolatba léptek volna a szocialista országokkal. A közlekedésügyi miniszter is elsősorban a gazdasági kapcsolatok kialakítását tartotta sürgető feladatnak.⁴¹

Nem véletlen kubai részről ez a sürgetés, hiszen szeptemberre az USA és Kuba viszonyában már erőteljes negatív irányú változások következtek be, melyek összefüggésbe hozhatók az egyes kormányzati intézkedésekkel, mindenekelőtt az agrárreform kérdésével. Az új kubai agrártörvény kimondta, hogy magán vagy jogi személy által birtokolt földterület nem lehet nagyobb 30 *caballerián*ál (402,6 hektár), az engedélyezett mérték feletti földterületek állami tulajdonba kerültek, hogy egy részük a földnélküli parasztság és a mezőgazdasági munkások számára kerüljön kiosztásra, másik részük szövetkezeti formába szerveződött a

³⁶ ÁBTL II/3-H osztály iratai, O – 8 – 246, 32., KüM 00357 sz. irat

³⁷ Augusto Martínez Sánchez részt vett a Sierra Maestrában folyó gerillaharcokban, a második keleti front egyik parancsnoka volt Raúl Castro irányítása alatt. Jogi végzettsége miatt több politikai per lefolytatására is megbízatást kapott. Nevével kapcsolódott össze a Batista-hadsereg tisztjeinek halálra ítéltése 1959-ben és a Disznó-öbölnél partraszálló emigráns kubaiak pereiben történő aktív jogi részvétel.

³⁸ Zádor Tibor 1959 áprilisában folytatott tárgyalásokat Havannában. ÁBTL II/3-H osztály iratai, O – 8 – 246, 32., KüM 001002/1 sz. irat, 1959. április 13.

³⁹ A lengyel gyökerekkel rendelkező Enrique Oltuski Osacki (1930–2012) építész diplomát szerzett az USA-ban, majd visszatérve Kubába szimpatizálni kezdett a Július 26-a Mozgalommal, a Las Villas tartományban folyó ellenállás vezetése fűződött a nevéhez. 1959–1960 között töltötte be a közlekedési miniszteri posztot.

⁴¹ ÁBTL II/3-H osztály iratai, O – 8 – 246, 32., KüM 005587 sz. irat

továbbiakban.⁴² A törvény a latifundium-rendszer elsöprésén túl a külföldi, elsősorban amerikai kézen lévő földterületek visszaszerzését kívánta biztosítani. Öt, cukortermeléssel foglalkozó amerikai társaság kezén több mint 800 000 hektárnyi földterület összpontosult, összességében pedig a termelés alá vont földterületnek a háromnegyede külföldiek birtokában volt.⁴³ A törvény hatására a külföldi tulajdonosok kezén lévő cukornalmok helyzete szintén nagymértékben ellehetetlenedett. A kisajátításokat a kubai állam húsz év alatt kifizetendő kártalanítás mellett kívánta megvalósítani, az ígéret szerint a határozott időre szóló államkötvények 4,5 százalékos kamatot biztosítottak volna a földtulajdonosok számára.⁴⁴ Az Egyesült Államok nem kérdőjelezte meg az agrártörvényt, de azt kérte, hogy a befektetők számára jóval kisebb kárral járó megoldást keressenek, s ennek érdekében Philip Bonsal⁴⁵ több alkalommal is tárgyalási lehetőséget keresett Fidel Castróval.⁴⁶ Castro nem volt hajlandó fogadni őt ez ügyben, ezért végül június 11-én Bonsal hivatalos jegyzéket nyújtott át a kubai Külügyminisztériumnak.⁴⁷

Az amerikai telefon- és elektromos ipari cégeket is kivéztették, miután radikálisan, 30%-kal csökkentették az áram fogyasztói árát, és a kormány érvénytelenítette az International Telephone and Telegraph Corporationnal (ITT) 1957-ben, még Batista idején kötött szerződését, mivel az egyezmény lehetővé tette volna a cég számára a kubai terjeszkedést és a telefondíjak emelését.⁴⁸ Washington egyre gyanakvóbban figyelte a forradalmi változásokat, és az Eisenhower kormányzat részéről már nyáron megfogalmazódott esetleges szankciók bevezetése Kuba ellen.⁴⁹ Castro és az amerikai nagykövetség szeptemberi találkozója során, amely barátságos hangnemben zajlott, Castro meglehetősen cinikus módon azzal a javaslattal állt elő, hogy az általa nyilvánosan állandóan támadott Egyesült Államok nyújtson Kuba számára nagy összegű gazdasági támogatást, hogy az ország ezzel a segítséggel megindulhasson a komolyabb volumenű iparosodás irányába.⁵⁰ Castro talán a múltért fizetendő egyfajta jóvátételként értelmezte saját javaslatát? Erre a kérdésre már nem kapunk választ, az viszont bizonyos, hogy Washington elgondolkodott a lehetőségeken, de a Külügyminisztérium végül nem a Bonsal által kezdeményezett elfogadó politika mellett foglalt

⁴² 1959. május 17. A törvény szövege ünnepélyes keretek között szimbolikus helyszínen, a Sierra Maestra La Plata nevű településén, a gerillaharcok idején itt működő laktanya épületében, Urrutia elnök és Fidel Castro miniszterelnök jelenlétében került felolvasásra. *Ley de Reforma Agraria*, 1959. Capítulo I, artículo 1.

⁴³ *Népszava*, 1959. május 21. 5.; *Népújság*, 1959. június 14. 2.; Franklin, Jane: *Cuba and the United States*. Melbourne – New York, 2006. 21.

⁴⁴ Franklin: *Cuba and the United States*, 21.

⁴⁵ Philip Bonsal (1903–1995) az USA nagykövete volt Havannában 1959 februárja és 1960 októbere között. Korábban alkonzulként és követségi harmadtitkárként már teljesített diplomáciai szolgálatot Kubában 1938–1939-ben, majd az Egyesült Államokba visszatérve a Külügyminisztériumban a kubai referens feladatkört látta el.

⁴⁶ Memorandum of a Conversation, Department of State, Washington, October 1, 1959. *FRUS* (Foreign Relations of the United States), 1958–1960, Cuba, Volume 6. document 365.

⁴⁷ U.S. Informs Cuba of Views on Agrarian Reform Law,” *Department of State Bulletin* 40, no. 1044. (June 29, 1959): 958–59.

⁴⁸ U.S. Informs Cuba of Views on Agrarian Reform Law,” *Department of State Bulletin* 40, no. 1044. (June 29, 1959): 958–59.

⁴⁹ Lamrani, Salim: *The economic war against Cuba: a historical and legal perspective on the U.S. blockade*. New York, 2013. 19.

⁵⁰ Telegram from the Embassy in Cuba to the Department of State, *FRUS*, 1958–1960, Cuba, Volume 6. document 359., 1959. szeptember 4.

állást, és ennek legfőképpen az Amerika-közi kapcsolatokért felelős államtitkár-helyettes, Roy Rubottom volt az oka. Rubottom inkább a kubai belső ellenzék támogatásában látta a jövőt, azzal együtt, hogy a jelenlegi kubai hatalommal igyekezzen együttműködni.⁵¹

A fokozódó amerikai nyomás arra indította Kubát, hogy gazdasági téren a szocialista országok irányába tájékozódjon. A szigetország számára a kezdeti lökést a tervezett fegyvervásárlások kérdése szolgáltatta. Még Fulgencio Batista idején Kuba sugárhajtású vadászpülőket rendelt Nagy-Britanniától, a Forradalom védelmének igényével a rendelést a Castro-kormány is megerősítette, azonban az Amerikai Egyesült Államok a háttérben tárgyalásokat kezdett Londonnal annak érdekében, hogy ne teljesítsék a kérést. 1959. október 16-án nyilvánosságra került az amerikai beavatkozás ténye, ezzel a kubai-amerikai kapcsolatok a mélypontra süllyedtek, és néhány nappal később Castro a bankszektorban dolgozók előtt tartott beszédében hangsúlyozta, hogy Kuba minden ország számára nyitott piacot jelent, a kapu nyitva áll bárki előtt.⁵² A bejelentéssel szabad utat nyert a Szovjetunió és a szocialista országok közössége, s az USA szemszögéből a legrosszabb forgatókönyv érvényesült. Éppen az következett be, amitől másfél évvel korábban Rubottom óva intette a latin-amerikai országokat, a kommunizmus veszélyeit jellemezve.⁵³ Már 1958-ban arról beszélt, hogy szovjet kereskedelmi offenzíva indult meg a latin-amerikai térség irányába – ez összecseng Asztafjev budapesti kezdeményezésével –, bár a szocialista országokkal zajló kereskedelem volumene nem adhatott különösebben okot a riadalomra, hiszen a teljes latin-amerikai kereskedelemben egy százalékos tételt képeztek a szocialista országokkal bonyolított tranzakciók. Ennél jelentősebbnek értékelte Rubottom a módszert, amelyet szerinte ezen államok alkalmaztak: a kereskedelmet gyakran ürügyként használják fel arra, hogy betegyék a lábukat egyes területekre, jegyezte meg az államtitkár-helyettes. Állítása szerint a szocialista országok kereskedői gyakran felforgató politikai tevékenységet és kémkedést is folytattak.

A Szovjetunió már 1959-ben kereskedelmi kapcsolatot alakított ki Kubával, a Castro-rendszer úgy támogatta az USA-val folytatott agrárvitában, hogy 500 000 tonna cukrot vásárolt a szigetországtól.⁵⁴ A következő év márciusában egy francia teherhajó, a *La Coubre* Belgiumból szállított fegyverrakománnyal megpakolva felrobbant a havannai kikötőben. A szovjet hírszerző és diplomata Alekszander Alekszejev – aki akkor a TASZSZ tudósítójaként volt jelen Havannában – állítása szerint ez az esemény indította Castrót arra, hogy jelezze neki, Kuba fegyvereket kíván vásárolni a Szovjetuniótól. Hruscsov rábólintott az ügyletre, így kerültek szovjet fegyverek Kubába.⁵⁵

Magyarország részéről is a kereskedelmi kapcsolatok élveztek elsőbbséget, illetve teremtettek utat a diplomáciai kapcsolatok kialakításához, ezért az 1959 novemberében Havannában tartózkodó magyar kereskedelmi delegáció tárgyalásai eredményeképpen a kubai

⁵¹ LeoGrande, William M. – Kornbluh, Peter: *Back Channel to Cuba. The Hidden History of Negotiations Between Washington and Havana*. Chapel Hill, 2014. 26.

⁵² Discurso pronunciado por el Comandante Fidel Castro Ruz, Primer ministro del Gobierno Revolucionario, en el acto celebrado con los trabajadores bancarios, el 19 de octubre de 1959. <http://www.cuba.cu/gobierno/discursos/1959/esp/c191059e.html> (letöltés: 2017. augusztus 13.)

⁵³ Rubottom, Roy: *Communism in the Americas*. Department of State Bulletin, February 3 (1958)

⁵⁴ HU OSA 300-40-1 Records of Radio Free Europe/ Radio Liberty Research Institute, Box 898, 300-40-1, *Magyar Nemzet*, 1960. január 28. „Ami a hírek mögött van”.

⁵⁵ Interview with Alexander Alekseyev. The National Security Archive. <http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB400/docs/Interview%20with%20Alekseev.pdf> (letöltés: 2017. augusztus 10.)

Külgyminisztérium írásban hozzájárult ahhoz, hogy a következő évben kereskedelmi tárgyalások induljanak a két ország között.⁵⁶

A diplomáciai kapcsolatok kialakítására 1960-ban a kubai fél tett kezdeményezést a bécsi magyar követségen keresztül. 1960. május 25-én Collado és Cosgaya kubai kereskedelmi attasék Bécsben felkeresték a magyar követséget, és bejelentették, hogy kubai részről ők kaptak megbízást a kubai–magyar diplomáciai kapcsolatok megeremtésének egyengetésére. Kijelentették, hogy Kuba kívánatosnak tartja a kapcsolatok létrejöttét, javasolták, hogy ennek érdekében Magyarország írásban tegyen lépéseket, vagy másik lehetőségként felvetették, Alicia Alonso balettegységese kapjon meghívást Budapestre, a művészek látogatása ugyanis alkalmat nyújtana a kapcsolatok szorgalmazására. Kérték, Magyarország lehetőleg mielőbb adjon választ a diplomáciai kapcsolatok felvételére vonatkozó javaslatra, mert Kuba számára sürgető a helyzet.⁵⁷ A magyar iratokban nem található konkrét utalás vagy magyarázat a helyzet értelmezésére, így a választ tágabb kontextusban, a kubai–amerikai viszony, illetve a szovjet–amerikai kapcsolatok változásában kell keresnünk.

1960. február 5-én érkezett Kubába Anasztáz Mikoján, a Szovjetunió Minisztertanácsának első elnökhelyettese; látogatására a fővárosban rendezendő szovjet kiállítás megnyitása adott alkalmat. Mikoján kubai útja azonban jóval túlmutatott az apropó keretein, megérkezését követően Fidel Castro társaságában bejárta az országot, két fő témakör köré szorítva a megbeszéléseket: az egyik a szovjet cukorvásárlás, a másik a szovjet nyersolaj-kínálat volt. Február 13-án szerződés kötésre került sor, a Szovjetunió elkötelezte magát évi 1 millió tonna cukor felvásárlására az elkövetkezendő öt éven keresztül. Ezen túl az ipari beruházások elősegítésére 100 millió dolláros hitelt kapott Kuba 2,5 százalékos kamatra. A barter szerződés értelmében a megvásárlandó kubai cukor értékét a Szovjetunió nagyobb részt áruval fogja kiegyenlíteni, és az 1960. esztendőre fennmaradó 425 000 tonnányi cukorvásárlás már barter keretek között fog megvalósulni.⁵⁸ Június elején megérkezett az első nyersolajszállítmány Havannába, de a Shell, az Esso és a Texaco tulajdonában lévő finomítók megtagadták a szovjet nyersolaj feldolgozását. A konfliktus megoldására a kubai kormány rövid úton lefoglalta és államosította az olajfinomítókat.⁵⁹ Május 7-én Kuba diplomáciai kapcsolatot létesített a Szovjetunióval.

Közben az amerikai–szovjet kapcsolatok is léket kaptak egy szerencsétlen ügy kapcsán. A Szovjetunió fölött 1960. május elsején a szovjetek lelőtték egy U-2-es típusú amerikai kémrepülőgépet, pilótáját fogságba ejtették.⁶⁰ A kémrepülő esete meglehetősen élénk nemzetközi visszhangot váltott ki, és egyértelműen negatív irányba befolyásolta a két ország kapcsolatát, pedig Hruscsov 1959 szeptemberében tett amerikai látogatása és Eisenhowerrel Camp Davidben folytatott megbeszélései jótékonyan hatottak a kétoldalú viszony és általában a hidegháború légkörére, a közös sajtótájékoztatóban is megegyeztek, hogy az általános leszerelés a korszak legfontosabb kérdéseként kezelendő a továbbiakban. Az incidens miatt azonban az 1960. május 16-án Párizsban összeülő négyhatalmi csúcstalálkozó kudarcba fulladt, mivel a Hruscsov által követelt nyilvános bocsánatkérést Eisenhower megtagadta, a szovjet pártfőtitkár pedig távozott az ülésről.

⁵⁶ ÁBTL II/3-H osztály iratai, O – 8 – 246, 32., KüM 002104/1 sz. irat

⁵⁷ ÁBTL II/3-H osztály iratai, O – 8 – 246, 32., KüM 003192/1 sz. irat

⁵⁸ *Bloc Economic Relations with Cuba*. Current Intelligence Weekly Review, 12 May, 1960.

⁵⁹ *Chicago Daily Tribune*, June 30, 1960. 1.; HU OSA 300-40-1 Records of Radio Free Europe/ Radio Liberty Research Institute, Box 898, *Esti Hírlap*, 1960. július 5.

⁶⁰ *Népszabadság*, 1960. május 6. 2.

Valószínűleg összefügg a kémrepülő esetével Hruscsov harcok kiállása júliusban Kuba mellett, bejelentette, a Szovjetunió minden eszközt felhasznál annak érdekében, hogy megakadályozza az USA fegyveres beavatkozását Kuba ellen, s ezen cél érdekében megkötötték az első katonai egyezményt.⁶¹ 1960 közepére mind a kubai–amerikai, mind a szovjet–amerikai kapcsolatok tekintetében kedvezőtlen fordulatok követték egymást, és ezek az események egymás felé terelték a szigetországot és a Szovjetuniót, s Kuba a szocialista országok felé is nyitott.

Kuba számára valóban sürgősnek bizonyult diplomáciai kapcsolatainak kiterjesztése a kelet-európai országok, így Magyarország irányába is, mivel Collado június 2-án – alig egy héttel előző látogatását követően – ismét felkereste a bécsi magyar nagykövetséget, még hozzá szokatlan módon előzetes bejelentés nélkül. Újból rákérdezett a diplomáciai kapcsolatok felvételének lehetőségére, de azt a tájékoztatást kapta, hogy a központból még nem érkezett válasz. Colladót meglephette a magyar részről tanúsított megfontoltság, mert célzott arra, hogy Csehszlovákia igen gyorsan válaszolt a hasonló megkeresésre. Búcsúzásakor újfent hangoztatta, Kubát sürgeti az idő, egyben reményét fejezte ki, hogy tíz nap múlva választ kaphat az ajánlatra.⁶² Közben a magyar sajtó is hírt adott a júniusban Moszkvában tartózkodó kubai delegáció kapcsán arról, hogy Antonio Núñez Jiménez⁶³ kapitány, az Állami Agrárreform Intézet igazgatója, a delegáció vezetője sajtókonferencián kijelentette, Kuba a népi demokratikus államokkal diplomáciai kapcsolatba kíván lépni, és hazatérése után megbeszéli a Magyar Népköztársasággal történő diplomáciai kapcsolatok létesítésének kérdését is.⁶⁴ Collado egy másik kubai diplomata, Bayo, a bécsi kubai követség első beosztottja társaságában június 22-én ismételten járt a magyar követségen, és megbeszélést folytatott Kurtán Sándor követségi tanácsossal. Colladók már szerették volna megismerni a kezdeményezésükre adott végleges magyar választ. Hangsúlyozták, hogy Magyarországnak értékelnie kellene, hogy Kuba az első olyan latin-amerikai ország, amely mindegyik szocialista országgal rendezni akarja kapcsolatait. A kubai részről sokszor ismételt politikai indoklás alapján Kurtán arra következtetett, a kubaiak úgy gondolják, Magyarországnak politikai aggályai vannak velük szemben. A búcsúzás során Bayo újabb időpontot tűzött ki, és határozottan kijelentette, egy hónapon belül feltétlenül meg kell történnie a diplomáciai kapcsolatok felvételének.⁶⁵

Nyikita Hruscsov pártfőtitkár meghívását 1960 májusában Havannába – a szovjet hírügynökség, a TASZSZ is tájékoztatott a tényről – annak egyik jeleként értelmezhetjük, hogy a Szovjetunió szorosra kezdte fogni kapcsolatait Kubával, a meghívást Hruscsov elfogadta, de a látogatás konkrét időpontját nem tűzték ki. A CIA véleménye szerint a havannai

⁶¹ *Revolución*, 21 de julio 1960. 1.

⁶² ÁBTL II/3-H osztály iratai, O – 8 – 246, 33., KüM 004552 sz. irat. A kubai–csehszlovák kapcsolatokra lásd: Szente-Varga Mónika: *Relaciones políticas entre Cuba y Checoslovaquia en los años sesenta*. In: Chust Manuel, Frasquet Ivana (szerk.): *Actas XIV Congreso Internacional AHILA: Europa – América, paralelismos en la distancia*. Madrid: AHILA, 2008. CD.; Szente-Varga Mónika: *El lugar de Cuba en el mundo político. Opiniones checoslovacas desde La Habana*. In: Opatrny, Josef (szerk.) *Nación y cultura nacional em el Caribe hispano: Ibero-Americana Pragensia Supplementum XV*, 2005, 357–367.

⁶³ Antonio Núñez Jiménez Fidel Castrók oldalán harcolt a Sierra Maestrában, Che Guevara irányítása alatt. A sikeres gerillaharcokat követően, 1959–1962 között az Instituto Nacional de Reforma Agrariát irányította, a Tudományos Akadémia alapítása ugyancsak a nevéhez kapcsolódik, melynek első igazgatójaként tíz éven keresztül (1962–1972) állt az intézmény élén.

⁶⁴ *Népszabadság*, 1960. június 18. 6.

⁶⁵ ÁBTL II/3-H osztály iratai, O – 8 – 246, 33., KüM 004357/1 sz. irat

meghívást arra kívánta felhasználni a szovjet diplomácia, hogy a pártfőtitkár számára egy latin-amerikai körutat szervezzen meg.⁶⁶ A latin-amerikai térségben teendő szovjet látogatás eltérő visszhangra talált az érintett országok körében, például Hernán Siles bolíviai elnök úgy nyilatkozott, ha Hruscsov Latin-Amerikába érkezik, meghívást fog kapni Bolíviába. Ezzel szemben a brazil külügyminiszter kijelentette, miután Brazíliának nincsen diplomáciai kapcsolata a Szovjetunióval, nem is kívánják mérlegelni a szovjet pártfőtitkár meghívásának lehetőségét.⁶⁷

A magyar–kubai külkapcsolatok létrejöttében is alapvető tényezőt jelentett a szovjet akarat megnyilvánulása. Ennek kifejeződéseként értelmezhető, amikor Szarokin, a budapesti szovjet nagykövetség másodtitkára, részben talán az események felgyorsítására, tájékoztatást kért 1960 júniusában a Külügyminisztériumtól a Magyar Népköztársaság és a latin-amerikai országok közötti diplomáciai, konzuli és kereskedelmi kapcsolatokról. Varga István megbízott minisztériumi osztályvezető feljegyzésében úgy vélte, Hruscsov kubai látogatása miatt lehet szükség az adatokra.⁶⁸ Varga megjegyzéséből is érződik, a minisztériumban szorongtak, amiért nem a Szovjetunió elvárásainak megfelelően alakultak a magyar–latin-amerikai kapcsolatok, de Magyarország nem tudta levetkőzni bénultságát a térség országaival szemben, hiszen azok az 1956-os forradalom következményeként az ENSZ-ben szembe helyezkedtek a Kádár-kormánnyal, legitimitását elutasították.

A Kubával történő diplomáciai kapcsolatfelvétel előkészítésébe hágai követségünk is bekapcsolódott: 1960. július 6-án Beck István követ bemutatkozó látogatást tett Riveras kubai nagykövetnél, aki örömmel értesült arról, hogy a magyar kormány hajlandó diplomáciai kapcsolatot létesíteni országával. A beszélgetés során az USA és Kuba közötti politikai helyzetet áttekintve Riveras az USA esetleges kubai fegyveres beavatkozására utalva kijelentette, ez hasonlítana a Szovjetunió magyarországi intervenciójára. Beck István visszautasította a hasonlatot, és magyarázatát követően Riveras elismerte, rosszul tájékozódhatott a magyar eseményekről, de most meggyőződött róla, hogy 1956-ban ellenforradalom volt Magyarországon, és bocsánatot kért.⁶⁹

Végül a diplomáciai kapcsolatok felvételére vonatkozó kubai kezdeményezésre pozitív választ adott Magyarország, ez azonban nem volt független a Szarokin számára készített feljegyzéstől. Ezt a megállapítást támasztják alá a Moszkvában történtek is. Az ottani magyar nagykövetség első beosztottja, Kós Péter ugyanis azt az utasítást kapta a központtól, hogy keresse fel a szovjet Külügyminisztérium közvetítésével a Kereskedelmi Minisztériumot az Antonio Núñez Jiménez vezette kubai küldöttség moszkvai látogatásának ügyében. Kós jelentette: „Malkov elvtárs nagyon aláhúzta, hogy a cubai kormány igen rá van szorulva az összes szocialista ország gazdasági segítségére. Kiemelte Csehország és Lengyelország külkereskedelmi aktivitását Cubában. A felsorolt országoknak már van kereskedelmi képviselete Havannában. Javasolja, hogy mi is első lépésként küldjünk ideiglenes jellegű kereskedelmi megbízottat Cubába. Javasolta továbbá nem hivatalos formában, hogy a Jiménez vezette küldöttséget is hívjuk meg Magyarországra, ha ez eddig nem történt volna meg.”⁷⁰

⁶⁶ *Khrushchev to visit Cuba*. Central Intelligence Bulletin, 4 June (1960) 3.

⁶⁷ *Khrushchev to visit Cuba*. Central Intelligence Bulletin, 4 June (1960) 3.

⁶⁸ MNL OL KüM XIX-J-1-j Latin-Amerika 2. doboz

⁶⁹ Beck István látogatására Kuba hágai nagykövetségén 1960. július 6-án került sor: ÁBTI II/3-H osztály iratai, O – 8 – 246, 34., KüM 005330 sz. irat

⁷⁰ Kós Péter 1960. július 7-én járt a moszkvai minisztériumban: ÁBTI II/3-H osztály iratai, O – 8 – 246, 34., KüM 005249 sz. irat

Szovjet részről tehát jól érzékelhető a sürgetés mind kereskedelmi, mind diplomáciai téren, de a magyar fél csak az egyre erősödő nyomás hatására akarta megérteni, mit várnak el tőle.

Az 1960. július 14-én kelt rendeletében a Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány hozzájárult ahhoz, hogy a Külügyminisztérium tárgyalásokat folytasson a magyar–kubai diplomáciai kapcsolatok tárgyában, egyben felhatalmazást adott külkereskedelmi delegáció Kubába küldésére.⁷¹ A Külügyminisztérium a bécsi magyar követségen keresztül értesítette a kubai felet arról, hogy a kereskedelmi delegáció felhatalmazással rendelkezik a diplomáciai kapcsolatok kérdésére vonatkozó tárgyalások lebonyolítására is.⁷² A küldöttség havannai tárgyalásait a szovjet Külügyminisztérium is élénk figyelemmel kísérte, és amint arról értesült, hogy Magyarország csak konzuli szinten tervezi a diplomáciai kapcsolatok felvételét Kubával, azonnal közbelépett. A magasabb szintű kapcsolatok létesítésére vonatkozó javaslat a moszkvai magyar nagykövetségen keresztül érkezett.⁷³ Mivel az előzetes értesülések szerint a delegációnak végül mindössze gazdasági kérdésekben sikerült megállapodásra jutnia Havannában, a Szovjetunió továbbra is aktív maradt az ügyben, „tanácsaival” határozottan irányította a magyar döntéseket. A helyzet tisztázása érdekében szeptember 17-én Szarka Károly miniszterhelyettes fogadta Popov budapesti ideiglenes szovjet ügyvivőt, aki megnyugtató tájékoztatást adott: a havannai szovjet nagykövet Carlos Rafael Rodriguez kubai külügyminiszter-helyettestől azt az információt kapta, hogy Kuba kész felvenni a diplomáciai kapcsolatokat a szocialista országokkal, így Magyarországgal is. Ennek ellenére a magyar Külügyminisztérium a havannai szovjet nagykövetségen keresztül üzenetet küldött a kereskedelmi delegáció vezetőjének, hogy számoljon be a tárgyalások állásáról.⁷⁴ Két nappal később Popov ismét járt a Külügyminisztériumban, és ismertette Szarka Károssal az újabb híreket. Kudrjavcev jelentése szerint érthetetlen okok miatt a kubaiak halogatni kezdték Magyarországra felé a határozott válaszadást. Az új szituáció váratlanul és kellemetlenül érintette a Havannában tárgyaló delegációt, magyarázatért Che Guevarához fordultak, kérték, nyíltan tárja fel előttük a helyzetet.⁷⁵ Guevara a havannai szovjet nagyköveten keresztül válaszolt. Állítása szerint Kuba elhatározása a diplomáciai kapcsolatok felvételének tekintetében szilárd és megváltoztathatatlan, azonban „a dátumot és a kedvező momentumot” maguk akarják meghatározni a belső reakció elhallgattatása érdekében. Guevara azt is kijelentette, hogy semmiféle diszkriminációról vagy elfogultságról nincs szó a részükről, csupán arról, hogy „fokozatosan kell felszámolni a kubai lakosság elmaradott részeiben meglévő magyarellenes előítéleteket”. Hozzátette, Fidel Castro is úgy gondolja, a diplomáciai kapcsolatok kérdését valamivel később, két-három hónap múlva kell eldönteni. Guevara utalt az áthidaló megoldásra is, mivel Kuba forradalmi kormányától idegen a formalitás, a magyar kereskedelmi misszió az összes funkciót, beleértve a diplomáciai feladatokat is, betöltheti Kubában.⁷⁶

Milyen magyar-ellenes előítéletről tett említést Che Guevara a magyarázatában? Természetesen nem általánosságban, hanem a Kádár-kormányra vonatkoztatva értendő a meg-

⁷¹ ÁBTL II/3-H osztály iratai, O – 8 – 246, 34., KüM 004961/2 sz. irat. A delegáció Bécsen keresztül indult Havannába 1960. augusztus 31-én. A küldöttség vezetésével Kuti Jenőt és Karádi Gyulát bízták meg.

⁷² ÁBTL II/3-H osztály iratai, O – 8 – 246, 34., KüM., KüM 005636 sz. irat; továbbá ÁBTL II/3-H osztály iratai, O – 8 – 246, 35.o., KüM 005920 sz. irat

⁷³ ÁBTL II/3-H osztály iratai, O – 8 – 246, 35.

⁷⁴ ÁBTL II/3-H osztály iratai, O – 8 – 246, 35-36., KüM 006492/107 sz. feljegyzés

⁷⁵ Uo. és KüM XIX-J-1-j TŰK, Kuba (1945-1964) 1. doboz 4/a tétel

⁷⁶ Guevara szeptember 16-án tárgyalt a havannai szovjet nagykövettel a kérdésről. KüM XIX-J-1-j TŰK, Kuba (1945-1964) 1. doboz 4/a tétel

jegyzés, az 1956-os forradalom leverésének kubai visszhangja kapcsán megmutatkozó jelenségre utalt Guevara. Talán meglepőnek tűnik, de Kubában rendkívül erős sajtónyilvánosság kaptak a magyarországi események, mindenekelőtt a legnagyobb példányszámú katolikus napilap, a *Diario de la Marina* hasábjain keresztül. Több okból is figyelem irányult az 1956. októberi és az azt követő magyar eseményekre. Egyrészt a *Diario de la Marina* hagyományai magyarázzák ezt, hiszen a lap korábbi tulajdonosa volt Magyarország első tiszteletbeli konzulja, ezért az újság a családi tradíció folytán is érdeklődve fordult a magyar vonatkozású hírek felé. A napilap október 24-én igen részletes cikket közölt a Magyarországon kialakult helyzetről, és ezt követően folyamatosan tudósított a budapesti hírekről, az ország minden nap szerepelt a lapban, egészen az év végéig.⁷⁷ A napi események beszámolóí mellett igen részletes elemzések is helyt kaptak egy-egy számban, teret biztosítva a magyar helyzet által keltezt nemzetközi visszhang bemutatásának. A *Diario de la Marina* magyar szimpátiája mellett az 1956-os forradalom fegyveres leverése, a Szovjetunió beavatkozása arra is alkalmat nyújtott az újság szerkesztőségének, hogy hangot adhasson a hidegháború kapcsán felerősödött kommunizmus-ellenességének.

A másik hangsúlyozandó elem a kubai magyar-ellenesség kérdése kapcsán Emilio Núñez Portuondo személyéhez kötődik, aki 1952–1958 között hazája állandó ENSZ-képviselője volt, valamint két cikluson keresztül az ENSZ Biztonsági Tanácsának az elnöke.⁷⁸ A Magyarországon zajló eseményeket november elején tárgyaló ENSZ Biztonsági Tanácsában Portuondo volt az, aki a leghatározottabban kiállt a felkelt Magyarország mellett, javasolta, hogy a magyarok megsegítése céljából a lehető legkorábbi időpontban határozati javaslattervezetet terjesszenek a Biztonsági Tanács elé, melyben haladéktalanul szólítsák fel a Szovjetuniót, hogy vonja ki csapatait Magyarország területéről, valamint ismerjék el a magyarok azon elvitathatatlan jogát, hogy „tetszés szerinti kormányformát” válasszanak, továbbá a Biztonsági Tanács állítson fel egy olyan bizottságot, melynek a nemzeti függetlenség biztosítására vonatkozó intézkedések végrehajtásának ellenőrzése lenne a feladata.⁷⁹ A *Diario de la Marina* november 9-én megjelent száma ismertette Portuondo bejelentését az ENSZ-ben, miszerint Kuba nem ismeri el a Kádár-kormányt, és azt sem támogatja, hogy Magyarország részt vegyen a napokon belül összeülő ENSZ Közgyűlésen.⁸⁰ Az ENSZ Közgyűlése november végén két határozati javaslatot is elfogadott magyar ügyben, az egyik betérjesztője Kuba volt. A javaslat követelte a szovjet csapatok kivonulását és a deportálásokat azonnali leállítását (korábban az a hír terjedt el, hogy nőket és gyerekeket is deportáltak Magyarországról a Szovjetunióba).⁸¹ Kuba aktivitását az ENSZ-ben a magyar forradalmárok is nagyra értékelték, ennek bizonyossága Várfalvi Lajosnak, a Dél-budapesti Forradalmi Bizottság volt parancsnokának a magyar ügyet vizsgáló ENSZ Különbizottság előtt New Yorkban tett tanúvallomása, melyben külön köszönetet mondott a kubai nép támogatásáért és Portuondónak a

⁷⁷ *Diario de la Marina* 24 de Octubre de 1956, „Anoche estalló la lucha en las calles de Budapest en protesta contra el Gobierno rusófilo” 1A, 12A. <http://dloc.com/UF00001565/02313/1x> (letöltés: 2017. július. 16.)

⁷⁸ Portuondo életrajzára és jellemzésére lásd a CIA feljegyzését: *Biographic Information Report* No. 265, May 12, 1952. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP78-02771R000500480021-9.pdf> (letöltés: 2017. augusztus 4.)

⁷⁹ MTI Külföldi hírek, 1956. november 3. 133. https://library.hungaricana.hu/hu/view/KulfHirek/56_1956_11_1/?pg=132&layout=s&query=Portuondo (letöltés: 2017. augusztus. 1.)

⁸⁰ *Diario de la Marina*, 9 de Noviembre de 1956, 1A.

⁸¹ MTI Külföldi hírek, 1956. november 22.

javaslatáért.⁸² Érdemes megemlíteni, hogy ezekben az években Raúl Roa külügyminiszter milyen hevesen és elutasítóan reagált az 1956 őszi kirobbant magyar forradalom leverésének és a Szovjetunió közbelépésének a hírére. Az 1959-ben *En Pie* címmel megjelent tanulmánykötetében külön fejezetet szentelt a témának, határozottan elítélve a szovjet intervenciót.⁸³ Összességében megállapítható, hogy a kubai értelmiség és a közvélemény a magyar eseményeket forradalomként értelmezte, a Szovjetuniót agresszorként elítélte, és Kádár Jánost illegitim vezetőnek tartotta.

A Havannában tartózkodó magyar kereskedelmi delegáció szeptember 26-i visszatérte után a Külügyminisztérium küldöttének jelentése szerint a diplomáciai kapcsolatok kialakításának kérdésében személyes megbeszélést folytatott Blas Rocával, a Népi Szocialista Párt (*Partido Socialista Popular*) vezetőjével, aki mindössze kédergondokkal igyekezett magyarázni a kialakult helyzetet.⁸⁴ Ezzel szemben néhány nappal később Sík Endre külügyminiszter New Yorkban Raúl Roától azt a magyarázatot hallotta, hogy csak félreértésről lehet szó, mert a magyar–kubai diplomáciai kapcsolatok felvételének kérdése már a Minisztertanács előtt van, a kedvező döntés hamarosan megszületik.⁸⁵

A kedvező kubai döntést meghozták, így lehetőség mutatkozott arra, hogy a decemberben egy napra Budapestre érkező Ernesto Che Guevara a diplomáciai kapcsolatok felvételéről szóló egyezményt aláírja. Az esemény előkészítése érdekében november 26-án Sík Endre és Hollai Imre, az MSZMP KB Külügyi Osztályának vezetője közös előterjesztést nyújtott be a Politikai Bizottsághoz.⁸⁶ Kuba nemzetközi politikai jelentőségére hivatkoztak, és „annak a veszélynek a megelőzésére, hogy Latin-Amerikából teljesen kiszoruljunk. Ezen a kontinensen Buenos Airesben lévő egyetlen követségünk ellen ugyanis az argentin hatóságok éppen ezekben a napokban olyan létszámcsökkenési követeléssel léptek fel, amely megalapozottá és szükségessé tesz megelőző intézkedéseket.” Az előterjesztők azt is javasolták, hogy az 1961. esztendő első felében hat fővel (nagykövet, két diplomata, két adminisztrátor, egy távirász) kerüljön felállításra magyar nagykövetség Havannában. Az előterjesztést november 29-én tárgyalta a Politikai Bizottság és hozzájárult, hogy a diplomáciai kapcsolatok felvételére irányuló tárgyalásokat magyar részről Sík Endre vezesse, az egyezményt aláírja. A PB egyben jóváhagyta, hogy Havannában Magyarország nagykövetséget állítson fel, a felállítás időpontjának tekintetében módosítottak az előterjesztésen, úgy rendelkeztek, hogy arra csak 1962-ben kerülhet sor.

A határozat rávilágít arra, hogy a magyar kormány végül integrálódott a szocialista országok sorába a Kubával létesítendő kapcsolatok vonatkozásában, és a szovjet akarat érvényesült a kapcsolatok szintjének kérdésében is, hiszen az eredeti magyar elképzelést módosítva nem konzuli, hanem a legmagasabb szinten került sor a diplomáciai kapcsolatok létrehozására. A nagykövetség felállítását gazdasági okokból halasztották, megterhelőnek vélték az azzal járó költségeket, mivel évenként 1 290 550 devizaforintot jelentett a költségvetés számára, ezen túlmenően az induláshoz szükséges egyszeri beszerzések 770 000 Ft-ot tettek ki.

⁸² HU OSA 398-0-1-6999 „Mr. Lajos Várfalvi Testimony before the Special Committee on the Problem of Hungary”, 4 April 1957; Records of the UN Special Committee on the Problem of Hungary: UN Documents; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

⁸³ New York Times, 1961. április 18. 16. Excerpts from Statements Made by Roa and Stevenson to U. N. Political Committee

⁸⁴ ÁBTL II/3-H osztály iratai, O – 8 – 246, 36., KüM 006526 sz. irat

⁸⁵ ÁBTL II/3-H osztály iratai, O – 8 – 246, 36.

⁸⁶ MSZMP PB MNL OL M–KS 288. f. 5/211. ő. e. 1960. november. 29.

December második felében kubai delegáció tartózkodott Magyarországon, ehhez csatlakozott 1960. december 17–18. között Ernesto Che Guevara, a kubai Nemzeti Bank elnöke, aki kifejezetten a diplomáciai kapcsolatok realizálása érdekében utazott egy napra hazánkba. A Hősök terén történő koszorúzást követően került sor a diplomáciai kapcsolatok létesítését célzó tárgyalásokra és az erről szóló megállapodás aláírására.⁸⁷

A havannai nagykövetség felállításának időpontja mégsem az eredeti elképzelések szerint alakult, a diplomáciai kapcsolatok létesítését szolgáló intézkedések a megállapodás aláírását követően azonnal megkezdődtek. Zádor Tibor washingtoni ügyvivő 1961 januárjában tárgyalt Havannában Raúl Roa külügyminiszterrel, akitől azt a tájékoztatást kapta, hogy a legközelebbi időn belül kinevezik Budapestre a kubai nagykövetet.⁸⁸ 1961. február 22-én az MSZMP KB Politikai Bizottsága számára „Javaslat havannai nagykövetség felállítására” címmel felterjesztés készült a Külügyminisztériumban, a dokumentum a nagykövetség felállításának előrehozását azzal indokolta, hogy „az MNK⁸⁹ Kuba támogatása és a vele való kapcsolat kiépítése terén bizonyos fokig lemaradt”, hiszen „már működik szovjet, csehszlovák, kínai, bolgár, lengyel, koreai, vietnámi és mongol nagykövetség” Havannában.⁹⁰ Újfént sürgetést kaphatott Magyarország arra, hogy végre vegye fel a ritmust a többi szocialista országgal Kuba tekintetében, bár ez a tény csak egy fél mondattal – „újabb tényezők merültek fel” – van jelen az előterjesztésben. Mintha hirtelen szeretne volna Magyarország bepótolni a lemaradást, felmerült Fidel Castro magyarországi meghívásának gondolata. Február 28-án a Politikai Bizottság elé terjesztették az elképzelést, azonban Castro ügyesen és nagyon taktikusan többször is hátrította a meghívást, csak jóval később, 1972-ben látogatott hazánkba, ebben az esetben nem megelőzve, hanem követve öccsét.⁹¹

Az Elnöki Tanács márciusban elrendelte a nagykövetség felállítását Havannában.⁹² A Külügyminisztérium már az év elejétől kereste az előkészítésre alkalmas személyt, s a kubiak beleegyeztek egy diplomata kiküldésébe. A posztra a minisztérium „megfelelő marxista képzettségű, munkásmozgalmi tapasztalatokkal rendelkező, spanyol nyelvet jól beszélő, gyakorlott elvtársat” szándékozott küldeni, akit első lépésben Kepes Imre, a Társadalmi Szemle külpolitikai rovatvezetőjének személyében véltek megtalálni.⁹³ Mégsem Kepes utazhatott Havannába, hanem a Buenos Aires-i magyar nagykövetségről Vass Miklós I. osztályú követ-ségi titkárt kapták a megbízást: szolgálati érdekből ideiglenes ügyvivői rangban áthelyezték Havannába.⁹⁴

Vass Miklós a Disznó-öbölben lezajlott invázió miatt egy hónapos késéssel, május közepén érkezett a kubai fővárosba, de június 10-én még nem volt információja arról, hogy meddig kell ellátnia feladatát, ki lesz a nagykövet, és mikor érkezik Havannába. Augusztusra

⁸⁷ *Népszabadság*, 1960. december 19.

⁸⁸ MNL OL KÜM XIX-J-1-j TÜK, Kuba (1945-1964) 1. doboz 1/a tétel.

⁸⁹ Magyar Népköztársaság

⁹⁰ MNL OL KÜM XIX-J-1-j TÜK, Kuba (1945-1964) 1. doboz 1/a tétel.

⁹¹ MSZMP PB jegyzőkönyv, MNL OL M–KS 288. f. 5/223. ő. e. 1961. február 28. Raúl Castro és Carlos Rafael Rodriguez 1965-ben járt Magyarországon, az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1965. június 25-én tárgyalta látogatásuk előkészítését. MNL OL M–KS 288. f. 4/75. ő. e.

⁹² MNL OL KÜM XIX-J-1-j TÜK, Kuba (1945-1964) 1. doboz 1/a tétel. Az Elnöki Tanács 5/1961. sz. határozata a Magyar Közlöny 1961. évi 19. számában 1961. március 26-án jelent meg.

⁹³ MNL OL KÜM XIX-J-1-j TÜK, Kuba (1945-1964) 1. doboz 1/c tétel 00952/1961. Az 1908-ban született Kepes Imre részt vett a spanyol polgárháborúban, hosszú ideig élt emigrációban Mexikóban. Az 1950-es évek második felében külkereskedelmi területen dolgozott, egy ideig a szíriai kereskedelmi kirendeltség vezetője volt. Felesége a Külügyminisztérium Protokoll Osztályán dolgozott.

⁹⁴ MNL OL KÜM XIX-J-1-j TÜK, Kuba (1945-1964) 1. doboz 1/a tétel.

felállt a nagykövetség személyzete, végül megérkezett az első havannai magyar nagykövet – Beck János⁹⁵ – is, aki 1961. szeptember 11-én adta át megbízólevelét Osvaldo Dórticos Torrado elnöknek. Beck mellett Vass Miklós követségi titkári rangban folytatta munkáját a nagykövetségen.⁹⁶

A diplomáciai és adminisztratív előkészületekkel párhuzamosan folyt a magyar követség védelmére tett erőfeszítés, ezért a Belügyminisztérium Hírszerző Osztályának vezetője, Vértes János rendőr alezredes 1961. július 28-án kelt határozatában elrendelte: „A Cuba-i Magyar Követséggel és Kereskedelmi Kirendeltséggel elhárítás céljából foglalkozni kell.”⁹⁷ Ezen rendelkezés értelmében kért fent nevezett alezredestől engedélyt Csécssei Kálmán rendőr őrnagy, alosztályvezető és Szováti Pál rendőr százados arra, hogy a „küldépviselet ellenőrzése céljából, az operatív hálózati munka során keletkezett anyagok összpontosítása, és anyagok áttekinthetősége érdekében” objektum dosszié nyitására kerülhessen sor.⁹⁸ Nem volt véletlen a magyar igyekezet ebben a tekintetben. Roy Rubottom pontosan interpretálta az 1950-es évek végén a szocialista országok módszerét: a nagykövetségek és a kereskedelmi kirendeltségek a hírszerző tevékenység szempontjából ideális fedőtevékenységet biztosítottak, a havannai magyar nagykövetségen hírszerző rezidentúra felállítására került sor.

Összegzés

Kijelenthető: a magyar–kubai diplomáciai kapcsolatok létrejöttének folyamata több hullámvölgyön ment keresztül. Magyarország – a Szovjetunióhoz hasonlóan – várakozó álláspontot alakított ki a kubai gerillaharcok győzelmét követően. Moszkva a tájékozódás érdekében már februárban Kubába szándékozta küldeni Alekszander Alekszejev KGB ügynököt, hogy a helyszínen igyekezzen részletes információt gyűjteni a forradalomról és vezető személyiségeiről, végül – vízumproblémák miatt – azonban csak októberben tudott Alekszejev Kubába utazni.⁹⁹ Zavarban volt a szocialista tábor, mert nem a kommunisták vezetése alatt győzött a forradalom, emblematikus alakja és vezetője tagadta, hogy ő maga kommunista nézeteket vallana. A kubai kommunista párt, a *Partido Socialista Popular* kezdetben elutasító volt mind Castro személyével, mind a Július 26-a Mozgalommal szemben. A forradalom vezetői gazdag felső- vagy középosztályhoz tartozó fiatal értelmiségiek voltak, akiknek polgári származása és neveltetése nem keltett bizalmat a szovjet és a kelet-európai kommunistákban. 1959-ben a magyar külpolitika elsősorban Ázsia és Afrika irányába tekintett, mivel a gyarmati felszabadító harcok lehetőséget nyújtottak arra, hogy a Szovjetunió és nyomában a szocialista országok megvessék a lábukat e két kontinens országaiban.

Magyarország 1955-ben tagja lett az Egyesült Nemzetek Szövetségének, a latin-amerikai országok támogatták felvételét, a hazai sajtó ítélete szerint ez „reális lehetőséget ad a

⁹⁵ Beck János vegyészmérnöki végzettséggel rendelkezett, részt vett a spanyol polgárháborúban, 1937-től a nemzetközi brigád magyar zászlóaljában harcolt. 1961–1966 között töltötte be a nagyköveti posztot Kubában, majd Brazíliába került, ahol 1969 és 1976 között volt követ, illetve nagykövet. (Baráth–Gecsényi (szerk.): *Főkonzulok, követek és nagykövetek, 1945–1990*, 142–143.)

⁹⁶ ÁBTI II/3-H osztály iratai, O – 8 – 246,102. „Tiszai” fedőnévű titkos munkatárs jelentése.

⁹⁷ ÁBTI O-8-246, BM II/3-H alosztály, OD-2291

⁹⁸ ÁBTI O-8-246, BM II/3-H alosztály, OD-229. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában az objektum dosszié anyaga 1976-ig követhető nyomon.

⁹⁹ *Memoirs of Nikita Khrushchev*. Edited Sergei Khrushchev, Volume 3, Statesman [1953–1964]. Providence, 2007. 315–316.; Interview with Alexander Alekseyev. <http://nsarchive2.gwu.edu//NSAEBB/NSAEBB400/docs/Interview%20with%20Alekseev.pdf> (letöltés: 2017. augusztus 1.)

mindenoldalú kapcsolatok fejlesztéséhez”.¹⁰⁰ Vlagyimir Vasziljevics Asztafjevnek, a budapesti szovjet nagykövetség tanácsosának a Külügyminisztériumban folytatott tárgyalása nyomán 1956 tavaszán a magyar külpolitika számára egyértelművé vált, hogy Moszkva Latin-Amerikára kívánatos célpontként tekint, és az elképzelés megvalósításához – Csehszlovákiához hasonlóan¹⁰¹ – fel kívánja használni a korábbi magyar diplomáciai kapcsolatokat. A szovjet szándékot Magyarország készségesen kiszolgálta, az MDP Politikai Bizottsága 1956 első felében döntést hozott arról, hogy hazánk vegye fel a diplomáciai kapcsolatot Mexikóval, Brazíliával és Uruguayjal.¹⁰² A kapcsolatok létesítésének kérdése azonban zátonyra futott 1956 októberében. Latin-Amerika ettől kezdve olyan politikai terepet jelentett Magyarország számára, ahol folyamatossá visszautasításban részesült az 1956-os magyar forradalom leverésének nemzetközi, mindenekelőtt az amerikai kontinensen kiváltott visszhangja, a Kádár-kormány legitimitásának heves elutasíthatósága miatt.

A hidegháborús években a magyar külpolitika alapelemeit három fő szempont határozta meg: egyrészt a világ politikai kettéosztottságának, a nagyhatalmi szembenállás tényének a figyelembevétele, másrészt az „imperializmus elleni harc” érvényesítésének elve és a szovjet érdekek támogatása; az utóbbi mértéke és jellemzői periódusonként eltéréseket mutattak. Ezek a szempontok markánsan jelen voltak a magyar–kubai diplomáciai kapcsolatok formálódásának idején is. Mivel a Szovjetunió potenciális lehetőséget látott Latin-Amerikában, ezért a kubai forradalom gyorsan felkeltette az érdeklődését, különösen az ország geopolitikai helyzete bizonyult rendkívül vonzónak Moszkva számára, s bár 1959 januárjában még nem voltak tisztában azzal, mit is gondoljanak az ottani eseményekről, már január 10-én elismerték a kubai ideiglenes kormányt. Válasz hiányában azonban a szovjet politikai vezetés elbizonytalanodott, ezért Alekszejev bejutásáig célszerűnek tűnhetett egy baráti ország diplomatáját a szigetre küldeni. Talán ezért is érkezhetett a Kubát jól ismerő Zádor Tibor 1959 áprilisában Havannába. A tárgyalásokat folytató washingtoni magyar ügyvivő a Külügyminisztériumtól kapott megbízatása alapján a javaslattal élt kubai tárgyalópartnere felé, hogy induljanak meg a kereskedelmi kapcsolatok a két ország között, és ezt a javaslatot a kubaiak is támogatták. Ekkor még egyik fél sem gondolt a diplomáciai kapcsolatok felvételének szükségességére, a gazdasági kapcsolatok elsőbbséget élveztek a politikaiak előtt.

Az USA és Kuba viszonyának gyors romlását követően a kubai fél magatartásában fordulat következett be azzal, hogy váratlanul javaslatot tett Magyarország számára a diplomáciai kapcsolatok felvételére. Nemcsak Magyarország kapott ilyen ajánlatot, hanem a szocialista országok többsége, legalábbis erre enged következtetni a kubai tárgyalópartner, Collado megjegyzése, miszerint Kuba a szocialista országok mindegyikével rendezni akarja kapcsolatait. Magyarország mérsékelten érdeklődött a felkínált lehetőség iránt, ezt tükrözi az is, hogy a külügyi vezetés csak konzuli szinten képzelte el a kapcsolatok kialakítását. A Szovjetunió azonban nem fogadta el a magyar elgondolást, úgy érezhette, Kuba politikai jelentőségét nem megfelelően reprezentálja a szándék, így Magyarország kénytelen volt csatlakozni a „baráti országokhoz” és nagyköveti szintre módosítani az eredeti javaslatot. A magyar szándék bejelentését követően váratlan fordulat állt be az ügyben. Kuba hirtelen halogatni kezdte a diplomáciai kapcsolatok létesítésére irányuló egyezmény aláírását, magatartása nem kis meglepetést okozott a magyar vezetés számára. A kubai fél magyarátatából kiderült, az 1956-os forradalom erős kubai visszhangja miatt akarták Castróék halasztani a kapcsolatokat

¹⁰⁰ *Szabad Nép*, 1956. január 18. Idézi: Dömény: *Magyar diplomata*, 30.

¹⁰¹ Opatrný, Josef: *Czechoslovak-Latin American Relations 1945–1989*. Central European Journal of International and Security Studies. Vol. 7, Issue 3.

¹⁰² MDP PB MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 272. ő. e. 1956. február 22.; Dömény: *Magyar diplomata*, 30.

realizálását, nehogy a forradalmi kormány fejére hulljon vissza a közvélemény elutasítása Magyarország tekintetében. Megjegyzendő, hogy Raúl Roa korábbi véleményéhez képest teljesen más magatartást tanúsított. Semmilyen negatív megjegyzést sem tett nyilvánosan a magyar forradalmat fegyveresen leverő Szovjetunió tekintetében, sem a Kádár-kormány kérdésében. Végül Magyarország az egyezményt úgy igyekezett a saját elképzeléseivel igazítani, hogy a nagykövetség felállításának időpontját gazdasági okokra hivatkozva az 1962. esztendőre toltta ki. Ez az elképzelés sem valósulhatott meg azonban, a szovjet politika számára sürgető volt a szocialista országok mielőbbi és minél nagyobb létszámú jelenléte a szigetországban. A szovjet „útmutatáshoz” igazodva, a saját elképzeléseit felülírva a magyar külpolitika alkalmazkodott, és segítő kezet nyújtott ahhoz, hogy a Szovjetunió megvethesse a lábát Kubában, a nagy rivális tőszomszédságában.

EMŐKE HORVÁTH

The peculiar twists and turns of the establishment of Hungarian-Cuban diplomatic relations (1959-1960)

This study analyzes the ups and downs in the development of Hungarian-Cuban diplomatic relations following the Hungarian Revolution of 1956. In 1959, the year of the victory of the Cuban Revolution, Hungarian foreign policy focused primarily on Asia and Africa, as the colonial liberation struggles there provided an opportunity for the Soviet Union and the socialist countries to get their foot in the countries of these two continents. However, in the spring of 1956, following the negotiation of a councilor of the Budapest Soviet embassy at the Foreign Ministry, it became clear for the Hungarian foreign policy makers that Moscow considered Latin America as a desirable target and wanted to use the former Hungarian diplomatic ties to realize the idea. The Soviet intention was readily served by Hungary, and the Political Committee of the MDP decided in the first half of 1956 that Hungary should establish diplomatic ties with Mexico, Brazil and Uruguay. The question of the establishment of relations failed in October 1956, and from then on, Latin America meant a political landscape for Hungary, where it continued to refuse to overcome the international, echo of the defeat of the 1956 Hungarian Revolution expressed through the loud rejection of the legitimacy of the Kádár government. Following the rapid deterioration of US-Cuban relations, the Cuban government proposed to Hungary to establish diplomatic relations. Hungary, however, was only moderately interested in the opportunity offered but eventually accepted Soviet "guidance" and overwhelmed by its own ideas, Hungarian foreign policy changed and supported the Soviet Union in getting its foot in Cuba, in the neighborhood of its big rival, the United States.

PÁLL BJÖRNSSON

Egy nemzeti hős megalkotása

Jón Sigurðsson (1811–1879) emlékezete és a nemzeti egység megteremtése Izlandon

1880. április végén a Phoenix nevű postahajó, mely tizenkét nappal azelőtt indult útnak Koppenhágából, megérkezett Izland legnagyobb városa, Reykjavik kikötőjébe. A hajó postai küldemények mellett utasokat és teherárut is szállított. Az utóbbiak közé tartozott két lepecsételt cink koporsó, melyek a Jón Sigurðsson és Ingibjörg Einarsdóttir házaspár holttestét tartalmazták. 1879 decemberében hunytak el, csupán néhány nappal egymás után, és mindketten szülőföldjükön kívántak nyugodni. Temetési szertartásuk a valaha tartott legnagyobb szabású ilyen esemény volt az országban. Két-három ezer ember vett részt a város központjában tartott ünnepeken, a Reykjavikban és környékén élő felnőtt lakosság kétharmadánál is többen. Több mint negyed évszázadon át volt Jón Sigurðsson az izlandi nemzeti mozgalom vezetője, olyan vezető, akinek hírve a temetésen elhomályosította felesége életét.

Jón Sigurðsson egyik követője még azt is javasolta, hogy halasszák el a temetést június 17-ig, a születésnapjáig.¹ Ez az indítvány alapvetően azt célozta, hogy a gyászszertartást tudatosan Sigurðsson reinkarnációja eszközének szánják. Jóllehet ezt a gondolatot nem követte tett, a temetés dicsőséges nemzeti fesztivállá alakult, melynek során Sigurðssont úgy ünnepelték, mint Izland alapító atyját, az izlandi nemzet megmentőjét, annak legnagyobb fiát, és ezzel egyidejűleg az ország jövőjének szabadságát és fejlődését előre meghatározó személyt. A nagyságot sokféleképpen reprezentálták: hívták őt napnak, királynak és elnöknek is – hogy csupán néhányat említsünk az őt illető kifejezések közül.² Ha valaha szüksége volt hazájának egy nemzeti hősré, Jón Sigurðsson nyilvánvalóan jó jelölt volt e jövődöbéli szerepre. Ez azonban valójában olyan szerep volt, amit a huszadik században alkottak meg számára, miközben fontos ikonná, sőt akát szentté is vált. Mielőtt azonban elemzés alá vennénk az ehhez vezető eseménysort és személyiségét, szükséges megvizsgálni az általa képviselt ideológiai alapvetést.

Nacionalizmusból mozgalom

A 19. század folyamán Európa-szerte nemzeti mozgalmak széles köre koncentrált új nemzeti közösségek konstruálására, elképzelt közösségeket hozva létre, ha Benedict Anderson

¹ *Um sorgarhátíð í minning Jóns Sigurðssonar*, Skuld, March 13th, 1880. 5–6.

² *Jón Sigurðsson*, Máni 5 February 1880. 41–45.; *Jón Sigurðsson*, Þjóðólfur 9 February 1880. 22.; *Jón Sigurðsson*, Ísafold 12 February 1880. 9.; *Jón Sigurðsson*, Fróði 28 February 1880. 49–52.; *Um sorgarhátíð í minning Jóns Sigurðssonar*, Skuld 13 March 1880; 5–6.; *Jón Sigurðsson og Ingibjörg Einarsdóttir*, Norðlingur 2 March 1880. 14.; *Jón Sigurðsson og Ingibjörg Einarsdóttir*, Norðlingur 2 March 1880. 15.; lásd még Björnsson: *Jón Sigurðsson allur?* 7–10.

központi elemző fogalmát akarjuk használni.³ Mindezen vállalkozások mögött a dicsőséges történelmi múlt felélesztésének az igénye rejtett. Ezek a mozgalmak alkalmanként számos kis állam kiterjedt nemzetállamban történő konszolidációját indították el, amint az Olaszország és Németország esetében történt. Néhány más helyen viszont, mint például Izlandon, a nacionalizmus nagyobb egységek dezintegrációját eredményezte, aminek folyamán az ország fokozatosan elszakadt a dán királyságtól. A nemzetépítők példának okáért azon igyekeztek, hogy megalkossák a nemzet múltjának egységes értelmezését, amit többek között olyan különféle eszközökkel terjesztettek és erősítettek, mint a központosított iskolarendszer, a szimbólumok – zászlók és dalok, különféle ünnepek, emlékművek állítása – és még banálisabb attribútumok is, mint árucikkek előállítás és értékesítése. A hősi múlt teremtésének egy másik aspektusa a nemzeti hősök ünneplése volt. Néhány esetben az ilyen hősök egyesítő szimbólumokként nem jártak sikerrel, míg mások kevésbé ellentmondásos, kevésbé megosztó és kevésbé kizáró szerepet játszottak. Néhányukat pedig egységesen elfogadták, és még nagyban csodálták is.⁴

A tizenkilencedik század közepe körül Izlandon megindult a nemzeti egység szisztematikus megalkotása. 1262 óta az ország Norvégiával alkotott uniót, majd Dánia domíniumá vált, és Koppenhága lett Izland fővárosa. Ez a város évszázadokon át nem pusztán közigazgatási központként szolgált az izlandiak számára, hanem új eszmék bevezetésének terepeként is. Leginkább a német eredetű nacionalizmus szerepelt azon új áramlatok között, melyeket a koppenhágai egyetemen tanuló izlandi diákok a tizenkilencedik század második harmadában megismertek. Ők közvetítették az új eszméket a *Volkgeist*ről és a nép önkormányzatra való jogáról az izlandi lakosság felé, jogokat követelve a dán királyságon belül.⁵ A koppenhágai egyetemisták között ott találjuk Jón Sigurðssont.

Jón Sigurðsson élete

Jón Sigurðsson Izland északnyugati részén, egy távoli fjordban fekvő Hrafnseyri nevű farmon született és nevelkedett. Szerencséjére apja, aki igen művelt evangélikus lelkész volt, iskolát tartott fenn a farmon, ahol fia megkapta az egyetemi felvételhez szükséges oktatást. Tizennyolc éves korában elhagyta otthonát, Reykjavík városába költözött, és 1830-ban az izlandi püspök titkára lett, ami egy fiatal ember számára tiszteletreméltó állásnak számított. Ekkorra Reykjavík oktatási és közigazgatási központtá, valamint kereskedelmi állomássá kezdett válni, és megközelítőleg már az ország ötvenezer lakosának egy százalékát vonzotta. Sigurðsson 1833-ban Koppenhágába költözött, hogy történelmet, filológiát és nyelvészetet hallgasson. Bár nem szerzett tudományos fokozatot, az izlandi történelem és nyelv vezető

³ Lásd például: Anderson, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. London, 1992. [magyarul: *Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, 2006.]

⁴ Lásd például: Nora, Pierre (dir.): *Les Lieux de mémoire*. I–III. Paris, 1992. [magyarul: *Emlékezet és történelem között: válogatott tanulmányok*. Budapest, 2010.] François, Etienne – Schulze, Hagen (Hrsg.): *Deutsche Erinnerungsorte*. I–III. München, 2001.; az izlandi fejlődési folyamat áttekintésére lásd: Helgason, Jón Karl: *Ódáinsakur. Helgifesta þjóðardýrlinga*. Reykjavík, 2013.

⁵ Hálfdanarson, Guðmundur: *Social Distinctions and National Unity: On Politics of Nationalism in Nineteenth-Century Iceland. History of European Ideas*, vol. 21. (November 1995) No. 6. 763–779.; Hálfdanarson, Guðmundur: *Severing the Ties – Iceland’s Journey from a Union with Denmark to a Nation-State. Scandinavian Journal of History*, vol. 31. (2006) No. 3–4. 237–254.; az izlandi történelem áttekintésére lásd például: Jóhannesson, Guðni Thorlacius: *The history of Iceland*. Santa Barbara (CA), 2013.; Karlsson, Gunnar: *Iceland’s 1100 years: The history of a marginal society*. London, 2000.

tudósa lett, és éveken át kutatási ösztöndíjakat kapott a dán hatóságoktól. Élete hátrélévő részében Koppenhágában élt, ahol kiadóként és politikai aktivistaként is működött.⁶

Történelmi kutatásain és politikai értekezésein keresztül Sigurðsson az Izland feletti dán uralom ellen folytatott küzdelmet. Karizmája világosan megmutatkozott abban a gesztusban, hogy a nyilvánosságban széleskörűen „Jón Elnök”-ként hivatkoztak rá. Ez a szokatlan cím végső soron annak a ténynek volt köszönhető, hogy Dániában az Izlandi Irodalmi Társulat elnökeként tevékenykedett. Mi több, hosszú ideig az izlandi parlament házelnöke volt, mely a dán hatóságok konzultációs testületeként funkcionált. 1845-től kétnyaranta ülésezett Reykjavikban, előkészítve Izland függetlenné válását. A folyamat legfontosabb mérföldköveit azonban csak évtizedekkel Sigurðsson halála után rakták le, hiszen az ország 1904-ben kapott autonómiát, 1918-ban vált szuverenenné, a köztársaságot pedig 1944-ben hozták létre. Végül Sigurðsson az izlandi alkotmányozó gyűlés elnöke lett, mely 1851-ben Reykjavikban ült össze, és ellenállást fejtett ki a dán próbálkozásokkal szemben, melyek arra irányultak, hogy Izlandot integrálják Dániába. A többi izlandi képviselő csatlakozott hozzá a „Mindannyian tiltakozunk!” mondatot kiabálva, ami a mai napig széles körben használatos az izlandi tiltakozó mozgalmak körében. Ez az incidens segítette Sigurðssont abban, hogy az izlandi függetlenségi mozgalom vezetőjévé váljon, mely pozíciót élete végéig megőrizte, és senki sem szállt versenybe vele. Ő maga nagyon tudatosan őrizte a státusát, ebből a célból intenzíven használta kora legmodernebb eszközét, a fényképezés művészetét.

A jelen tanulmány egy olyan nagyobb vállalkozás része, mely arra irányul, hogy megvizsgálja, milyen mértékben használták Sigurðsson nyilvánosság terében megjelenő imázsát az izlandi nemzeti identitás megteremtése érdekében. Azt a folyamatot vizsgálja, melynek során nemzeti ikonná vált, figyelembe véve annak szövegbéli és performatív dimenzióit. Számos és különféle típusú forrásokra alapozva, melyek között szerepelnek levéltári, nyomtatott és etnográfiai források, valamint szóbeli beszámolók, műtárgyak, fényképek, ajándéktárgyak, múzeumi kiállítások és emlékművek, a vállalkozás egésze azt igyekszik megfejteni, hogy az egyetlen személyhez kapcsolódó kollektív emlékezet milyen mértékben játszott meghatározó szerepet a nemzetállam megteremtésében.⁷ A jelen tanulmány szelektív módon merít ebből az átfogó feldolgozásból, elsődlegesen Sigurðsson születésnapj ünnepségeit vizsgálja, és hogy az ország különböző politikai mozgalmak miként próbálták felhasználni az örökségét. Robert N. Bellah tézisére utalva Jón Sigurðsson szerepét igyekszik megvilágítani az izlandi „civil vallás” intézményesítésében.⁸

Születésnapj ünnepségek és a százéves évforduló

Jón Sigurðsson halálát követően a rá emlékezést csend övezte. Az izlandi nacionalista mozgalom huszadik század eleji radikalizálódásával azonban megváltozott a helyzet. A radikalizálódás azt jelentette, hogy mind több és több izlandi, különösen fiatalok egyre inkább meg voltak győződve arról, hogy az országnak teljes függetlenséget kell követelnie Dániától, és szuverén állammá kell válnia. Hirtelen nagy kereslet támadt az egyesítő értelmű szimbólumok iránt. A mozgalom vezetői például kitaláltak egy új nemzeti zászlót, kék alapon fehér

⁶ A legfrissebb életrajz Friðriksson, Guðjón: *Jón Sigurðsson I-II*. Reykjavik, 2002–2003.

⁷ Az ezen a vállalkozáson alapuló legátfogóbb munka: Björnsson, Páll: *Jón Sigurðsson allur? Tákennyndir þjóðhetju frá andláti til samtíðar*. Reykjavik, 2011. [*Jón Sigurðsson utóélete: Egy nemzeti hős emlékezete halála után, a jelenig*]

⁸ Lásd: Bellah, Robert N.: *Civil Religion in America*. Dædalus. Journal of the American Academy of Arts and Sciences, vol. 96. (1967) No. 1. 1–21.

keresztel.⁹ Ezen időszak alatt Jón Sigurðsson személye is alapvető szimbólummá vált, amit számtalan módon ünnepeltek. Ezeket az újításokat az Eric Hobsbawn és Terence Ranger által bevezetett „kitalált hagyomány” (*invented tradition*) fogalmának segítségével produktív módon elemezhetjük.¹⁰

A radikalizálódott nemzeti mozgalom ünnepelni kezdte Jón Sigurðsson június 17-i születésnapját. Az első ünnepségre 1907-ben Reykjavikban került sor nagyszámú résztvevő jelenlétében. Különböző politikai szervezetek azután a városközpontban a születésnapján nyilvános nagygyűléseket rendeztek, és tiszteletüket rótták le előtte mint nemzeti hős előtt a város központjától nem messze lévő sírjánál. Ezek az ünnepségek bizonyos értelemben az 1911-ben megünnepelt százéves jubileumának előjátékát jelentették. Ezt követően országszerte ünnepségeket tartottak, a legnagyobbat Reykjavikban. A részvétel tekintetében semmi ehhez foghatót nem láttak még Izlandon. A programban számtalan esemény szerepelt, köztük az ország első egyetemének az alapítása, művészeti vetélkedő Jón Sigurðsson legjobb portréjának megfestése feladatával, sokféle róla szóló publikáció látott napvilágot, melyek között bőven szerepeltek dicsérő költemények. Nagyszámú ünneplő tömeg gyűlt össze, nem beszélve azokról az üzletemberekről, akik szerepet vállaltak az ünneplésekben, például különféle termékeket árultak, csokoládét és képeslapokat a hős képmásával.¹¹ Ezek világos példái a Michael Billig által „banális nacionalizmus”-nak nevezett jelenségnek.¹² Ugyanakkor ezen akciókat mindennapi vagy mérsékelt nacionalizmusként is lehetne kategorizálni, megkülönböztetve azokat attól a nacionalizmustól, amely kirekesztésre törekszik, vagy arra, hogy eltöröljön bizonyos társadalmi csoportokat.

Jón Sigurðsson nagyméretű szobrának avatása is része volt az 1911. évi jubileumi programnak. Izlandon és az észak-amerikai izlandi bevándorlók között folytatott közadakozás tette ezt lehetővé, az utóbbiak közül a legtöbben a kanadai Manitoba államban éltek. Ez az akció egyértelműen alulról jövő kezdeményezésnek tekintendő. A szoborból két példány készült, az egyik Izland, a másik Manitoba számára, az utóbbit az állam fővárosa, Winnipeg parlamentjének kertjében állították volna fel.¹³ Az izlandi szobrot a kormánynak helyet adó legnagyobb épület elé szánták Reykjavik központjában, és két évtized múltán a város főterére, a parlament épülete elé helyezték át egy hatalmas talapzatra. Mivel a tér már régóta az izlandi politikai tömegtüntetések fő színtere, a szobor ezek részévé vált. Néhány esetben közvetlen szerepet is játszott azzal, hogy egyszerűen háttérként használták, és a tüntetők időnként szimbolikusan még be is öltöztették Sigurðsson szobrát, vagy különféle anyagokkal betakarták.¹⁴

A születésnap nemzeti ünneppé válik

A Sigurðsson születésnapja körüli ünnepségek és különösképpen az 1911. évi centenáriumi megemlékezés egyedülálló folyamatot indított el, kitalált hagyományt teremtett, ami megváltoztatta az izlandi nemzeti ünnep időpontját. Addig ez augusztus 2-a volt, melyen az 1874-es izlandi alkotmány elfogadásáról emlékeztek meg (továbbá Izland ezer éves betelepülésé-

⁹ Kjartansson, Helgi Skúli: *Ísland á 20. öld.* Reykjavík, 2002. 73–75.

¹⁰ Hobsbawn, Eric – Ranger, Terence (ed.): *The Invention of tradition.* Cambridge, 1983.

¹¹ Björnsson: *Jón Sigurðsson allur?* 103–126.

¹² Lásd például: Billig, Michael: *Banal nationalism.* London, 1995.

¹³ Thor, Jonas: *A monument in Manitoba: How a memorial to Icelandic patriot Jón Sigurðsson united his people.* Winnipeg, 2011.

¹⁴ Björnsson: *Jón Sigurðsson allur?* 127–152.

ról). A nemzeti ünnep összekapcsolása az új alkotmánnyal általánosan jellemző, legalábbis európai országokra. Izlandon ezt a napot szabadidős tevékenységek és komoly események sajátos egyvelegével ünnepelték. A százéves évforduló kapcsán sport- és ifjúsági szervezetek országszerte aktív szerepet vállaltak a programban. Az elkövetkező években ezek a szervezetek továbbra is programokat szerveztek június 17-én, melyek legtöbbje valamilyen kapcsolatban állt a sporttal, ám kulturális és politikai események is kiegészítették mindezt, melyek során az emberek Sigurðsson iránti csodálatuknak, sőt imádatuknak is hangot adhattak. Ezen nacionalista mozgalmak Sigurðssont és születésnapját politikai elképzeléseik megvalósításának eszközeként kezdték használni. Néhány évig, amíg vetélkedésük tartott, Izlandnak két nemzeti ünnepe volt, míg augusztus 2-a elhalványult, és június 17-e győzedelmeskedett nemzeti ünnepként.¹⁵

A születésnapot országszerte sporteseményekkel ünnepelték, melyen a hőst méltató komoly beszédek hangzottak el, és minden korosztály megtalálta a neki való szórakozást. Egy 1925-ből származó példa megvilágítja, hogy Jón Sigurðsson imázsa mily nagymértékben meghatározta a programokat. Ísafjörðurban, Északkelet-Izland legnagyobb halászközösségében, éppen abban a megyében, ahol Sigurðsson született, a program számos eseménye között szerepelt egy nyilvános filmvetítés. A film cselekménye alapján megállapítható, hogy gyermekek számára készült vígjátékról volt szó: gonosztevők egy betörés után elmenekülnek a zsákmánnyal, a rendőrség kiszáll, de már nem tehet semmit, a közönség pedig jót nevet a történeten. A helybéli szociáldemokrata újság riportere megdöbbsent a filmen, bár a városi tanácsban a szociáldemokraták voltak többségben: „Lehet, hogy a gyerekek nevettek, de Jón Sigurðsson biztosan nem nevetett volna, ha látta volna a filmet” – írta az újságíró.¹⁶ A riportert nyilvánvalóan még ezt az alkalmat is arra szerette volna felhasználni Sigurðsson születésnapján, hogy pallérozza a gyerekeket, és megtanítsa nekik, miként váljanak törvénytisztelő állampolgárokká. Jón Sigurðsson bizonyos értelemben még mindig élő résztvevője volt ezeknek a banális eseményeknek. Imázsának ez a fajta használata később is többször visszatért.

Az izlandi köztársaság 1944. évi megalapítása napjának kiválasztása viszont pofonegyszerűnek bizonyult, ugyanis vita nélkül Sigurðsson születésnapját választották az Izlandi Köztársaság nemzeti ünnepének. E döntés nyomán országos szinten intézményesült életének és örökségének évenkénti megünneplése, és a helyi hatóságok is így tettek a saját közösségükben. Új rituálékat találtak ki, így például a szóbanforgó nap reggelén az államfő, a köztársaság elnöke az izlandi nép nevében virágkoszorút helyez el a parlament épülete előtt a nemzeti hős emlékművének talapzatán. Meg kell jegyezni, hogy senki más nem részesül ilyen tiszteletben, ezek az ünnepek az ilyen megemlékezéshez kapcsolódó cselekedetek szent jellegét sugallják.¹⁷ Röviden szólva, ez a kitalált rituálé ismétlődő jelleggel őrzi a nemzeti emlékezetben Sigurðsson alakját mint a modern Izland alapító atyját.

Ünnepségek és világi zarándokhelyek

Jón Sigurðsson születésnapja és centennáriumi ünnepei a nagyszabású megemlékezések iskolapéldái. Ugyanakkor személye számtalan más módon is az emlékezet tárgyává vált a 20. század folyamán, például kiállítások, publikációk – ez utóbbiak között számtalan életrajzzal

¹⁵ Ívarsson, Jón M.: „En sautjándi júní hefur sigrað”. *Þjóðhátíðaraður verður til*. Sagnir, vol. 25. (2005) 38–44.

¹⁶ *Jón Sigurðsson grættur*. Skutull, June 27th, 1925. 2.

¹⁷ Björnsson: *Jón Sigurðsson allur?* 162–182.

és tankönyvvel –, továbbá bélyegek, érmék, bankjegyek és műtárgyak révén. Az alábbiakban ezek közül vizsgálok néhányat röviden.

A Jón Sigurðssonnal kapcsolatos megemlékezés céljából különböző helyeket rendeztek be tudatosan, vagy váltak azok spontán módon világi zárandoklat célpontjává és vallási jellegű ünnepek helyszínévé, így többek között fő lakhelyei, születése helye és sírhelye.¹⁸ Amikor 1881-ben, két évvel halála után elkészült a parlament épülete Reykjavíkban, személyes holmijának fontos darabjai kerültek az épületbe, köztük ágya, ágyneműje és fűtisztítója. Koppenhágai lakása mintájára egy különleges szobát rendeztek be a tiszteletére. Később az egész gyűjteményt, csaknem 300 tárgyat áthelyezték az izlandi nemzeti történeti múzeumba, ahol az állandó kiállítás egyik különleges része még ma is róla szól. A Sigurðsson tulajdonában volt más tárgyak, melyeket egyszerűen eladtak a halála után, szintén szent kegytárgyakká váltak, még magántulajdonban lévő otthonokban is megtalálhatók.¹⁹

Egyik-másik tárgyat az 1970-es években egy kiállításon bemutatatták Jón Sigurðsson eredeti koppenhágai lakásában. Egy izlandi üzletember apránként felvásárolta az egész lakóépületet, a régi városfalon belül található hatemeletes házat. Ezután az izlandi parlamentnek adományozta azzal a feltétellel, hogy Sigurðsson emlékét őrizze, és kulturális központként szolgáljon a város lakói számára.²⁰ Jó példa ez egy olyan alulról jövő kezdeményezésre, amit azután az országos hatóságok felülről felkaroltak. Az épület sok Koppenhágába látogató izlandi úticéljává vált.

Jón Sigurðsson szülőhelyét szintén világi zárandokhellyé fejlesztették. A centenáriumi évforduló alkalmával emlékművet állítottak a farm előtti földeken, és fél évszázaddal később lefektették egy épület alapjait, ahol iskola, kiállítás és egy imaterem kapott elhelyezést. Később annak a farmháznak a makettjét is elkészítették, ahol a hős született és felnevelkedett. Mindezekre a beruházásokra annak ellenére került sor, hogy a térség a hosszú téli hónapokban megközelíthetetlen.²¹

Sigurðsson sírja a régi reykjavíki temetőben szintén rituális úticéllá vált. A huszadik században politikai pártok részéről történt néhány kísérlet arra, hogy politikai programjaik számára toborzóhelynek használják. A helybéli náci párt tagjai például az 1930-as években néhányszor kísérletet tettek erre. Ám ezek a vállalkozások mindig közfelháborodást váltottak ki. Általános konszenszus alakult ki, hogy a sír körüli területet nem használhatják mások, mint a közvélemény hivatalos letéteményesei, így például a reykjavíki városi tanács képviselői vagy az izlandi sportolók nemzeti szövetsége.²²

Mi több, a huszadik század elején az emberek elkezdték Jón Sigurðsson nevét arra használni, hogy különféle dolgokat, egyesületeket, termékeket, sőt még halászhajókat is nevezzenek el róla. Az emléket megőrkítő tömegcikkeket vásároltak, plakátokat, tányérokat vagy bekeretezett fényképeket, és ezeket elhelyezték otthonaikban, még a munkahelyeiken is. Az izlandi állam szintén részt vett Jón Sigurðsson imázsának felerősítésében, például azzal,

¹⁸ A „világi zárandoklat” kifejezés termékeny használatára lásd: Margry, Peter Jan: *Secular Pilgrimage: A Contradiction in Terms?* In: Margry, Peter Jan: *Shrines and Pilgrimage in the Modern World. New Itineraries into the Sacred.* Amsterdam, 2008. 13–46.

¹⁹ Björnsson: *Jón Sigurðsson allur?* 61–74.

²⁰ *Hinn aldni Húvetningur sá áratugagamlan draum rætast 17. júní.* Morgunblaðið 19 June 1966. 3 og 18.; Thorsteinson, Axel: „Aðaláhugamál mitt var að gefa landinu þetta hús”. *Vísir* 27 June 1966. 8.; lásd még: Björnsson: *Jón Sigurðsson allur?* 67–78.

²¹ Björnsson, Páll: *Af sjálfum guði sendur. Vestfirsk vitund um Jón Sigurðsson forseta.* Ársrit Sögufélags Ísfirðinga, vol. 52. (2012) 106–140.

²² Björnsson: *Jón Sigurðsson allur?* 82–91., 215–224.

hogy képmását számos bélyegen megjelenítették: a legelső példa 1911-ből, míg a legújabb 2011-ből való. Az 1920-as évek végétől arcása számos izlandi bankjegyen szerepelt. Mindig is a legértékesebbeken jelent meg, ami tovább erősíti imázsának értékét az ország vezetői szemében. Izlandi nagyvállalatok és bankok szintén kiaknázták tekintélyét.²³

A nép előszeretettel keresett kapcsolatot Sigurðssonnal, ami néha sajátos formát öltött. Az utóbbi évtizedekben izlandi újságokban megjelent gyászközleményekben például több száz olyan példát olvashatunk, amelyekben Sigurðsson honfitársai arra emlékeztetik az olvasókat, hogy a családja révén vagy „földrajzi” tekintetben közülük van a hőshöz. Még akik nem álltak közvetlen rokoni kapcsolatban vele, ők is elég nagy energiát fektettek abba, hogy valamilyen kapcsolatot találjanak vele. Egy idős rendőr például szokatlan módját választotta ennek 1962-ben: „Június 16-án születtem, vagyis egy nappal azelőtt, amikor nyolcvannégy évvel korábban Jón Elnök megszületett.”²⁴ Ehhez hozzátartozik, hogy az interjú a rendőr szakmai pályafutásáról szól, és egyáltalán nem Jón Sigurðssonról.

Mindent összevetve, a különféle megemlékezési módok vizsgálata bizonyítja, hogy az emlékezés a mindennapi élet részévé vált, „mindennapos népszavazássá” – Ernest Renan tizenkilencedik századi kifejezésével élve.²⁵ Rávilágít arra, hogy Jón Sigurðsson imázsai kitalált hagyományokként alapvető fontosságúak voltak a köztársaság civil vallásának megteremtése szempontjából.

Politikai viták és a jelen helyzet

Ha megvizsgáljuk Jón Sigurðsson örökségének ideológiai vetületeit és politikai alakzatait, különleges helyzetekre derülhet fény. Világossá válik, hogy mind a mai napig rendszeresen úgy hivatkoznak rá, különösen politikai vitákban, mintha még mindig élő személyről lenne szó. Jóllehet politikai nézetei 19. századi európai nemzeti-liberális politikusra jellemzők,²⁶ a 20. században imázsait felhasználó mozgalmak széles politikai spektrumot képviselnek: szociáldemokraták, nácik, konzervatívok vagy kommunisták. Annak érdekében, hogy megpróbálják megszerezni a közvélemény támogatását politikai programjukhoz, mindezen csoportok Sigurðsson igazi ideológiai utódaiként tekintettek magukra.²⁷ Izlandon még manapság is nyilvánosan felteszik a kérdést az általános választásokat megelőző hónapokban, ahogy az 2016-ban is történt, hogy ő vajon melyik pártra szavazna.²⁸ A Sigurðssonra történő gyakori hivatkozások az Izland Európai Unió tagságának lehetőségéről szóló viták során mutatják, hogy még mindig mennyire élénk a nemzetben élő emlékezete,²⁹ és hogy a különböző csoportok a saját céljaik szerint miként igyekeznek formálni a múltat.

Meg kell állapítanunk azonban: nem kivételes jelenség, hogy széles politikai spektrumon található emberek ugyanazt a személyt használják egyesítő szimbólumként. Olaszországban Giuseppe Garibaldi egyesítő szimbólumként szolgált politikai mozgalmak számára a jobb és

²³ Björnsson: *Jón Sigurðsson allur?* 115., 162–173., 236–238.

²⁴ *Tíminn-Sunnudagsblað*, July 29th, 1962. 509.; Björnsson: *Jón Sigurðsson allur?* 213–215.

²⁵ Renan, Ernest: *Qu'est-ce qu'une Nation?* Paris, 1882. [magyarul: *Mi a nemzet?* In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában. A nacionalizmus.* Pécs, 1995. 171–187.]

²⁶ Björnsson, Páll: *Að búa til íslenska karlmenn: Kynjái myndir Jóns forseta.* In: Halldórsdóttir, Erla Hulda (ed.): *2. íslenska söguþingið. Ráðstefnurit I.* Reykjavík, 2002. 43–53.

²⁷ Björnsson: *Jón Sigurðsson allur?* 215–224.

²⁸ *Hvað myndi Jóns Sigurðsson kjósa?* Fréttablaðið, 28 Oct. 2016. 14.

²⁹ Björnsson, Páll: *Jón Sigurðsson forseti og aðild Íslands að Evrópusambandinu.* In: Jóhannesson, Gunnar Þór – Björnsdóttir, Helga: *Rannsóknir í félagsvísindum XI.* Reykjavík, 2010. 216–225.

bal oldalon egyaránt.³⁰ Az Egyesült Államokban pedig George Washington és Abraham Lincoln játszott ugyanilyen szerepet egymással szembenálló mozgalmak számára, beleértve a két vezető amerikai politikai pártot. Valójában még azt a kijelentést is megkockáztathatjuk, hogy Jón Sigurðsson státusa Izlandon egyenértékű Washington és Lincoln imázsainak a 20. századi Egyesült Államokban tapasztalható együttes erejével.³¹ Gyakoribb azonban, hogy ünnevelt egyének, különösen politikusok, nem vívják ki maguknak az egyesítő erejű nemzeti hősök státusát. Otto von Bismarck Németországban, illetve Finnországban Carl Gustav Emil von Mannerheim tábornok segítették országaik egyesítését, és mindkettőjüket számos emlékművel tisztelték meg röviddel haláluk után. Politikai örökségük viszont soha nem vált széles körű tisztelet tárgyává, mint ahogy egyiküknek sem sikerült egyesítő ikonná válnia.³² Sigurðssonnal ellentétben ugyanis, aki életében nem vállalt hivatalt, Bismarcknak és Mannerheimnek elég alkalma volt arra, hogy hatalmuk gyakorlása révén népszerűtlenné váljanak.

Biztonsággal kijelenthető, hogy a Jón Sigurðsson mint nemzeti hős iránti igény igen erős volt a huszadik századi Izlandon, ami továbbélt egyének, pártok, egyesületek, hatóságok, sőt még magáncégek körében is. Mi több, különféle források azt jelzik, hogy imázsának értéke a mai Izlandon is nagy. 1999-ben például a millennium izlandijának választották a szavazatok 42%-ával, sokkal többel, mint az őt követő személyeket, két híres alkotót, Snorri Sturlusont és Halldór Laxnesst, valamint az első női elnököt, Vigdís Finnbogadóttirt.³³ Tiszteletének erőssége szintén megmutatkozott egy 2009-ben végzett országos közvéleménykutatás nyomán, amit 18 és 80 év közötti izlandiak között végeztek a véletlen mintavétel módszerével az izlandi országos nyilvántartás alapján. Az eredmény azt mutatja, hogy bár a megkérdezettek egy része nem volt tisztában munkásságával és műveivel, döntő többségük gondolta fontosnak vagy nagyon fontosnak, hogy életben tartsák emlékét, és továbbra is egyesítő szimbólumként használják. A megkérdezettek közel egy ötöde úgy vélte, hogy ő volt az izlandi közársaság első elnöke, jóllehet azt csak hatvanöt évvel a halála után alapították. A felmérés azt is jelzi azonban, hogy Jón Sigurðsson státusa változhat az elkövetkező évtizedekben, mivel inkább az idősebb generációkat érdekli emlékének megőrzése, mint a fiatalabbakat.³⁴

³⁰ Lásd például: Gerwarth, R. – Riall, L.: *Fathers of the Nation? Bismarck, Garibaldi and the Cult of Memory in Germany and Italy*. *European History Quarterly*, vol. 39. (2009) 388–413.

³¹ Schwartz, Barry: *Social Change and Collective Memory: The Democratization of George Washington*. *American Sociological Review*, vol. 56. (1991) No. 2. 221–236.; Schwartz, Barry: *Memory as a Cultural System: Abraham Lincoln in World War II*. *American Sociological Review*, vol. 61. (Oct. 1996) No. 5. 908–927.; Schwartz, Barry – Schuman, Howard: *History, Commemoration, and Belief: Abraham Lincoln in American Memory, 1945–2001*. *American Sociological Review*, vol. 70. (2005) No. 2. 183–203.; Hay, Robert P.: *George Washington: American Moses*. *American Quarterly*, vol. 21. (1969) No. 4. 780–791.; Mitnick, B. J. (ed.): *George Washington: American symbol*. New York, 1999.

³² Lásd például: Gerwarth, R. – Riall, L.: *Fathers of the Nation? Bismarck, Garibaldi and the Cult of Memory in Germany and Italy*. *European History Quarterly*, vol. 39. (2009) 388–413.; T. Vihavainen et al. (ed.): *Mannerheim: An Officer of the Imperial Russian Army, Marshal of Independent Finland*. Helsinki, 2005.

³³ *Jón Sigurðsson Íslendingur árpúsundsins*, DV, 1 Dec. 1999. 40. Jóllehet a felmérés nem tudományos protokoll szerint készült, az eredmények bizonyos mértékig megbízhatónak tekinthetők, különösen mivel nem történt szervezett kísérlet arra nézve, hogy az emberek Jón Sigurðssonra szavazzanak.

³⁴ Ezt a felmérést a kutatási projekt keretében végeztem, és a következő könyv erre alapult: Björnsson: *Jón Sigurðsson allur?*; lásd különösen 253–260. Összesen 1590 embert választottunk ki véletlenszerűen az országos izlandi népességnylvántartásból. Összesen 954 ember válaszolt, akiket telefo-

Konklúzió

A postahájó neve, mely Jón Sigurðsson és felesége földi maradványait Reykjavíkba szállította 1880-ban, szimbolikusnak bizonyult. Jón Sigurðsson sorsa megegyezik a ciklikusan újjáéledő egyiptomi főnix madaréval, hiszen a huszadik század során újra és újra újjászületett róla formált nagyszabású imázsai révén. Jón Sigurðssont legalább egy évszázadig modellként használták új és modern izlandiak nacionalista szocializációjára. A folyamat során központi figurává vált az izlandi köztársaság civil vallásában. Röviden szólva, a körülötte formálódó kultusz napjainkig él a róla kialakított képek különféle manifesztációin keresztül. Mi több, független védjeggyé vált, mivel azok az izlandiak is, akik korlátozott tudással bírnak róla, szintén egyesítő szimbólumként fogadják el. Szentté vált – sikeres „kitalált hagyományá”.

Nehéz megmagyarázni, hogy Jón Sigurðsson miért lett ilyen fontos nemzeti ikon Izlandban. Imázsának sikeressége valószínűleg annak a ténynek köszönhető, hogy az emlékének őrzésére irányuló erőfeszítések „alulról” és „felülről” is jöttek. A jelen tanulmány világosan megmutatta, hogy az imázs megalkotásáért felelős ágensek sokféle eredetűek voltak: a magán- és közszférából egyaránt érkeztek, köztük magánszemélyek, családok, egyesületek, vállalatok, politikusok és közszoigák. Születésnapjának ünneplése például „felülről” intézményesült, ám az is elmondható, hogy a döntést előkészítő munkálatokat „alulról” jövő kezdeményezések jelentették: kulturális és társadalmi erő, sportegyletek stb., ahogy a centenáriumi megemlékezéseket követően is. Megkockáztatható az az állítás, hogy Jón Sigurðsson imázs erejének valami köze lehet ahhoz, hogy az ünnepségek mögött álló ágensek hivatalos és nemhivatalos, köz- és magántermészetűek is voltak. Ez pedig arra figyelmeztet bennünket, hogy a nemzettudat többféle módon manifesztálódik, a központból vezérelt csodálattól kezdve a banális viselkedésformáig.

Fordította: VAJDA ZOLTÁN

non keresztül értünk el, ami csaknem 70%. A következő kérdéseket tettük fel a felmérés során: 1) Mennyire ismeri Jón Sigurðsson életét/munkásságát? 2) Miért hívták Jón Sigurðssont Elnök Jónnak? 3) Miről volt nevezetes Jón Sigurðsson? Az utolsó három kérdés szinte ugyanarra vonatkozott: 4) Mennyire nem/ért egyet a következő állítással? „Jón Sigurðsson fontos egyesítő szimbólum az izlandi nemzet számára” 5) Mennyire nem/ért egyet a következő állítással? „Fontos életben tartani Jón Sigurðsson emlékét” 6) Milyen mértékben tükrözi a következő állítás az Ön véleményét? „Büszke vagyok Jón Sigurðssonra”.

PÁLL BJÖRNSSON

Inventing a National Hero. The Commemoration of Jón Sigurðsson and the Making of National Unity in Iceland

Jón Sigurðsson has been used as a model for the nationalist socialization of new and modern Icelanders for more than a century and a cult formed around him has been maintained up to the present through various manifestations of the images of him. He seems to have become an independent trademark, because those Icelanders, who have very limited knowledge of him, also embrace him as a unifying symbol. By focusing on a wide range of popular representations, this study analyzes how Sigurðsson's public images have been utilized to shape an Icelandic national identity. It examines the process through which he emerged as a national icon, both in its textual and performative dimensions. Based on numerous and diverse sources, it elucidates how the collective memory of a singular figure played a formative role in the creation of a nation-state.

PINTÉR KÁROLY

Jefferson fala

*Kormányzat és vallás viszonya a 20. századi Egyesült Államokban – egy metafora tükrében**

„Mivel Önökkel együtt hiszem, hogy a vallás olyan ügy, amely egyedül az emberre és Istenére tartozik, hogy az ember senki másnak sem tartozik elszámolással hitéért vagy annak gyakorlásáért, hogy a kormány legitim hatalma csak tettekre terjed ki, véleményekre nem, ezért rendkívüli tisztelettel tekintek az amerikai nép azon döntésére, mellyel deklarálta, hogy törvényhozása nem alkothat törvényt vallás hivatalossá tétele avagy szabad gyakorlásának eltiltása tárgyában, ezáltal *elválasztó falat építve egyház és állam közé.*”¹

A fenti idézet Thomas Jefferson egyik 1802. január 1-jén íródott leveléből származik, amelyben egy Connecticut állambeli baptista szervezet korábbi levelére válaszolt. A Danbury baptisták szívélyesen gratuláltak Jefferson elnökké választásához, és magasztalták a vallásszabadság védelmében játszott korábbi szerepét, továbbá félre nem érthetően megjegyezték, hogy ez a probléma továbbra is aktuális az ő államukban, ahol „meglévő vallási privilégiumainkat [...] mint adományozott kegyeket és nem mint elidegeníthetetlen jogokat gyakoroljuk”.² Annak a reményüknek adtak hangot, hogy noha az elnöknek nincs hatalma a tagállamok törvényeit megváltoztatni, Jefferson hírneve és tekintélye talán mégis befolyással lehet az államok hozzáállására. Jefferson viszonylag rövid válaszában megköszönte a jókívánásokat, és – a fenti szövegrészletből láthatóan – az Egyesült Államok alkotmányának első kiegészítéséből vett szó szerinti idézettel nyomatékosította, hogy a nemzet jogi alapidokumentuma és új elnökük egyaránt a lehető legteljesebb körű vallásszabadság mellett foglal állást, vagyis mintegy az ő oldalukon áll ebben a vitában.

Jefferson e meglehetősen obskúrus levele, benne az államot az egyháztól (illetve az amerikai politikai viszonyokra tekintettel inkább a kormányzatot a vallásos intézményektől) elválasztó fal kétségkívül hatásos metaforájával a 20. század közepéig jóformán teljesen ismeretlen maradt. Ez nem is csoda, hiszen elnöki minőségében írta ugyan, de – legalábbis formailag – nem a szélesebb nyilvánosságnak szánta. A levél keletkezéstörténetét a legalapabbban feltáró Daniel Dreisbach szerint Jefferson egyértelmű üzenetet akart küldeni a kisebbségben élő új-angliai baptistáknak, akik az ottani puritán (hivatalos nevén kongregacio-

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és a Notre Dame Egyetem Nanovic Intézete kutatási ösztöndíjának támogatásával készült.

¹ Ez és minden további idézet saját fordításom; kiemelés tőlem. Az idézet forrása: Dreisbach, Daniel L.: *Sowing Useful Truths and Principles: The Danbury Baptists, Thomas Jefferson, and the Wall of Separation*. Journal of Church and State, vol. 39. (1997) No. 3. 455. A szerző Jefferson eredeti kézírata alapján korrigált egy olyan hibát az idézett szövegben („legitimate powers of government”, nem pedig „legislative powers of government”), amit addig a forrásközlések tévesen adtak meg.

² Dreisbach: *Sowing Useful Truths and Principles*, 460.

nalista) többség mellett folyamatosan veszélyben érezték nehezen kivívott és jogilag korlátozott vallásszabadságukat, ám miután a levél első vázlatát véleményezésre megküldte kabinetje két ugyancsak új-angliai tagjának, az ő tanácsaik alapján finomított a végső változaton. A levélből így kikerült a legérzékenyebb utalás, miszerint Jefferson elnökként elvi alapon elutasítja azt, hogy – elődeihez, Washingtonhoz és Adamshez hasonlóan – nemzeti hálaadási napokat vagy más hasonló vallásos jellegű ünnepeket kezdeményezzen. Mivel az új-angliai államokban az efféle állami kezdeményezésre szerveződő vallásos ünnepek bevett gyakorlatnak számítottak, és a republikánus Jeffersont federalista párti ellenfelei már a választási kampány során is vallásellenességgel és hitetlenséggel vádolták, igazságügyminisztere azt tanácsolta, hogy tompítsa a levél életét, és ne provokálja a vele szemben amúgy is ellenséges connecticuti puritán politikai elitet. A végső változat így csupán elvi szinten állt ki a kormányzat és a vallás elkülönülése mellett, egyértelműen csupán a szövetségi kormányzatra vonatkoztatva az alkotmány erre vonatkozó tilalmát.³

A kabinetben belüli levélváltás tanúsága szerint mind Jefferson, mind miniszterei magától értetődőnek tekintették, hogy a baptisták nyilvánosságra fogják hozni az elnök választát. Ez a várakozás azonban alaptalannak bizonyult: a Danbury baptisták nem publikálták Jefferson levelét, csupán egyes helyi republikánus újságokban látott nyomdafestéket. A jelek szerint a baptisták nem egészen azt kapták válaszul, amit reméltek, így nem törekedtek arra, hogy az elnöki üzenetet saját törekvéseik támogatására használják fel. Philip Hamburger szerint ugyanis ők nem egyház és állam szétválasztását, hanem inkább saját felekezetük teljes szabadságát szerették volna elérni, ugyanakkor a vallás közéleti szerepének szigorú korlátozásával nem szimpatizáltak.⁴ Így a levél a megírásának idején jóformán teljesen ismeretlen maradt, és Jefferson miniszterének kifejezett reményét, miszerint az abban foglaltak révén „néhány hasznos igazságot és elvet hinthet el a nép körében”, nyilvánvalóan nem váltotta valóra.⁵ Jefferson maga egyébként ezenkívül soha nem használta más összefüggésben az „elválasztó fal” (*wall of separation*) metaforáját, ami legalábbis nem arra utal, hogy magának a hasonlatnak lényegi jelentőséget tulajdonított volna.⁶

Mitől futott hát be ez a levél és különösképpen az „elválasztó fal”-at emlegető híres szókép olyan látványos karriert a 20. századi Amerikában? A válasz az amerikai Legfelső Bíróság (a továbbiakban: LB) háza táján keresendő, amely az amerikai politikai rendszer keretei között egyfajta alkotmánybírói szerepet is betölt, hiszen az LB kizárólagos joga annak megítélése, hogy a szövetségi jogszabályok avagy a végrehajtó hatalom intézkedései összhangban állnak-e az alkotmány előírásaival.⁷ A LB alkotmányossági döntéseinek egyik legfontosabb forrása az angolul „*Bill of Rights*”, azaz a „Jogok Törvénye” néven ismert, tíz kiegészítő pontból álló alkotmánymódosító csomag, amelyet néhány évvel az eredeti alkotmány után ratifikáltak 1791-ben; ezen belül is megkülönböztetett jelentőségű az Első Kiegészítés, mivel az amerikai állampolgárok legfontosabb szabadságjogait rögzíti, köztük a szólás-, a sajtó-, a vallás- és a gyülekezési szabadságot. A Jeffersontól idézett szöveg a kiegészítés nyitómondatát idézi, amelyet az amerikai alkotmányjogászok „*Establishment Clause*” és „*Free Exercise Clause*”, azaz magyarul körülbelül ‘államvallási klauzula’ és ‘szabad vallás-

³ Dreisbach: *Sowing Useful Truths and Principles*, 461–471.

⁴ Hamburger, Philip: *Separation of Church and State*, Cambridge, MA–London, 2002. 162–165.

⁵ Dreisbach: *Sowing Useful Truths and Principles*, 465.

⁶ „Röviden, kevés bizonyíték van arra, hogy Jefferson a »falat« alapvető fontosságú jelképes kifejezésnek vagy témának tekintette volna az egyház és állam viszonyát érintő gondolkodásában.” Dreisbach: *Sowing Useful Truths and Principles*, 471.

⁷ Baum, Lawrence: *The Supreme Court*. Washington D.C., 1989. 7–12.

gyakorlat klauzula' néven emlegetnek, összefoglalóan pedig „*Religion Clauses*”, vagyis 'valási klauzulák' gyanánt hivatkoznak rájuk.

Érdeemes az eredeti alkotmányszöveg megfogalmazását pontosan idézni, hiszen ennek értelmezési szempontból nagy jelentősége van: eszerint „A Kongresszus nem alkot törvényt vallás hivatalossá tétele vagy a vallás szabad gyakorlásának eltiltása tárgyában”.⁸ Mint látható, az eredeti tilalom kizárólag a szövetségi kormányzatra, annak is a törvényhozó ágára vonatkozik, így önmagában egyáltalán nem korlátozza azt, hogy az egyes tagállamok saját hatáskörben efféle jogszabályokat hozzanak. Nagyrészt ennek tudható be, hogy az USA fennállásának első mintegy százötven évében alig került a LB elé olyan ügy, amelyet az 'államvalási klauzula' megsértésének gyanújával indítottak volna, hiszen a szövetségi kormányzat tiszteletben tartotta az alkotmányt, az államokat pedig nem érintette a konkrét szabályozás.

Jefferson „elválasztó fala” először a szabad vallásgyakorlat fogalmát első ízben értelmező, híres 19. századi jogeset kapcsán bukkant fel a LB határozatának indoklásában. A *Reynolds kontra US* (1878) per voltaképpen a szövetségi kormányzat és a mormon egyház konfliktusának alkotmányjogi lecsapódása volt. Az Egyesült Államokban alapított, sajátos teológiai nézeteket valló egyház hivatalos dogmái közé tartozott a poligámia, azaz „többes házasság” intézménye, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy egy mormon férfinak akár három-négy felesége is lehetett. Ők ezt a vallásszabadság alkotmányos védelme alatt álló jognak tekintették, míg a protestáns többség erkölcsi fertőnek és közönséges bűncselekménynek tartotta. A Reynolds-ügy voltaképpen egy 1862-es szövetségi törvény, a *Morrill Anti-Bigamy Act* (Morrill-féle Bigámia-ellenes Törvény) alkotmányosságát kívánta próbára tenni, amely az USA fennhatósága alá tartozó területeken bűncselekménynek nyilvánította és betiltotta a bigámiát. George Reynolds védői azzal érveltek, hogy egy hívő mormon számára a többes házasság vallási kötelesség, és mint ilyen, a szabad vallásgyakorlat klauzulájának védelme alá tartozik, ám sem Utah Territórium körzeti és legfelső bírósága, sem pedig a szövetségi LB nem fogadta el ezt az érvelést.⁹

Reynoldsot elítélő döntésének indoklásában a LB voltaképpen fennállása óta először tett átfogó kísérletet arra, hogy értelmezze a szabad vallásgyakorlat klauzulát. A többségi véleményt megfogalmazó Morrison Waite főbíró megalapozásként két alapító atya, Jefferson és Madison tekintélyéhez folyamodott: elsősorban a virginiai törvényhozásban 1784–1786 között lefolytatott vitában hangoztatott nézeteiket idézte fel, hiszen Madison írásos tiltakozása hatására az állami törvényhozás végül elfogadta a Jefferson által szövegezett, vallásszabadságról rendelkező törvényt, amely megszüntette az anglikán és más protestáns lelkészek állami pénzből történő támogatását. Waite hangsúlyozta, hogy néhány évvel később a Bill of

⁸ Saját fordítás. Megjegyzendő, hogy az amerikai alkotmány legismertebb magyar nyelvű fordításai egyaránt tévesen közlik ezt a mondatot: így a Bódy Pál és Urbán Aladár által szerkesztett amerikai történeti szöveggyűjteményben is „vallás ALAPÍTÁSA vagy a vallás szabad gyakorlatának eltiltása” szerepel (Bódy Pál – Urbán Aladár (szerk.): *Szöveggyűjtemény az Amerikai Egyesült Államok történetéhez, 1620–1980*. Budapest–Pécs, 2001. 488. Kiemelés tőlem – P. K.), Nagyné Szegvári Katalin alkotmánytörténeti monográfiájának függelékében pedig ez a megfogalmazás található: „olyan törvényt, amely vallást ALAPÍT vagy vallás szabad gyakorlását tiltja” (Nagyné Szegvári Katalin: *Fejezetek az Amerikai Alkotmány történetéből*. Budapest, 2002. 161. Kiemelés tőlem – P. K.). Mindkét fordítás az eredeti szöveg („*an establishment of religion*”) félreértésén alapul, ugyanis az angol „*to establish*” ige vallások vagy egyházak esetében azok hivatalos, jogi szintre emelt támogatását, pozitív diszkriminációját, államegyházi rangra emelését jelenti (lásd például az Angliában államegyházi rangot élvező anglikán egyház státuszának bevett angol nevét: „*established church*”).

⁹ Az eset és háttere rövid összefoglalását lásd: Finkelman, Paul (ed.): *Religion and American Law: An Encyclopedia*. New York – London, 2000. 602–605.

Rights első változatát Madison nyújtotta be a képviselőház elé, tehát feltételezhető, hogy az Első Kiegészítést is hasonló megfontolások motiválták. De ő „fedezte fel” Jeffersonnak a Danbury baptistákhoz írott levelét is, melyet szintén saját érvelése támogatására használt fel. A tanulmány elején idézett levélrészletet követően ezt írta: „Miótan ez az intézkedés [a Jefferson által is beidézett Első Kiegészítés] támogatóinak elismert vezéréstől származik, szinte hiteles nyilatkozatnak fogadhatjuk el az így jóváhagyott kiegészítés illetékességét és hatását illetően. A Kongresszustól megvonták a pusztá vélemények feletti mindenfajta törvényhozás jogát, de szabad kezet kapott abban, hogy büntessen olyan tetteket, amelyek megsértik a társadalmi kötelességeket vagy felforgatják a rendet.”¹⁰

Waite főbíró azonban még nem elsősorban az „elválasztó fal”-metafora szimbolikus ereje hozta lázba: neki azért jött kapóra Jefferson levele, mert az egyértelmű különbséget tett vallási vélemény (azaz a hit szabadsága) és az abból fakadó cselekmények között: míg az előbbi szigorú alkotmányos védelem alatt áll, az utóbbi már a világi törvények és hatóságok hatáskörébe tartozik – és ez nem sérti a vallásszabadság védelmének elvét. A bíróság végkövetkeztetése így az lett, hogy a poligámia egy vallásos hitrendszer részeként sem mentesül a büntető törvények általános korlátozásai alól, mivel nagyon veszélyes precedenst teremthet.

A LB-nak a *Reynolds*-ügyben hozott döntése tehát alkotmányértelmezési céllal felfedezte és mintegy ‘újrahasznosította’ Jefferson fordulatát, ám az amerikai közbeszédben és közgondolkodásban befutott látványos karrierjét nem ez, hanem egy hetven évvel későbbi ítélet indította el. Az 1947-es *Everson kontra Ewing város iskolaszéke* ügyben egy New Jersey állambeli polgár panaszt tett az ellen a helyi önkormányzati rendelkezés ellen, amely minden iskolás gyerek szüleinek megtérítette az iskolabusz költségeit, beleértve a helyi katolikus iskolába járó diákokat is. Noha maga az eset józan ésszel eléggé ‘tyúkper’ jellegűnek minősíthető, hiszen az önkormányzat maximum néhány száz dolláros pluszköltséget vállalt magára a katolikus iskolások buszoztatásának fedezése kapcsán, elvi jelentősége annál nagyobb volt, ugyanis az LB első ízben adott precedens értékű értelmezést az Első Kiegészítés „államvallási klauzulájá”-ról.

A Hugo Black bíró által írt többségi vélemény – amely erősen támaszkodott a *Reynolds*-ítélet történeti szemléletű indoklására – afféle kisesszében foglalta össze a reformációt követő időszak Európájának vallásüldözéseit, illetve a gyarmati korszak Amerikájában a különböző gyarmatok intézményesített preferenciáit egy adott felekezet javára.¹¹ Végül ő is a *Reynolds*-ítéletben már citált 1784–1786-os virginiai vallásszabadság-vitában találta meg azt a forrást, amely az alkotmány vallási klauzulái értelmezésének hiteles forrása lehet, hiszen „az Első Kiegészítés rendelkezéseinek, melynek megszövegezésében és elfogadtatásában Madison és Jefferson vezető szerepet játszott, ugyanaz volt a célja, és ugyanazt a védelmet szándékozott biztosítani a vallásszabadság kormányzat általi megsértése ellen, mint a virginiai törvény”.¹²

¹⁰ *Reynolds v. United States*. 98 U.S. 145, 1878, 164.

<https://supreme.justia.com/cases/federal/us/98/145/case.html> (letöltés: 2018. április 28.)

¹¹ Black bíró történelmi eszmefuttatását később számos szerző bírálta annak szelektív, elfogult, a tényeket célzatosan saját érvelésének alárendelő megközelítése miatt. A történelem effajta egyoldalúan érvelő, az objektivitást teljes mértékben mellőző felhasználását Edward Kelly történész nevezte el „*law-office history*”-nek, azaz kb. „jogászokdó történetírás”-nak. Kelly, Edward: *Clio and the Court: An Illicit Love Affair*. The Supreme Court Review, vol. 1965. 122. 13. jegyzet

¹² *Everson v. Board of Education*. 330 U.S. 1, 1947, 13. <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/330/1/case.html>. (letöltés: 2018. április 28.) Megjegyzendő, hogy Black bíró fenti állítása tényszerű tévedést tartalmaz, hiszen Thomas Jefferson egyáltalán nem vett részt 1789-ben a *Bill of Rights* megszövegezésében és elfogadtatásában, ugyanis nem volt az 1788-ban megválasztott első Kong-

Black leszögezte, hogy az eredeti Első Kiegészítés nem vonatkozott az államokra, ám a 14. Kiegészítés révén annak előírásai kiterjeszhetőkké váltak az államok törvényeire és intézkedéseire is, ahogy azt a szabad vallásgyakorlat vonatkozásában a LB már több ízben megtette (Black vonatkozó lábjegyzetében csupa 1940-es évekbeli LB-döntést sorolt fel), így „minden indok megvan arra, hogy hasonló alkalmazást és hasonlóan széles értelmezést adjunk az ‘államvallási’ klauzulának is”.¹³ Ennek megfelelően Black erősen kiterjesztő módon és markáns szigorúsággal értelmezte az alkotmányos szöveg lakonikus fél mondatát, miközben egyetértőleg beidézte a *Reynolds*-ítélet indoklásából Jefferson szóképét: „Az Első Kiegészítés »államvallási klauzulája« legalább ennyit jelent: sem egy állam, sem a szövetségi kormány nem hozhat létre egyházat. Egyik sem fogadhat el olyan törvényt, amely akár egy vallást, akár minden vallást, akár egy vallást egy másik ellenében támogat. Egyik sem kényszeríthet vagy befolyásolhat senkit arra, hogy akarata ellenére templomba járjon vagy távol maradjon onnan, és nem kényszerítheti, hogy magáénak valljon vagy megtagadjon bármilyen vallást. Egyetlen személy sem büntethető azért, mert valamely templomot látogat vagy nem látogat. Sem kis, sem nagy mennyiségű adót nem szabad kivetni azért, hogy bármiféle vallási tevékenységet vagy intézményt támogassanak, bárminek hívják is, és bármilyen formát öltjön is abból a célból, hogy vallást oktasson vagy gyakoroljon. Sem egy állam, sem a szövetségi kormány nem vehet részt, sem nyíltan, sem titokban, semmilyen vallási szervezet vagy csoport tevékenységében, és vice versa. Jefferson szavai szerint a vallás hivatalossá tétele elleni klauzula célja az volt, hogy »elválasztó falat emeljen egyház és állam közé«.”¹⁴

Amint az a fenti idézetből látható, Black bíró korszakos alkotmányjogi újítása az ‘államvallási klauzula’ olyan értelmezése volt, mely a vallás hivatalossá tételének alkotmányos tilalmából a vallás, illetve az egyházak és intézményeik bármiféle – anyagi, jogi avagy jelképes – kormányzati támogatásának tilalmát is levezette, ráadásul mindezt a szövetségi szintről az állami és helyi hatalom szintjére is kiterjesztette (erről bővebben alább). Ezt az – egyházak és hívek szempontjából rendkívül szigorú, alkotmányjogászok által általában ‘szeparatista’ (*separationist*) felfogásként emlegetett – álláspontot Black nyomatékosan összekapcsolta egyrészt Jefferson alapító atyaként élvezett hatalmas történelmi tekintélyével, másrészt a *Reynolds*-ítéletből átemelt hatásos szóképpel. Az ítélet konklúziójaként Black megismételte Jefferson fordulatát, sőt verbálisan mintegy meg is erősítette a fal szakítószilárdságát: „Az Első Kiegészítés falat emelt egyház és állam közé. Ezt a falat magasnak és áthatolhatatlannak kell megőrizni. Nem engedhetjük meg a legcsekélyebb részt sem.”¹⁵

Az *Everson*-ítélet különleges jelentősége alkotmányjogi szempontból abban állt, hogy az Első Kiegészítésnek a vallás kormányzati támogatását tiltó rendelkezését kiterjesztette a szövetségi kormányzat szintjéről a tagállamok joghatóságának szintjére is. Ezt a lépést az 1868-ban ratifikált 14. Kiegészítés tette lehetővé, amelynek fő célja az volt, hogy a nemrég felszabadított egykori rabszolgák jogait megvédje a déli fehér többség hatalmaskodásaival szemben, ezért többek között kimondta, hogy minden államnak kötelessége a törvényes eljárás (*due process*) biztosítása a területén élő amerikai polgárok számára. Ezzel megteremtette annak a jogi lehetőségét is, hogy a *Bill of Rights* által a szövetségi kormányzattal szemben garantált jogokat az állampolgárok a tagállamokkal szemben is érvényesítsék. Sajátos

resszus tagja: Párizsban szolgált amerikai nagykövetségként, ahonnan csak 1789 novemberében tért haza, majd decemberben Washington felkérte, hogy legyen első kormányának külügyminisztere. Meacham, Jon: *Thomas Jefferson: The Art of Power*. New York, 2012. 432–440.

¹³ *Everson v. Board of Education*, 15. 22. jegyzet.

¹⁴ *Everson v. Board of Education*, 15–16.

¹⁵ *Everson v. Board of Education*, 18.

módon a LB a 14. Kiegészítés által kezébe adott felhatalmazással bő fél évszázadon át nem élt: a *Bill of Rights* különböző pontjaiban található egyes jogokat csupán az 1920-as évektől kezdődően kezdte fokozatosan és szelektíven alkalmazni az államok joghatósága alatt keletkezett ügyekre is, és egyszerre mindig csak egy konkrét polgárjog vonatkozásában. A 'szabad vallásgyakorlat klauzula' 1940-ben vonatkoztatták ily módon első ízben egy helyi önkormányzat rendelkezésére, ezt követte 1947-ben az 'államvallási klauzula' kiterjesztése az alsóbb kormányzati szintekre, vagyis az állami és a helyi kormányzati hatalom képviselőire is.¹⁶

Ennek az amerikai alkotmányjogban *incorporation*nek¹⁷ nevezett doktrínának a nyomán az LB mintegy megnyitotta kapuit olyan fellebbezések számára is, amelyek egyes állami vagy helyi jogszabályok alkotmányosságát támadták azzal az indokkal, hogy azok valamilyen formában a vallásosságot vagy valamely konkrét egyházat támogatják. Így a következő évtizedekben sorra kerültek a LB elé olyan helyi konfliktusok, melyeket korábban nem tekintettek a szövetségi bíróságok joghatósága alá tartozó ügynek. Ezek között feltűnően gyakoriak az állami és egyházi iskolákat érintő különféle ügyek, melyek korábban a legtrikábban kerültek szövetségi szintre, hiszen az oktatásügy az Egyesült Államokban alapvetően az egyes államok joghatósága alá tartozik. Nem véletlenül adta Edward S. Corwin alkotmányjogász az *'incorporation'*-doktrínát talán legkorábban kritizáló híres tanulmányának a „A Legfelső Bíróság mint nemzeti iskolaszék” gúnyos címet.¹⁸

A következő 'államvallási' ügy már egy év múlva a LB elé került: ez esetben nem az egyházi iskoláknak nyújtott állami segély, hanem az állami iskola által az egyházaknak nyújtott közvetett támogatás került górcső alá. A *McCullum kontra 71-es Körzet Iskolaszéke* ügyben egy szülő azért tett panaszt, hogy az Illinois állambeli Champaign városában az állami iskolában különböző felekezetek a rendes iskolaidőben hitoktatást tartottak önkéntes alapon az arra szüleik által beíratott tanulóknak. A panasztevő ezt az adófizetők pénzéből fenntartott, kötelező iskolarendszer és az egyházak közötti jogtalan együttműködésnek tartotta, ezért perelt.

A többségi vélemény szerzője most is Hugo Black bíró volt, aki a panaszosnak adott igazat, és alkotmányellenesnek minősítette a gyakorlatot. Indoklásában bőven merített saját, egy évvel korábbi véleményéből, és ismét leszögezte, hogy „az Everson-ügyben a többség [...] egyetértett abban, hogy az Első Kiegészítés, megfelelően értelmezve, elválasztó falat emelt Egyház és Állam közé”,¹⁹ egyben kategorikusan elutasította a felperesek azon kérését, hogy a LB bírálja felül az Everson-döntésben lefektetett precedensét, vagyis az Első Kiegészítés kiterjesztését az államokra.

¹⁶ Az 1940-es precedens értékű vallásszabadsági ügy neve *Cantwell v. Connecticut*. 310 U.S. 296, 1940. <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/310/296/case.html>. (letöltés: 2018. április 28.) A 14. Kiegészítés elvi felhatalmazásának alkalmazását az Első Kiegészítés alapjogaira (vagyis az *'incorporation'*-doktrínát) az amerikai alkotmányjogi és alkotmánytörténeti szakirodalom számos helyen nagy részletességgel tárgyalja. Tömör összefoglalását lásd: Witte, John, Jr. – Nichols, Joel A.: *Religion and the American Constitutional Experiment*. New York, 2016. 111–116.

¹⁷ „*Incorporation*”: körülbelül „magában foglalás”, ami arra az alkotmányjogi értelmezésre utal, hogy a 14. Kiegészítés burkoltan magában foglalta a *Bill of Rights* polgárjogi garanciáit.

¹⁸ Corwin, Edward S.: *The Supreme Court as National School Board*. Law and Contemporary Problems, vol. 14. (1949) 3–22. Maga a fordulat egyébként Robert Jackson bírónak a *McCullum*-esethez írott különvéleményéből származik. *McCullum v. Board of Education*. 333 U.S. 203, 1948, 237.

¹⁹ *McCullum v. Board of Education*. 333 U.S. 203, 1948, 211. <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/333/203/case.html> (letöltés: 2018. április 28.)

Felix Frankfurter bíró terjedelmes kisebbségi véleményében – melyhez másik három társa is csatlakozott – nem vitatta a konkrét gyakorlat alkotmányellenességét, viszont szükségét látta annak, hogy rámutasson az „elválasztó fal” mint alkotmányossági kritérium elégtelenségére. „Az a tény, hogy általánosságban egyetértünk, miszerint az Első Kiegészítést arra szánták, hogy »elválasztó falat emeljen egyház és állam közé«, még nem zárja ki nézeteink ütközését azt illetően, hogy mit is választ el a fal. [...] Nem alkalmazhatjuk megvilágító erővel az »elválasztó fal« metaforát addig, amíg nem vizsgáltuk meg a vallásoktatás idevágó történetét Amerikában.”²⁰ Ennek megfelelően Frankfurter Black egy évvel korábbi dolgozatához hasonló, nagyvű történeti fejtegetésbe kezd a nyugati oktatási rendszer kialakulásáról, rámutatva arra, hogy a legkorábbi iskolákat mind az egyház tartotta fenn, és az amerikai oktatás hajnala idején a legfőbb cél az volt, hogy a gyermeket megismertessék a Bibliával, illetve vallásuk alapvető tanáival. Az állami iskolarendszer kialakulásával együtt azonban sürgetővé vált az igény, hogy a felekezeti oktatást leválásszák az állami iskolákról, elsősorban azért, hogy a rivális felekezetek közötti konfliktusokat ne hozzák be az e tekintetben semleges világi iskola falai közé. Frankfurter szavai szerint „a felekezet-semleges avagy szekuláris állami iskola az általánosságban vett szabadság és a vallásszabadság összehangolásának eszköze volt. [...] Mivel arra szánták, hogy egy heterogén nemzetben belül a kohézió elősegítésének talán leghatékonyabb eszköze legyen, az állami iskolának szigorúan távol kell tartania magát a szekták közötti viszályoktól.”²¹ Ennek eredményeként 1876 után minden újonnan csatlakozó állam köteles volt beemelni alkotmányába azt az előírást, hogy állami iskolarendszere nem állhat felekezeti befolyás alatt.

Ezt követően Frankfurter áttekintette annak előzményeit is, miként alakult ki az állami iskolák egy részében az a gyakorlat, hogy az iskolaidő egy részét átengedjék felekezeti oktatás céljaira. A legkorábbi példát az indianai Gary városában találta meg, ahol 1914-től az állami iskolából iskolaidőben önkéntes alapon elengedték a gyerekeket a közeli templomokban tartandó hittanoktatásra. 1947-re nagyjából kétmillió gyermek vett részt hasonló programokban szerte az országban. Frankfurter ezt rendkívül aggasztó fejleménynek tartotta: „minél kiterjedtebb a mozgalom működése, annál baljósabb az elválasztó fal repedezése.”²² Mindazonáltal hangsúlyozta azt is, hogy az egyes programok részletei jelentősen eltérnek egymástól, ezért azok alkotmányosságát egyenként kell megvizsgálni ahhoz, hogy érdemi véleményt alkothassanak róluk. Champaign esetében elsősorban azt kifogásolta, hogy az iskola aktívan részt vesz a hitoktatás szervezésében (többek között jóváhagyja az oktatók személyét), továbbá nem biztosít minden felekezet számára lehetőséget az iskolai oktatásra, így az esélyegyenlőség is sérül. Véggöveketetése szerint „az elválasztás elválasztást jelent, és nem valami kevesebbet. Jeffersonnak az egyház és állam viszonyát leíró metaforája »elválasztó falról« beszél, nem egy könnyen átléphető vékony vonalról”.²³

Az *Everson* és a *McCullum*-ítéletek nyomán az „elválasztó fal” mint az amerikai kormányzat és az egyházak kívánatos viszonyát legtalálóbban leíró szókép egycsapásra nagy népszerűsésre tett szert az Egyesült Államokban: a sajtó, valamint különféle tudósok, szakírók, elemzők újra és újra emlegették, könyvek és előadások címeiben bukkant fel, így lassanként önálló életre kelt.²⁴ Black és Frankfurter precedenst teremtő indoklásai nyomán a

²⁰ *McCullum v. Board of Education*, 213.

²¹ *McCullum v. Board of Education*, 216–217.

²² *McCullum v. Board of Education*, 225.

²³ *McCullum v. Board of Education*, 231.

²⁴ Lásd például: Moehlman, Conrad Henry: *The Wall of Separation between Church and State*. Boston, 1951.; úó: *The Wall of Separation: The Law and the Facts*. American Bar Association Journal,

Legfelső Bíróság nagyjából két évtizeden át afféle iránymutató elvnek tekintette, hogy a kormányzat különböző szintjeinek a lehető legnagyobb távolságot kell tartania és szigorú semlegességet kell tanúsítania mind az egyes egyházak, mind általában a vallási szféra irányában. Ezekben az ügyekben az „elválasztó fal” mint irányadó és útmutató gondolat újra meg újra előkerült a LB érvelésében. Bruce Dierenfield találó megállapítása szerint „Jefferson építészeti metaforája Black jóvoltából éppúgy az amerikai képzelet részévé vált, mint Winston Churchill »vasfüggöny« hasonlata, amellyel a Szovjetunió könyörtelen szorítását jellemezte Kelet-Európában”.²⁵

Történt mindez annak ellenére, hogy a LB két másik tagja már 1948-ban, a *McColum*-ítélthöz csatolt kisebbségi véleményükben is fenntartásait hangoztatta az „elválasztó fal” ennyire kiterjesztő értelmezése kapcsán. Robert Jackson – bár végül elfogadta az ítéletet – aggodalmának adott hangot, hogy a többségi döntés nem ad megfelelő gyakorlati iránymutatást az egyes iskolák számára, így hasonló keresetek garmadját zúdíthatja a LB-ra, miközben az állami oktatás teljes körű szekularizációjának követelménye nemcsak hogy nemkívánatos eredményekre vezethet, de a gyakorlatban kivitelezhetetlen. Ha a LB minden egyes iskolai gyakorlatot egyenként meg akar vizsgálni a hitoktatás szempontjából, akkor Jackson megfogalmazása szerint „jó eséllyel az »állam és egyház közti jogi elválasztó falat« olyan kanyargósra fogjuk alakítani, mint az a híres kígyózó fal, melyet Mr. Jefferson az általa alapított egyetem számára tervezett”.²⁶ A döntés ellen szavazó Stanley Reed pedig rámutatott arra, hogy Jeffersonnak semmi kifogása nem volt az általa alapított Virginiai Egyetemen az egyházak aktív jelenléte ellen, ami arra int, hogy „egy jogi döntést nem lenne szabad egy szóképből [az elválasztó fal-metaforából] levezetni”.²⁷

Jackson jóslata két tekintetben is hamar beigazolódott: a további iskolai peres ügyek nem vártak magukra – és a LB-nak négy év múlva sikerült a számos későbbi kanyar egyikét ’beépítenie’ az elválasztó falba. Az 1952-es *Zorach kontra Clauson*-ügyben ugyanis a *McColum*-esethez rendkívül hasonló tényállást kellett alkotmányossági szempontból elbírálniuk: az egyetlen lényegi különbséget az jelentette, hogy New York City iskoláiban az arra feliratkozott tanulókat elengedték a hitoktatás idejére közeli vallási központokba, ahol a megjelenés számukra kötelező volt. A többség mégis úgy döntött, hogy ez a gyakorlat nem sérti az ’államvallási klauzulát’, mivel az iskolaépületet nem veszi igénybe vallásoktatás céljaira, továbbá a programra nem jelentkező diákokat nem kényszeríti arra, hogy részt vegyenek bármiféle hitoktatásban. A William Douglas által írt többségi vélemény – a korábbiakhoz képest valóban éles kanyarral – rendkívül szűken ítélte meg az eset érdemi alkotmányos problematikáját: miután nem talált bizonyítékot arra, hogy a tanulókat bárki kényszerítené a hitoktatásban való részvételre, váratlan fordulattal azt kezdte fejtegetni, hogy általában véve sem lehetséges állam és egyház abszolút és egyértelmű elválasztása, hiszen egy „finnyás ateista vagy agnosztikus még azt a fohászt is ellenezhetné, amivel jelen Bíróság üléseit nyitja: »Isten óvja az Egyesült Államokat és a Tisztelt Bíróságot«”.²⁸ Douglas végső érve – a konkrét eseten messze túlmutatóan – voltaképpen az volt, hogy a kormányzat vallással szembeni

vol. 38. (1952) No. 4. 281–348.; Oaks, Dallin H. (ed.): *The Wall between Church and State*. Chicago, 1963.; Sorauf, Frank J.: *The Wall of Separation*. Princeton, 1976.

²⁵ Dierenfield, Bruce: *The Battle over School Prayer: How Engel v. Vitale Changed America*. Lawrence, KA, 2007. 48.

²⁶ *McColum v. Board of Education*, 238.

²⁷ *McColum v. Board of Education*, 247.

²⁸ *Zorach v. Clauson*. 343 U.S. 306, 1952, 313. <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/343/306/case.html> (letöltés: 2018. április 28.)

semlegessége nem azonos az ellenséges magatartással, márpedig a New York-i program alkotmányellenességét nyilvánítása éppen ezt az üzenetet küldené az amerikai társadalom vallásos többségének. Híres és gyakran idézett megjegyzése szerint „Vallásos nép vagyunk, és intézményeink egy Legfőbb Lény előfeltevésén alapulnak”.²⁹

A LB többségének hirtelen irányváltása indulatos kisebbségi véleményeket váltott ki három bíróból is: az *Everson*- és *McCullum*-ítéletek többségi véleményét jegyző Black természetesen tartotta magát korábbi nézeteihez, és semmilyen érdemi különbséget nem látott a *McCullum*-eset és a jelenlegi között. Utalt rá, hogy a *McCullum*-döntés megosztotta a közvéleményt, amivel burkoltan mintha arra is célzott volna, hogy talán éppen az ellenséges közhangulat motiválta a mostani „visszatáncolást”. Ő maga leszögezte, hogy meggyőződése szerint a New York-i törvény az állam kényszerítő hatalmát kihasználva abban segítkezik a felekezeteknek, hogy a maguktól esetleg hitoktatásra nem járó diákokat az iskola segítségével „becserkészték”, holott a vallás gyakorlásának szabad választáson kell alapulnia, amit az államhatalomnak semmilyen módon nem szabad befolyásolnia.

Frankfurter bíró rövid kisebbségi véleményében elsősorban azt hangsúlyozta, hogy a kényszer meglétét nem lehet teljes biztonsággal kizárni, ehhez a bíróság nem rendelkezik elégséges bizonyítékkal. Ezenfelül számára a fő különbséget az jelenti, hogy a tanulók iskolaidőben, az iskola tudtával és ellenőrzése mellett látogatnak hitoktatást, nem pedig iskolaidő után, a saját szabadidejükben és szabad választásuk alapján. Jackson bíró is a döntés ellen szavazott, és véleményében ugyancsak a kényszer burkolt fennállását boncolgatta, ha az állami iskolák végső soron a vonakodó diákokat ilyen módon „beterelik” a hitoktatásra. Hangsúlyozta, hogy saját gyermekeit szabad akaratából járatta egyházi iskolába, éppen ezért vitatja a többségi vélemény azon állítását, hogy a New York-i program elutasítása csakis valamiféle vallásellenes érzületből fakadhat. „Evangéliumi testvéreim összekeverik a kényszer ellenzését a vallásellenességgel. [...] Azon a napon, amikor ez az ország megszűnik szabadnak lenni a vallástalanság számára, többé már nem szabad a vallás számára sem.”³⁰ Végül némi keserűséggel megállapította, hogy saját próféciája beigazolódni látszik: „A fal, melyet a Bíróság felállítani kívánt Egyház és Állam között, még görbébb és horpadtabb lett, mint amilyenre számítottam.”³¹

Amint az a fenti három eset rövid elemzéséből látható, az „elválasztó fal” fogalma rövid időn belül nemcsak népszerűvé, de meglehetősen ellentmondásossá is vált a LB ítélkezési gyakorlatának jóvoltából. E tanulmány terjedelmi keretei között nincs lehetőségünk megvizsgálni minden egyes döntést, amelyet a LB az ‘államvallási klauzula’ kapcsán hozott, sem pedig sorra venni az „elválasztó fal”-ra hivatkozó összes állásfoglalást. Mark David Hall 2009-es tanulmánya szerint – amely a teljesség igényével tekintette át a LB összes addigi olyan döntését, amelyben az Első Kiegészítés valamelyik vallási klauzulája alapján hoztak ítéletet, miközben történelmi személyiségek nézeteire támaszkodtak az indoklásban – 1940 óta összesen kilencvennégyezer hivatkoztak Jeffersonra az ‘államvallási klauzula’ kapcsán (a ‘vallásszabadsági klauzula’ mindössze 18-szor kapcsolódott Jefferson nevéhez).³² Hall évtizedekre lebontva is elemzi az esetek számát és a hivatkozások gyakoriságát: 1961-ig a LB összesen öt olyan esetben ítélkezett, ahol az ‘államvallási klauzula’ alapján kellett döntenie, ám a ‘60-as évektől kezdve évtizedenként legalább 8 ilyen eset került a legfőbb bírói testület

²⁹ *Zorach v. Clauson*, 313.

³⁰ *Zorach v. Clauson*, 324–325.

³¹ *Zorach v. Clauson*, 325.

³² Hall, Mark David: *Jeffersonian Walls and Madisonian Lines: The Supreme Court's Use of History in Religion Clause Cases*. High Court Quarterly Review, vol. 5. (2009) No. 3. 110.

elé, ezen belül a „rekordot” a ‘80-as évek tartja 20 esettel. Jeffersonra azonban a ‘60-as évtizedben hivatkoztak a legtöbbször, 21-szer, bár a későbbiekben is tízévente 9 és 16 közötti említést számolt össze a szerző.³³ Hall külön vizsgálta azt is, hogy az egyes bírók „liberális” avagy „konzervatív” álláspontjaik alátámasztására hívták segítségül az egyes alapító atyák tekintélyét: Jeffersont túlnyomó többségben a „liberális” nézetek hívei citálták, ami a szerző munkadefiníciója szerint voltaképpen a szeparatista megközelítés valamely változatát jelentí, azaz liberálisnak azokat az érveléseket tekintette, amelyek az egyházak avagy vallási tevékenységek állami támogatásával szemben foglaltak állást.³⁴

Hall statisztikájából nem derül ki, hogy a Jeffersonra mint történelmi tekintélyre történő hivatkozások során az „elválasztó fal” metaforája is előkerül-e. Az interneten fellelhető jogi adatbázisokban elvégzett szövegszerű keresések alapján azonban úgy tűnik, hogy az 1970-es évektől kezdve a kifejezés egyre ritkábban bukkan fel a LB ítéleteiben, illetve az azokhoz csatolt véleményekben. Ez a fejlemény szoros összefüggésben áll a LB kezdetben túlnyomórészt (bár korántsem következetesen) szeparatista elkötelezettségének fokozatos felpuhulásával: az 1970–1980-as években a bíróság rendszeresen hozott szűk többséggel hol ebbe, hol abba az irányba mutató döntéseket, ami mindinkább megkérdőjelezte az „elválasztó fal” alkotmányjogi szimbolikájának érvényességét. A továbbiakban azt szeretném röviden bemutatni, miként áldozott le Jefferson metaforájának csillaga a LB ítéleteiben.

Az LB szeparatista korszakának két leghíresebb és egyben legnagyobb vihart kavart döntése kétségkívül a két egymást követő „iskolai ima”-ügyben született. Az 1962-es *Engel kontra Vitale* ügyben a Bíróság előbb alkotmányellenesnek nyilvánította a New York állam iskoláiban előírt, felekezetiileg semleges, azaz konkrét egyházhoz nem kötődő reggeli imát, majd egy évvel később, az *Abingtoni Iskolakörzet kontra Schempp* ügyben minden állami iskolában megtiltotta a Miatyánk elmondását és a vallásos célzatú Biblia-olvasást is. Az 1962-es ítélet többségi véleményét ugyanaz a Hugo Black bíró fogalmazta, aki az 1947-es *Everton*-ítéletét is, és nem meglepő módon rendkívül hasonló indoklást adott elő: a kötelező ima káros gyakorlatát visszavezette az anglikán egyház hivatalos imakönyvéig, az először 1549-ben törvénybe iktatott, majd később számos alkalommal átalakított *Book of Common Prayerig* (A közös ima könyve), majd az észak-amerikai brit gyarmatok privilegizált egyházai elleni harc iskolapéldájaként ismét Jefferson és Madison 1785–1786-os virginiai küzdelmeit idézte fel. Okfejtése végén az Első és a 14. Kiegészítésre hivatkozva ellentmondást nem tűrően jelentette ki, hogy „ennek az országnak egyetlen kormánya, legyen az a szövetségi vagy állami, sem rendelkezik felhatalmazással arra, hogy törvénybe iktasson egy bizonyos imát, amely hivatalos imaként valamely államilag támogatott vallásos tevékenység programjában használandó”.³⁵ Black szerint az „államvallási klauzula” sérelméhez nem szükséges az, hogy közvetlen kormányzati kényszer álljon fenn: bármely vallás jogi eszközökkel való támogatása tilalom alá esik. Nem mulasztotta el becsempészni az általa „divatba hozott” metaforát ebbe a véleményébe is, közvetett idézet formájában: „a kérelmezők úgy érvelnek, hogy az Iskola-tanács [Board of Regents] imájának [New York] Állam általi alkalmazása saját állami iskolarendszerében megsérti az Állam és Egyház közötti alkotmányos elválasztó falat. Egyetértünk ezzel az állítással.”³⁶

³³ Hall: *Jeffersonian Walls and Madisonian Lines*, 110.

³⁴ Hall: *Jeffersonian Walls and Madisonian Lines*, 114–118.

³⁵ *Engel v. Vitale*. 370 U.S. 421, 1962, 430. <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/370/421/case.html> (letöltés: 2018. április 28.)

³⁶ *Engel v. Vitale*, 425.

Az 1947-es *Everson*-ítélettel ellentétben azonban Black logikáját két bírótársa is megkérdőjelezte: a *Zorach*-ítélet többségi véleményét jegyző William Douglas, miközben egyetértett magával az ítélettel (vagyis hogy az imádság alkotmányellenes), nem fogadta el annak indoklását: ő a New York-i gyakorlatot alapvetően azzal az indoklással tartotta elvetendőnek, hogy az adófizetők pénzéből támogat egy vallásos tevékenységet, ha az állami kormányzat által előírt imádság állami iskolában zajlik. Megismételte azt az 1952-ben már kifejtett nézetét, hogy ő a kormányzat vallási semlegességét tekintené az ideális pozíciónak. Ugyanakkor rámutatott, hogy maga a szövetségi kormányzat is számos különféle módon „támogatja” a vallást vagy egyes egyházakat, így többek között a fegyveres erők felsőoktatási intézményeiben kötelező a vasárnapi istentisztelet, a Kongresszus mindkét háza főállású káplánt foglalkoztat, a washingtoni állami iskolákban felolvassnak a Bibliából, és a Kongresszus néhány éve Istenre való hivatkozással bővítette az állami iskolákban naponta elmondott zászlóesküt (*Pledge of Allegiance*). Douglas érvelése voltaképpen nem jut el logikus konklúziójáig: miközben meggyőzően demonstrálja, hogy a többségi vélemény látszólagos szigorú szeparatizmus szelektív és ezáltal képmutató, nem szólal fel ellene, nem áll ki határozottan saját elvi álláspontja mellett, inkább csak mintegy mellékesen megállapítja, hogy Black hangzatos retorikája nem áll összhangban az amerikai gyakorlat valóságával.³⁷

Míg azonban ő nem vállalta kételyeinek elszánt képviselőtét, Potter Stewart bíró markáns kisebbségi véleményt fogalmazott meg: kereken elutasította Black véleményének mind az érdemi döntését, mind annak indoklását: „Minden tisztelem mellett úgy gondolom, hogy a Bíróság tévesen alkalmazott egy nagy alkotmányos elvet. Nem látom, hogyan jönne létre egy »hivatalos egyház« abból, ha megengedjük, hogy azok, akik imádkozni akarnak, imádkozzanak. Ellenkezőleg, azt gondolom, hogy ha megtagadjuk azoknak az iskolásoknak a kívánságát, akik csatlakozni szeretnének ennek az imának az elmondásához, azzal megtagadjuk tőlük annak lehetőségét is, hogy osztozzanak Nemzetünk spirituális hagyományában.”³⁸

Stewart nem kímélte Black kedvenc Jefferson-idézetét sem: „Azt gondolom, hogy a Bíróság dolgát ebben az ügyben, ahogy az alkotmányos döntéshozatal egyéb területein sem viszi előre felelős módon az afféle metaforák kritikátlan alkalmazása, mint például az »elválasztó fal«, mely kifejezés sehol sem található az Alkotmányban.”³⁹

Stewart azonban magára maradt álláspontjával, noha – számos korabeli kommentátor tanúsága szerint – az amerikai közvélemény többségének nézeteit ő fogalmazta meg.⁴⁰ Mindazonáltal – bár a közvélemény szekuláris szimpátiájú felében továbbra is nagyon népszerű maradt az „elválasztó fal” metaforája – a LB indoklásaiban lassan hanyatlani kezdett népszerűsége. Amikor 1969-ben Warren Burger vette át a LB vezetését a liberálisiként elhíresült Earl Warrentól, feltűnő előszeretettel vonta magához az „államvallási klauzula” megsértése alapján indult perek többségi véleményeinek megírását, és kezdetben úgy tűnt:

³⁷ *Engel v. Vitale*, 437–444.

³⁸ *Engel v. Vitale*, 445.

³⁹ *Engel v. Vitale*, 445–446.

⁴⁰ Philip Kurland egykorú tanulmányának elején bő áttekintést ad a korabeli sajtó és különféle politikusok első reakcióiból, melyek túlnyomórészt elítélték a döntést, nemegyszer igen éles szavakkal. Talán egy déli kongresszusi képviselő megjegyzése árulja el a legtöbbet arról, mekkora ellenszenvvel viseltettek Délen az Earl Warren vezette LB akkori döntései iránt: „Berakták a négereket az iskolákba, és most meg kizavarják onnan Istent.” Kurland, Philip: *The Regents' Prayer Case: „Full of Sound and Fury, Signifying...”* The Supreme Court Review, vol. 1962. 2–3.

egyértelműen az a szándéka, hogy a szigorú szeparatista irányvonallal szemben mérsékelt akkomodacionista⁴¹ irányba terelje az LB ítélethozatali gyakorlatát.⁴²

Az 1971-es *Lemon kontra Kurtzman* eset (amely ugyancsak egyházi iskolák két különböző államban történő közvetett támogatásának alkotmányellenességét vitte a LB elé) többségi döntésének indoklásában Burger főbíró szokatlan nyíltsággal állapította meg, hogy „Az Első Kiegészítés vallási klauzuláinak nyelvezte legjobb esetben is homályos”,⁴³ és erős kritikái éllel jegyezte meg: „Az [egyház és állam közötti] összefonódás elleni bírósági intelmeknek el kell ismerniük, hogy az elválasztó vonal távol áll egy faltól, inkább egy homályos, alig kivehető és változó határ, amely az adott viszony körülményeitől függ.”⁴⁴ Részben az alkotmányjogi *status quo*val szembeni elégedetlensége sarkallta arra, hogy kísérletet tegyen új, átfogó államvallási precedens megalkotására, ami az eset elnevezése nyomán „Lemon-teszt” néven vált közismertté az alkotmányjogászok körében. Az 1963-as *Schempp*-ügy többségi véleményéből és saját egy évvel korábbi döntéséből⁴⁵ kiindulva az adott jogszabály szekuláris célja és vallási szempontból semleges hatása mellett harmadik szempontként azt a kritériumot is beemelte, miszerint az intézkedés nem eredményezhet túlzott összefonódást a kormányzat és a vallási intézmények között. A Lemon-teszt tehát érzékelhetően ki akarta emelni a „államvallási klauzulá”-val kapcsolatos ügyeket az „elválasztó fal” egyre problémásabbnak érzékelt kontextusából, jól érzékelve, hogy a jeffersoni metafora nemigen alkalmas arra, hogy konkrét és bonyolult esetek elbírálásához megbízható vezérfonalként szolgáljon.

Ám Burger főbíró sem vádolható azzal, hogy dogmatikus következetességgel képviselte volna saját véleményét. 1982-ben egy másik ügy többségi véleményében mintegy mellékesen még azt jegyezte meg, hogy „Jefferson ötlete a »fal«-ról [...] hasznos képi illusztráció volt, amely az elkülönülés fogalmát hangsúlyozta. Némi korlátozott és alkalmi összefonódás az egyház és az államhatalom között elkerülhetetlen egy komplex modern társadalomban, [...] de az elválasztó »fal« fogalma hasznos jelzőtábla.”⁴⁶ Két évvel később, az 1984-es *Lynch kontra Donnelly*-ügyben viszont már ellentmondott saját magának. Az eset új frontot nyitott a szeparatisták és ellenfeleik küzdelmében: a per panaszosai egy Rhode Island állambeli kisváros karácsonyi dekorációját kifogásolták azért, mert az többek között egy betlehemi jászolt is tartalmazott. A keresetet a LB szűk többséggel elutasította. A többségi véleményt jegyző Burger – képletesen szólva – elhátrált Jefferson falától: „A Bíróság időnként úgy írta le a vallási klauzulákat, mint amelyek »falat« emelnek egyház és állam közé [...] Az elválasztó »fal« fogalma hasznos szókép, amely valószínűleg Thomas Jefferson nézeteiből ered. [...]”

⁴¹ ‘Accommodationist’: magyarra nehezen lefordítható kifejezés, amit a szeparatista állásponttal ellentétes alkotmányjogi felfogásra alkalmaznak az USA-ban. Képviselői az egyház és az állam együttműködését bizonyos feltételek mellett elfogadhatónak és az Első Kiegészítés előírásainak megfelelőnek tekintik.

⁴² Részletesen lásd: Kobyłka, Joseph F.: *Leadership on the Supreme Court of the United States: Chief Justice Burger and the Establishment Clause*. The Western Political Quarterly, vol. 42. (1989) No. 4. 545–568).

⁴³ *Lemon v. Kurtzman*. 403 U.S. 602, 1971, 612. <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/403/602/case.html> (letöltés: 2018. április 28.)

⁴⁴ *Lemon v. Kurtzman*, 614.

⁴⁵ *Walz v. Tax Commission of New York*. 397 U.S. 664, 1970. <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/397/664/case.html> (letöltés: 2018. április 28.)

⁴⁶ *Larkin v. Grendel's Den, Inc.* 459 U.S. 116, 1982, 122–23. <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/459/116/case.html> (letöltés: 2018. április 28.)

Ám maga a metafora nem teljesen pontosan írja le egyház és állam ténylegesen fennálló viszonyának gyakorlati vonatkozásait.⁷⁴⁷

Burger óvatos elhatárolódása után egy évvel a LB konzervatív és liberális (avagy akkomodacionista és szeparatista) szárnya ismét szembekerült egymással egy másik megosztó ügyben: az 1985-ös *Wallace kontra Jaffree*-esetben azt kellett megítélniük, hogy az alabamai törvényhozás által az állami iskolák számára reggelente előírt „egyperces csönd” sérti-e az „államvallási klauzulát”. Ezúttal a többség az *Engel-* és *Schempp*-ítéletek által lefektetett precedens következetes alkalmazása mellett foglalt állást, és az „egyperces csönd”-et is alkotmányellenesnek nyilvánította, elsősorban arra hivatkozva, hogy az alabamai törvényhozás világosan kimondta a rendelkezés vallásos célját (lehetőséget adni a tanulóknak a csendes imádkozásra), amivel megszegték a Lemon-teszt szekuláris törvényhozói szándékra vonatkozó kritériumát.

Burger főbíró – aki az alabamai jogszabály alkotmányossága mellett foglalt állást – ezúttal kisebbségben maradt, ám a legélesebb bírálatot nem ő, hanem a bíróság akkori legkonzervatívabb tagja (aki aztán egy évvel később Burgert váltotta a főbírói székben), William Rehnquist fogalmazta meg, aki kisebbségi véleményében frontális támadást indított a „elválasztó fal” fogalma mint alkotmányos elv ellen. Rehnquist ellentmondást nem tűrő megfogalmazása szerint „Lehetetlenség ép alkotmányos doktrínát építeni az alkotmánytörténet téves értelmezésére, de sajnálatos módon az államvallási klauzulát csaknem negyven éve kifejezetten nyomasztja Jefferson félrevezető metaforája. Thomas Jefferson természetesen Franciaországban volt, amikor a Bill of Rights néven ismert alkotmánykiegészítéseket elfogadta a Kongresszus, és ratifikálták az államok. A Danbury baptista szövetséghez írott levele egy rövid, udvarias üzenet, ami tizennégy évvel azután íródott, hogy a Kongresszus elfogadta aiegészítéseket. Bármely elfogulatlan megfigyelő kevésbé ideális forrásnak tartaná a korabeli történelem avagy az Első Kiegészítés vallási klauzuláinak jelentéséhez.”⁷⁴⁸

Rehnquist amellett érvelt, hogy James Madison, az alkotmány és a *Bill of Rights* fő tervezője sokkal alkalmasabb forrás lenne ahhoz, hogy az alapító atyák államról és egyházzal való viszonyát rekonstruáljuk, és véleményében kísérletet is tett arra, hogy összegezze az első Kongresszusban az Első Kiegészítés vallási klauzulái körül lezajlott vitát. A korai források részletes áttekintése után a következő konklúzióra jutott: „Az államvallási klauzula nem követelt kormányzati semlegességet vallás és vallástalanság között, és nem tiltotta el a szövetségi kormányzatot attól, hogy diszkriminációmentesen segítséget nyújtson a vallásnak. Egyszerűen nincs történelmi alapja annak az állításnak, hogy az alapítók »elválasztó falat« akartak építeni, mint ahogy az Everson-döntésben precedensként megjelent. [...] Az »állam és egyház közti elválasztó fal« metaforája rossz történelmen alapul, és haszontalannak bizonyult az ítélezés vezérelveként is. Őszintén és egyértelműen szakítani kell vele.”⁷⁴⁹

Habár Rehnquist kisebbségből, azaz voltaképpen az adott ügy szempontjából a vesztes pozíciójából fejtette ki álláspontját, megsemmisítő erejű kritikáját a LB szeparatista szárnya feltűnő hallgatással fogadta: senki nem vette fel a kesztyűt, hogy Jefferson „elválasztó falát” megvédje. A kortársak közül is többen érzékelték, hogy Jefferson vesztesre áll: a neves alkotmányjogász, William Van Alstyne már egy évvel korábban, a *Lynch*-ítélet nyomán úgy fogalmazott: „Egy alkotmányos neologizmus nyilvánvalóan kiszorított egy tőle igen eltérő

⁷⁴⁷ *Lynch v. Donnelly*, 465 U.S. 668, 1984, 673. <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/465/668/case.html> (letöltés: 2018. április 28.)

⁷⁴⁸ *Wallace v. Jaffree* 472 U.S. 38, 1985, 92. <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/472/38/case.html> (letöltés: 2018. április 28.)

⁷⁴⁹ *Wallace v. Jaffree*, 106–107.

szóképet, mégpedig az egyház és állam közti »elválasztó fal«-at, melyet valaha Thomas Jefferson használt az Első Kiegészítés ratifikálásának megörökítésére. [...] E neologizmus szerint nem segít, ha az Első Kiegészítést úgy fogjuk fel, mint ami falat húzott a vallási tevékenységek és a kormányzat tevékenységei közé, mert nem falak, hanem hidak azok, amelyek az Első Kiegészítésből következnek. [...] Így tehát a szimbiózis, nem az elválasztás az, amit az Első Kiegészítés lehetséges értelmezése megenged.”⁵⁰

Noha a szeparatista, illetve akkomodacionista nézetek azóta is rendre összezapnának, valahányszor az „államvallási klauzula” alapján indított alkotmányossági jogvita kerül a LB elé, Jefferson metaforája az utóbbi három évtizedben csendben kikopott a legfőbb bírói testület érveléséből. Valószínűleg jobb is így: a jeles szerző nagy valószínűséggel álmában sem gondolta, hogy egy alkalmi levelében papírra vetett szóképe másfél évszázaddal később alkotmányos elv rangjára emelkedik, amely körül több évtizeden át szenvedélyes jogviták dúlnak majd. A vitázó felek közötti igazságtétel szándéka nélkül az eset legfőbb tanulsága úgy foglалható össze: egy jogi normaszöveg értelmezését végső soron nem lehet kizárólag az alapján elvégezni, hogy történelmi eszközökkel megkísérlik rekonstruálni a szöveg szerzőinek és jóváhagyóinak egykorú nézeteit. A rendelkezésre álló források szükségszerűen hiányosak és ellentmondásosak, egy testület (jelen esetben az 1788-as Kongresszus) különböző tagjai nyilvánvalóan nem foglaltak el azonos álláspontot az érintett kérdésekben, és legfőképpen: még ha lehetséges lenne az Alapító Atyák szándékát teljes bizonyossággal megállapítani, akkor sem perdöntő kérdés, mit gondoltak a kormányzat és az egyházak viszonyáról két évszázada halott elődök, miközben az Egyesült Államok társadalma, kultúrája, élet- és gondolkodásmódja gyökeresen megváltozott az eltelt idő alatt. Ahogy a történész Edward Kelly bölcsen megjegyezte: az Egyesült Államok 18. századi alapítói „saját koruk problémáival voltak elfoglalva, és nem a miénkével, éppen ezért amatőr történelmi balfogás azt feltételezni, hogy egy megvilágító erejű rekonstrukció lehetséges. Gyakorlatiasan fogalmazva, az Alkotmány vallási klauzulái napjainkban nem értelmezhetők eredeti jelentésük alapján.”⁵¹

KÁROLY PINTÉR

Jefferson's Wall: The Power of Metaphor in Church and State Debates in the 20th Century US

The American constitutional model of church-state separation is customarily characterized by a quote originating from Thomas Jefferson, who wrote approvingly about a “wall of separation” between government and the churches set up by the First Amendment of the Constitution in a 1802 letter. The metaphor was taken up by the US Supreme Court in a formative 1947 ruling, and it soon acquired the authority of a quasi-constitutional principle, especially in the arguments of the advocates of separationism. Its critics – both on and outside the Court – argued, on the other hand, that the widely used image of the wall is misleading as it mischaracterizes the actual requirements of the First Amendment and suggests a degree of isolation between political power and religion that is impossible or at least impractical to carry out in practice. This essay examines the history of how the “wall of separation”

⁵⁰ Van Alstyne, William: *Trends in the Supreme Court: Mr. Jefferson's Crumbling Wall*. Duke Law Journal, vol. 1984. No. 4. 771.

⁵¹ Kelly: *Clio and the Court*, 141.

metaphor found its way to Supreme Court decisions about Establishment Clause cases and, after a period of almost ubiquitous use, went into a gradual decline during the 1970s and 1980s as the majority of the Court began to drift toward a more accommodationist interpretation of the Establishment Clause. The investigation involves detailed textual analysis of selected Supreme Court decisions as well as minority opinions of individual justices.

BARTHA ÁKOS

Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai ideológiája a harmincas évek első felében*

Bajcsy-Zsilinszky Endre 1930 novemberében megalapította a Nemzeti Radikális Pártot, mely alakulatnak 1931 és 1935 közt egyetlen képviselője volt a magyar törvényhozásban. A politikus ekkori nézetrendszerének főbb vonásai százhetven oldalas – a maga nemében kirívó hosszúságú – pártprogramjából¹ is megismerhetők. A talán némi grafomániával is vádolható politikus publicista azonban a tárgyalt korszakban ennél sokkalta mélyebben járta körül a számára legfontosabbnak ítélt kérdéseket, és a bel- és külpolitikai helyzet változásaira reagálva újra és újra nekiveselkedett koncepciója tisztázásának. Bár bizonyos témák meglehetősen monoton módon ismétlődnek ebben a sajátos szövegüniverzumban, nem szabad elvonatkoztatnunk a közlések eredeti intenciójától és hányatott utóéletű² hősünk aktuális szerepétől sem. Hiszen könnyen belátható: teljesen másképp hangzik egy politikai beszéd a parlamentben és másképp a saját párthíveknek tartott vidéki rendezvényen, de másképp fog a toll a kis példányszámú saját hetilapban (Előörs, Szabadság) és másképp Az Est-konzern Zilahy Lajos főszerkesztő által irányított napilapjában, a Magyarországon. Arra is érdemes már előljáróban felhívni a figyelmet, hogy Bajcsy-Zsilinszky nem volt teoretikus alkat (a szó filozófiai értelmében), vagyis távol állt tőle a lejegyzett szavak feletti elmélyült töprengés. Már a Nagy Háború előtt egyértelművé tette, hogy „gyakorlati” pályát szán magának,³ és a későbbiek során sem változott a „filozopterek” (ahová például idővel Németh Lászlót sorolta) iránti viszolygása.

Az alábbi tanulmány több száz cikk és levél, hazai és külföldi sajtóreflexió, egy ciklusnyi parlamenti felszólalás, másutt megtartott beszéd, valamint kiterjedt levéltári forrásbázis alapján készült, lehetőség szerint mellőzve a rendkívül extenzív, ám sok minden által terhelt memoárirodalmat.⁴ Az áttanulmányozott forrásokból a legjellemzőbb szövegrészeket igye-

* A kutatást a Magyar Tudományos Akadémia Posztdoktori Kutatói Programja támogatta. Befogadó intézmény: Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

¹ Vö. vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Nemzeti radikalizmus*. Budapest, 1930.

² Gyurgyák János véleménye szerint, aki „meg akar ismerkedni Bajcsy-Zsilinszky – évtizedeken át hamisított – életművével, az kénytelen az eredeti forrásokhoz nyúlni [...] az eredeti művek olvasása azonnal lehetetlen helyzetbe hozná az utóbbi három-négy évtized hamisítóit és legendagyártóit.” Gyurgyák János: *Magyar fajvédők*. Budapest, 2012. 252.

³ Bartha Ákos: „...gyakorlati közigazgatási ember akarok lenni...”: *Bajcsy-Zsilinszky Endre szüleinek címzett levelei Alsókubintól (1912–1914)*. Fórum: Társadalomtudományi Szemle, 18. évf. (2016) 2. sz. 59–72.

⁴ Ezeket az életút történéseit bemutató tanulmányaimban természetesen használom. A Bajcsy-Zsilinszky historiográfiát ismertetem: Bartha Ákos: „Organikus rend” az „önvédelmi övezet”-ben. *Bajcsy-Zsilinszky Endre birodalmi regionalizmusa*. Kommentár, 11. évf. (2016) 3. sz. 70–71.

keztem idézni, illetve felhasználni Bajcsy-Zsilinszky Endre 1930 és 1936 közti ideológiai portréjának elkészítéséhez. Hipotézisem szerint ebben az időszakban nem egy „baloldali fordulat” nyomán történtek jelentős elmozdulások a politikus nézetrendszerében, hanem sokkal inkább nézetek és kapcsolatrendszerek megváltozott politikai körülmények (gazdasági világválság, diktatúrák térhódítása, Gömbös hatalomra kerülése stb.) hatására történő újrafogalmazásáról beszélhetünk esetében. Az alábbiakban elsősorban arra a kérdésre keresem a választ, hogy ez az útkeresés mennyiben volt egyirányú, és/vagy mennyiben kapcsolódott a korabeli politikai játéktér baloldalinak nem tekinthető tényezőihez. Hovatovább, fel kell tennünk a kérdést: értelmezhető-e egyáltalán Bajcsy-Zsilinszky e pályaszakasza a politológia tradicionális eszköztárával, vagyis a bal–jobb dichotómia mentén.

Régi eszmék – új köntösben

Talán kissé zavarba ejtő az állítás, de Bajcsy-Zsilinszky Endre Gömbös Gyulához hasonló politikai alapállást foglalt el a tárgyalt időszakban. „Én is revízió alá vettem korábbi nézetemet, anélkül, hogy megtagadtam volna korábbi magamat, hanem, mint Miskolcon is hangoztattam, igenis túlléptem mindazon, ami az 1923-ban szerkesztett »Fajvédő Kiáltvány«-ban tévedésnek vagy meghaladott álláspontnak bizonyult” – fogalmazott egy 1932-es cikkében.⁵ Ahhoz azonban, hogy mit is haladott meg pontosan, más írásaihoz kell fordulnunk. Például a Soli Deo Gloria felkérésére 1933-ban írt egyik szövegéhez, melyben megtagadta „húszas évek eleji” nézeteit: „mindenekelőtt elszakadtam a német antiszemitizmustól, mely a maga szörnyű germán faji ortodoxiájával [...] olyan vizekre vezte a magyar fajvédő mozgalmat, amelyek nekünk lényegében véve idegenszerűek” – vélekedett.⁶ Hogy mire gondolhatott ehelyütt, egy évvel későbbi cikke tisztázza: „Én akkor sem azért antiszemitáskodtam, hogy egy zsidó helyére két svábot, esetleg tótot, rácot lehessen ültetni”⁷ – érkezett a program félrecsúszásáról, vagyis a magyarosítás eredménytelenségéről.

Bajcsy-Zsilinszky fajvédelemhez fűződő kapcsolatát is szükségesnek érezte időről időre újraértelmezni,⁸ például amikor a múltját felhánytorgató új szélsőjobboldal („tolakodó és csörtető stréber senkiháziai, üresfejű fajankók”) pergőtüzébe került. Szerinte a gondolat, a ’20-as évek elején „tisztességes, őszinte és [...] egészséges, ösztönös megérzésből fakadt”, ennek ellenére „a gyakorlat vizsgáján maga a fajvédelem szó is megbukott, mert túlságosan bizonytalan, túlságosan sokértelmű, túlságosan megfoghatatlan” volt, regisztrálta, alighanem pontosan. A politikus megerősítette a – már a húszas évek első felében is vallott⁹ – nézetét, miszerint „»magyar faj« embertani értelemben nincsen, mert a magyarság többféle rasszhoz tartozik”, ugyanakkor a „bocskoros imperialista népek” által suggerált kishitiséget is elvetette, mivel „történelmi és néplélektani” értelemben igenis jogos „magyar fajról”

⁵ vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Gyorsvonati sebességgel*. Szabadság, 1. évf. 1932. nov. 27. 1–2.

⁶ vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *A zsidókérdés magyar szemmel*. In: Kiss Arnold, Vámbéry Rusztem et al.: *A nagy per*. 1933. 43.

⁷ vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: „*Engemet kötnek égbeli jegyek...*”. Szabadság, 3. évf. 1934. márc. 4. 2.

⁸ Vö. Bartha Ákos: *A Fajvédő Párttól a nemzeti radikalizmusig: Bajcsy-Zsilinszky Endre pályaképe 1926 és 1931 között (I.)*. Századok, 151. évf. (2017) 2. sz. 359–390.

⁹ Vö. Bartha Ákos: *Fajvédelem vidéken: Bajcsy-Zsilinszky Endre derecskei mandátuma (1922–1926)*. In: Csikós Gábor – Hegedűs István – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József (szerk.): *Vidéktörténet 1. Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században*. Budapest, 2017. 189–228.

beszélni.¹⁰ S hogy miben is állt ez pontosan? A népiek „gyarmatvíziójának”¹¹ szellemében 1934-ben arról értekezett, hogy „védekező és nem támadó, emberi jogokat és emberséget nem sértő faji érzés” az övé.¹² 1936-ban pedig a Nemzetek Szövetségének Budapesten (Paul Valéry elnöklete alatt) üléselő Művészeti és Irodalmi Bizottságát méltatva érvelt a saját felfogásával összeegyeztethetetlen „faji dogmatizmus és miszticizmus ellen”, aggódva ugyanakkor, „hogymindenre fogy és pedig rohamosan, végzetes ütemben a honfoglalók vére a magyar középosztályban”.¹³ A vér szerepére vissza-visszatérő írásaiban, így például egyik magánlevelében ekképp érvelt a dunai népek együttműködése mellett: „...a kölcsönös vérkeresztződésen keresztül adódó vérrokonságot sem lehet a dunai népek között letagadni. Az erdélyi románságban épp úgy rengeteg magyar, tatár, kun, talán avar vér van, mint a túrmezei horvátságban és a felvidéki tótságban, és régen kimutatott igazság, hogy a tótság fajilag közelebbi atyafiságban van a magyarral, mint a csehvel, ha faj alatt embertani értelemben vett race-t értünk. De még a magyar számára legellenszenvesebb és legidegenebb cseh nép is a dunai népek felé kell húzzon, ha menteni akarja magát”¹⁴ – fejezte be egy geopolitikai érveléssel biológiai indíttatású gondolatmenetét.

Talán már a fentiekből is látszik: a náciellenes politikus régebbi gondolkodásbeli sémáiból (fajvédelem, turanizmus, birodalmi gondolat) több elem szervesen beépült átalakult világnézetébe. Az urbánusként elhíresült Zsolt Béla a politikust méltató cikkében 1933-ban ekképp értekezett Bajcsy-Zsilinszky „faji érzéséről” szelídült fajvédelméről: „...ha a faj dogmáját meg nem is adta fel, ez a politikába tévedt bizonytalan tudományos fogalom egyre inkább metaforaként szerepel dialektikájában”, Ady „fajtám” kifejezésével rokon módon.¹⁵ Azzal a jelentékeny különbséggel – tehetjük hozzá már mi –, hogy a „magyar faj” ő kifejezetten a „törzsökös” magyarságban, vagyis a parasztságban vélte felfedezni. A „törzsökös magyar parasztság” helyzete véleménye szerint 1919 óta csak rosszabbodott, mivel immáron nemcsak a zsidó középosztály, de a nácibarátnak mondott sváb „hivatalnok” réteg is elzárja a mobilitás útját felfelé.¹⁶ Egyrészt Bajcsy-Zsilinszky politikai térben elfoglalt új pozícióját, másrészt vállalt eszméinek állandóságát mutatja, hogy míg korábban a *Népszava* támadta nagy kedvvel a részben szlovák származású fajvédő politikust,¹⁷ immáron az elsőszámú „keresztény-nemzeti” sajtópotentát szembesítette „okos mondanivalóját” a személyéből fakadó ellentmondásokkal: „...a tősgyökeres magyarság folytonos emlegetése az idegen vér keveredésével szemben nem áll jól annak, aki származására nézve szintén nem »tősgyökeres«”¹⁸ – fogal-

¹⁰ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Vessük hát fel a „fajvédelem” kérdését!* Szabadság, 5. évf. 1936. jún. 7. 1–2.

¹¹ Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941.* Budapest, 2010. 329.

¹² vitéz Bajcsy-Zsilinszky: *„Engemet kötnek égbeli jegyek...”* id. mű.

¹³ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Elmosódóban vagy eltorzulóban a magyarság szellemi arcvonásai.* Szabadság, 5. évf. 1936. jún. 14. 1–2.

¹⁴ Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Ugron Gábornak. 1934. márc. 24. Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum (a továbbiakban: RETÖRKI Archívum). Vigh Károly hagyatéka. 12. doboz. (Levelek I.).

¹⁵ Zsolt Béla: *Arcok a politikából. Zsilinszky Endre.* Ujság, 9. évf. 153. sz. 1933. júl. 9. 7.

¹⁶ Bajcsy-Zsilinszky: *Vessük hát fel.* id. mű.

¹⁷ Egy ízben rá hivatkozva nevelésnek nevezték, hogy „tótok fokossal hadonásszanak” (*Népszava*, 49. évf. 258. sz. 1921. nov. 17. 6.), máskor „csupa tót Zsilinszky Endre nemzetgyűlési képviselő”-nek titulálták (*Népszava*, 49. évf. 53. sz. 1921. márc. 11. 10.), de az is előfordult, hogy „jeles Szvatopluk-ivadékként” emlékeztek meg róla (*Népszava*, 54. évf. 58. sz. 1926. márc. 12.).

¹⁸ *Magyar Kultúra*, 20. évf. (1933) 13–14. sz. 65. A lap munkatársai nem tartoztak Bajcsy-Zsilinszky rajongótáborába. Nyisztor Zoltán szerint „Bajcsy-Zsilinszky Endre pártvezér úr önagysága” Dózsa

mazott Bangha Béla. Ám Bajcsy-Zsilinszky nemcsak a honi „törzsökösöket”, de a magyarság „turáni” rokonait is sűrűn emlegette, olyannyira, hogy Károlyi Gyula miniszterelnöksége idején (1931 őszén) még a Törökországba történő kivándorlás gondolatával is eljátszott.¹⁹ A félig tréfának szánt felvetésben nem csupán – az ekkor már halott – Kemal Atatürk „génusza” iránti rajongását ismerhetjük fel. A „testvéri” török nép szeretete a „szolgai nyugatimádat” történelmi érvekkel alátámasztani igyekezett ellenpólusa volt gondolatrendszerében.²⁰ Hiszen – mint írta – „a földkerekségnek katonailag legtehetségesebb nagy népfajából, a turán-ságból szakadt ki a magyarság”.²¹ Tételét bizonyítandó egy másik cikkében száz „tősgyökeres” magyar és száz porosz paraszt „tudományos módszerekkel” történő, „embertani, élet-tani” összehasonlítását javasolta, demonstrálandó a „turáni magyar nyersérot”.²²

Bajcsy-Zsilinszky a magyarságot „úrnépnek” tartotta, mely „mindig nagyobb életerőt fogott be szellemileg, fajilag és politikailag, mint amennyi területet be tudott népesíteni”, míg a politikus által leginkább ostorozott németiség „mindig kisebbet népi erejénél”. Vagyis „nem leigázó, hanem rendező erő sugárzott ebből a magyarságból” – fogalmazott. Ettől a szemlélettől idegennek gondolta a nemzetiszocializmus középkorias, ugyanakkor német tervszerűséggel és módszerességgel felfegyverzett zsidóellenességét. A volt fajvédő politikus mellett is hitet tett – megkülönböztetve a nyugati és keleti zsidóságot –, hogy a zsidóságot egységesen alsórendűnek tekinteni „nem emberséges és nem igazságos dolog”. Ám ezek a belátások nem akadályozzák meg, hogy a faji gondolat szellemében értekezzen a „szláv vérű” porosz-ságról, illetve a magyar középosztály véérének a „törzsökös magyarság” „bő és piros magyar vérével” történő, szükségesnek gondolt felfrissítéséről. Bajcsy-Zsilinszky saját régi énjétől való eltávolodását a „német antiszemitizmustól” való elszakadás mellett szociális érzékenységének elmélyülésével, a magyar történelem, valamint az ó- és újtestamentum alapos tanulmányozásával magyarázta, külön hangsúlyozva a mózesi könyvekben tapasztalt „magasrendű erkölcsiséget”.²³

Györgyre hivatkozva lájítja a falvakat. „A pesti polgár ezen mosolyoghat – írta Nyisztor –, mint ahogy mindig mosolyogni szokott, amikor Zsilinszky a parlamentben »pártja« (egy ember) nevében hangos és hosszú deklarációt tesz, de a falu népe ezt nem tudja, csak annyit lát, hogy lobogó lelkesedésű, hazafias úr és vitéz. S hasonló tartalmú lapocskáját sokszor hatóságai személyek: jegyzők és leventeoktatók osztogatják s titkon azt is szívesen hozzásúgják, hogy ez a jövő pártja!” Nyisztor Zoltán: A kakasviadal után. Magyar Kultúra, 20. évf. (1933) 2. sz. 76.

¹⁹ vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Nyílt levél Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterhez*. Előörs, 4. évf. 1931. okt. 25. 1–2.

²⁰ Vö. vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Arccal keletnek...* Előörs, 4. évf. 1931. okt. 18. 1.; Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Mátyás király*. Budapest, 1939. 43. 140.; vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Drága török testvér*. Magyarország, 41. évf. 101. sz. 1934. máj. 5. 3.

²¹ vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Katonai gondolat, katonai értékelés*. Magyarország, 41. évf. 223. sz. 1934. okt. 3. 3. A turanizmushoz legújabbban: Ablonczy Balázs: *Keletre magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest, 2016.

²² Bajcsy-Zsilinszky Endre: „*A nem árja magyarok...*”. Szabadság, 4. évf. 1935. szept. 8. 1–2. A cikk Liszt Ferenc magyarságát védte. Jellemző, hogy ugyanezt a témát jóval szelídebben tárgyalta az országos napilapban, ahol 1934 tavaszától 1936 végéig 121 cikke jelent meg. Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Liszt és a magyarság*. Magyarország, 42. évf. 246. sz. 1935. okt. 27. 5.

²³ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *A zsidókérdés magyar szemmel*. A cikket németül is megjelentette: Vö. Bajcsy-Zsilinszky, Andreas: *Die Judenfrage – mit ungarischen Augen gesehen*. Pester Lloyd, 80. évf. 91. sz. 1933. ápr. 23. 2–3. A politikus Mózeset a világtörténelem egyik legnagyobb nemzetpolitikus-zsenijének nevezte, és saját zsidóelfogásának változását hangsúlyozta, noha a zsidó és magyar fajok („Rasse”) kapcsolatát tárgyalva sajnálatos „vérkeveredésről” („Blutvermischung”) értekezett.

A legfontosabb változás az, hogy a zsidókérdést a harmincas évektől csak az „egyetemes magyar problémán” belül gondolta megoldhatónak.²⁴ Ezt a megoldást azonban okvetlenül szükségesnek tartotta, amit jelez, hogy publicisztikájában még 1936-ban is „zsidóveszedelemről” értekezett,²⁵ a lehetséges utakat is felvázolva a zsidóság számára. Bajcsy-Zsilinszky szerint a zsidóság kisebb része beolvad majd a magyarságba, nagyobb részük pedig „hozzászimul” a „magyarság szellemi, politikai és gazdasági felsőbbségéhez”. Ugyanakkor a zsidóság „más nagy tömegei, melyek valóban feleslegesek itt vad és nyers különállásuk és veszedelmes élősdiségük miatt a magyar életre, elszóródhatnak másfelé a nagyvilágba, mindez egy nagy magyar belső átalakulás folyamán”.²⁶ Ez a zavarba ejtő kitétel nem eseti kisiklás volt. A politikus a dualizmus korszakára vonatkozóan is arról értekezett, hogy „többszáz ezer barbár és éhes, vad, keleti zsidó bevándorló foglalta el még a régi boldognak mondott Magyarországon a világgá zavart magyarok kihűlt tűzhelyeit”, noha ez nem csupán a zsidóság hibája, tette hozzá.²⁷ Egy ugyancsak 1934-ből származó beszédében pedig Horthy „szelektív antiszemitizmusához”²⁸ hasonlóan látta a zsidókérdést – s alighanem ezt a kifejezést tarthatjuk rá vonatkozóan is meghatározónak a tárgyalt korszakban. Vagyis: „különbséget kell tenni zsidó és zsidó között. Nem lehet egyforma elbírálás alá vonni az évszázadok óta itt élő zsidókat és a háború óta bevándorolt galíciaiakat” – fogalmazott a Nemzeti Radikális Párt (NRP) egyik fővárosi gyűlésén.²⁹

A politikai hangsúlyeltolódást illetően jelzésértékű, hogy fenti nézetei teljesen háttérbe szorultak parlamenti felszólalásaiban.³⁰ Korábbi, numerus claususra építő nézeteivel 1933 áprilisában számolt le nyilvánosan: „Beismerem, hogy tíz és néhány évvel ezelőtt az akkori felkorbácsolt, a bolsevizmus szörnyűségei és megaláztatásai, az ország feldarabolása és az emiatt támadt halálos elkeseredés fűtötte hangulatban én is azt hittem, hogy ezt a nagy erőbeli aránytalanságot egy általános numerus clausus szellemében gyors és erélyes arányosítás segítségével ki lehet küszöbölni. Ez nem sikerült. Nem is sikerülhet, mert a magyar nemzet, a magyar társadalom sokkal előkelőbb gondolkodású és sokkal fölényesebb szellem birtokosa, semhogy az ilyen természetellenes kiválasztás az ő körében lehetséges volna” – fogalmazott.³¹ Vagyis a zsidókérdés „csak úgy oldható meg, ha megoldódik az egyetemes magyar

²⁴ vitéz Bajcsy-Zsilinszky: *Gyorsvonati sebességgel*, id. mű.

²⁵ „A zsidóveszedelem szerintem: a zsidóság túlságosan nagy száma országunk egyéb lakosságához és a törzsszökös magyarság számához képest és a zsidó gazdasági hatalom és gazdasági befolyás túlsága.” Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Kibontakozás a magyarság belső válságából*. Szabadság, 5. évf. 1936. jún. 28. 1–2. Ebbéli nézeteire személye iránt tisztelettel, ám kritikusan reagált a liberális sajtó; legalábbis az *Ujság* számon kérte, amikor 1933 tavaszán „egy tekintélyes, németnyelvű napilapban” a fentiek szerint ostromozta a zsidóságot. *Ujság*, 9. évf. 97. sz. 1933. ápr. 30. 12.

²⁶ Bajcsy-Zsilinszky: *Kibontakozás*, id. mű.

²⁷ Bajcsy-Zsilinszky: *„Engemet kötnék égbeli jegyek*, id. mű.

²⁸ Vö. Turbucz Dávid: *Horthy Miklós antiszemitizmusa: A kormányzó szerepe a zsidóság sorsának alakulásában 1919 és 1944 között*. Kommentár, 7. évf. (2012) 5. sz. 51–64.

²⁹ Szabadság, 3. évf. 1934, aug. 5. 10. A kérdéshez átfogóan: Vonyó József: *Zsilinszky és a zsidókérdés*. In: Vonyó József (szerk.): *Jobboldali radikálisok Magyarországon, 1919–1944: tanulmányok, dokumentumok*. Pécs, 2012. 56–71.

³⁰ Nemzeti radikális vezérként megtartott első parlamenti beszédében – érintve a Weiss Manfréd gyárat – még a „zsidó” szót is kerülte. Képviselőházi Napló (a továbbiakban: KN) 1931. 1. köt. 272. (1931. aug. 1.) Ez szöges ellentétben áll korábbi, 1922 és 1926 közti parlamenti szereplésével. Vö. Bartha: *Fajvédelem vidéken*, id. mű.

³¹ Bajcsy-Zsilinszky: *Die Judenfrage*, id. mű. Idézi (pontosan): Az Est, 24. évf. 92. sz. 1933. ápr. 25. 5. A német antiszemitizmustól való eltávolodását a parlamentben is hangoztatta. Vö. Friss *Ujság*, 40. évf. 92. sz. 1933. ápr. 25. 7.

kérdés, ha megoldódnak azok az osztályközi, város és falu közötti, gazdasági, ipar és kereskedelem közötti nagy szociális és gazdasági kérdések, a birtokmegosztás, valamint politikai rendszerünk kérdései”.³² Ekképp a parasztság felfrissítene a középosztályt, és megszűnne maga az egész problémahalmaz, vallotta.³³

A középosztály kapcsán érdemes leszögezni, hogy a dzsentroid allűröktől fiatalkorában egyáltalán nem ódzkodó³⁴ Bajcsy-Zsilinszky az „úriságra” ekkor már nem társadalmi, hanem viselkedésszociológiai kategóriaként tekintett, az alábbi értelemben: „lelkület, egyéniség, a felsőbbes életszemlélet és áldozatkészség, az örök harcos magyar férfiúság kifejezője, amely legalább annyira díszíti a magyar parasztságot, mint azokat, akiket szerencsés körülmények e nagy népi medencéből kiemeltek, vagy oda vissza nem dobtak”.³⁵ Az egykori fajvédőpárti politikus tehát a különböző társadalmi csoportok közös kovászaként felfogott „népi medencéről” beszélt. „Törzsökös magyarnak” azonban – mint említettük – elsősorban a parasztságot tekintette, akikben a honfoglaló magyarság vér szerinti leszármazottait vélte felfedezni. Parlamentben is vállalt nézeteit egy ízben az általa egyébként elismert³⁶ Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter igyekezett cáfolni, érzékelhetően történésként pozicionálva magát a vitában (több-kevesebb sikerrel).³⁷ Vagyis Bajcsy-Zsilinszky bármennyire is elismerően hivatkozott a *Tripartitum* szerzőjére, éppen a Werbőczy-féle nemesi nemzetszemlélet ellenkezőjét hirdette. Eklektikus történelemszemléletét, sajátos nemzetkarakterológiáját és ezzel összefüggő politikai radikalizmusát ekképp fejtegette egyik – jellegzetesen nehézkes – körmondatában: „Csak az a radikalizmus lehet veszélytelen a nemzet roppant történelmi hivatása és szentséges történelmi hagyományai szempontjából, amely úgy ad földet száz és százezer magyar törpebirtokosnak és nincstelennek s úgy emeli fel az elproletárosodás szégyenletes nyomorúságából az emberi élet emberséges színvonalára a mai nyomorgó milliókat, fajtánknak talán legtöbb értéket rejtető széles tömegeit, hogy nem tagadja meg az ezeréves magyar Törvénykönyvet, a magyar állam ősi önkormányzatát és kiirtván a sok százéves parasztpusztítás régi és új paragrafusait a magyar törvénytárból, mégis belegyökerezik Werbőczy István hatalmas Hármaskönyvének örök és elévülhetetlen

³² vitéz Bajcsy-Zsilinszky: „*Engemet kötnek égbeli jegyek...*”, id. mű.

³³ vitéz Bajcsy-Zsilinszky: „*Engemet kötnek égbeli jegyek...*”, id. mű.

³⁴ Vö. Bartha Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai szocializációja és 1919 előtti ideológiai portréja*. Történelmi Szemle, 58. évf. (2016) 2. sz. 203–245.

³⁵ vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: „*Történelmi osztályok*”. *Magyar urak*. Előőrs, 5. évf. 1932, febr. 7. 1–2.

³⁶ „...helyeslem az igen t. kultuszminiszter úr eddigi kultúrpolitikáját, helyeslem az ő elgondolásait, helyeslem az ő elindulását is bizonyos kérdéseknek okos megoldására, [...] látok bizonyos elfordulást népi irányba a magyar kultúrpolitikában, szemben a múlttal, még a közelmúlttal is”. KN 1931 23. köt. 91. (1934. máj. 18.) Nem helyeselte ellenben néhány évvel később a „germán-latin kultúrközösség” Hóman-áttal körvonalazott tételét. Vö. Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Germán-latin kultúrközösség?* Magyarország, 43. évf. 274. sz. 1936. nov. 29. 5.

³⁷ „Hóman Bálint: Zsilinszky t. képviselőtársam azonban tévedésben van, amikor a honfoglaló magyarok gyermekivadékairól beszél és fölteszi, hogy aki magyar paraszt, az feltétlenül a honfoglalók ivadéka is. (Vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Túlnyomó részben!) aki pedig nem paraszt, hanem magasabb osztályba került, az nagymértékben kevert (Vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Azt nem mondtam!) Megnyugtathatom t. képviselőtársamat történelmi tanulmányaim alapján, hogy semmi különbség nincs a parasztság és a középosztály közt ebben a tekintetben. Mind a kettőben vannak igen értékes családok, amelyek magyarok voltak mindig és igen értékes elemek, amelyek elmagyarosodtak (Vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Az arány más!).” KN 1931. 13. köt. 100. (1934. június 26.). Hóman tehát az „értékes”-t és a „magyar”-t mintegy szinonimaként használta, így felszólalása félre nem érthető implikációkat rejtett magában.

őshumuszába.”³⁸ „Modern” és „racionális” szemléletű jogász-idolját Málnási Ödön – egy-
szerre neobarokk-labancnak és nemzeti szocialista „ihletésűnek” mondott – tanulmányát
kritizálva igyekezett megvédeni a *Szép Szóban*.³⁹

Új célokért minden fronton

Nagyon jellemző Bajcsy-Zsilinszky komplex reformterveire, ahogyan a tisztképzés kapcsán
nehezményezte, hogy „elsősorban tisztek gyermekei kapnak helyet a középfokú és magasabb
iskolákban, másodsorban tisztviselők gyermekei, úgyhogy végeredményben, mert igen kis-
számú fiatalembert vesznek fel, túlságos nagy mértékben nem magyar származásúak kerül-
nek be a hadseregbe”. „Ezen pedig úgy lehet segíteni – javasolt rögtön orvosságot –, ha azt a
szabályzatot, amely megakadályozza, hogy a jó magyar középosztály fiai és még azontúl a
magyar parasztság gyermekei is bekerülhessenek a hadsereg tisztikarába, el kell valamikép-
pen távolítani az útból.”⁴⁰ De a politikus szóvá tette a hadirokkant-járadékok aránytalansá-
gait is, mivel „mi, akik a háborúban valóban katonai szolgálatot és pedig harcos szolgálatot
teljesítettünk, tudjuk, hogy odakint a háborúban nem volt olyan szédületes nagy különbség
tiszt, altiszt és legénység között. A tiszt éppúgy teljesítette kötelességét, mint a legénység.”⁴¹

Ám a hajdani huszártiszt katonás stílusa nem csak megnyilvánulásain (és programján)
hagyott nyomot. Bajcsy-Zsilinszky, aki a húszas években Bethlen és Gömbös „közkatonája-
ként” identifikálta magát, immáron saját maga is vezérként – lap- és pártvezérként – tény-
kedett, aki ráadásul az 1931-es választásokon szerzett tarpai mandátumával pártja egyetlen
képviselőjeként „küzdött” a törvényhozásban. Alighanem a többfrontos munka volt az oka
annak a nem mindennapi jelenetsornak, ami az országgyűlés 1932. április 22-i ülésén ját-
szódott le.⁴² Bajcsy-Zsilinszky kért szót a Házban, ám beszédét nem tudta megtartani, né-
hány bevezető mondat után „hirtelen megállt beszédében, elsápadt és összeesett”. A *Pesti
Hírlap* beszámolója szerint „az ülésteremben nagy izgalom támadt”, az elnök „felfüggesz-
tette az ülést”, majd a Ház orvos tagjai (Hodossy Gedeon és Szalóky Navratil Dezső) elsőse-
gélyben részesítették az elalélt szónokot. „Megállapították, hogy csak múlt rosszulról van
szó. A képviselő, aki napok óta megfeszített erővel dolgozott, idegkimerültség következtében
vesztette eszméletét. Később annyira jobban lett, hogy folytatni akarta beszédét, képviselő-
társai azonban lebeszélték erről.”⁴³ Az el nem mondott beszédből – pontosabban a párt-

³⁸ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Ez is korszakalkotás? Magyarország*, 43. évf. 26. sz. 1936. febr. 1. 5.

³⁹ Bajcsy-Zsilinszky Werbőczynek a parasztságra vonatkozó törvényeit azzal mentegette, hogy ő csak
„összegyűjtötte és rendszerbe foglalta az írott magyar törvényeket és az eleven magyar szokásjogot”.
Ekképp a „a magyar nemzetfogalom rendi megszületése” sem tőle datálható. Bajcsy-Zsilinszky
Endre: *A másik Werbőczy*. Szép Szó, 1936. 2. köt. 378–381. Két évvel később már „az 1514-es Dózsa-
fölkelés nyomán kelt nemzetgyilkos bosszú évtizedeiről” beszélt, „amelyekbe sajnos beleesett a vi-
lág történelem egyik legnagyobb jogászai lángelméjének és a magyar történet egyik leggyaralóbb ál-
lamférfiának, Werbőczy István nádornak magyar joggyűjtő és törvényrendszerező munkássága s an-
nak világrontó eredménye, a Hármas Könyv.” Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Egyetlen út: a magyar pa-
raszt*. Budapest, 1938. 17.

⁴⁰ KN 1931. 8. köt. 282. (1932. május 20.)

⁴¹ KN 1931. 14. köt. 277. (1933. márc. 22.)

⁴² Vigh Károly – tévesen – április 6-ról tudósít. Vigh Károly: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. 1886–1944.
A küldetéses ember*. Budapest, 1992. 133. Vö. KN 1931. 6. köt. 147. (1932. ápr. 22.)

⁴³ *Pesti Hírlap*, 54. évf. 89. sz. 1932. április 23. 3. Bajcsy-Zsilinszky – jobb híján – lapjában közölte
tervezett beszédét a kormány uzsoratorvény-tervezetéről. Figyelemreméltó változás korábbi, ha-
sonló témákat boncolgató publicisztikájához képest, hogy kormánytámogató cikkében nem említi

vezető esetéből – a pártvezetés igyekezett politikai tőkét kovácsolni, nyilvános levélben kérve nagyobb áldozatvállalást a tagságtól. Mint figyelmeztettek, a „vezér” „végső erejét is kockára tette” a célokért. Levelükből a történelmi analógiák sem maradtak ki: „Elterjedt volna-e a kereszténység, ha az első keresztények fel nem tudták volna cserélni a fényt, a pompát a katakombák félelmetes üregeivel? [...] Testvérek! Adjátok vissza a vezér hitét, munkakedvét és életerejét!” – fogalmaztak.⁴⁴ Itt érdemes megemlíteni Sántha György költő Bajcsy-Zsilinszkynek dedikált, népi stílusjegyeket expresszionista képekkel (és némi Adyra hajazó manírral) ötvöző versét, amit *A vezérhez* címmel jelentetett meg (Féja Géza előszavával) 1935-ös kötetében.⁴⁵ A fentiekből okkal következtethetünk Bajcsy-Zsilinszky „kultikus jellegű reprezentációjára”.⁴⁶ Ennél tovább azonban ő maga nem ment; legalábbis egykori barátja, Gömbös Gyula ilyen irányú próbálkozásainak idején a vezérkultusz magyarországi gyökértelenségét hangoztatta.⁴⁷

A fentiek dacára Bajcsy-Zsilinszky szociális érzékenysége egyáltalán nem szűkíthető a katonai szolidaritásra, hiszen minden változás sarokpontjának a parasztság tarthatatlan állapotának felszámolását tartotta, amit egy legalább hárommillió kataszteri hold bevonásával kivitelezett földreformmal vélt kivitelezhetőnek.⁴⁸ Gömbösnek címzett egyik beszédében a földkérdés ekképp vált nemcsak agrárpolitikai, hanem – a fenti módon értett – fajvédelmi és külpolitikai okok folytán is halaszthatatlan ügyé. „Ha a miniszterelnök úr valóban fajvédő politikát akar csinálni, és ha a belügyminiszter úr valóban meg akarja menteni a pusztuló dunántúli magyar népet és egyáltalán azt a népet, amelyet fojtogat a nagybirtok, itt az ideje ma, amikor a nagybirtok amúgy sem tud úgy gazdálkodni, hogy [...] végre valahára a telepítést egy hatalmas földbirtokreform gondolatába és tervébe ágyazzuk bele. [...] Ha revíziós politikát csinálunk és nagy külpolitikát akarunk csinálni, akkor adjunk módot arra, hogy a magyar nép valóban magáénak érezze ezt az országot, ezt az államot és a maga nagy belső erejét kifejttesse” – fogalmazott Bajcsy-Zsilinszky egyik utolsó parlamenti beszédében a világháború előtt,⁴⁹ hitet téve a népiek „belső revízió” elsőségét hirdető elképzelése mellett.⁵⁰ Néhány nappal korábban – szintén a parlamentben – a társadalmi mobilitás gátjairól értekezett: „Ma egy szegény falusi parasztfiú feljutása a gimnáziumba jóformán teljességgel lehetetlen. Nemcsak a törpebirtokos és a nincstelen fiára vonatkozik ez, hanem az ötvenholdas gazdáéra is, mert az sem tudja kitermelni azt a pénzt, amely szükséges ahhoz, hogy a gyermekét iskoláztassa. És milyen messzire kell vinnie! Tarpáról el kell vinnie Debrecenbe a gyermeket, mert Csonka-Bereg megye 25 községéből csak egy községben van polgári iskola,

semmilyen formában a zsidóságot. Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Uzsora – uzsoratörvény*. Szabadság, 5. évf. 1932. ápr. 10. 1–2.

⁴⁴ Szabadság, 5. évf. 1932. máj. 8. 1–2. (Országos harc a szabadságért)

⁴⁵ Sántha György: *A vezérhez. Bajcsy-Zsilinszky Endrének*. In: Sántha György: *Arany homokon nomád felhők alatt*. Kecskemét, 1935. 166–167.

⁴⁶ Vö. Turbucz Dávid: *Vezérképek, vezérkultuszok a Horthy-korszakban*. In: Klestenitz Tibor – Sz. Nagy Gábor (szerk.): *Médiatörténeti tanulmányok*. Budapest, 2015. 235–260., különösen: 236.

⁴⁷ Vö például: Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Hiányok az ellenzéken*. Szabadság, 4. évf. 1935. jún. 9. 1.

⁴⁸ vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Honnan jöhet a feltámadás*. Magyarország, 41. évf. 73. sz. 1934. ápr. 1. 3.

⁴⁹ KN 1931 23. köt. 348. (1934. máj. 29.)

⁵⁰ Vö. például: Németh László: *Töredékek a reformból [1935]*. In: Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi beszédek, tanulmányok, vitairatok*. Budapest, 2014. 1892–1895.

az is magániskola és – mint már múltkor mondtam – 16 pengő a tandíj minden hónapban.”⁵¹

Bajcsy-Zsilinszky a mostoha beregi viszonyokat rendszerint összehasonlította a dunántúli vagy Budapest körüli „sváb” falvak lehetőségeivel, megállapítva, hogy csupán egyetlen „elnyomott kisebbséget” ismer el: a magyarságot.⁵² A németkérdés mégsem szociális vonatkozásában, hanem a revízió kapcsán merült fel legelősebben a közéletben. 1933. május 9-én a kisebbségi jogok figyelmen kívül hagyása miatt elkeseredett és igazát immáron a német nemzetiszocializmus háza tájékán kereső Bleyer Jakab kisebbségi politikus (és egyetemi professzor) emelkedett szólásra a parlament üléstermében. Bleyer beszédében a divatosnak mondott „magyar faji gondolatot” szembeállította a honi németiség identitásával, sőt a Szent István-i eszmével is, és a magyarosítás miatt kétségesnek nevezte a honi németiség államhűségét. Ám ennél is ’tovább ment’, és a magyar revízió ügyének sikerességét is ehhez a problémához kötötte.⁵³ Az 1927 vége előtt németbarát politikát propagáló Bajcsy-Zsilinszky folyamatos közbeszólásaival támadta a szónokot, aki lovagias elégtételt kért (és kapott) ellenfelétől. Az affér azonnal – itt nem részletezendő – országos visszhangot váltott ki, napirendre kerültek a tüntetések, sőt kisebb diplomáciai konfliktus is kerekedett a „Bleyer-ügyből”.⁵⁴ Témánkat illetően mégis érdekesebb az élők sorából hamarosan eltávozó Bleyer helyére behívott Heckenberger Konrád parlamenti fogadtatása. Heckenberger békítő beszédet tartott, a németiség államhűségét hangoztatva. Ez a gesztus Bajcsy-Zsilinszkynek „végtelen örömmre szolgált”, reményt adva, hogy „vissza fogunk kerülni az ősi magyar vágányokra, ahol a német kisebbség kedvence volt a magyar nemzetnek” – fejtegette. 1934 májusában pedig – „az ősi magyar nemzet-fogalomról” értekezve, mely „sohasem volt faji gondolat” – leszögezte: „...mi az ellen tiltakozunk, hogy a faji jellegű állam gondolatát csempésszék be idegenek”, hirdetve, hogy „a határokon túl, az államon túl is mindenki, aki németül beszél, a német nemzethez tartozik” – tette egyértelművé álláspontját a politikus.⁵⁵ Bajcsy-Zsilinszky hamarosan Huss Richárd náci barát debreceni professzor⁵⁶ és a középiskolai tankönyvekben észlelt „nagynémet propaganda” ellen is fellépett.⁵⁷

Mindeközben ugyanő igen barátságos hangvételű levelet váltott a Szabadság hasábjain Gratz Gusztávval. A Bethlen István köréhez tartozó kisebbségi politikus megállapította, hogy döntő ügyekben „alig van közöttünk nézetkülönbség”, mire a nemzeti radikális vezér válaszában bejelentette, hogy a parlamentben javaslatot fog beterjeszteni német nyelvű

⁵¹ KN 1931 23. köt. 91. (1934. máj. 18.)

⁵² Parlamentben elhangzott megjegyzését (idézi: Budapesti Hírlap, 54. évf. 112. sz. 1934. máj. 19. 6.) saját lapjában is megismételte. vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Magyar kisebbség, Szabadság*, 3. évf. 1934. jún. 10. 1–2.

⁵³ Grósz András: *Egy kisebbségpolitikus küzdelmei és vívódásai. Bleyer Jakab parlamenti képviselői tevékenysége (1920–1933)*. In: Erdődy Gábor (főszerk.): *Mából a tegnapról. Képek Magyarországról 19. és 20. századi történelméből*. Budapest, 2012. 206–210.

⁵⁴ Tilkovszky Loránt: *Német nemzetiség – magyar hazafiság (Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből)*. Pécs, 1997. 69–71.

⁵⁵ KN 1931 23. köt. 89. (1934. máj. 18.)

⁵⁶ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Huss tanár úr alkotmánya*. Szabadság, 4. évf. 1935. júl. 21. 1–2.; Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Forrásban a belső német kérdés*. Magyarország, 42. évf. 209. sz. 1935. szept. 14. 5.

⁵⁷ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Nagynémet propaganda magyar középiskolai tankönyvben*. Szabadság, 4. évf. 1935. dec. 22. 1–2.

középiszólak létesítésére.⁵⁸ A sovínisztának és németellenesnek mondott képviselő gesztusát még Karl Schnurre budapesti német követségi tanácsos is figyelemreméltónak ítélte Berlinbe írt jelentésében.⁵⁹ S bár Bajcsy-Zsilinszky szándékát a választások váratlan kiírása keresztülhúzta, a német nyelvű középiszólak mellett 1936 végén is hitet tett, nem függetlenül a fokozódó nagynémet agitációtól.⁶⁰ Kívülről azonban nem mindig látszódtak a finom különbségek. Ekképp Bajcsy-Zsilinszkyt a határon túli német nyelvű napilapok gyakorta a németellenes magyar propaganda egyik exponensként tárgyalták.⁶¹ Talán részben rossz reputációja miatt érezte szükségét, hogy a harmincas évek közepén egyre gyakrabban tűnjenek fel cikkei a német nyelvű *Pester Lloyd*-ban, ahol – nem egyszer Gratzcal vitatkozva – még az esetleges „magyar–német barátságot” is megpendítette, feltételül szabva ehhez Ausztria függetlenségének szavatolását.⁶²

Bal vagy jobb?

Bajcsy-Zsilinszky politikusi működését illetően a rá vonatkozó szakirodalom erre az időszakra teszi a pártvezér „baloldali fordulatát”.⁶³ Az bizonyos, hogy Bajcsy-Zsilinszky – Ulain Ferenchez hasonlóan – ellenezte a *Népszava* 1932-es betiltását, mivel szerinte tartós rendet nem lehet reformok nélkül, csupán rendészeti eszközökkel elérni. Ugyanakkor saját programját nemcsak nemzeti, hanem szociális tekintetben is a szociáldemokraták fölé helyezte: „Egyetlen percig sem lennék nacionalista, ha nem tudnám, hogy az én nacionalizmusomban nincsen több szociális tartalom, diadalmas emberség, magyar népem és nemzetem számára több jó, mint a szociáldemokráciában” – fogalmazott. A szociáldemokraták agrárprogramja szerinte a „legvastagabb demagógia és népámítás”, mivel a pártot marxi alapjai hiteltelenné teszik a tervezett földosztáshoz.⁶⁴ S bár a Szociáldemokrata Párt taktikai okokból hajlandó volt akár együttműködni is az NRP-vel,⁶⁵ továbbá üdvözölték a párt szabadságjogokért –

⁵⁸ Szabadság, 4. évf. 1935. febr. 10. 1–2. (Gratz Gusztáv és Bajcsy-Zsilinszky Endre levélváltása a német kérdésben). A Gratz és Bajcsy-Zsilinszky közti együttműködéshez: Tilkovszky Loránt: *Hét évtized a magyarországi németek történetéből. 1919–1989*. Budapest, 1989. 77.

⁵⁹ Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula (összeáll.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944*. Budapest, 1968. 94. (1935. febr. 12-i jelentés)

⁶⁰ „Okosan – de közös és kölcsönös jóakarattal – elébe kell vágnunk a kívülről szított elégedetlenségnek.” Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Mi lehet a német lapok támadó cikkei mögött?* Magyarország, 43. évf. 290. sz. 1936. dec. 19. 7.

⁶¹ *Westböhmsche Tageszeitung*, 36. évf. 263. sz. 1935. nov. 14. 1. (*Antideutsche Propaganda in Ungarn*) Hasonlóan vélekedett az „ismert németgyűlölőről” a *Deutsche Landpost* is. Szemlézi: Magyar Távirati Iroda (a továbbiakban: MTI) lapszemle. Csehországi német lapszemle. 1934. ápr. 9. 47–48.

⁶² Bajcsy-Zsilinszky: *Die Judenfrage*, id. mű. Vö. továbbá: Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Die Gestaltung der deutsch-ungarischen Beziehungen*. Pester Lloyd, 82. évf. 19. sz. 1935. jan. 23. 1–2.; Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Ungarn und das Dritte Reich*. Pester Lloyd, 82. évf. 28. sz. 1935. febr. 2. 6.; Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Wohin uns wenden?* Pester Lloyd, 82. évf. 136. sz. 1935. jún. 16. 4–5. Az NRP legfontosabb programpontjait német nyelvű röplapon is népszerűsítették. Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtár. 329. (*Was fordert die nationalradikale Partei?*)

⁶³ Vigh: *Bajcsy-Zsilinszky Endre*, 160., 174.; Sebestény Sándor: *Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártja*. Budapest, 1988. 186.

⁶⁴ Mindkét idézet innen: vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *A demagógia ellen*. Szabadság, 1. évf. 1932. ápr. 17. 1–2.

⁶⁵ Például az 1935-ös választások alkalmával Miskolcon az NRP arra buzdította híveit, hogy szavazzanak a szociáldemokrata pártra, amit az MSZDP Sajószentpéteren viszonzott. Magyar Országos Tudósító, 1935. márc. 26. 25. kiadás.

például az általános és titkos választójogért – folytatott küzdelmét és náciellenes kiállását,⁶⁶ az átállt párttagoknak és az NRP-ben feltűnő sztrájktröröknek⁶⁷ nem bocsátottak meg. Gyakorlatban figyelték Bajcsy-Zsilinszky Mussolini-szimpátiáját és egy olasz lapnak adott nyilatkozatát is.⁶⁸ A nemzeti radikálisok ráadásul „Nagybudapesten” aktívan kísérleteztek a munkások „nemzeti útra” terelésével, vagyis igyekeztek elszipkázni a szociáldemokrata szavazókat Kispestről, Újpestről és Csepelről.⁶⁹

Bajcsy-Zsilinszky 1935 májusában – tehát a választások után – is „meggyőződéses nacionalistának” nevezte magát, éppen a *Népszava* hasábjain, ahol a szakszervezetek (tehát nem az MSZDP) érdemeit elismerve leszögezte, hogy nem teszi magáévá „a szociáldemokrata értelemben vett osztályharcot” sem.⁷⁰ Ugyanakkor érdemes ismét megemlíteni, hogy a könyven és sokat író politikus nagyvonalúan bánt a fogalmakkal. Így eshetett meg, hogy Nagy Vincét a harmincas évek közepén „forrón nacionalista” politikusnak minősítette – mivel éppen a volt oktobrista belügyminiszterrel kötött választási szövetséget igyekezett megmagyarázni a közvélemények.⁷¹ Sőt, saját hitvallásával nem tartotta összeegyeztethetetlennek azt sem, hogy egy magánlevélben (melyben Szabó Lőrincről kérte számon a szerkesztőként is működő költő politikai indíttatású szövegcsontkítását) magát „régiszerű, elmaradott, »liberális« publicistának” minősítse, idézőjelben használva a jelzőt.⁷² Baloldalinak azonban még fogalomtisztázó cikkében sem nevezte magát, mivel továbbra is álproblémának tartotta a bal–jobb dichotómiát.⁷³

Amikor a fent említett választási szövetség támogatása ellenére – a hatósági erőszaknak is köszönhetően – elbukott az 1935-ös tarpai pótválasztáson, a Gömbös-pártivá lett *Budapesti Hírlap* publicistája címlapon élcelődött „a magyar jobboldali politikának egyik legbiztosabb reménységével”, akinek ma már „neve a baloldali ellenzék zászlaja lett”. A névtelen cikkíró szerint „a bukás nem Zsilinszky bukása, hanem az egyesült ellenzéké s annak világszemléleti bázisáé: a liberalizmusé”. Mindezek után tanácsokkal sem maradt adós a lap: Bajcsy-Zsilinszky „vonja le fegyvertársainak bukásából a következményeket, s abból a kaotikus politikai zűrzavarból, amelybe beletévedt, térjen vissza mielőbb a tiszta, nyílegyenes

⁶⁶ 1931 decemberében Peyer Károly állt ki a volt fajvédőpárti politikus mellett a parlamentben, a házelnök túlbuzgóságára hivatkozva. KN 1931. 3. köt. 92. (1931. dec. 1.) A *Népszava* betiltása miatt a Szabadság tiltakozott, amit a szociáldemokrata lap nem is felejtett el. *Népszava*, 60. évf. 77. sz. 1932. ápr. 19. 8. A munkáslap figyelemmel követte az NRP újságjának náciellenes cikkeket (vö. például *Népszava*, 62. évf. 174. sz. 1934. aug. 4. 4.) és az 1935-ös választási botrányt is. Vö. például: *Népszava*, 63. évf. 108. sz. 1935. máj. 14. 10.; 63. évf. 205. sz. 1935. szept. 10. 3.

⁶⁷ Vö. *Népszava*, 62. évf. 220. sz. 1934. szept. 30. 2. (*A Hofherr és Schrantz gyári kizárás és – a Nemzeti Radikális Párt*)

⁶⁸ *Népszava*, 62. évf. 245. sz. 1934. okt. 31. 7. Vö. MTI Bizalmas Értesítések, 1934. okt. 3. 719. sz.; MTI lapszemle. Olasz lapszemle. 1934. okt. 9. 19.

⁶⁹ Sebestény: *Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártja*, 63.

⁷⁰ *Népszava*, 63. évf. 98. sz. 1935. máj. 1. 45. Az MTI munkatársa sem látta a politikust másképp: „Zsilinszky Endre szélsőnacionalista oldalról közbeszól és rámutat, hogy a német birodalmi politika pénzeli a pángermán magyarországi agitációt.” MTI Magyar lapszemle, 1932. febr. 5. 2. A Beneš-párti *Lidové Noviny* publicistája „radikális nacionalistának” nevezte a magyar politikust két évvel később. Szemlézi: MTI lapszemle. Csehországi és felvidéki lapszemle. 1934. ápr. 21. 30.

⁷¹ vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Amit megtagadtam*. Magyarország, 42. évf. 73. sz. 1935. márc. 30. 5.

⁷² Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Szabó Lőrincnek. (1935. május 8.) Közli: Lengyel András: *Bajcsy-Zsilinszky Endre és a „Magyarország” kapcsolatához (1935–1936)*. Magyar Könyvszemle, 96. évf. (1980) 4. sz. 371.

⁷³ Jobb- és baloldal szerinte „az egész világon afféle kiegészítő szöveg, hevenyészett összefoglaló kifejezés”. Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Jobboldal, baloldal*. Szabadság, 4. évf. 1935. szept. 22. 1–2.

útra, amelyen másfél évtizeddel ezelőtt olyan szép reménységre jogosító körülmények között elindult”.⁷⁴ A megszólított már másnap reagált a *Magyarország* hasábjain. Beszédes című írása (*Üzenetem a „jobboldalnak”*) egyértelművé tette, hogy immáron nem tartja magát az úgynevezett jobboldal táborába tartozónak. Ám az újabb választási vereséget követően is megerősítette nézetét, miszerint „a magyar politikai feladatoknak [...] jobboldaliságra és baloldaliságra való kezdetleges és politikai múltunkhoz, kultúránkhoz méltatlanul szimplista leegyszerűsítése” német import, „lári-fári”. „Én az ő jobboldaliságukkal szemben sohasem baloldalt hirdettem, mert az ilyen üres és nehezen megfogható szavakban nem hiszek, ilyen silány politikai fogalmazás ellen egész valóm mindig tiltakozott”⁷⁵ – fogalmazott, egyébként csúsztatva.⁷⁶

Tény ellenben, hogy Bajcsy-Zsilinszky náciellenes és mély szociális érzékenységről tanúsuló felszólalásaira főként a „baloldali padsorok” felől érkeztek tetszésnyilvánítások a parlamentben.⁷⁷ Erre magyarázatul a liberális Pesti Napló 1935 elején született cikke szolgálhat, melyben a névtelen szerző a magát reformernek nevező Eckhardt Tibor és a nemzeti radikális vezér aktuális hírlapi csörtéje kapcsán ekképp elmélkedett: „Ami másutt komótos tempójú reform, nálunk radikalizmusnak hat és Zsilinszky Endre is, ha az angol alsóházban vagy a francia kamarában ülne, programjával nagyon szépen elférne a jobboldalon. Például azon az angol jobboldalon, amelynek élén – MacDonald van. Ha tehát Zsilinszky Endre a maga reformtörekvéseit radikalizmusnak mondja, nem fogalomzavarban szenved, hanem egyszerűen hozzáigazodik a mi kis glóbuszunk külön akusztikájához és külön optikájához.”⁷⁸ Bajcsy-Zsilinszky politikájának bizonytalan korabeli percepcióját a csendőrség nyomozó osztályparancsnokágának összesítő jelentései is érzékeltetik. Ebben az anyagban ugyanis hol a baloldali, hol pedig a jobboldali mozgalmak dossziéjába kerültek a Nemzeti Radikális Párttól gyűjtött információk.⁷⁹

De azért is vitatható Bajcsy-Zsilinszky „baloldali fordulata”, mivel a politikus továbbra is az olasz példát vélte járható útnak, mind kül-, mind belpolitikai szempontból – de nem fenntartások nélkül. A fasiszta érdekképviselési rendszert túl merevnek tartotta a honi adaptációhoz, mivel „a parlamentáris elv és a parlamentáris népképviselés a magyar faji és nemzeti egyéniségre szabott életforma”. Vagyis, aki az országgyűlésbe érdekképviselőket akar

⁷⁴ Budapesti Hírlap, 55. évf. 275. sz. 1935. dec. 3. 1. (Ki bukott meg Tarpán?)

⁷⁵ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Üzenetem a „jobboldalnak”*. Magyarország, 42. évf. 276. sz. 1935. dec. 4. 5.

⁷⁶ Még 1930 őszén is „bal-” és „jobboldali” alapon kategorizálta politikai ellenfeleit Kozma Miklóssal folytatott magánlevelezésében. Vö. Bartha Ákos: *Bal vagy jobb? Németh László minőségyszocializmusa és Bajcsy-Zsilinszky Endre nemzeti radikalizmusa*. Forrás, 49. évf. (2017) 2. sz. 45–46. A magyar revízió lehetőségét meglebegtető francia megnyilatkozásokat különösebb ideológiai szűrés nélkül üdvözlő politikus Franciaországban sem gondolta tartalmazni ezt a választóvonalat (a francia Népfront-kormány idején legalábbis). Vö. Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Franciaországban nem döntő dolog a jobb vagy baloldaliság*. Magyarország, 43. évf. 230. sz. 1936. okt. 8. 11.

⁷⁷ Vigh: *Bajcsy-Zsilinszky Endre*, 133.

⁷⁸ Pesti Napló, 86. évf. 4. sz. 1935. jan. 5. 11.

⁷⁹ Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár. VI. 698. Domokos József 168. ő. e. A magyar királyi csendőrség nyomozó osztályparancsnoksága összesítő jelentései. 1934–1937. (Kézrel írt másolatok.) Hasonlóan egyenetlen lehetett a kortárs baloldali recepció is. A „Lenin iskola magyar hallgatóinak” 1935. júliusi brigádüléseiről felvett jegyzőkönyvmásolat szerint a marxista fiatalok hosszasan vitákat folytattak a korabeli pártokról, és ennek során azt a dilemmát is igyekeztek feloldani, ami a demokratikus célokért harcoló NRP és a pártvezér nyílt fasiszmusszimpatiája közt feszült. Két álláspont rajzolódott ki aszerint, hogy ki a fasiszmust, ki pedig a demokráciát vélte célnak (a másikat pedig csak eszköznek) a nemzeti radikalizmusban. Uo.

küldeni, „azzal a nemzetnek szembe kell szállnia”. Külön érdek- és külön népképviselőre van szükség, méghozzá az utóbbi felsőbbségével – fejtegette Gömbös egyik beszéde kapcsán.⁸⁰ Sajátos nézetét első parlamenti beszédében így summázta: „Az embernek néha az az érzése, mintha valami torz mása készülne itt a fasiszmusnak, mintha a fasiszusból, amelyből az életnek nagy erői fakadtak, éppen csak azt akarná kivenni a kormány, amit mi, akik demokrata és parlamentáris állásponton állunk, semmiképpen nem tudunk osztani.”⁸¹ Álláspontja ellenére az olyan kitételei, mint a „fasiszta volnék, ha olasz volnék”,⁸² igen sok félreértésre adtak okot, és a megújult *Magyarországban* hozzá hasonlóan szerepet vállaló népi írókat is képes volt kompromittálni.⁸³ Pedig fent idézett cikkét is distinkcióval folytatta, miszerint „a fasiszmus gerince a hierarchia. A magyar politikai gondolat és államszervezés alapvető formája: az önkormányzat.” Ezért „a mi igazi hivatásunk [...] megvalósítani a magyar lélekre és egyéniségre szabott igazi demokráciát és parlamentarizmust”.⁸⁴ A fenti gondolatmenetből ugyanakkor az is következik, hogy a kormánypárt diktatórikus vonásainak kritikája továbbra sem a diktatúra abszolút érvényű elvetését, csupán a berendezkedés honi gyökértelenségének hangsúlyozását jelentette. Ráadásul Bajcsy-Zsilinszky a „silány” magyar próbálkozások kritikájakor nem cizellált különösebben az általa elismerően emlegetett külföldi példákat illetően, vagyis közös nevezőre hozott különböző karakterű „vezéreket”. Mint 1936-ban kiemelte, „méltatlanul hurcoljuk meg a Gömbös-rendszer ilyen elnevezésével körünk nagy diktátorait: Kemált, Mussolinit, Pilsudskit”.⁸⁵

Nagyon fontos, mégis alig érintett kérdés, hogyan próbálta Bajcsy-Zsilinszky összeegyeztetni lelkes fasiszmuszimpátiáját megingathatatlan náciellenességével. Ez a sajátos alapállás már a kortársaknak is szemet szúrt, mivel sokan keresték a náciizmus gyökereit az olasz fasiszmusban. Bajcsy-Zsilinszky így vélekedett minderről: „Elismerem, hogy a hitlerizmus is az általános nacionalista mozgalmaknak egyike. Elismerem, hogy abban egyezik a fasiszussal, hogy szemben a marxizmussal és az osztálygondolattal, az egyetemes nacionalista állam és társadalom megalkotására tör. Ettől a nagyon kicsiny általános egyezéstől eltekintve, azonban mindenben más a hitlerizmus, mint a fasiszmus.” Szerinte Mussolini lángelméjéhez nem mérhető Hitler, akinek honi népszerűsége és a „barbár eszközökkel” dolgozó, magyar alkotmányos gondolkodással össze nem egyeztethető náci mozgalom honi adaptálása sokkal inkább a németesnek mondott kultúrpolitikánknak köszönhető. Bajcsy-Zsilinszky 1933 végén még nem hazaárulónak, csupán utat tévesztetteknek tartotta a náci-szimpatizánsokat, akik „eszközei egy idegen gondolatnak és akaratsnak”. Szerinte erre a fajta radikalizmusra semmi szükség, mivel „a magyar alkotmányba még egy nagyszabású nemzeti forradalom is belefér”. A mélyreható reformok szükségességét hangoztató politikus szerint ezért „nekünk nincs szükségünk arra, hogy idegenből importáljunk bármely politikai akcióhoz bármilyen politikai gondolatot”.⁸⁶ 1934-ben pedig már úgy vélekedett (továbbra sem szűnve méltatni Mussolinit), hogy „ha mi egy idegen ország alkotmányos berendezkedését példaképnek, vagy mondjuk, mintaképnek tekintjük, akkor az nem lehet az én megítélésem szerint semmi más

⁸⁰ vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Érdekképviselő és alkotmány*. Szabadság, 1. évf. 1932. dec. 11. 1–2.

⁸¹ KN 1931. 1. köt. 272. (1931. aug. 1.)

⁸² vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *A pécsi fasiszta ankét*. Magyarország, 41. évf. 94. sz. 1934. ápr. 27. 3.

⁸³ Horányi Károly: *Szabó Lőrinc mint a Magyarország segédszerkesztője és az Új Szellemi Front: (első közlemény)*. Irodalomtörténeti Közlemények, 113. évf. (2009) 3. sz. 293.

⁸⁴ vitéz Bajcsy-Zsilinszky: *A pécsi fasiszta ankét*, id. mű.

⁸⁵ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Zsoldos világ Magyarországon*. Szabadság, 5. évf. 1936. jan. 5. 1.

⁸⁶ KN 1931 19. kötet. 194–197. (1933. dec. 18.)

országé, csak Angliáé”.⁸⁷ A magyar „ősi alkotmány” ugyanis leginkább az általa egyre élel-
kebben figyelt szigetország hagyományaival állítható párhuzamba, vélekedett.⁸⁸ Bajcsy-Zsi-
linszky ekkor már a „Stresa-i Front” hatalmainak együttműködésében bízott,⁸⁹ és a harmin-
cas évek második felétől az angol fegyverkezéstől várta „a világ sorsának” eldöntését.⁹⁰

Külpolitika

A harmincas évek első felében, 1936 közepéig a magyar diplomácia valóságos „tojástáncot”
járt Berlin és Róma között, nehogy az ország elveszítse a komoly érdekelletékekkel terhelt
két regionális nagyhatalom valamelyikének jóindulatát.⁹¹ Bajcsy-Zsilinszky ezzel pontosan
ellentétes külpolitikát hirdetett: hithű olaszbarátságot és következetes németellenességet.
Magyar birodalmi tudatban⁹² gyökerező geopolitikai alaptétele szerint „Budapest nem is
egy, hanem három nagy természetes európai életkörnek közepén fekszik: a Kárpátok me-
dencéjének, a Dunavölgyének és végül egész Európának”, s csupán „pillanatnyi helyzetünk”
„kedvezőtlen”, illetve az elmaradó reformok hátráltatják a kibontakozást.⁹³ Történelmi érve-
lésű külpolitikájának alaptézise szerint a megszemélyesített magyarság – 1848-hoz hason-
lóan – ismét két „autokrácia”, Németország és Oroszország (Szovjetunió) között küzd az ön-
állóságért, hiszen ez „az ő egyik dunai hivatása és az önálló magyar államnak is ősi és örökre
igaz értelme”.⁹⁴ Ebből fakadóan „a magyar politikának egyszerre és egyenlő erővel kell küz-
denie a pángermán és pánszláv törekvések és erők ellen”.⁹⁵ 1936-os látletele szerint az orosz
imperializmus⁹⁶ „már ki is építette előretolt állásait Csehországban és a Felvidéken, a másik,
a német, megvetette a lábát az ausztriai nemzeti szocialista mozgalomba és azonkívül Ma-
gyarországot és Jugoszláviát is szeretné megszerezni dunai terveihez politikai bázisul”.⁹⁷
Afelől sem hagy kétséget Bajcsy-Zsilinszky, hogy ebben a történelmileg folyamatosnak érzett
ostromállapotban melyik „veszedelem” a legsúlyosabb. „A német veszedelem [...] csak kisebb
részben belső magyar állam- és társadalomszerkezeti kérdés, nagyobb részben egy roppant

⁸⁷ KN 1931 23. 344. (1934. máj. 29.)

⁸⁸ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Egy kis alkotmányvédelem angol példázattal*. Magyarország, 42. évf. 198. sz. 1935. szept. 1. 3.; Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Az igazi nemzeti egység*. Magyarország, 42. évf. 252. sz. 1935. nov. 6. 5.

⁸⁹ Anglia, Franciaország és Olaszország főképp Németország ellen irányuló együttműködése. Az 1935. áprilisi konferencia deklarációinak szövegét fakszimilében közli: http://historyonline.chadwyck.co.uk/getImage?productsuffix=_studyunits&action=printview&in=gif&out=pdf&src=/pap/pap00209/conv/pap00209.pdf&IE=.pdf (letöltés: 2016. január 11.)

⁹⁰ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Fegyverbe! Biztosítja-e Európa békéjét az angol fegyverkezés?* Magyarország, 43. évf. 47. sz. 1936. febr. 26. 13.

⁹¹ Kánya Kálmán idézi: Pritz Pál: *Hory András varsói éve*. Századok, 150. évf. (2016) 1. sz. 191.

⁹² Vö. „A magyar birodalmi gondolatot nem temette, nem is temethette el Trianon.” vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Szent István napja*. Álláspont, 2. évf. (1933) 8–9. sz. 286.

⁹³ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Budapest az Európa-főútvonal középpontjában*. Magyarország, 42. évf. 204. sz. 1935. szept. 5. 8.

⁹⁴ KN 1931 17. köt. 276. (1933. jún. 13.)

⁹⁵ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Fekete felhők a Dunavölgye fölött*. Magyarország, 42. évf. 127. sz. 1935. jún. 5. 5.

⁹⁶ Ehhez lásd továbbá – Szabó Lőrinc által – megcsonkított cikkét: Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Orosz előretörés*. Magyarország, 42. évf. 105. sz. 1935. máj. 9. 5.; Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Európa védekezése a bolsevista világveszedelem ellen*. Magyarország, 43. évf. 215. sz. 1936. szept. 20. 5.

⁹⁷ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Két tenger készül összecsapni felettünk*. Magyarország, 43. évf. 138. sz. 1936. jún. 18. 5.

európai probléma, amelynek megoldása jórészt kívül esik a mi hatalmunkon, és éppen ezért nagyobb veszedelem e pillanatban a zsidókérdésnél⁹⁸ és az új köntösben jelentkező „pán-szlávizmusról” is (ez utóbbit a pángermán veszély következményének gondolta).

Bajcsy-Zsilinszky Magyarország másik hivatása gyanánt hangsúlyozta, hogy „a demokraciának, az önkormányzatnak, a parlamentarizmusnak ősi gyökerei vannak a magyarságban. Mi csak visszakanyarodunk a régi árpádi időkhöz, amikor a régi rendi világban mi voltunk egyedül azok a kontinensen, akik szembeszállva a nyugati oligarchikus államszervezettel, a feudalizmussal, egy nemesi demokráciát tudtunk megvalósítani” – formulázta a historikus nézeteit.⁹⁹ Éppen ezért „az etnográfiai alapon való területi revízió egymagában nem megoldás a dunai kérdésnek”,¹⁰⁰ vallotta, noha a zengzetes revíziós propagandát is károsnak tartotta, mivel féltette a határon kívül rekedt magyarságot annak következményeitől (egyébként okkal).¹⁰¹ Bajcsy-Zsilinszky a (távlatos) revíziós politika és a (nemzetközi szerződések betartására szorítókozó) kisebbségi politika határozott különválasztását hirdette,¹⁰² valamint a „dunavölgyi” népek békés egymás mellett élését propagálta – egy megreformált Szent-István-i birodalom keretein belül. E cél érdekében kifejezetten békülékeny húrokat is képes volt pengetni, ám közel sem mindig és nem mindenkivel. Az antirevizionista román politika idején¹⁰³ már „hiedelemnek” minősítette, hogy „az erdélyi magyarság feje fölött főleg a csonka hazai revíziós mozgalom és politika miatt nehezült meg az idők járása”, és „elvadult faji túlzásról”, „barbár nacionalizmusról”, valamint az azt népszerűsítő „mesterségesen és hajszoltan kitermelt, jórészt félművelt új román intelligenciáról” írt.¹⁰⁴ Amikor kereste, elsősorban két erdélyi publicista, „Spectator” (Krenner Miklós) és Ligeti Ernő működésére építve kereste a közös érdekeket a románsággal.¹⁰⁵ A horvátok – különösen Vladimir Maček

⁹⁸ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Kibontakozás*, id. mű. Egyik – anyagi és idegi – mélypontján ekképp fogalmazott magánlevelében: „Zsidók és svábok markában [vagyunk – B. Á.] idehaza, németek, románok, csehek, szerbek torkában.” Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Kodolányi Jánosnak. 1934. okt. 25. Közli: Vigh Károly: *Bajcsy-Zsilinszky Endre levelei Kodolányi Jánoshoz*. Tiszatáj, 40. évf. (1986) 6. sz. 48.

⁹⁹ KN 1931 17. köt. 276. (1933. jún. 13.) „A katolikus világnak” is szembe kellene szállnia „azzal a neowotanizmussal, amely ma Németországból árad, és azzal a másik keresztényellenes eszmekörrel, amely keletről Oroszországból árad”, hirdette az evangélikus politikus. KN 1931 22. köt. 343. (1934. máj. 29.)

¹⁰⁰ vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Új feladatok előtt a magyar nemzet*. Szabadság, 2. évf. 1933. dec. 31. 1–2.

¹⁰¹ vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *A fekete dátum*. Magyarország, 41. évf. 125. sz. 1934. jún. 6. 3.; vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Új revíziós politikát*. Magyarország, 41. évf. 193. sz. 1934. aug. 30. 3. A revíziós propaganda mérséklésére vonatkozó nézeteinek pozitív román fogadtatását lelkesen szemlélte az MTI. Vö. MTI lapszemle. Román és erdélyi lapszemle. 1933. dec. 15. 23. A revizionizmushoz: Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Pozsony, 2009.

¹⁰² Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Segítség az üldözött magyar kisebbségeknek!* Magyarország, 43. évf. 147. sz. 1936. jún. 28. 5.

¹⁰³ 1934 és 1938 közt a román kormányok – válaszul a magyar revíziós törekvésekre – „mintegy túszként kezelték a magyarságot”. Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéből*. Jyväskylä–Pécs, 2013. 258.

¹⁰⁴ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Magyarüldözés Erdélyben és a román végzet*. Magyarország, 43. évf. 187. sz. 1936. aug. 15. 11. Vö. Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Ne bántsuk Erdélyt!* Szabadság, 5. évf. 1936. jan. 19. 2.

¹⁰⁵ vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Beborult égen tenyérszéli kék folt*. Magyarország, 41. évf. 293. sz. 1934. dec. 29. 3.; Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Hang Erdélyből*. Magyarország, 42. évf. 135. sz. 1935. jún. 15. 3.; Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Amiről az írók vitatkoznak*. Magyarország, 43. évf. 3. sz. 1936. jan. 4.

parasztpárti politikus – iránti szimpátiája egyrészt történelmi alapokon nyugodott,¹⁰⁶ másrészt Jugoszlávia potenciális szétrobbantóit tisztelte bennük.¹⁰⁷ Mint saját lapjában ki is fejtette, nem Jugoszlávia „konszolidálása” az érdekünk, „hanem a nagyszerb imperializmus megtörése és a katolikus horvát nemzet felszabadítása”.¹⁰⁸ Alighanem hasonló okokból nyilatkozott a parlamentben elismerően a „tót” „Tuka Béláról” Csehszlovákia és a „cseh uralom” vonatkozásában,¹⁰⁹ hiszen családi levelezése egészen más értékítéletéről tanúskodik, legalábbis a békési „tótokat” illetően.¹¹⁰ Hasonlóan jó véleménnyel volt *Milan Hodža* Nagy Magyarország politikai kultúrájában gyökerező – tehát „kétségtelenül kiválóan képzett és finom elmeű” – csehszlovák miniszterelnökről, illetve a szlovák származású politikus magyarbarát megnyilvánulásairól, ám a közeledésnek valamiféle árát kívánta volna megszabni kissé leereszkedő hangvételű 1936-os cikkében.¹¹¹ Egy hónappal később már nevéen vezette a kiindulóponzt, az etnográfiai alapú revíziót: „Minimális magyar program: adják vissza a magyar területeket!”¹¹²

Sokak számára meglepő együttműködését a legitimistákkal a németellenes közös front magyarázza, minthogy „egy öncélú Duna-völgyének megalkotása felé való törekvésben igenis nagy közelséget érzek az ő gondolkozásukkal a nélkül, hogy annak legitimista kihangsúlyozását elfogadnám” – hangoztatta a képviselőházban.¹¹³ Bajcsy-Zsilinszky egyik 1934-es cikkében – barátjával, Pethő Sándorral vitázva – már úgy vélte, a „dunai konföderáció” olyan „tág keret”, ami adott esetben összeegyeztethető a magyar állameszmével.¹¹⁴ A következő év végén Griger Miklósnak is kifejtette, hogy a legitimizmus „nagy érték, hatalmas ütőkártya s esetleg döntő tényező lehet a jövőben egy nagyobb szabású magyar politika kibontására, az ősi magyar állameszme megmentésére”.¹¹⁵ Közös érdek volt természetesen az *Anschluss* ellenzése, amit egészen sajátos érvekkel is alátámasztott. Mint a parlamentben

3.; Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Az elnémított „húsvéti harangszó”. Az erdélyi magyar sors Spectator tragikumának tükrében.* Magyarország, 43. évf. 135. sz. 1936. jún. 14. 5.

¹⁰⁶ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Ki zavarta és zavarja a magyar–horvát barátságot?* Magyarország, 43. évf. 288. sz. 1936. dec. 17. 7.

¹⁰⁷ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Üdvözet Zágrábnak.* Magyarország, 42. évf. 143. sz. 1935. jún. 26. 3.

¹⁰⁸ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Az a bizonyos „legmelegebb németbarátság”. Nyílt levél Wolff Károlyhoz.* Szabadság, 4. évf. 1935. márc. 3. 1–2. Vö. Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Üzenet a Dráván-Szaván túlra.* Szabadság, 5. évf. 1936. dec. 6.

¹⁰⁹ KN 1931. 15. köt. 505. (1933. máj. 17.)

¹¹⁰ Mint hűgának fejtegette egy ízben, igyekező kimenteni magát egy békéscsabai násznap alatt: „...minél kevesebb tótot akarok látni, teljesen megelégszem az öreg Szeberényivel. A vén pánszláv legalább addig nem törí a fejét valami betyárságon.” Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban: OSZKK) 28. fond. 217. Bajcsy-Zsilinszky Endre levelei Zsilinszky Erzsébethez, 1914–1941. (1931. márc. 10.)

¹¹¹ Vagyis a közeledéshez az kellene, hogy „kitűnő dunavölgyi sorstársaink, a csehszlovákok, szépen leszálljanak a magas paripákról, amelyek úgysem nekik valók. Lám mi már leszállottunk, holott mi vagyunk a lovasok s nem ők...” Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Miről beszél és miről hallgat Hodzsa Milán?* Magyarország, 43. évf. 227. sz. 1936. okt. 4. 5. Vö. Bajcsy-Zsilinszky Endre: *A cseh „békeórség”.* Szabadság, 5. évf. 1936. okt. 25. 1–2.

¹¹² Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Csehszlovákia szakutcában.* Magyarország, 43. évf. 258. sz. 1936. nov. 11. 5.

¹¹³ KN 1931. 1. köt. 276–277. (1931. aug. 1.)

¹¹⁴ vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Magyar–osztrák szövetség és dunavölgyi együttműködés.* Szabadság, 3. évf. 1934. aug. 20. 3.

¹¹⁵ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Griger Miklóshoz.* Szabadság, 4. évf. 1935. dec. 8. 5.

egy ízben fejtegette, „a német kultúrát ma az a délnémetiség és elsősorban az az Ausztria képviseli, amely nem hajlandó az új északi barbárságba belemenni”.¹¹⁶ A nemzeti radikális politikus Ausztria melletti karakán kiállása¹¹⁷ felkeltette a budapesti osztrák követ érdeklődését, aki ugyanakkor hozzátette, hogy pártja egyedüli képviselőjeként a parlamentben „nem nagyon veszik komolyan” a külpolitikailag igen aktív Bajcsy-Zsilinszkyt,¹¹⁸ aki olyannyira kardinalis kérdésnek vélte Ausztriát függetlenségét, hogy Schuschnigg kancellár 1936-os látogatása alkalmából már egyenesen „osztrák–magyar testvériségről” értekezett.¹¹⁹

Bajcsy-Zsilinszky Hitler hatalomra jutása után saját nacionalizmusát exponálta a nemzetiszocializmus ellenében, kiemelve az országban folyó – lapjaiban folyamatosan napirenden tartott – „pángermán izgatást”.¹²⁰ 1933 júniusában egyrészt ismét hangoztatta, hogy „el kell választanunk egészen s mindenkorra a német revíziót a magyar hangozítótól”, másrészt Mussolini iránt lelkesedve úgy vélte, „a magyar nemzet nagy barátja, az európai politikának egyik legkiválóbb, vagy talán legkiválóbb vezérférfia” a négyes paktum aláírásával „megmentette tíz esztendőre a békét, megmentette tíz esztendőre Európát”.¹²¹ 1935-ös szavaival: „vérbeli, istenadta nagyember öröködik” a Brenner-hágón, Mussolininak tehát kulcsszerepet szánt az *Anschluss* megakadályozásában.¹²² A magyar diplomácia olasz-orientációját olyannyira döntőnek gondolta, hogy még a nem túl dicsőséges abesszin háborút is ebből a látószögből értékelte *Magyar érdek – Kelet-Afrikában* című cikkében.¹²³

A németellenesség és az olaszbarátság mellett a harmadik külpolitikai támpont a francia orientáció. Ennek gyökerei egészen 1928-ig nyúlnak vissza, amikor is az *Előőr*sben közölt cikkeken túl már a diplomáciai kapcsolatfelvétel első lépése is megtörtént.¹²⁴ Az NRP-ben a

¹¹⁶ KN 1931 17. köt. 377. (1933. jún. 21.)

¹¹⁷ Vö. továbbá: vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Ketten győztek: Dollfuss és Mussolini*. Magyarország, 41. évf. 170. sz. 1934. júl. 29. 3.; vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Mohamed koporsója*. Magyarország, 41. évf. 284. sz. 1934. dec. 16. 3.; vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Magyarország és az új osztrák kancellár*. Magyarország, 41. évf. 174. sz. 1934. aug. 3. 7.; vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Szeretettel köszöntjük az új osztrák kancellárt*. Magyarország, 41. évf. 180. sz. 1934. aug. 10. 3.; Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Dollfuss Ausztriája*. Magyarország, 42. évf. 117. sz. 1935. aug. 6. 3. Bajcsy-Zsilinszky Hitler hatalomra jutása után a *Neues Wiener Tagblatt*ban is publikált a témában. Szemlézi: MTI osztrák lapszemle. 1933. ápr. 25. 22.

¹¹⁸ Tilkovszky Loránt: *Ausztria és Magyarország a vészterhes Európában. A budapesti osztrák követség megfigyelései és helyzetjelentései 1933–1938. évi politikai jelentéseiben [sic!]*. Budapest, 2000. 65. (Leopold Henne 1933. dec. 20-i jelentése)

¹¹⁹ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Osztrák-magyar testvériség*. Magyarország, 1936. márc. 14. 13. Vö. Bajcsy-Zsilinszky Endre: *A döntő kérdés: Ausztria függetlensége. Mozduljunk el a külpolitikai holtpontról*. Magyarország, 1936. jún. 7. 5.; Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Mégis győzött Dollfuss...* Magyarország, 43. évf. 161. sz. 1936. júl. 16. 5.

¹²⁰ KN 1931 14. köt. 128. (1933. márc. 16.)

¹²¹ KN 1931 17. köt. 188. (1933. jún. 9.) Bajcsy-Zsilinszky külpolitikai alaptételét (Budapest revizionizmusának elválasztását Berlin revansizmusától) igyekezett külföldi diplomáciai jelzésekkel alátámasztani. Vö. vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Barátságos olasz figyelmeztetés*. Magyarország, 41. évf. 132. sz. 1934. jún. 14. 7.; vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Az orosz lán hangja*. Magyarország, 41. évf. 143. sz. 1934. jún. 27. 3.

¹²² Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Szemünk a Ducén*. Szabadság, 4. évf. 1935. szept. 1. 1–2.

¹²³ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Magyar érdek – Kelet-Afrikában*. Magyarország, 42. évf. 193. sz. 1935. aug. 27. 15. Hasonlóan praktikus okokból – az oroszok lekötése miatt – értékelte pozitívan a „japán hatalmi mohóságot” Ázsiában. Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Titulescu retirál...* Magyarország, 43. évf. 32. sz. 1936. febr. 8. 5.

¹²⁴ Erre utal legalábbis Bajcsy-Zsilinszky francia nyelvű, ismeretlen szenátornak címzett kísérőlevele és a mellékelt, németveszélyt tárgyaló cikkek (szintén francia fordításban). Magyar Nemzeti Levéltár

francia orientáció már meghatározó fontosságúvá vált, és konkrét formában a Tardieu-terv lelkes támogatásában öltött testet 1932 tavaszán.¹²⁵ Az agrárválság sújtotta, komoly belső konfliktusokkal is küzdő öt „dunai állam” (Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia) és Lengyelország kölcsönös vámkedvezményére irányuló elképzelés azonban hamar teljes érdektelenségbe fulladt.¹²⁶ Bajcsy-Zsilinszky elsősorban ’az ellenségem (Németország) ellensége (Franciaország) a barátom’ ősi tétele alapján próbálta építeni a francia vonalat, ehhez pedig – mint látni fogjuk – nem is feltétlenül a Tardieu képviselte republikánus centrum nyújthatta a legígéretesebb alternatívát. A magyar politikus nagyszámú franciabarát cikke alapján megállapíthatjuk: a fenti pragmatizmuson kívül nem sok egyéb – kidolgozott – elméleti támasza volt frankofil politikájának, s akár egy íráson belül is találhatóunk hitvallást a „minden ködösségtől”, „bizonytalan vonalaktól” mentes francia racionalizmus mellett, majd néhány sorral lejjebb lángoló vallomást „a magyar politikai géniusz” „buta számokkal” nem mérhető nagyszerűségéről.¹²⁷ Bajcsy-Zsilinszky sajátos nativista felfogásában a francia szellem fő „alkotó tényezője” „az ősi gall elem” volt,¹²⁸ mely párhuzamba vonható a magyarság ősi (hasznóképp civilizatórikusnak tételezett) turáni princípiumával. 1933 őszén Pierre-Étienne Flandin francia konzervatív politikus – későbbi miniszterelnök – írását méltatta hosszasan lapjában,¹²⁹ 1934-ben pedig több képviselőcsoport is meglátogatta az NRP párhelyiségét. Januárban az Action Française berkeiből induló, erősen antiszemita – és protestánsellenes – Xavier Vallat¹³⁰ vizitált a lutheránus politikusnál. Vallat ebben az időben az olasz szövetségben és az Osztrák–Magyar Monarchia feltámasztásában látta a német expanziós veszélyek ellenszerét (terveiről még Habsburg Ottóval is tárgyalt).¹³¹ A francia csoport egyhetes magyarországi látogatása eseményszámba ment, amit jelez, hogy a Magyar Külügyi Társaság és a Magyar Revíziós Liga ebéden látta vendégül a francia politikust, akít

Országos Levéltára K 67 (Külügyminisztérium, Politikai Hírszolgálati Osztály) 13. csomó, 3. tétel (Tanulmánygyűjtemény) 164. sz. tanulmány. Bajcsy-Zsilinszky a régi fajvédő társ, a *Szózatban* vitriolos antiszemitizmussal elhíresült Kádár Lehel németellenes cikkét is mellékelte. Kádár nézeteinek vizsgálata, Bajcsy-Zsilinszkyre gyakorolt hatásának feltárása még várat magára. Vö. Féja Géza: *Szabadsapat*. Budapest, 1965. 362–364.

¹²⁵ vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Forr a Dunavölgy kérdése. Cseh beismerés*. Szabadság, 1. évf. 1932. márc. 27. 1–2.; vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *A két főtéma*. Szabadság, 1. évf. 1932. ápr. 3. 1–2. A tervet annak dugába dőlése után is példaként emlegette a parlamentben, a Gömbös-kormányt üdvözlő pártdeklarációjában. KN 1931. 11. köt. 108. (1932. okt. 12.)

¹²⁶ Kakasy Judit: *A Tardieu-terv a Duna menti államok megsegítésére*. Kisebbségkutatás, 8. évf. (1999) 1. sz. 149–150.

¹²⁷ vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Jobb francia–magyar megértés felé*. Ujság, 10. évf. 22. sz. 1934. jan. 28. 1–2. Vö. vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *A számimádat aranyborja*. Magyarország, 41. évf. 163. sz. 1934. júl. 21. 3.

¹²⁸ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *A magyar faji, népi, nemzeti közösség belső válsága*. Szabadság, 5. évf. 1936. jún. 21. 1–2.

¹²⁹ vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Franciák és magyarok*. Szabadság, 2. évf. 1933. okt. 29. 1–3.

¹³⁰ Vallat-t maga Bajcsy-Zsilinszky is „szélső jobboldalinak” minősítette, így nem csoda, hogy ez a kapcsolat feledésbe merült a memoáriróladalomban – és ennek nyomán a szakirodalomban is. Vö. Bajcsy-Zsilinszky Endre: *„Leteszem vitézi rangomat”*. Bajcsy-Zsilinszky Endre levele vitéz Igmandy Hegyessy Géza testőrezredeshez, a Vitézi Rend ügyvezető törzskapitányához. Szabadság, 4. évf. 1935. ápr. 7. 1–2.

¹³¹ Fejérdy Gergely: *Egy elfelejtett kapcsolatot: Robert Schuman és Magyarország*. Valóság, 47. évf. (2004) 9. sz. 62.

„Berzeviczy Albert meleg szavakkal üdvözölt”.¹³² Vallat mellett Ernest Pezet-vel – „Dunavölgye és a magyarság kérdésének ritka világos eszű ismerőjével”¹³³ – is alkalma volt „nyílt eszmecserét folytatni” a magyar politikusnak,¹³⁴ sőt az NRP-nél tett látogatás alkalmával felmerült „egy Magyar–Francia Baráti Társaság terve is. Zsilinszky az ügy támogatására Lázár Miklóst, Nagy Vincét, Auer Pált és Vámbéry Rusztemet is megnyerte”, ám az elképzelésből egyelőre semmi nem lett.¹³⁵

A vizit májusban megismétlődött. A korabeli sajtóbeszámolók szerint ennek a francia képviselőcsoportnak Vallat mellett Robert Schuman metzi képviselő volt a központi figurája. A kisebbségi kérdések iránt fogékony, a versailles-i békeszerződések iránt kritikus Schuman – aki nem először járt Magyarországon – népes csoporttal érkezett Budapestre. Jóllehet a látogatás nem minősült hivatalos eseménynek, a mintegy harmincöt fős, szinte kizárólag volt frontharcos képviselők alkotta delegáció kitüntetett figyelemben részesült. Parlamenti köszöntők és – szintén az országházban tartott – díszebéd színesítette programjukba kormányzói audiencia és miniszterelnöki vizit is belefért.¹³⁶ A látogatók tárgyalásokat folytattak a magyar kormány tagjaival, tiszteletüket tették a NEP-nél¹³⁷ és a Keresztény Gazdasági Pártnál is.¹³⁸ Vallat a kormánypárt ebédjén kiemelte, hogy „nagyon hasznosnak bizonyult a magyar vidéken tett utazásuk is, mert közelebről megismerhették a magyar nép sok kiváló tulajdonságát”. A keresztény párti rendezvényen Schuman ehhez hozzátette, hogy „nemcsak az itt látottak szépségének emlékével, hanem annak a kötelességnek a tudatában is térnek haza, hogy honfitársaikat fölvilágosítsák a Dunamedence helyzetének tarthatatlanságáról és arról, hogy ez a helyzet sürgős rendezésre szorul”.¹³⁹ Schuman – a pángermánizmust élesen elítélő lotaringiai képviselő, az 1945 utáni európai integrációs folyamatok egyik kulcsfigurája – néhány társával (Viellard és August Durand szenátorok, Nadaillac gróf, Jean Niel, Joseph Laniel, Felix Aulois képviselők, Lionel Cabany és René Dupuis újságírók¹⁴⁰) nagy sikert aratott az NRP-ben, noha jelzésértékű, hogy a francia orientációjú párt berkeiben nem akadt franciául folyékonyan beszélő politikus.¹⁴¹ (Bajcsy-Zsilinszky olvasott és értett franciául, de nem volt tárgyalóképes.)

¹³² Pesti Napló, 85. évf. 15. sz. 1934. jan. 20. 9. („»A német veszedelem egyaránt fenyegeti Magyarországot és Franciaországot« – mondotta Xavier Vallat a Nemzeti Radikális Pártban.”) A francia politikus Honti Ferencnek köszönte meg útjának megszervezését.

¹³³ vitéz Bajcsy-Zsilinszky: *Barátságos olasz figyelmeztetés*, id. mű. Pezet könyvének Bajcsy-Zsilinszkyre és az NRP-re vonatkozó – elismerő – passzusaihoz: Szabadság, 1933. dec. 3. 10. Mint a magyar politikus 1936-ban fogalmazott, „Pezet képviselő, mint a külügyi bizottság közép- és kelet-európai albizottságának előadója, beható tanulmányokat folytatott a Dunavölgyében és a Balkánon, ez utazásai nyomán alakult ki benne tisztultabb, tárgyilagosabb közép-európai szemlélete.” Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Germán és szláv célok a Duna völgyében*. Magyarország, 43. évf. 149. sz. 1936. júl. 2. 5.

¹³⁴ vitéz Bajcsy-Zsilinszky: *Jobb francia–magyar megértés felé*, id. mű.

¹³⁵ Sebestény: *Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártja*, 134–135.

¹³⁶ Fejérdy: *Egy elfelejtett kapcsolat*, 62.

¹³⁷ Lázár Andor, Imrédy Béla és Sztanyavszky Sándor is részt vett az eseményen. Ujság, 10. évf. 116. sz. 1934. máj. 25. 8.

¹³⁸ Pesti Hírlap, 56. évf. 115. sz. 1934. máj. 25. 5. Az út francia sajtóreflexióját kivonatolja: Pesti Hírlap, 56. évf. 160. sz. 1934. júl. 18. 2.

¹³⁹ Mindkét idézet innen: Népszava, 62. évf. 115. sz. 1934. máj. 25. 2.

¹⁴⁰ Vigh: *Bajcsy-Zsilinszky Endre*, 144.

¹⁴¹ Szabadság, 3. évf. 1934. máj. 27. 1–2. Talpassy Tibor: *Betöltötte hivatását*. Budapest, 1975. 72–77. Vigh biográfiájában nem említi a franciák más pártoknál tett látogatását, és csupán Schumant nevesíti, az NRP-nél többször megforduló, ám később a Vichy-kormány zsidóügyi kormánybiztosaként

Az utókor arról is tudni vél, hogy a küldöttség – a nehézségek dacára – fontolóra vette Bajcsy-Zsilinszkyék anyagi támogatását, ami azonban annyira felbőszítette az önállóságát minden irányból féltő politikust – Talpassy Tibor szerint –, hogy rögvest menesztette a háta mögött önállósuló gazdasági szakemberét, Fazekas Sámuel.¹⁴² Bajcsy-Zsilinszky reakciója ezúttal nem volt légből kapott. 1934 októberében egy magánlevélben panaszkodott, hogy immáron nemcsak „zsidóbérencként” tartják számon (Az Est-konzernhez fűződő munkakapcsolata miatt), de „elég általános” nézet az is, hogy „lapomat a franciák tömik pénzzel” – panaszkodott Pethő Sándornak. A marseille-i merénylet utáni feszült helyzetre jellemző, hogy immáron a *Magyarság* is visszautasította franciabarát cikkeit, mire Bajcsy-Zsilinszky bejelentette barátjának, hogy megszakította „mindennemű – szellemi és kiadói hivatali – kapcsolatait” a lappal.¹⁴³ Döntése azonban nem bizonyult véglegesnek.¹⁴⁴

Ekképp anyagi támogatás helyett mindössze szerény diplomáciai gesztusokban részesült az NRP és vezére. Így például „André Nicolas, a Frontières és a Revue des Reux Mondes című előkelő francia folyóiratok munkatársa” az előbbi lap hasábjain „kilenc sűrűn tele nyomtatott oldalon” keresztül számolt be magyarországi tapasztalatairól, megemlítve „a francia–magyar közeledés régi veteránjával”, Bajcsy-Zsilinszkyvel történő találkozását is.¹⁴⁵ Sőt, Vallat még Louis Barthou külügyminiszternek is referált magyarországi tapasztalatairól, amint azt éppen Bajcsy-Zsilinszkynek írt leveléből tudjuk.¹⁴⁶ Hasonlóképpen elismerő volt a *Le Temps*¹⁴⁷ reakciója Bajcsy-Zsilinszky Pester Lloydban¹⁴⁸ megjelent cikkére, amit úgy ér-

ténykedő Vallat-t nem. Vigh: *Bajcsy-Zsilinszky Endre*, 144–145. A külpolitikai gondolkodóval foglalkozó első kötetében pedig semelyiküket nem említi, ellenben kiemelten olvashatunk a politikus francia baloldali lapokra (*République, Populaire*) vonatkozó reflexióiról. Vigh Károly: *Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása*. Budapest, 1979. 16–79. 44–45. Ugyanezt mondhatjuk el az alábbi közlésről: Vigh Károly: *Adalékok Bajcsy-Zsilinszky Endre francia orientációs külpolitikai koncepciójához*. Századok, 105. évf. (1971) 3–4. sz. 736–752. Hasonló a helyzet a 2002-es külpolitikai monográfiával, azzal a különbséggel, hogy itt már Schuman 1945 utáni ténykedéseiről is olvashatunk méltató sorokat. Vö. Vigh Károly: *Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikája*. Budapest, 2002. 79–80. Bajcsy-Zsilinszky egyébként igen jó véleménnyel volt a népi származékként méltatott Piere Laval külügyminiszterrel (későbbi miniszterelnökről) is. Vö. Bajcsy-Zsilinszky Endre: „*Repül a nehéz kő...*” Szabadság, 4. évf. 1935. okt. 6. 1–2.; Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Laval politikája és a magyar érdek*. Magyarország, 43. évf. 1. sz. 1936. jan. 1. 9.

¹⁴² Talpassy: *Betöltötte hivatását*, 72–73.

¹⁴³ Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Pethő Sándornak. 1934. okt. 21. OSZKK 28. fond 105.

¹⁴⁴ Vö. Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Fájdalmas párhuzam*. Magyarság, 16. évf. 240. sz. 1935. okt. 20. 2–3. (A külpolitikai tanulmány finoman elhatárolódó szerkesztői megjegyzéssel jelent meg.) Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Az olasz kérdőjel*. Magyarság, 17. évf. 66. sz. 1936. márc. 19. 1.; Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Rothermere lord tanácsai és az európai helyzet*. Magyarság, 17. évf. 96. sz. 1936. ápr. 26. 2–3. (Az angol sajtómágnást – érdemeit elismerve – bírálta, mivel Magyarország közelgőnek mondott határrevízióját a „német és olasz” barátsághoz kötötte.) Bajcsy-Zsilinszky Endre: „*Olaszország ismét Európa felé fordul*”. Magyarság, 17. évf. 106. sz. 1936. máj. 8. 1. (Ebben a cikkben az abesszíniai háborúban végül győzedelmeskedő Olaszország növekvő európai tekintélyét prognosztizálta.)

¹⁴⁵ Pesti Hírlap, 56. évf. 200. sz. 1934. szept. 5. 5.

¹⁴⁶ Fejérdy: *Egy elfelejtett kapcsolat*, 63. Ennek ellenére Bajcsy-Zsilinszky nem hagyott túl mély nyomokat a politikusban, aki emlékirataiban nem említi magyar partnerét, miként a Vallat-ról készült monográfiában sem szerepel Bajcsy-Zsilinszky. Vö. Vallat, Xavier: *Le nez de Cléopâtre... Souvenirs d'un homme de Droite, 1918–1945*. Paris, 1957.; Joly, Laurent: *Xavier Vallat (1891–1972): du nationalisme chrétien à l'antisémitisme d'État*. Paris, 2001. Ezúton köszönöm Ablonczy Balázsnak a francia kapcsolatok értékelésében nyújtott segítségét.

¹⁴⁷ Az MTT-anyagok szerint a neves francia lap gyakorta támaszkodott Bajcsy-Zsilinszky cikkeire.

¹⁴⁸ Bajcsy-Zsilinszky: *Die Gestaltung*, id. mű.

telmeztek a Magyarország interpretációja szerint, mint Gratz Gusztáv nyomán tett hitvallást amellett, hogy „az egyetlen konkrét lehetőség, amely Magyarország számára a trianoni béke revíziójának útját egyengetheti, a barátság és együttműködés a kisantant országaival”.¹⁴⁹ Talán a fenti – túlzottan kisantant-barátnak érzett – recepciót is igyekezett kozmetikázni Bajcsy-Zsilinszky 1936-os cikkével, mely immáron egy francia diplomáciai folyóiratban, a *Revue des Ambassades*-ban jelent meg A magyarok és a németek a Duna völgyében címmel. A Magyarország szerint Bajcsy-Zsilinszky „ebben a cikkben a mai helyzet adottságainak és a történelem tanulságainak alapján kimutatja, hogy a Dunavölgye nyugtalanító problémáját a magyarság félreteljesítésével, vagy alárendelt szerepbe kényszerítésével megoldani nem lehet”.¹⁵⁰ A cikk rövidített magyar verziója szerint „mi magyarok adtunk nevet, értelmet, állami rendet, civilizált életformát a középső Dunavölgyének a történelem folyamán először és 1000 esztendőes érvénnyel”. Ennek ellenére az írás a „határok spiritualizálódásának” vágyával és „Szlovenszko”, Erdély, valamint Horvátország autonómiájának felvetésével zárul, amit a szerző maga is „vágyalomnak minősített”, noha más kiutat nem látott a két támadó (orosz és német) imperializmus elleni küzdelemben.¹⁵¹ Hogy a francia orientáció valóban központi szerepet játszott Bajcsy-Zsilinszky elképzeléseiben, jelzi továbbá, hogy az osztrák-kérdésről az Ottlik György és Balogh József szerkesztésében megjelenő honi francia nyelvű folyóiratban, a *Nouvelle Revue de Hongrie*-ban is kifejtette nézeteit.¹⁵²

Bajcsy-Zsilinszkynek a francia politika nem várt fordulatai sem szegték kedvét, és Schuman és Vallat 1935. őszi – szintén igen alaposan megszervezett – látogatása alkalmával már *Meg kell érteniük a franciáknak* címmel sulykolta nézeteit egy markánsabb közös németellenes frontról és „a valóságos és természetes erők arányában” megvalósítandó revízióról.¹⁵³ A magyar politikus imaginárius külpolitikai játszmáiban később is rendre kérdőre vonta a francia diplomáciát¹⁵⁴ – vagy bárki mást. Érvkészletének idealizmusát illetően jelzésértékű, hogy a kormánypártban politizáló hívével, Németh Imrével polemizálva sem tudott egyebet válaszolni a „dunavölgyi gondolat” konkrét tartalmát illetően,¹⁵⁵ mintsem historizáló alaptételt: „Mi a dunavölgyi gondolat? Azt felelem: megmondja az ezeréves magyar történe-

¹⁴⁹ Magyarország, 42. évf. 29. sz. 1935. febr. 5. 4.

¹⁵⁰ Magyarország, 43. évf. 220. sz. 1936. szept. 26. 6.

¹⁵¹ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Magyarok és németek a Dunavölgyében*. Szabadság, 5. évf. 1936, szept. 27. 2. A politikus a „Dunavölgyi-kérdésről” a *Prágai Magyar Hírlap*ba is írt cikket három évvel korábban. Szemlézi: MTI lapszemle. Csehországi és felvidéki lapok. 1933. aug. 30. 38.

¹⁵² Bajcsy-Zsilinszky, André: *Les trois solutions de la question autrichienne*. Nouvelle Revue de Hongrie, vol. 54. (1936) Avril. 298–303. Ottlikkal 1935 őszén, 1936 tavaszán a Független Újság és a Magyarság hasábjain is vitázott. A vitákhoz összefoglaló jelleggel lásd: Ottlik György: *Ausztria és Magyarország*. Magyar Szemle, 26. köt. (1936) ápr. 307–312.; Zathureczky Gyula: *Magyar kisebbség Romániában*. Magyar Szemle, 25. köt. (1935) okt. 187.

¹⁵³ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Meg kell érteniük a franciáknak*. Szabadság, 4. évf. 1935, szept. 15. 1–2. Vö. Bajcsy-Zsilinszky Endre: *A magyar politika és Franciaország*. Szabadság, 5. évf. 1936. jan. 12. 1–2.

¹⁵⁴ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Flandin, d’Ormesson – Magyarország*. Szabadság, 5. évf. 1936, ápr. 19. 1–2.; Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Egy nagy békebeszéd margójára*. Szabadság, 5. évf. 1936, aug. 2. 1–2.; Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Magyarok és németek a Dunavölgyében*. Szabadság, 5. évf. 1936, szept. 27. 2.; Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Emlékeztetjük Flandint!* Magyarország, 41. évf. 264. sz. 1934. nov. 23. 5.

¹⁵⁵ Németh Imre: *Dunavölgyi gondolat, alkotmányosság, sajtóreform. Válasz Zsilinszky Endrének*. Pesti Napló, 87. évf. 45. sz. 1936. febr. 23. 15.

lem.”¹⁵⁶ S bár Bajcsy-Zsilinszky reálpolitikusnak gondolta magát,¹⁵⁷ a harmincas évek közepére már meglehetősen elterjedtek lehettek az ezzel ellentétes vélekedések.¹⁵⁸ A magyar pártvezér – mint Kodolányi János *Francia vendég Zsilinszky nádkunyhójában* című egyoldalas pálkövei riportja érzékelteti – egyedi módját is próbálgatta a kapcsolatépítésnek, bár a durrdefekttel terhes indiánromantikát lehet, hogy mégsem értékelte annyira „a francia ügyvéd, aki a magyar–francia kapcsolatok erősítéséről jött ide Zsilinszkyvel tárgyalni”.¹⁵⁹

A személyes kapcsolattartás mellett 1934 októberében a *Szabadság* franciaországi mellékletet indított (*Párizsi Magyar Figyelő*), egy ambiciózus párizsi magyar ügyvéd, Nyitrai Elek szerkesztésében. A baráti vélemény szerint sem túl jól sikerült lap („vegyes saláta önképzőkori mellékvágányokkal”¹⁶⁰) azonban tiszavirág életűnek bizonyult, mindössze hét számot ért meg, és 1935-ben már nem tudunk megjelenéséről.¹⁶¹ Szintén „külföldön élő véreink számára” készült a francia fővárosban működő „Magyar Ház” megbízásából az 1935-ös *Párizsi Magyar Évkönyv*, melynek összeállítója az NRP egyik fő mecénása, Varga Albert festőművész volt.¹⁶² A népi Magyarországot – Kodály és Bartók munkásságának ismertetésével is – propagáló naptár többek között Reményik Sándor, Erdélyi József, Zilahy Lajos, Szabó Lőrinc, Féja Géza, Móricz Zsigmond, Illyés Gyula, József Attila, Tamási Áron, Simándy Pál, Szabó Pál, Sértő Kálmán, Kodolányi János, Sinka István, Nagy Lajos, Talpassy Tibor és Kertész Dániel írásaival jelent meg, a kiadvány elején olvasható köszöntőt pedig Bajcsy-Zsilinszky Endre jegyezte.¹⁶³ Nem mellékes körülmény, hogy a *Szabadság* mellett párizsi tudósító is dolgozott az igen lelkes Szilágyi József személyében, aki megkísérelte a Népfront felé irányítania a pártvezér figyelmét. Szilágyi az 1936-os francia választások idején írt levelében ekképp panaszkodott Bajcsy-Zsilinszky hívének és munkatársának, Simándy Pálnak: „A radikális párt baloldali politikát követ, a szó polgári értelmében, s francia barátaink kivétel nélkül erősen jobboldaliak, sőt reakciósak. Xavier Vallat – aki a francia parlament egyik leg-tisztább és leg-tiszteletre [sic!] méltóbb tagja – szélsőjobboldali eszméről ismert. Schubert, Pezet még inkább” – fogalmazott a zsidó származását ekkor még Bajcsy-Zsilinszky előtt fel

¹⁵⁶ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Vita a dunai kérdéstről*. Pesti Napló, 87. évf. 50. sz. 1936. febr. 29. 5. Alkotmányjogi aggályait saját lapjában fejtette ki részletesen Némethnek: Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Veszedelemben van-e a magyar alkotmányosság? Szabadság*, 5. évf. 1936. márc. 1. 1–2.

¹⁵⁷ Mint Németh László „misztikájától” elhatárolódva megjegyezte: „tele vagyok a tények gátlásaival”. Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Szabó Lőrincnek. (1935. május 8.) Közli: Lengyel: *Bajcsy-Zsilinszky Endre és a „Magyarország” kapcsolatahoz*, 371.

¹⁵⁸ „A mi nagy reálpolitikusaink egy kis jóakarató elnézéssel gyakran »becéznek« engem elméleti politikusnak vagy éppen fantasztának.” vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *A latin béke és Magyarország*. Magyarország, 42. évf. 10. sz. 1935. jan. 12. 3.

¹⁵⁹ Magyarország, 41. évf. 183. sz. 1934. aug. 14. 8. Az esetre Kodolányi memoárjában is visszatért: Kodolányi János: *Visszapillantó tükrök. A Süllyedő világ befejező része*. Budapest, 1968. 378.

¹⁶⁰ Dobai Székely Andor levele Bajcsy-Zsilinszky Endrének. Párizs, 1934. nov. 16. RETÖRKI Archívum. Vigh Károly hagyatéka. 14. doboz. (Levelek III.)

¹⁶¹ Vö. Szilágyi József: *Bajcsy-Zsilinszky Endre emlékezetére*. In: Vigh Károly (szerk.): *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről*. Budapest, 1984. 309–311. Nyitraival alighanem anyagi természetű problémák okozták a szakítást. Vö. Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Kodolányi Jánosnak. Időpont nélkül. Közli: Vigh: *Bajcsy-Zsilinszky Endre levelei Kodolányi Jánoshoz*, 45.

¹⁶² Magyarország, 42. évf. 1. sz. 1935. jan. 1. 6.

¹⁶³ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Köszöntés*. In: *Párizsi Magyar Évkönyv. Almanach Officiel de L'association Hongroise de France Paris: 1935*. Paris. Oldalszám nélkül. (A kiadvány üdvözlő sorait Dobai Székely Andor, a Franciaországi Magyar Egyesületek Szövetségének elnöke írta.)

nem fedő¹⁶⁴ újságíró, nem egészen pontosan.¹⁶⁵ A kritika Bajcsy-Zsilinszky fülébe is eljuthatott. Erről tanúskodik a politikus tíz nappal későbbi levele, melyben leszögezte, hogy külpolitikában nem ismer világnézeti kérdést, és Szilágyi cikke nem baloldalisága miatt maradt ki a lapból, hanem mert a főszerkesztő nem akart támadási felületet nyújtani ellenségeinek. Bajcsy-Zsilinszky azt sem rejtette véka alá, hogy bár tudósítója kritikáját jogosnak tartja, Németország ellen jobban bízik Mussolini erejében, mint a franciákéban.¹⁶⁶ A cikkeinek visszautasítását rendre szóvá tevő Szilágyi a francia Népfront kormányra kerülését követően – épp Vallat-t kritizálva – már Bajcsy-Zsilinszkynek címezve írta meg, hogy „szélesebb körű politikai orientációt kéne Franciaországban követni” az NRP-nek.¹⁶⁷ A következő levélből kikövetkeztethető, hogy a *Szabadság* alapítója a – Vallat-hoz hasonlóan – később a Vichy-kormányban szerepet vállaló egykori igazságügyi miniszter, Henry Lémeryt ajánlotta tudósítója figyelmébe. Szilágyi nem volt rest, és három nap múlva már az elkészült, jóllehet „főlöttebb érdekes nyilatkozatot” továbbíthatta Budapestre.¹⁶⁸ A fentiek tükrében aligha meglepő, hogy a Népfront-kormány csupán visszafogott elismerésben részesült a *Szabadságban*,¹⁶⁹ Léon Blum pedig Bajcsy-Zsilinszky magánlevelezésében sem kapott túl jó minősítést.¹⁷⁰

Bajcsy-Zsilinszky Közép-Európa népeinek regionális összefogását hirdetve főként a tradicionális – családi legendával nyomatékosított¹⁷¹ – lengyel–magyar barátságra épített volna, túlértékelve a lengyel pozíciót a régióban: „Olyan nagyhatalmat, amely ma is a leghatározottabban és minden kétséget kizáróan magyarbarát kell, hogy legyen a maga érdekei kedvéért, csak kettőt ismerek: Olaszországot és Lengyelországot” – fogalmazott 1934-ben, vagyis a szorongatott Lengyelországot – Pilsudski marsall által létrehozott¹⁷² – nagyhata-

¹⁶⁴ Vö. az alábbi, idealizált kapcsolattörténettel, mely a levelezésből egyértelmű feszültségekre nem reflektál. Szilágyi József: *Bajcsy-Zsilinszky Endre emlékezete*. In: Kortársak, 309–316.

¹⁶⁵ Szilágyi József levele Simándy Pálnak. Párizs, 1936. ápr. 27. Bajcsy-Zsilinszky levelezése. Vigh Károly összeállítása Lackó Mihály segítségével. (Gépellt másolatok.) MTA BTK TTI Könyvtár. (Pezet Vallat-nál jóval mérsékeltebb, centrista katolikus volt.)

¹⁶⁶ Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Szilágyi Józsefnek. 1936. máj. 6. RETÖRKI Archívum. Vigh Károly hagyatéka. 14. doboz. (Levelek III.)

¹⁶⁷ Szilágyi József levele Bajcsy-Zsilinszky Endrének. Párizs, 1936. szept. 18. Bajcsy-Zsilinszky levelezése. MTA BTK TTI Könyvtár.

¹⁶⁸ Szilágyi József levele Bajcsy-Zsilinszky Endrének. Párizs, 1936. szept. 21. Uo. Lémery írt először Bajcsy-Zsilinszky már említett, a francia *Revue des Ambassades* folyóiratban megjelent cikkéhez. Vigh: *Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása*, 76. Ugyanitt arról is olvashatunk – a *Szabadságra* hivatkozva –, hogy a *Le Temps* 1935. január 27-én „teljes egészében” közölte Bajcsy-Zsilinszkynek a *Pester Lloyd*-ban négy nappal korábban megjelent cikkét (Die Gestaltung...). Uo. 57.

¹⁶⁹ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Nem szűnik az erőszak*. Szabadság, 5. évf. 1936. júl. 12. 1–2.

¹⁷⁰ Bajcsy-Zsilinszky tudósítójának kifejtette, hogy „kicsit fél” – a Korvin Ottóval és az inkvizícióval egy kalap alá vett – Blumtól, mivel véleménye szerint a „dogmatikus pacifisták” a legveszélyesebb fajta, „vérengző fenevadak”. RETÖRKI Archívum. Vigh Károly hagyatéka. 14. doboz. (Levelek III.).

¹⁷¹ Kávéházi asztaltársaságának tagjai szerint Bajcsy-Zsilinszky genealógiai kutatásokat végzett, és kiderítette, hogy „a Zsilinszkyek a lengyel fennhatóság időszakában a Szepességéről származtak”, innen „került egyik águk Békés megyébe”. Vigh Károly: *Bajcsy-Zsilinszky Endre lengyelbarátsága*. Tiszatáj, 35. évf. (1980) 1. sz. 44.

¹⁷² Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Pilsudski marsall szellemi öröksége*. Magyarország, 42. évf. 116. sz. 1935. máj. 22. 5.

lomnak tekintette.¹⁷³ Ugyanebben az évben a magyar politikus részt vett abban a varsói delegációban, amely a lengyel árvízkatasztrófa károsultjainak megsegítésére búzaadományt juttatott el Lengyelországba.¹⁷⁴ A lengyel orientációt Bajcsy-Zsilinszky olyan fontosnak tartotta, hogy Pekár Gyula Lengyelországra tett becsmérlő megjegyzése után interpellációt jegyzett elő a parlamentben, noha azt megtartani már nem volt módja, lévén régi ellenfele inkább békésen távozott a Ház külügyi bizottságának éléről (tizenkét év után).¹⁷⁵ Bajcsy-Zsilinszky lengyel szimpátiája közismert volt, így amikor 1934 tavaszán Lukinich Imre történész elnökségével megalakult a Magyar–Lengyel Társaság, egyik alelnökül őt választották.¹⁷⁶ Emellett az ellenzéki politikus 1934 őszén lelkesen üdvözölte az általa is támogatott lengyel–magyar kulturális egyezményt is.¹⁷⁷

Hivatalos kapcsolatok

Bajcsy-Zsilinszkynek a korban alighanem egyedülállóan szerteágazó, a népi írók javától Horthy Miklósig, valamint kormányfőig és miniszterekig terjedő kapcsolati hálója volt, a kapcsolat alatt itt a személyes nexust értve. A politikai érdekérvényesítés szempontjából a hivatalossághoz fűződő kapcsolat a meghatározó, ezért csupán innen villantunk fel néhány arcélt,¹⁷⁸ illetve egy jellemző, ám kissé elfeledett esetet, az 1936-os Rajniss-ügyet. Az utóbbi már a parlamenti nyilvánosság fájó hiányáról is tanúskodik, amellet, hogy Bajcsy-Zsilinszky kormánykapcsolatainak továbbélését és politikai ambícióival szorosan összefüggő, sajátos újságírói gyakorlatát is bizonyítja. A Rajniss-ügy háttere Peyer Károly parlamenti beszéde 1936. május 5-én, melyben a szociáldemokrata honatyá azzal vádolta a kormánypárti Rajniss Ferencet, hogy német pénzből finanszírozza politikai működését. Peyer állítását nem ismételte meg a parlamenten kívül, így rágalmazás miatt harminc napra kitiltották a képviselőházból. Beszéde után három nappal (1936. május 8-án) állt elő szociáldemokrata képviselőtársa, Györki Imre egy kalandos utat bejár, fenti témában kelt levéllel, rajta Barasits Tivadar és Rajniss Ferenc aláírásával. A levél tartalma szerint az *Uj Magyarország* munkatársai náci-barát magyar lap alapítására tettek előterjesztést illetékes német helyen. Mint utóbb kiderült, a dokumentumot egy Nagy István nevű személy juttatta el Bajcsy-Zsilinszkyhez még januárban, a Modern kávéházban. Az írást az ellenzéki politikus átadta Kozma Miklós belügyminiszternek, sőt később Kánya Kálmán külügyminiszterrel is konzultált. Ám mivel a

¹⁷³ KN 1931 22. köt. 498. (1934. máj. 16.) Vö. vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *A lengyel nagyhatalom*. Szabadság, 3. évf. 1934. máj. 13. 1–2. A szerző szerint Magyarország stratégiai helyzete „pátatlan” a régióban („piemonti helyzet”), amit a lengyel nagyhatalomnak észre kellene vennie.

¹⁷⁴ Vigh: *Bajcsy-Zsilinszky Endre lengyelbarátsága*, 45.

¹⁷⁵ Ujság, 10. évf. 84. sz. 1934. ápr. 15. 5. (Pekár Gyula szenzációs bukása) Vö. továbbá: Bajcsy-Zsilinszky Endre: *A lengyel–magyar barátság kulisszái mögül*. Szabadság, 4. évf. 1935. okt. 27. 1–2.; Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Hova áll Lengyelország? Szabadság*, 5. évf. 1936. ápr. 5. 1–2.; Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Lengyelek a Dunavölgyében*. Szabadság, 5. évf. 1936. ápr. 26. 1–2.

¹⁷⁶ Pesti Hírlap, 56. évf. 103. sz. 1934. máj. 8. 8. Bajcsy-Zsilinszky a parlamentben is igyekezett külön képviselőcsoportot szervezni a „lengyelbarát” honatyák számára. Ujság, 10. évf. 81. sz. 1934. ápr. 12. 6.

¹⁷⁷ vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *„Imhol az emésztő tűz!”*. Magyarország, 41. évf. 241. sz. 1934. okt. 25. 3. Mint később írta, „1934 őszén, varsói útja előtt alkalmam volt beszélni Gömbös Gyulával a magyar–lengyel barátságról”. Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Figyeljük csak Lengyelországot!* Magyarország, 43. évf. 203. sz. 1936. szept. 5. 11.; Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Nekünk üzen Lengyelország!* Magyarország, 43. évf. 262. sz. 1936. nov. 15. 11.

¹⁷⁸ Hómanhoz intézett elismerő szavait már idéztük. Ehhez tegyük hozzá, hogy Bajcsy-Zsilinszky egyik fő munkatársa, Féja Géza érdekében többször sikerrel közbenjárt a kultuszminiszternél. Vö. Féja: *Szabadcsapat*, 261–275.

miniszterek újból és újból óvatosságra intettek, a nemzeti radikális politikus visszakérte vélt bizonyítékát, majd átadta azt a szociáldemokrata pártnak, akik az országgyűlésben a fenti módon nyilvánosságra hozták a dokumentumot.¹⁷⁹ Az NRP vezére ekkor már tudta, hogy forrása egy betörésekre szakosodott néhai banktisztviselő, ám bízott benne, hogy Nagy új „munkája” közben „találta” a levelet az *Új Magyarország* szerkesztőségében. Az ügyből rögvest országos botrány kerekedett szalagcímekekkel, újabb „fotókópiával”, írásszakértők bevonásával és parlamenti interpellációkkal. Az eset végkifejletként Nagy Istvánt két évre ítélték „üzletszerű lopásért”, Nagy a hamisítást is elismerte, az ügyészség pedig „megállapította, hogy a nyomozás során egyetlen adat sem merült fel arra, hogy Rajniss Ferenc az úgynevezett memorandum készítésében az erre vonatkozó tárgyalásokon részt vett, vagy arra, hogy az úgynevezett memorandumot vagy leveleket aláírta volna.”¹⁸⁰ Bajcsy-Zsilinszky 1937 februárjában nyilvánosan bocsánatot kért Rajnissától.¹⁸¹

A kormányhoz való bejáratosságon túl – minden ellenkező előjelű állítás dacára – Bajcsy-Zsilinszky eleinte kifejezetten támogatta Gömbös Gyula kormányát,¹⁸² s bár a kabinet iránti bizalmát a miniszterelnök 1933. júniusi berlini útja alapjaiban rendítette meg, a személyes kapcsolat csak az 1935-ös választások idején romlott meg – ám akkor már drasztikusan és végleg. Kozma Miklóshoz még bensőségesebb kapcsolat fűzte a nemzeti radikális vezért. Az MTI elnöke akadályozta meg például – egy jogi kiskapu segítségével – képviselői fizetésének inkasszójását 1931 őszén, az *Előrs* egyik gazdasági mélypontján.¹⁸³ Kiterjedt levelezésük tanúsága szerint ugyanakkor a későbbiek folyamán meglazultak kapcsolataik. Kánya Kálmán külügyminiszter iránt Bajcsy-Zsilinszky eleinte rendkívül kritikus volt, és a soproni születésű külügyért tartotta Gömbös rossz szellemének, aki a Harmadik Birodalom uszályába taszítja az országot.¹⁸⁴ A temperamentumos politikus egy követjelentés szerint sajátos stílusában kérdőre is vonta a miniszterelnököt minisztere miatt a parlament egyik kis tárgyalószobájában, ráadásul az informátor szerint Kánya a szomszéd helyiségben végighallgatta a dörgedelmeket.¹⁸⁵ Ez a viszony azonban a későbbiek során nemcsak rendeződött, hanem gyökeresen megváltozott. 1936 februárjában Bajcsy-Zsilinszky egyik cikkében megkövette az immáron „komoly, készült és lelkiismeretes diplomatának” és „kitűnő intellektusnak” minősített

¹⁷⁹ Vö. Bajcsy-Zsilinszky Endre: *A Rajniss-levél hiteles története*. Szabadság, 5. évf. 1936. máj. 17. 1–2.

¹⁸⁰ Ujság, 12. évf. 124. sz. 1936. máj. 30. 6.

¹⁸¹ Magyar Országos Tudósító. 1937. febr. 10. 4. törvényszéki kiadás. Az ügyszö részletesen: Bartha Ákos: *Nácivadászat „kasszafűrókkal” és „léleklátókkal”*. Az 1936-os Rajniss-ügy. I–II. Kommentár 12. évf. (2017) 2. sz. 29–39. és 3. sz. 32–42.

¹⁸² Vagyis semmilyen tekintetben nem helytálló az, hogy „Bajcsy-Zsilinszky a náci veszedelem elleni harcában kezdettől fogva élesen fordul szembe tegnapi politikai barátjával, Gömbös Gyulával, akiben felismeri a potenciális magyar Führert vagy Ducét.” Vigh: *Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása*, 38. Megismétli: Vigh Károly: *A fájvédelemtől a nemzetvédelemig. Gömbös és Zsilinszky közös politikai útja és szétválásuk története*. Valóság, 45. évf. (2002) 6. sz. 63.

¹⁸³ Kozmának írt levelét (1931. okt. 7.) idézi: Sebestény: *Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártja*, 75. Kozma beleegyező válasza még aznap kelt. Közlj: Bajcsy-Zsilinszky levelezése. MTA BTK TTI Könyvtár.

¹⁸⁴ 1934-es cikkeit vizsgálva úgy tűnik, Kánya lépett Klebelsberg helyébe mint elsősorú ellenség. A Dolfuss-gyilkosság kapcsán már egyenesen lemondását követelte a nemzeti radikális vezér. vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *El Berlintől, de gyorsan*. Szabadság, 3. évf. 1934. júl. 29. 1–2.

¹⁸⁵ Hennett informátora ekképp interpretálta Bajcsy-Zsilinszky szavait: „Gyula, ez a vén gazember és szélhámos Kánya, akinek már olyan sok van a rovásán, oda fog juttatni minket, hogy a nemzetiszocialisták Ausztriát zsebre vágják, s azután Magyarországot is megpróbálják gleichschaltolni.” Idézi: Tilkovszky: *Ausztria és Magyarország a vészterhes Európában*, 36–37. (Leopold Hennet 1933. jún. 17-i jelentése)

Kányát, aki „ezekben a nehéz időkben” „komoly szolgálatot tett az országnak”.¹⁸⁶ A külügyminiszter megkövetését egy későbbi cikkében megismételte, kiemelve, hogy bár Kánya előélete (berlini követ volt) eleinte behatárolta döntéseit, ma már a legnépszerűbb miniszter mérsékelt körökben.¹⁸⁷

Bajcsy-Zsilinszkynek Horthy Miklós iránti magatartása ezekben az években megváltozott, visszafogottabb lett. A kormányzás tízéves évfordulóján, 1929-ben még arra szólította fel híveit, hogy „kuruc lobogás és ebura fakó ne sodorjon bennünk egyetlen igaztalan szemrehányó szót, de még gondolatot se a felé a vérünkéből való magyar férfiú felé, aki legalább úgy szenved sorsunk súlya alatt, mint mi”.¹⁸⁸ Ezzel szemben visszakerülve a parlamentbe nem szavazta meg a kormányzói jogkör 1933-as, a parlament elnapolására és feloszlására vonatkozó kibővítését, ráadásul ebben nem csak alkotmányos aggályai vezették: „A kormányzó úr bírja valamennyiünknek, minden pártnak, minden képviselőnek tiszteletét, mert nagy méltósággal, hazafias lelkiismerettel teljesíti az ő nehéz hivatását. De bocsanatot kérek, ilyen keserves 14 esztendő után dicshimnuszokra a magyar állam egyetlen alkotmányos tényezőjével szemben sem nyílhat az én szájam.”¹⁸⁹ 1935 februárjában aztán – Gömbös egyik beszédét kommentálva – mégis az „alkotmányépítés” hiányolt, ám „nagyon fontos részletének” nevezte „a kormányzói jogkör kiterjesztését” – nyilvánvalóan a miniszterelnök diktatórikus elképzeléseivel szembeni fékként mérlegelve Horthy szerepét.¹⁹⁰ Bajcsy-Zsilinszky ezek után szembesült a kormányzó által létrehozott Vitézi Szék korruptségével és szolgálalkúságával az 1935-ös választás során. A parlamentből ismét kibukó, elkeseredett politikus szimbolikus lépéssel válaszolt a „vitézek” korteskedésére: a Rend ügyvezető törzskapitányához címzett nyílt levelében „letette vitézi rangját”, hozzáfűzve ugyanakkor, hogy „változatlan hűséggel vagyok Kormányzó Urunk legmagasabb személye iránt”.¹⁹¹

*

Az alábbiakban áttekintettük Bajcsy-Zsilinszky Endre nemzeti radikalizmus szellemében fogant nézetrendszerét, gondolatainak tartós gyökereit és új céljait. Részletesen szóltunk a meglehetősen eklektikus külpolitikai gondolkodóról, és csupán érintőlegesen került górcső alá a kapcsolati hálóból néhány – a politikum szempontjából – fontosabb személy. Láthatuk, hogy Bajcsy-Zsilinszky fajvédő nézeteinek egyes elemei hogyan konfigurálódtak, majd épültek be a – hangsúlyosan magyar – parasztság felemelését célzó radikális ideológiai programba. A kortárs percepció cáfolni látszik a 'baloldali fordulat' népszerű tézisének, mely eredetileg a korabeli jobboldal vádjá volt, hogy aztán 1945 után a Horthy-rendszert alapjaiban tagadó új berendezkedés tegye megkérdőjelezhetetlen dogmává (nyilvánvalóan a politikus – politikailag instrumentalizált – 1944-es hősiesség helytállásából kiindulva). A felvillantott

¹⁸⁶ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *A dunai kérdés rendezése Olaszország nélkül?* Szabadság, 5. évf. 1936. febr. 9. 1–2.

¹⁸⁷ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Derű és ború Kánya külügyminiszter expozéjában.* Szabadság, 5. évf. 1936. máj. 31. 1–2.

¹⁸⁸ vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Tíz esztendő.* Előrs, 2. évf. 1929. március 1. 1.

¹⁸⁹ KN 1931. 17. köt. 592. (1933. júl. 7.) Mindez azonban Horthy iránti személyes hűségét nem ingatta meg. Vö. Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Kodolányi Jánoshoz. 1934. aug. 23. Közli: Vigh: *Bajcsy-Zsilinszky Endre levelei Kodolányi Jánoshoz*, 46.

¹⁹⁰ Pesti Hírlap, 57. évf. 39. sz. 1935. febr. 16. 3. (Politikusok nyilatkozatai a miniszterelnök rádióbeszédéről)

¹⁹¹ Bajcsy-Zsilinszky: *„Leteszem vitézi rangomat”,* id. mű. Az idézet csupán azért érdekes, mert Vigh Károly szerint bár „a levél formailag a testőrezredeshez szölt, de valódi címzettje maga Horthy Miklós volt”. Vigh: *Bajcsy-Zsilinszky Endre*, 163.

Rajniss-ügyből azt is érzékelhettük, hogy a radikális politikai program és a parlamentből történő kibuktatás egyáltalán nem jelentette a kormányhatalomhoz fűződő kapcsolatok felszámolását, noha az érdekérvényesítés esetenként más utakat követelt meg.

A népi mozgalom elindításában oroszlánrészt vállaló politikus-publicistát elsősorban külpolitikai kérdésekkel foglalkozó politikai gondolkodónak tekinthetjük, aki ugyanakkor alkatalig irtózott minden elméleti teóriától, legyen szó akár „faji miszticizmusról” vagy „minőségszocializmusról”. Ennek ellenére korának áramlatai nem hagyták – hivatásánál fogva nem is hagyhatták – hidegen, s ezek az impulzusok – olvasmányok és a kávéházi információcserre nem elhanyagolható szerepének köszönhetően – meg is jelentek nézetrendszerében. Mint arra már Kiss József is rámutatott három évtizede megjelent, memoárok helyett korabeli cikkekre építő fontos tanulmányában, Bajcsy-Zsilinszky spekulációs külpolitikája különböző feltételezéseken és vágyakon alapult („a kisantant válsága”, „Buda–Varsó tengely”, erős olasz támogatás stb.).¹⁹² A „kényesebb” kapcsolatépítési kísérleteket – az aligha leplezhető Mussolini-szimpatián túl – azonban eddig nem bolygatta a szakirodalom. Korabeli források alapján nyilvánvaló: a „két pogány közt egy hazáért” küzdő politikus egyáltalán nem volt válogató szövetségeseinek kiválasztásakor. Meglehetősen nehéz helyzetbe kerülünk ugyanakkor, ha kategorizálni szeretnénk politikai ideológiáját, hiszen – mint láthattuk – Bajcsy-Zsilinszky elhatárolta magát mind a korabeli jobboldal, mind a baloldal táborától, sőt általában véve is tartalmatlannak tartotta ezt a kétpólusú felosztást. Politikai programja, világnézete és kapcsolatrendszere is kifejezetten eklektikus volt. (Mindez korántsem egyedülálló a korszakban; hasonló megállapításokat tehetünk a forrongó honi diákvilágra vagy éppen a népi mozgalomra.)

Az értelmezés nehézségeinek feloldásában segítségünkre lehet, hogy a politikai kategóriák klasszikus horizontális – vagyis a jelenségeket bal- és jobboldalra osztó – értelmezési kerete mellett létezik egy vertikális leírórendszer is, benne a felülről irányított „elitista” és a tömegekre hivatkozó „populista” politikával. A problémát itt a populizmus/populista kifejezés hétköznapi elhasználódása jelentheti, jóllehet a fogalom kiterjedt szakirodalommal bír.¹⁹³ A különböző szemléletű és ideológiai háttérű szerzők markánsan eltérő definíciókkal dolgoznak, így közös nevezőnek csupán a népcentríkusságot, az egyértelmű ellencsoport szükségességét és a vélt vagy valós krízishelyzetet nevezhetjük meg. Az újabb keletű megközelítések szerint a populizmus nem politikai irányvonal, hanem politikai beszédmód és stílus. Pierre-André Taguieff ebben az értelemben különítette el az „identitás-nemzeti populizmust” a „protest-populizmustól”. Az első esetben a hangsúlyok a nemzeti jellegnek vannak, amit „az idegen” veszélyeztet. A protest-populizmus ezzel szemben nem állagvédő, hanem

¹⁹² Kiss József: „Felépitni újból Magyarországot!”: Bajcsy-Zsilinszky Endre Előrs-korszakáról. Alföld, 37. évf. (1986) 6. sz. 39–47.

¹⁹³ A teljesség igénye nélkül: Ionescu, Ghiță – Gellner, Ernest (eds.): *Populism. Its Meaning and National Characteristics*. London, 1969.; Canovan, Margaret: *Populism*. London, 1981.; Gyurácz Ferenc: *A „populizmus” külföldi értelmezéseiről*. Politikatudományi Szemle, 2. évf. (1993) 4. sz. 96–101.; Taggart, Paul: *Populism*. Buckingham & Philadelphia, 2000.; Lukacs, John: *Demokrácia és populizmus. Félelem és gyűlölet*. Budapest, 2008.; Reybrouck, David: *A populizmus védelmében*. Budapest, 2010.; Laclau, Ernesto: *A populista ész*. Budapest, 2011.; Kovács Gábor: „A politikai eszmétörténet próteusza: A populizmus”. In: Pénzes Ferenc [et al.]: *A szabadság felelőssége*. Írások Dénes Iván Zoltán 65. születésnapjára. Debrecen, 2011. 259–275.; D’Eramo, Marco: *Populism and the New Oligarchy*. *New Left Review*, vol. 82. (2013) Issue 3. 5–28.; Paár Ádám: *A populizmus alakváltásai*. In: Bartha Ákos – Paár Ádám – Péterfi Gábor (szerk.): *Népi blog: Az elmúlt évek írásai* (2014–2016). Budapest, 2016. 178–179.

határozottan kritikus, radikálisan elitellenes, erős demokratikus-plebejus töltettel.¹⁹⁴ Alighanem e populizmus-felfogás alapján helyezte Trencsényi Balázs a regionális etnopolulizmus vonulatába (vagyis az identitás-nemzeti populizmusok közé) Bajcsy-Zsilinszky eszmérendszerét.¹⁹⁵ A fentiek alapján magam is úgy vélem: az etnopolulizmus lehet az az értelmezési keret, melybe nemcsak a nemzeti radikalizmus programját,¹⁹⁶ de a magát következetesen nacionalistának tartó Bajcsy-Zsilinszky harmincas évekbeli politikai ideológiáját is elhelyezhetjük – legalábbis 1936-tal bezárólag. Ezek a portréigazítások ugyanis az 1930 és 1936 közötti időszakra vonatkoznak. Bajcsy-Zsilinszky Endre későbbi életútjáról és nézeteiről csupán a korabeli források akkurátus feldolgozása után mondhatunk újat.

ÁKOS BARTHA

The political ideology of Endre Bajcsy-Zsilinszky in the first half of the 1930s

This paper anatomizes the political concepts of a notable Hungarian publicist-politician, Endre Bajcsy-Zsilinszky (1886–1944) between 1930 and 1936, the Anti-Nazi leader of his own-established National Radical Party. Originally being a key player of the Hungarian right-wing racialists in the 1920s, my study first discusses how his worldview was shaped by inland and abroad political changes. I draw attention to surprising foreign relationships as well as his opinion about the issues of racialism and revisionism, presenting his standpoint on the Jewish and the agrarian question as well as interpreting his ideas concerning fascism and Nazism. My survey lays emphasis on Bajcsy-Zsilinszky's controversial relations with Hungarian governments also analysing his deep-rooted nationalism as well as his new political targets. As it is demonstrated, social-economical-political reform plans and the Hungarian imperial idea related to and strengthened each other in his continuously altering political thinking. Involving a large number of primary sources I call into question the conventional theory of Bajcsy-Zsilinszky's "turn into left" and instead of the traditional – left-right – conceptual framework I argue for using the political concept of populism in his case.

¹⁹⁴ Taguieff, Pierre-André: *Political Science Confronts Populism: From a Conceptual Mirage to a Real Problem*. Telos, vol. 103. (1995) Spring. 9–43.

¹⁹⁵ Trencsényi Balázs: *A nép lelke: Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest, 2011. 448. Ugyanakkor a Trencsényi által (is) használt „antifaszizmus” aligha lehet megfelelő paradigma a Mussolini iránt rajongó Bajcsy-Zsilinszky megértéséhez – ebben az időszakban legalábbis.

¹⁹⁶ Vö. Bartha Ákos: *A Fajvédő Párttól a nemzeti radikalizmusig: Bajcsy-Zsilinszky Endre pályaképe 1926 és 1931 között (II.)*. Századok, 151. évf. (2017) 3. sz. 645–676.

LÉVAI CSABA

Forradalom – háború – rabszolgaság

*Az amerikai forradalom hatása George Washington rabszolgasággal kapcsolatos felfogására**

Egy virginiai rabszolgatartó

George Washington (1732–1799) rabszolgaságról alkotott képe jelentős változásokon ment keresztül élete folyamán. Amikor Washington 1732-ben meglátta a napvilágot, a rabszolgatartás egész Brit Észak-Amerikában elfogadott és törvényes jelenségnek számított. Az Egyesült Államok későbbi első elnöke szinte „beleszületett” az intézménybe, s fiatal korában nem is fogalmazott meg azzal kapcsolatos fenntartásokat. Később egyfajta „kényelmetlen alkalmazkodás” jellemezte az álláspontját, míg élete végére eljutott a rabszolgatartás elutasításáig – bár ezt a véleményét nyilvánosan sohasem hangoztatta. L. Scott Philyaw szerint rabszolgáihoz való viszonyulását alapvetően négy tényező határozta meg: az amerikai nemzet egyik vezetőjeként betöltött funkciói; családja anyagi értelemben vett jóléte; a forradalom idején a hadsereg szükségletei; valamint a fennhatósága alá tartozó rabszolgák jogi helyzete”.¹

Washington katona és politikus volt, aki sohasem fogalmazta meg politikai felfogását olyan elméleti igénnyel, mint Thomas Jefferson (1743–1826) vagy James Madison (1751–1836) – hogy más jelentős rabszolgatartó Alapító Atyákat említsünk. Ezért az ő esetében egyrészt nehezebb a rabszolgaságról alkotott nézetei összefoglalása, másrészt pedig rabszolgatartó gyakorlata, illetve az arra vonatkozó elméleti megfontolásai nem választhatók el és állíthatók szembe egymással, mint fentebb említett kollégái esetében. Ebben a tanulmányban nem az a célom, hogy a maga teljességében rekonstruáljam a tábornok rabszolgaságra vonatkozó nézeteit, vagy rabszolgatartó gyakorlatának bemutatására törekedjem. Ezért inkább egy döntő fontosságú mozzanatot emelek ki, mégpedig azt, hogy Washingtonnak az amerikai forradalom eseményeiben való aktív részvétele hogyan és miért eredményezte rabszolgaságról vallott felfogásának változását.

George Washington 1743-ban, tizenegy éves korában lett rabszolgatartó, amikor tíz rabszolgát örökölt elhunyt édesapja, Augustine Washington (1694–1743) után. Amikor pedig apja első házasságából született idősebb féltestvére, Lawrence Washington (1718–1752) is meghalt 1752-ben, George újabb huszonhét rabszolga birtokába jutott. Lawrence elhunytá révén került tulajdonába két évvel később a Mount Vernon-i családi birtok is. George Washington nagyon jó házasságot kötött, amikor 1759-ben feleségül vette a gazdag özvegy Martha Dandridge Custis-t (1731–1802), hiszen ezzel a fennhatósága alá került rabszolgák száma több mint duplájára nőtt. A helyzet az volt, hogy Martha első férje, Daniel Parke Custis

* A tanulmány elkészítését a Mount Vernon-i Fred W. Smith National Library for the Study of George Washington egy hónapos kutatói ösztöndíja (2015. szeptember) tette lehetővé.

¹ Philyaw, L. Scott: *Washington and Slavery*. In: Engel, Edward G. (ed.): *A Companion to George Washington*. Malden–Oxford, 2012. 105.

(1711–1757) végrendelet nélkül halt meg, így a fennálló virginiai jogszabályok értelmében rabszolgái a földbirtokához kapcsolódtak. A Custis birtokok hatalmas kiterjedésűek voltak, területük a 27 négyzetmérföldet is meghaladta, s 285 rabszolga tartozott hozzájuk. Martha özvegyrésze a birtok harmadát jelentette, s ez élethossziglan az ő kezelésébe került, körülbelül 85 rabszolgával egyetemben. A fennmaradó kétharmad részt a Custis házaspár kiskorú gyermekei eltartása céljából letétbe helyezték. Amikor Martha Dandridge feleségül ment George Washingtonhoz, a teljes Custis örökség – a rabszolgákat is beleértve – az ő kezelésébe került, viszont a birtokok hasznából csak azt az egyharmadnyi jövedelmet vehette ki, amely Marthát illette. A fennmaradó kétharmadból származó hasznot letétbe helyezték a két Custis leszármazott ellátására. Ez azt jelenti, hogy a – korabeli szóhasználatból élve – „hozomány rabszolgák” (*dower slaves*) jogi értelemben véve nem voltak George Washington tulajdonában, de gyakorlatilag ő rendelkezett felettük és használta munkaerejüket.²

Az amerikai forradalom előtti időszakban Washingtonnak nem voltak fenntartásai rabszolgák vételével vagy eladásával kapcsolatban. Az utóbbi lépésre azonban egyre nehezebben szánta rá magát, mivel szerette volna elkerülni a rabszolgacsaládok szétszakítását, de a „bajkeverő” rabszolgák eltávolítása érdekében néha erre a lépésre is rákényszerült. Elsősorban rabszolgái természetes szaporodásának köszönhetően a Washington fennhatósága alatt lévő rabszolgák száma folyamatosan emelkedett. 1774-ben 135 rabszolga után fizetett adót, s ezek összértéke a 2000 fontot is meghaladta. Rabszolgái száma 1786-ra 213 főre emelkedett, halálának évében (1799) pedig 317 fő volt. Ebből 124 volt a Washington saját tulajdonában lévő rabszolgák száma, 40-et egyik szomszédjától bérelt, a fennmaradó 153 pedig a „hozomány rabszolgák” közé tartozott.³

A virginiai rabszolgatartó birtokosok hagyományosan legfontosabb terményének a dohány számított, s a rabszolga munkaerőt az egész gazdasági évben hatékonyan lehetett e növény termesztésében alkalmazni. A fiatal Washington is elsősorban dohány termesztésével foglalkozott, ám egyre elégedetlenebb lett vele. A dohány elég hamar kimerítette a termőtalajt, ami állandóan újabb birtokok megvásárlására készítette a dohánytermelő birtokosokat. De Washington az általa termelt dohány minőségével és annak eladási árával sem volt megelégedve. Mindezek a tényezők – Thomas Jeffersonhoz hasonlóan – arra vezették, hogy alternatív tevékenységekkel próbálja megőrizni birtokai gazdasági hatékonyságát és jövedelmezőségét. Ennek köszönhetően legtöbb virginiai kortársánál hamarabb, már az 1760-as években áttért a gabonatermesztésre. A búzatermesztéshez viszont kevesebb munkaerőre volt szükség, s – a dohányval ellentétben – a munkaerő-szükséglet nem egyenletesen oszlott meg a gazdasági év egyes szakaszai között. Mivel Washington nem szívesen adta el rabszol-

² Philyaw: *Washington and Slavery*, 105–106. A „hozomány rabszolgák” jogi értelemben Martha Washingtonhoz tartoztak, s az ő halála után az ő leszármazottai örökölték őket. Martha Dandridge-nek az első házasságából két gyermeke született: John Parke Custis (1754–1781) és Martha Parke Custis (1756–1773). Az utóbbi nagyon fiatalon, gyermektelenül halt meg. Az előbbinek négy gyermeke maradt életben, három lány és egy fiú, George Washington Parke Custis (1781–1857). A „hozomány rabszolgákat” Martha halála után ők, vagyis Martha Washington unokái örökölték. *George Washington utolsó akarata és végrendelete*. In: *The Papers of George Washington. Retirement Series 4, April – December 1799*. Ed.: Thowig, Dorothy. Charlottesville – London, 1999. 494.; Furstenberg, Francois: *In the Name of the Father. Washington's Legacy, Slavery, and the Making of a Nation*. New York, 2006. 71–74.; Thompson, Mary V.: *„The Only Unavoidable Subject of Regret”*: *George Washington and Slavery*. Kiadatlan kézirat, Fred W. Smith National Library for the Study of George Washington, 1999. 14–15.

³ Philyaw: *Washington and Slavery*, 106.; Furstenberg: *In the Name of the Father*, 73.

gáit, ezért az Egyesült Államok első elnökének egyre több „felesleges” rabszolgát kellett eltartania. Ebből aztán súlyos feszültségek adódtak.⁴

A rabszolgáság és az amerikai forradalom

Az amerikai forradalom kitörése azonban más problémákat is felvetett az olyan virginiai rabszolgatartók számára, amilyen George Washington is volt. Washington 1775-ben nevezte ki a II. Kontinentális Kongresszus a Kontinentális Hadsereg parancsnokává, s ebben a minőségében a rabszolgáság vonatkozásában is súlyos nehézségekkel kellett szembenéznie. Az egyik ilyen probléma az afroamerikaiak felfegyverzésének kérdése volt. Washington nem az amerikai forradalom idején szembesült először ezzel a dilemmával. Bár a korabeli virginiai törvények tiltották a szabad vagy rabszolga afroamerikaiak alkalmazását a gyarmat milíciájában, bizonyos szükséghelyzetekben kénytelenek voltak áthágni ezt a szabályt. Ez történt a franciák és az indiánok elleni háborúban (1754–1763) is, amelyben Washington megalapozta katonai hírnevét. Amikor 1754-ben Robert Dinwiddie (1693–1770), Virginia helyettes kormányzója utasítására egy kisebb haderőt vezetett az Ohio folyó völgyébe, egy fekete személyi szolgálja is elkísérte, aki az egyik összecsapásban elesett, bár valószínűleg fegyvertelenül. 1755-ben Edward Braddock (1695–1755) tábornok vezetésével egy nagyobb brit erő kísérelte meg a franciák kiűzését az Ohio völgyéből, s ebben a haderőben George Washington is ott szolgált. Amikor úgy látszott, hogy közel a franciákkal való összecsapás ideje, Braddock elrendelte a fekete tisztiszolgák és szolgák felfegyverzését. Braddock ugyan katasztrofális vereséget szenvedett, mégis úgy látszik, hogy az afroamerikaiak katonai alkalmazását valamilyen formában Washington is elfogadta. A Virginiai Ezred ezredesként ugyanis egyik beosztottját arra utasította, hogy „a századában lévő mulattokat és négereket tartsa vissza, és felderítőkként és erdőirtókként alkalmazza őket”.⁵

Washington tábornoknak azután a függetlenségi háború idején is szembe kellett néznie az afroamerikaiak felfegyverzésének kérdésével. Amikor frissen kinevezett főparancsnokként a Bostont ostromgyűrűben tartó amerikai csapatokhoz érkezett, meglepődve tapasztalta, hogy – az új-angliai viszonyoknak megfelelően – a seregben felfegyverzett afroamerikaiak is szolgálnak. Az 1775. október 8-án megtartott haditanácsban a kérdést abban a formában vitatták meg, hogy „tanácsos-e négerek igénybevétele az új hadseregben, vagy tegyenek-e különbséget e vonatkozásban a rabszolgák, valamint azok között, akik szabadok”. A haditanács „egyhangúlag elutasított minden rabszolgát, s nagy többséggel általában a négereket is”. Washington mindkét döntést támogatta, ám a két szavazás eltérő eredménye arra utal, hogy a szabad feketék alkalmazásának voltak támogatói Washington vezérkarában. Ezzel a határozattal kapcsolatban azonban L. Scott Philyaw arra is felhívta a figyelmet, hogy az ilyesfajta bizalmatlanság nem csupán az afroamerikaiakkal szemben élt az amerikai katonai vezetők körében. A britektől átszökött katonákkal és a kiskorú fehérekkel szemben is hasonló „bizalmatlanságot” lehetett megfigyelni, mivel „ezek a meggyanúsított katonák nem hazafiakként választották azt, hogy harcolnak a forradalomért, hanem azért, hogy korábbi gazdáiktól »megszökjenek«, legyen bár az egy ültetvényes, a brit hadsereg vagy egy szülő”. Washington a feketék gyerekes viselkedését és jellemét hangoztató korabeli felfogásnak

⁴ Philyaw: *Washington and Slavery*, 106.

⁵ Philyaw: *Washington and Slavery*, 112. George Washington levele Peter Hognak, 1755. december 27. In: *The Papers of George Washington. Colonial Series 2*. Ed.: Abbot, W. W. Charlottesville, 1983. 236.

megfelelően ezért sem tartotta őket alkalmasnak a fegyveres szolgálatra – a kiskorúakhoz és az öregekhez hasonlóan.⁶

Washington véleménye John Murray, Dunmore grófja (1730–1809), Virginia utolsó királyi kormányzója nevezetes proklamációja után némileg megváltozott az afroamerikaiak katonai képességeit illetően. A kormányzó 1775. november 7-én szabadságot ígért a „lázadók” azon szerződéses szolgálói és rabszolgái számára, akik csatlakoznak a brit hadsereghez. Washington több szempontból is aggodalommal tölthette el ez az esemény. Egyrészt a britekhez szökő rabszolgák az ellenséget erősíthették, másrészt Dunmore Chesapeake-öbölben cirkáló hajói a Potomac folyó partján fekvő Mount Vernon-i birtokát közvetlenül is fenyegethették. Márpedig az ellenség főparancsnoka birtokának elfoglalása jelentős lélektani hatással lehetett a harcoló felekre, az ott dolgozó rabszolgákról nem is beszélve. A birtok felügyelője ebben a helyzetben arról értesítette Washingtont, hogy a rabszolgák között „egyetlen ember sincs, aki nem hagyna el bennünket, ha úgy vélnék, hogy valóban megszökhetnek”. A rabszolgák egy részének szökésére aztán valóban sor is került, amikor 1776. július 19-én egy brit járőrhajó legénysége, édesvízkészleteit pótlendő, partra szállt a tábornok Mount Vernon-i birtokán. A britek – akik tisztában voltak azzal, hogy kinek a birtokán tartózkodnak – védelmet és szabadságot kínáltak Washington rabszolgáinak, akik közül tizenheten úgy döntöttek, hogy az „ellenséggel” tartanak.⁷

Washington a Kontinentális Hadsereg számára december 30-án kiadott általános parancsban úgy fogalmazott, hogy mivel „a tábornokot úgy tájékoztatták, hogy a szabad négerek közül számosan vágyanak arra, hogy beálljanak katonának, engedélyt adott a toborzó tiszteknek, hogy fogadják őket, és megígéri, hogy az ügyet a Kongresszus elé terjeszti”. Egy nappal később pedig a Kontinentális Kongresszus elnökéhez, John Hancockhoz (1737–1793) címzett levelében azt írta, hogy „bemutatták nekem, hogy az ebben a hadseregben szolgáló szabad négerek nagyon is elégedetlenek azzal, hogy elbocsájtják őket – s amint ezt megértik, a minisztérium hadseregében [ti. a brit haderőben – L. Cs.] kereshetnek alkalmazást – ezért máris merészeltem eltérni a rájuk vonatkozó határozattól, s engedélyt adtam a felvételükre, ám amennyiben a Kongresszus ezt nem erősítené meg, véget vetek ennek”. Vajon azt jelentené mindez, hogy Washington véleménye megváltozott az afroamerikaiak katonai képességeire vonatkozóan? L. Scott Philyaw ezzel kapcsolatban arra hívta fel a figyelmet, hogy „ebben az esetben az, hogy Washingtonnak megfelelő csapatokra volt szüksége, felülírta a még meglévő bizonytalanságát az afroamerikaiak hadseregben elfoglalt helyére vonatkozóan”. Megjegyzendő, hogy a Kongresszus a következő év január 16-án végül azt a határozatot hozta, hogy „azok a szabad feketék, akik hűségesen szolgáltak a Cambridge-nél állomásozó hadseregben, újból felvehetők, de senki más”.⁸

⁶ Haditanács jegyzőkönyve. In: *The Papers of George Washington. Revolutionary War Series 2, September – December, 1775*. Ed.: Abbot, W. W. Charlottesville, 1987. 125.; Philyaw: *Washington and Slavery*, 112–113.

⁷ A felügyelő véleményét idézi: Egerton, Douglas R.: *Death or Liberty. African Americans and Revolutionary America*. Oxford – New York, 2009. 6., 72.

⁸ Általános parancsok 1775. december 30. In: *The Papers of George Washington. Revolutionary War Series 2, September – December, 1775*. Ed.: Abbot, W. W. Charlottesville, 1987. 620.; George Washington levele John Hancocknak, 1775. december 31. In: *The Papers of George Washington. Revolutionary War Series 2, September – December, 1775*. Ed.: Abbot, W. W. Charlottesville, 1987. 623.; Philyaw: *Washington and Slavery*, 113.; *Journals of the Continental Congress online* [http://memory.loc.gov/cgi-bin/query/r?ammem/hlaw:@field\(DOCID+@lit\(jc00419\)\)](http://memory.loc.gov/cgi-bin/query/r?ammem/hlaw:@field(DOCID+@lit(jc00419))): (letöltés: 2015. szeptember 18.); Philyaw: *Washington and Slavery*, 114.

Mindez persze csak a szabad feketékre vonatkozott, nem pedig a rabszolgákra, akiknek a brit hadseregbe való felvételét Lord Dunmore kiáltványa kilátásba helyezte – igaz, csak a „lázadók” rabszolgáira vonatkozóan. A volt királyi kormányzó felszólítására azonban a brit hűségen maradt rabszolgatartók rabszolgái közül is sokan csatlakoztak „etióp regimentjéhez”.⁹ Dunmore proklamációja, illetve a háború kedvezőtlen alakulása és elhúzódása viszont a „lázadókat” is arra készítette, hogy megfontolják a rabszolgák katonai alkalmazásának lehetőségét. A háború második felében a déli hadszíntéren elszenvedett amerikai vereségek – különösen a dél-karolinai Charles Town eleste, ahol 5500 amerikai katona adta meg magát – még élesebben vetették fel a kérdést. Ekkor merült fel a Kongresszusban, hogy Dél-Karolinában és Georgiában állítsanak ki egy 3300 főből álló egységet rabszolgákból. A dél-karolinai ültetvényesek közül Henry (1724–1792) és John Laurens (1754–1782), apa és fia karolta fel a tervet, de a dél-karolinai törvényhozás kétszer is leszavazta a javaslatot.¹⁰ Henry Laurens egy 1779. március 16-án kelt levelében tájékoztatta Washingtonot az elképzeléseiről. Ebben a dél-karolinai helyzet súlyosságát ecsetelte, viszont úgy vélte, hogy ha „felfegyvereznénk 3000 Karolinában általam kiválasztott fekete férfit, nem kétséges, hogy sikerrel ki tudnánk verni a briteket Georgiából, és még Kelet-Floridát is el tudnánk foglalni július végéig”. A tábornok 1779. március 20-án válaszolt, s kifejtette, hogy szerinte „a rabszolgák felfegyverzésének politikája vitatható, hacsak az ellenség nem áll elő ezzel a példával, de ha mi kezdenék el belőlük álló zászlóalj felállítását, a legkisebb kétségem sincs afelől, hogy (amennyiben a háború tovább folytatódik) követnének minket ebben, s eljárásukat a mienkkel igazolnák. Mindennek eredménye az lesz, hogy versenyeznünk kell, ki tudja gyorsabban felfegyverezni [ti. a rabszolgákat – L. Cs.], és hol vannak a fegyvereink ehhez. Ezen túlmenően, az sem világos számomra, hogy ez a diszkrimináció nem teszi-e a rabszolgaságot még terhesebbé azok számára, akik azok maradnak... Attól tartok, hogy az összehasonlítás ebben az esetben nagyobb elégedetlenség kialakulásához fog vezetni azok körében, akik továbbra is szolgásban lesznek tartva.”¹¹

Ugyanakkor Washington nagyra becsülte annak a James Armistead nevű rabszolgának a szolgálatát, aki Yorktown ostromakor kettős ügynökként szolgált az amerikai ügyet. Armistead engedélyt kapott arra, hogy az amerikaiak számára kémkedjen. Szőkevény rabszolgának tetteve magát bebocsátást nyert az ostromlott városba, ahol Washington számára gyűjtött híreket, majd szolgálatait színleg a briteknek is felajánlotta, akiket pedig téves információkkal látott el az amerikai–francia koalíciós erők helyzetéről. Az amerikai ügynek tett szolgálataiért cserébe, Lafayette márki (1757–1834) kérésére Virginia törvényhozása

⁹ Dunmore kiáltványának hatásáról részletesebben lásd: Egerton: *Death or Liberty*, 69–74.; Taylor, Alan: *The Internal Enemy. Slavery and War in Virginia 1772–1832*. London – New York, 2013. 23–27.; Parkinson, Robert G.: *The Common Cause. Creating Race and Nation in the American Revolution*. Chapel Hill, 2016. 153–163.

¹⁰ A Laurensok terveire részletesebben lásd: Massey, Gregory D.: *The Limits of Antislavery Thought in the Revolutionary Lower South: John Laurens and Henry Laurens*. *The Journal of Southern History*, vol. 63. (1997) No. 3. 495–503.; Edelson, S. Max: *Slavery, Tyranny, and Paternalism: Reconsidering Henry Laurens as Exemplar Master for the Age of Revolution*. Kézirat a szerző tulajdonában.

¹¹ Henry Laurens levele John Washingtonnak, 1779. március 16. In: *The Papers of George Washington. Revolutionary War Series 19, 15 January – 7 April, 1779*. Ed.: Crackel, Theodore J. Charlottesville – London, 2009. 503.; George Washington levele Henry Laurensnek, 1779. március 20. In: uo. 542.

1787-ben felszabadította Armistead-et, bár ebbe gazdája csak akkor volt hajlandó beleegyezni, amikor a törvényhozók anyagi kompenzációt szavaztak meg számára.¹²

A függetlenségi háború során arra is akadt példa, hogy a brit párti lojalisták elkobzott rabszolgáival fizették ki az amerikai katonákat. Ezt a gyakorlatot Virginiában azért nem tudták követni, mivel ott a rabszolgatartók jelentős többsége támogatta a függetlenség ügyét. Ugyanakkor a helyi rabszolgatartó gazdálkodás átalakulása következtében jelentős számú „felesleges” rabszolga élt az államban. Ezért Virginia törvényhozásában olyan törvényjavaslatot terjesztettek be, amely a hús vagy annál több rabszolgával rendelkező ültetvényeseket kötelezte volna arra, hogy minden huszadik rabszolgájuk után egy rabszolgát az amerikai hadseregben szolgáló fehér katonák kifizetésére ajánljanak fel. A felajánlott rabszolgáknak „tíz és harminc év közötti egészséges és erős négereknek” kellett volna lenniük, s azok a fehér katonák kapták volna őket jutalomképpen, akik a háború végéig vállaltak volna szolgálatot. A toborzás ösztönzése céljából, a fehér katonák már a jelentkezéskor megkapták volna jutalmukat. A tervből ugyan nem lett semmi, ám érdekességként érdemes megjegyezni, hogy „George és Martha Washingtonnak körülbelül 8–10 rabszolgáját kellett volna feláldoznia az Öreg Domínium [ti. Virginia – L. Cs.] háborús erőfeszítései érdekében.”¹³

A forradalom hatása és a rabszolgaság

A forradalom hatására Virginia 1782-ben jelentősen megkönnyítette a helyi rabszolgák felszabadítását. 1723 óta erre a tulajdonosoknak csak akkor volt lehetőségük, ha a felszabadításhoz a gyarmat, majd állam kormányzója, illetve a mellette működő tanács is beleegyezését adta. Az új törvény a felszabadítás körülményeinek meghatározását teljes mértékben és kizárólag a gazdákra bízta. A törvény hatására jelentősen megnőtt az államban a felszabadítások száma, s ezen felbuzdulva 1783 februárjában Lafayette márki arra tett javaslatot Washingtonnak, hogy „vásároljunk együtt egy kis birtokot, ahol megpróbálkozhatnánk a négerek felszabadításával, s hogy bérlőkként használjuk őket. Egy olyan példa, mint az öné, általános gyakorlattá teheti ezt, ha sikerrel járunk Amerikában [ti. az Egyesült Államokban – L. Cs.], örömmel fogom időm egy részét arra fordítani, hogy a módszert a nyugat-indiai szigetekeken is divattossá tegyem.” Washington finoman kitérő választ adott ifjú kollégája levelére, s kijelentette: „A terv, kedves márki, amit precedensként javasol ezen ország fekete népe felszabadításának ösztönzésére a rabságnak abból az állapotából, amelyben jelenleg tartják őket, feltűnő bizonyítéka az ön szíve jóakarátának. Boldogan osztozom önnel ebben a dicséretes munkában, ám későbbre halasztanám a részletek megbeszélését addig, amíg nem részesülünk abban az örömben, hogy látjuk egymást.” Erre a személyes találkozásra nem sokkal a háború befejeződése után került sor, s arról, hogy miről esett szó kettejük között, egy éppen abban az időben Mount Vernonban tartózkodó harmadik vendég Washingtonhoz írott leveléből értesülhetünk: „Ön meg kívánt szabadulni az összes négerétől, és a márki azt kívánta, hogy mindannyiuk rabszolga sorsának bárcsak véget lehetne vetni. Mérhetetlenül boldog lennék, ha az önök közös megbeszélése és befolyása erre vezetne, így adván meg a végső lökést, s tenné végképp fényessé az önök politikai karakterét.” A márki 1785-ben a tettek mezejére lépett. Francia Guyanában azzal a feltétellel vásárolt egy birtokot, hogy az ott található rabszolgákat sem eladni, sem pedig elcserélni nem lehet. Mint Washingtonnak írta:

¹² Philyaw: *Washington and Slavery*, 115–116.

¹³ A javaslatot idézi: Philyaw: *Washington and Slavery*, 114. Később, a Virginia elleni brit támadás idején is felmerült a feketék katonai alkalmazása. Ekkor Lafayette márki fordult ezzel a kéréssel a virginiai törvényhozáshoz, amely azonban elutasította azt. Philyaw: *Washington and Slavery*, 114–115.

„Emlékszik arra az ötletre, amelyet három évvel ezelőtt osztottam meg önnel, s amelyet a Cayenne nevű francia gyarmaton fogok kipróbálni, de más leveleimben részletesebben is beszámolok majd erről a tárgyról önnek.” Erre a részletesebb beszámolóra 1786 februárjában került sor: „...van egy másik titok is, kedves tábornokom, amit megosztok önnel, nevezetesen, hogy százhuszonezer francia livre-ért vásároltam egy ültetvényt Cayenne gyarmaton, s fel fogom szabadítani a négereimet annak a kísérletnek megfelelően, amelyről tudja, hogy a kedvencem.” A tábornok válasz levelében kifejtette, hogy „az utóbb történt birtokvásárlása Cayenne gyarmaton abból a célból, hogy felszabadítsa az ott található rabszolgákat, emberiségének nagylelkű és nemes bizonyítéka. Bárcsak Istennek köszönhetően hasonló szellemiség válna általánossá az emberek gondolkodásában ebben az országban is.”¹⁴

Nagyon érdekes, hogy élete utolsó hat évében Washington is belevágott egy hasonló terv megvalósításába Virginiában, még ha az nem is járt volna a rabszolgák azonnali felszabadításával. Azt tervezte, hogy a Mount Vernon-i birtokától messzebb fekvő négy gazdaságát bérbe adja a gazdálkodáshoz megfelelően értő angol és skót bérlőknek. Így a tábornok megszabadult volna e birtokok közvetlen menedzselésének terhetől, s állandó, kiszámítható jövedelemhez jutott volna. E terv keretében arról is elgondolkodott, hogy „sok néger férfit és nőt munkásokként... alkalmazhatnának” a Brit-szigetéről érkezett bérlők, „amennyiben ezt részesítenék előnyben az ahhoz az osztályhoz [ti. a munkássághoz – L. Cs.] tartozó emberek behozatala helyett”. Mindehhez azonban azt is hozzátette, hogy „megfontolást igényel, hogy a fehérek és a feketék összevegyítésében meddig tanácsos elmenni, különösen akkor, ha az előbbieket egyáltalán nincsenek hozzászokva az utóbbiakhoz”. Washington ugyan több potenciális angol és skót bérlővel is levelezésben állt, de a tervből végül semmi sem valósult meg, megfelelő számú érdeklődő híján.¹⁵

A függetlenségi háború után szinte az egész Egyesült Államokban elterjedtek a rabszolgatartás-ellenes érzelmek. Ebben a helyzetben Washington több olyan ügygel is szembeke­rült, amelyek állásfoglalásra készítették a rabszolgaság kérdését illetően. Ezekben a szigorúan magánjellegű megszólalásaiban a tábornok kettős érzellemmel viszonyult a kérdéshez. Egyrészt üdvözölte a végcél, másrészt helytelenítette az abolicionisták által javasolt módszereket. 1786 tavaszán az történt például, hogy a *Pennsylvania Abolition Society* (Pennsylvaniai Abolicionista Társaság – a továbbiakban: PAS) az állam 1780-ban elfogadott fokozatos rabszolga-felszabadítást előíró törvényére hivatkozva pert indított egy Virginiából oda vitt rabszolga szabadságának kimondása céljából. A rabszolga egy bizonyos Philip Dalby tulajdonát

¹⁴ Lafayette levele George Washingtonnak, 1783. február 5. In: *The Writings of George Washington 26, January 1, 1783 – June 10, 1783*. Ed.: Fitzpatrick, John C. Washington D. C., 1938. 300.; George Washington levele Lafayette-nek, 1783. április 5. uo.; William Gordon levele George Washingtonnak, 1784. augusztus 30. In: *The Papers of George Washington. Confederation Series 2, July 1784 – May 1785*. Eds.: Abbot, W. W. – Twohig, Dorothy. Charlottesville–London, 1992. 64.; Lafayette levele George Washingtonnak, 1785. július 14. In: *The Papers of George Washington. Confederation Series 3, May 1785 – March 1786*. Eds.: Abbott, W. W. – Twohig, Dorothy. Charlottesville–London, 1994. 121.; Lafayette levele George Washingtonnak 1786. február 6. In: uo. 544.; George Washington levele Lafayette-nek, 1786. május 10. In: *The Papers of George Washington. Confederation Series 4, August 1786 – January 1787*. Eds.: Abbot, W. W. – Twohig, Dorothy. Charlottesville – London, 1995. 43.; Philyaw: *Washington and Slavery*, 116.; Thompson, Mary V.: „*The Only Unavoidable Subject of Regret*”: *George Washington and Slavery*. Kézirat, Fred W. Smith National Library for the Study of George Washington, 8–11.

¹⁵ George Washington levele Arthur Youngnak, 1793. december 12. In: *The Papers of George Washington. Presidential Series 14, 1 september 31 December 1793*. Ed.: Hoth, David R. Charlottesville–London, 2008. 509.

képezte, akinek Alexandriában, a Mount Vernonhoz legközelebb eső városban volt boltja. Dalby egy hirdetőmentet tett közzé a helyi újságokban, amelyben arra intette a déli polgárokat, hogy óvakodjanak Philadelphiába menni, mert ott (rabszolga) tulajdonukat kockáztathatják azzal, hogy hasonló per „áldozatai” lesznek. Ezeket a hirdetőmenteket Washington valószínűleg olvasta, s ez indíthatta arra, hogy régi barátjának, Robert Morrisnak (1734–1806) beszámoljon az esetről, s kifejtse véleményét: „Az alexandriai Dalby urat Philadelphiába hívták, hogy részt vegyen egy általa terhesnek nevezett perben az egyik rabszolgájára vonatkozóan, akit az város kvékereinek egy társasága (amelyet ebből a célból hoztak létre) megpróbált felszabadítani [...] Abból, amit Dalby úr elmondott az ügyről, úgy tűnik, hogy ez a társaság nem csupán az igazsággal ellentétesen cselekszik, már ami az idegenekkel szembeni viselkedését illeti, hanem – véleményem szerint – nem is politikusan az állam [ti. Pennsylvania – L. Cs.] és különösen a város [ti. Philadelphia – L. Cs.] vonatkozásában, vagy úgy, hogy képes lenne céljait megvalósítani (hacsak nem a zsarnokság és az elnyomás törvényei által).”¹⁶

Washington tehát egyértelműen elítélte, hogy a PAS aktivistái „bujtogassák” a déli polgárok „tulajdonait”, azonban mindehhez azt is hozzátette, hogy „remélem, ezekből a megfigyeléseimből nem azt fogja levonni, hogy az lenne a kívánságom, hogy azokat a boldogtalan embereket, akik ennek a levélnek a tárgyai, rabszolgaságban tartásuk. Csak azt mondhatom, hogy nincs még egy élő ember, aki nálam őszintébben kívánná egy felszabadításukat célzó terv elfogadását. Ennek megvalósítására azonban egyetlen megfelelő és hatékony mód van, mégpedig törvényhozás hatalma útján, s ehhez, amíg bírok azzal, mindig szavazatomat fogom adni.”¹⁷

Ezen álláspontjának megfelelően azonban így folytatta: „Amikor azokat a rabszolgákat, akik boldogok és elégedettek a mostani gazdáik mellett, felbujtják, és arra csábítják, hogy elhagyják őket, amikor a gazdákat váratlanul lepik meg ezzel a gyakorlattal; amikor az ilyenfajta viselkedés elégedetlenséget idéz elő az egyik és haragot a másik oldalon; amikor mindez olyan emberrel történik meg, akinek erszénye nem vethető össze a Társaságéval, és azért vesztí el a tulajdonát, hogy megszerezze azokat az eszközöket amellyel megvédelmezheti azt – akkor elnyomásról van szó az utóbbi esetben, és nem emberies viselkedésről általában, mivel az több bajt okoz annál, mint amennyit megold.”¹⁸

Washington hasonló kettős véleményét fogalmazott meg nem sokkal később abban a levélben is, amelyben Lafayette márkinak gratulált a Francia Guyana-i kezdeményezéséhez. A fentebb idézett passzust ugyanis így folytatta: „...szomorúan látom, hogy bizonyos petíciókat nyújtottak be a törvényhozásnak a legutóbbi ülésük idején a rabszolgák felszabadítása

¹⁶ A társaságot többségében kvéker abolicionisták alapították 1775-ben Anthony Benezet (1713–1784) vezetésével. Eredeti teljes neve: *Society for the Relief of Free Negroes Unlawfully Held in Bondage* (A törvénytelenül fogságban tartott szabad feketéket segélyező társaság). A társaságot 1784-ben átszervezték, s ekkor már a rabszolga-felszabadítás célkitűzése is bekerült a szervezet nevébe: *Pennsylvania Society for Promoting the Abolition of Slavery and for the Relief of Free Negroes Unlawfully Held in Bondage* (A rabszolgaság eltörlését célul tűző és a törvénytelenül fogságban tartott szabad feketéket segélyező társaság), azonban közkeletűen csak *Pennsylvania Abolition Society*-ként (Pennsylvaniai Abolicionista Társaság) emlegették. George Washington levele Robert Morris-nak, 1786. április 12. In: *The Papers of George Washington. Confederation Series 4, April 1786 – January 1787*. Eds.: Abbot, W. W. – Twohig, Dorothy. Charlottesville–London, 1995. 15.

¹⁷ George Washington levele Robert Morrisnak, 1786. április 12. In: *The Papers of George Washington. Confederation Series 4, April 1786 – January 1787*. Eds.: Abbot, W. W. – Twohig, Dorothy. Charlottesville–London, 1995. 16.

¹⁸ Uo.

érdekében, de azok aligha érdemlik meg az elolvasást. Valóban úgy gondolom, hogy egyszerűen való szélnek eresztésük [ti. a rabszolgáké – L. Cs.] több kényelmetlenséget és bajt okozna; ezzel szemben bizonyos, hogy fokozatosan lehetne és vitán felül így kellene [ti. felszabadítani a rabszolgákat – L. Cs.], mégpedig a törvényhozás hatalma által.¹⁹

Az amerikai forradalom hatására egyértelműen megváltozott Washington rabszolgatartásról alkotott felfogása. A forradalom előtt egyszerűen olyan adottságként fogadta el a rabszolgatartó rendszer létezését, amellyel rabszolgatartó birtokosként minden különösebb konfliktus nélkül együtt tudott élni. A forradalom eredményeként eljutott arra a következtetésre, hogy a rabszolgatartás morális és gazdasági okokból sem megfelelő rendszer Virginia számára, ám megszüntetését szigorúan csak törvényhozási úton és fokozatosan tudta elképzelni. Az a levélrészlet is gondolkodásának megváltozására utal, amelyben 1786-ban kifejtette: „Soha többé nem kívánok vásárlás útján újabb rabszolgák birtokába jutni (ha csak bizonyos körülmények nem kényszerítenek erre). Legelső kívánságaim között szerepel, hogy láthassam egy olyan terv elfogadását ebben az országban, amelyik lassú, biztos és alig észrevehető módon eltörölné azt”.²⁰

Persze a rabszolgák vásárlásának elutasítása mögött egyéb tényezők is meghúzódtak. Amint arról már szó esett, a gabonatermesztésre való áttérés következtében Washingtonnak is kevesebb rabszolgára volt szüksége, de mivel a családok szétszakadásának elkerülése érdekében nem szívesen adta el rabszolgáit, azok száma folyamatosan nőtt. Pár hónappal halála előtt már arról számolt be egyik ismerősének, hogy „a felesleget nem tudom eladni, mivel elvileg ellenzem az emberekkel történő ilyesfajta kereskedelmet. Kölcsönbérletbe adni őket majdnem ilyen rossz, mivel nem tudom őket családonként előnyösen elhelyezni, a családok felosztásával szemben pedig ellenérzéseim vannak. Mit tehetek tehát? Valamit tenni kell, különben tönkre megyek, mivel az összes pénz (hozzászámítva amit a termés eladásából és bérleti díjából nyerek), amit azon *földjeim* [kiemelés az eredetiben – L. Cs.] után kaptam, amelyeket az utolsó négy évben ötvenezer dollár értékben eladtam, aligha tudnak a felszínen tartani.”²¹

A jó teljesítményt rabszolgái esetében is elismerte Washington, s ebben valószínűleg a forradalom eseményei is megerősítették. Erre utalhat, hogy 1788-ra már valamennyi felügyelője és előmunkása rabszolgái közül került ki. Saját gazdasága és a virginiai gazdaság állapotából kiindulva az 1790-es évek elejére arra a meggyőződésre jutott, hogy a rabszolgatartó gazdálkodás nem hatékony, s ez is újabb érveléssel szolgált számára ahhoz, hogy a rendszer felszámolását kívánja. Mint láttuk, ezt kizárólag törvényhozási úton, a fokozatosság elvének betartásával, a rabszolgatartók tulajdonjogainak figyelembevételével tartotta megvalósíthatónak.

¹⁹ George Washington levele Lafayette-nek, 1786. május 10. In: *The Papers of George Washington. Confederation Series 4, April 1786 – January 1787*. Eds.: Abbot, W. W. – Twohig, Dorothy. Charlottesville–London, 1995. 43.

²⁰ George Washington levele John Francis Mercer-nek 1786. szeptember 9. In: *The Writings of George Washington 29, September 1, 1786 – June 19, 1788*. Ed.: Fitzpatrick, John C. Washington D. C., 1939. 5.

²¹ George Washington levele Robert Lewis-nak 1799. augusztus 18. In: *The Writings of George Washington 37. kötet, November 1, 1798 – December 13, 1799*. Ed.: Fitzpatrick, John C. Washington D. C., 1940. 338–339.

VENKOVITS BALÁZS

Záródó kapuk, új lehetőségek

Magyar kivándorlás Észak-Amerikába a 20. század elején

A 19. és a 20. század fordulóján az Egyesült Államok történelmének egyik legnagyobb bevándorlási hulláma zajlott, amely során 1881 és 1920 között körülbelül 24 millió ember döntött úgy, hogy az országban telepszik le, és kezd (hosszabb vagy rövidebb időre) új életet. Az országban „új kivándorlásnak” (*New Immigration*) nevezett időszakban alapvetően megváltozott a bevándorlók és a kibocsátó országok összetétele a korábbi évtizedekhez képest. Míg a korábbi (elsősorban a polgárháborút megelőző) időszakban (*Old Immigration*) főleg nyugat- vagy észak-európai letelepülők érkeztek (körülbelül 6 millióan), az új kivándorlók már túlnyomórészt nem ezeket a régiókat hagyták el, hanem sokkal inkább az európai kontinens keleti és déli részeit, köztük Magyarországot. A bevándorlók eltérő etnikai összetétele, társadalmi és gazdasági helyzete, letelepedésük célja és az amerikanizálódáshoz való hozzáállásuk (annak megtagadása) következtében az amerikaiak egyre kevésbé nézték jó szemmel a több millió szegény európai beáramlását (csak 1907-ben majd 1,3 millióan érkeztek), és egyre többen gondolták, hogy szükségessé vált a bevándorlás korlátozása.

A nativizmus és az idegengyűlölet első hulláma már az 1850-es években is kimutatható volt, akkor elsősorban a katolikus írekkel és a kínaiakkal szemben. Ennek eredményeképpen, és a korábbi bevándorlási politikát nagyban megváltoztatva az Egyesült Államok 1882-ben megtiltotta a kínaiak bevándorlását (*Chinese Exclusion Act*), és ezzel megkezdődött a bevándorlás korlátozásának időszaka. Ahogyan látni fogjuk, az új bevándorlók nagy száma és negatív megítélésük miatt egyre többen támogatták a kelet-európaiak betelepülésének korlátozását is. Az I. világháború először lelassította a korábbi nagy hullámot, a háborút követően pedig óriási változások mentek végbe az amerikai bevándorlási politikában. 1917-ben, 1921-ben és 1924-ben olyan törvényeket, illetve kvótákat vezettek be, amelyek, ahogyan látni fogjuk, gyakorlatilag véget vetettek az „új bevándorlás” hullámának.

Bár az Egyesült Államok volt messze a legfontosabb célpontja a bevándorlásnak, nem minden európai ebben az országban próbált szerencsét. Főleg igaz volt ez azt követően, hogy az Egyesült Államok elkezdte bezárni kapuit, miközben számos más ország az amerikai kontinensen olyan intézkedéseket vezetett be, amelyek célja a bevándorlók odavonzása. Kanada a századfordulótól válik egyre fontosabb célponttá, és „az 1890-es évek közepétől az I. világháborúig a kedvező kormányzati politika, a keleti iparosodás és a nyugati tartományok mezőgazdasági művelésre való megnyitása következtében évente 300 000–400 000 bevándorló érkezett az országba, főleg a brit szigetektől, illetve Közép- és Dél-Európából”.¹ Ugyanakkor számos bevándorló választotta Latin Amerikát úti célként; 1879 és 1930 között körülbelül 13 millióan érkeztek ebbe a régióba: „Argentína, Brazília, a rabszolgaság eltörlését követően Uruguay és Kuba voltak a külföldi munkaerő fő célpontjai. Az 1870 és 1930 között

¹ Powell, John: *Encyclopedia of North American Immigration*. New York, 2005. 46.

Latin-Amerikába érkező 13 millió európai több mint 90 százaléka ezt a négy országot választotta, bár mérsékelt bevándorlás zajlott Chile, Venezuela vagy Mexikó esetében is.”²

Ez az óriási kivándorlási hullám Magyarországot sem hagyta érintetlenül. 1904-ben Thirring Gusztáv már a következők szerint jellemezte a tapasztalt tendenciákat: „...keletkezése szerint legújabb, természeténél fogva legmodernebb, arányánál fogva legjelentősebb, hatását véve legvésebb e mozgalom.”³ A Magyarországon általában „nagy kivándorlásnak” nevezett időszak alapvetően tükrözte a fentebb vázolt nemzetközi trendeket, és a legfontosabb úti cél a magyarok esetén is az Egyesült Államok volt. A Thirring által jellemzett hullám „Amerika földjére hőmpolygeti népünket”,⁴ és ennek eredményeképpen 1899 és 1913 között az országot elhagyó kivándorlók 85 százaléka az Egyesült Államokba vándorolt.⁵ A nyilván tartások hiánya, a nem mindig teljesen precíz feljegyzések és a visszavándorlás miatt nehéz meghatározni, hogy pontosan hány magyar (még pontosabban magyar etnikumú) kivándorló hagyta el az országot ez alatt az idő alatt. Thirring szerint csak 1881 és 1900 között közel fél millióan vándoroltak ki, és ez még csak a kivándorlás csúcsa előtti időszak. A 20. század első évtizedére ez a szám már megközelíthette a másfél milliót. Puskás Julianna kutatásai szerint (amely figyelembe veszi a visszavándorlást is) az országból az Egyesült Államokba kivándorlók száma 1871 és 1913 között körülbelül 1 200 000 fő körül lehetett.⁶

Ehhez a nagy számhoz viszonyítva a kontinens más országait választó magyarok száma marginális ebben az időszakban. Az Egyesült Államok volt a legfőbb úti cél az ország vonzó gazdasága, a számos munkalehetőség, az éppen zajló (második) ipari forradalom és technikai fejlődés nyomán. Ezzel szemben a régió többi országa nem tudott olyan hívogató alternatívát nyújtani. Latin-Amerika például számos ok miatt sokkal kevésbé tűnt megfelelő választásnak: „...a számos új köztársaságban tapasztalható politikai instabilitás; a latin-amerikai országok többségében a nagy lélekszámú bennszülött lakosság (Mexikó) vagy a rabszolgák miatt (Brazília és Kuba) sokkal kisebb a szabad munkaerő iránti kereslet; az utazás magas költségei; a hátszág kedvezőtlen földrajzi és éghajlati viszonyai; a nem túl vonzó politikai és kulturális jellemzők mind segítenek megérteni azt, hogy miért is maradt el messze Latin Amerika az Egyesült Államoktól a bevándorlók úti céljaként.”⁷

Thirring is megjegyzi, hogy 1871 és 1901 között mindössze 39 magyar vándorolt ki Közép-Amerikába német kikötőkön át. A legnagyobb számban Brazíliát (1 235 fő) és Argentínát (274 fő) választották úti célként, ami még akkor is alacsony szám, ha tudjuk, hogy a régióba utazók többsége valószínűleg nem német kikötőkből indult útnak.⁸ Anderle Ádám szerint a 19. század végéig 10–12 000 magyar érkezett Brazíliába, de ő is megjegyzi, hogy az első világháborúig a magyarok száma Latin Amerikában nem volt több néhány tízezernél.⁹ Brit-Észak-Amerika esetében Thirring ugyanebben a tekintetben 1540 magyart említ (és azt is

² Sánchez Alonso, Blanca: *The Other Europeans: Immigration into Latin America and the International Labour Market (1870–1930)*. Revista de Historia Económica / Journal of Iberian and Latin American Economic History, vol. 25. (2007) No. 3. 395–426., 399.

³ Thirring Gusztáv: *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság*. Budapest, 1904. 12.

⁴ Thirring: *A magyarországi kivándorlás*, 12.

⁵ Puskás, Julianna: *From Hungary to the United States (1880–1914)*. Budapest, 1982. 21. Puskás Juliannától lásd még: *Ties That Bind, Ties That Divide: 100 Years of Hungarian Experience in the United States*. New York, 2000.

⁶ Puskás: *From Hungary to the United States*, 18–19.

⁷ Sánchez Alonso: *The Other Europeans*, 398.

⁸ Thirring: *A magyarországi kivándorlás*, 77.

⁹ Anderle Ádám: *Magyarok Latin-Amerikában*. Küllügyi Szemle, 7. évf. (2008) 3. sz. 174–181., 175.

megjegyzni, hogy nagyrészüket szintén az Egyesült Államokban kötött ki).¹⁰ Más helyütt azt írja, hogy „1898-ban 4472, 1899-ben 7387, 1900-ban 6066 és 1901-ben 5746 osztrák és magyar honos vándorolt oda be”.¹¹ Kanada akkor vált igazán fontos célponttá, amikor az Egyesült Államok egyre több korlátozást vezetett be, és ennek következtében az 1920-as években már csaknem 30 000 magyar vándorolt be Kanadába.¹²

A tanulmány fő célja az, hogy a korlátozó rendelkezések bemutatását követően felvázolja, milyen hatásuk volt ezeknek a magyar kivándorlásra, és milyen alternatívái maradtak a magyar kivándorlóknak Észak-Amerikában (Mexikóban és elsősorban Kanadában).

Az USA bezárja kapuit

Az „új bevándorlás” időszakában az Egyesült Államokba érkező bevándorlók (bár fontos munkaerőnek számítottak) sok szempontból mások voltak, mint a már az országban élők. Ez sok emberben félelmet vagy visszatetszést keltett. Az ekkor ideérkezők, köztük a magyarok nagy része, nem illett a WASP (fehér, angolszász, protestáns) társadalomba, hiszen etnikai és vallási tekintetben is különböztek (vallási szempontból például nagyrészüket nem protestáns, hanem római katolikus vagy ortodox volt). A negatív hozzáálláshoz sok esetben az is hozzájárult, hogy az országba érkezők nem voltak jól képzettek, nem beszéltek angolul, és nem is igazán igyekeztek beilleszkedni az amerikai társadalomba.¹³ Sokan csak átmeneti állapotnak tartották az amerikai munkát és életet, és néhány év után szerettek volna hazatérni szülőföldjükre.

Maga a negatív attitűd és az abból gyökerező nativizmus nem az „új bevándorlás” időszakában kezdődött. Az attól való félelem, hogy az újonnan érkezők tönkreteszik a többségi kultúrát, és veszélyt jelentenek az országra, korábban is érzékelhető volt. Az első komolyabb idegengyűlöleti kampány a katolikus írek ellen zajlott a 19. század első felében, majd leginkább a kínai bevándorlók váltak fő célpontjává. Az első bevándorlást korlátozó rendelet is ellenük született. A kínaiak növekvő befolyásától tartva a Kongresszus 1882-ben fogadta el a kínaiakat kizáró törvényt.¹⁴ Ez volt az első törvény, amely kifejezetten egy etnikai csoport bevándorlását tiltotta az Egyesült Államokba. Kínaiak az 1850-es évektől érkeztek nagyobb számban a nyugati partra, a velük szembeni fellépés az 1870-es években kezdődött, amikor sokan azzal vádolták őket, hogy elveszik az amerikai munkáját és csökkentik a béreket, miközben a rasszizmus is fontos szerepet játszott a szigorodó szabályok meghozatalában (illetve a sokszor erőszakba torkolló kínai-ellenes megmozdulásokban). Chester A. Arthur elnök megvétózta a törvényjavaslatot, de azt a kongresszus ennek ellenére elfogadta, ezzel pedig (egyebek mellett) tíz évre kizárta kínai munkások bevándorlását. A korlátozást többször meghosszabbították, és csak 1943-ban vonták vissza.

Ahogy Közép- és Kelet-Európából is egyre nagyobb számban érkeztek a főképp képzetlen és szegény férfiak, egyre többen szólaltak fel a szigorúbb bevándorlási szabályok mellett az ő esetükben is. 1894-ben megalakult az *Immigration Restriction League*, amely a bevándorlás korlátozása érdekében *literacy test* bevezetését tűzte ki célul. Igazán fontos szerepet töltött be az első világháború is, mivel főképpen az ellenséges országokból származó

¹⁰ Thirring: *A magyarországi kivándorlás*, 77.

¹¹ Thirring: *A magyarországi kivándorlás*, 87.

¹² Powell: *Encyclopedia of North American Immigration*, 46.

¹³ A magyarok amerikai életéről, nyelvhasználatáról, viszontagságairól lásd például: Albert Tezla: *„Egy szívvel két hazában”: Az amerikai magyarok, 1895–1920*. Budapest, 2005.

¹⁴ A korlátozó törvények áttekintésének alapja, ha másképpen nem jelzem: Powell: *Encyclopedia of North American Immigration*, id. mű.

bevándorlótól való félelem (illetve az ő lojalitásuk megkérdőjelezése) újabb idegengyűlölő hullámot indított. Ennek eredményeképpen a háború alatt és azt követően egyre szigorúbb szabályokat vezettek be: „[a]z I. világháború kitörésével az amerikaiak hirtelen tudatára ébredtek annak, hogy asszimilálatlan milliók élnek közöttük, s mivel tartottak e tömegek lojalitás hiányától, a »100%-os amerikai« mozgalom erőltetésével igyekeztek az ebből fakadó esetleges veszedelmeknek elejét venni.”¹⁵ 1917-ben az Egyesült Államok belép a háborúba, és ugyanebben az évben elfogadják azt a törvényt (ekkor Woodrow Wilson elnök vétója ellenében), amely úgynevezett *literacy testet* írt elő az USA-ba érkezők számára, ezzel pedig a törvényhozás, a korábbiaktól eltérően, már a korlátozásra és nem a szabályozásra koncentrált. A törvény legfőbb rendelkezése (a fejadó megemlése mellett) az volt, hogy minden olyan tizenhat évnél idősebb idegentől megtagadta a belépést, aki nem tudott harminc-negyen szót elolvasni a saját anyanyelvén. Az, hogy a korábban is többször javasolt törvényt 1917-ben fogadták el, jól mutatja az új bevándorlók iránti egyre ellenségesebb hangulatot a világháború előrehaladtával. A törvény csökkentette a bevándorlók számát, azonban a háború végével ez a teszt sem tudta visszatartani az újra meginduló nagyszámú európai bevándorlást, és egyre többen kvóták bevezetését szorgalmazták.

A helyzet kezelésére 1921-ben megszületett az első olyan törvény (*Emergency Quota Act*), amely már mennyiségileg szabályozta az évenként beengedhető bevándorlók számát (356 995 főben maximalizálva azt). „Kivéve a nyugati féltekét, az egyes országok részére kvótakeretet állapítottak meg az 1910. évi népszámlálásban országonként kimutatott népesség 3%-ában.”¹⁶ Ez már jelentős korlátozást jelentett, azonban még mindig sokan érkeztek, így a kvótát a következő évek során tovább módosították. Az 1924-ben elfogadott *Johnson-Reed Act* még szigorúbb korlátozásokat vezetett be, és egyértelműen véget vetett az „új bevándorlás” időszakának. A törvény a teljes éves kvótát már 153 700 főben maximalizálta, és az országonkénti kvótát az 1890. évi népszámlálás szerinti, országonként kimutatott népesség 2%-ában állapította meg. Ez azt jelentette, hogy az 1890 után nagy számban érkezők kvótája jelentősen csökkent, miközben a nyugati félteke független országaiból származókra a kvóta nem vonatkozott. Az intézkedések egyértelműen sújtották a kelet- és dél-európai bevándorlókat, de kizárta a kínai és japán (illetve általában az ázsiai) migránsokat is. Albert Johnson képviselő (a törvény egyik névadója) a következőképpen indokolta a szigorú szabályozás szükségességét: „Az amerikai nép egyszerűen meglátta, hogy a külföldön születettek áradata hogyan avatkozik be az életébe. Rájött arra, hogy egy ilyen, fajra és származásra való tekintet nélkül mindenkit érintő áradat nem hagyhatja érintetlenül azokat az intézményeket, amelyek az amerikai szabadságjogokat alkották és megőrizték. Nem csoda tehát, hogy az olvasztótégely mítosza szertefoszlott. Nem csoda, hogy az amerikaiak mindenütt ragaszkodnak ahhoz, hogy országuk ne nyújtson szabad és korlátlan menedéket a világ többi részének. Az Egyesült Államok a mi országunk. Ha nem is volt apáink országa, legalább gyermekeink országa lehetne, illetve kell is hogy legyen. [...] s mi arra törekszünk, hogy megtartsuk annak. Határozottan véget értek azok a napok, amikor mindenkit szabadon szívesen fogadtunk, amikor minden fajhoz tartozó embert diszkrimináció nélkül elfogadtunk.”¹⁷

A kvóták bevezetésével nemcsak az „új bevándorlás kora”, de a szabad bevándorlás időszaka is véget ért, a Közép- és Kelet-Európából érkezők előtt pedig szinte teljesen bezárult a

¹⁵ Puskás Julianna: *Az Egyesült Államok bevándorlási politikája (1890–1990)*. Regio – Kisebbség, politika, társadalom, 4. évf. (1993.) 3. sz. 4.

Elérhető: <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00015/pdf/10.pdf>. (letöltés: 2017. október 16.)

¹⁶ Puskás: *Az Egyesült Államok bevándorlási politikája*, 4.

¹⁷ Idézi Puskás: *Az Egyesült Államok bevándorlási politikája*, 5.

kapu. Az 1907-es csúcsponton majdnem 200 000 magyar érkezett az Egyesült Államokba, a kvóta értelmében ez a szám évente 473 főben maximalizálódott. Maga a kivándorlás azonban emiatt nem szűnt, nem szűnhetett meg, a kivándorolni vágyók lehetséges alternatívákat kerestek. A következőkben a két szomszédos ország bevándorlási viszonyait mutatom be, és azt vizsgálom, hogy milyen módon hatottak az USA-beli kvóták a magyar bevándorlásra Mexikóba és Kanadába.

Mexikó és Kanada: lehetséges alternatívák?

Az Egyesült Államok két szomszédja az USA-hoz képest marginálisabb szerepet töltött be a századfordulós nagy népmozgásban, hiszen ahogyan fentebb láthattuk, mind a magyar, mind pedig általában az európai bevándorlók ezt az országot favorizálták. A korlátozások bevezetésével azonban helyzetük felértékelődhetett, hiszen egyrészt új célállomásként is tekinthettek rájuk, illetve a közös határ miatt sokan úgy gondolhatták, ezekből az országokból átszökhetnek az Egyesült Államokba. Bár a korábbiakhoz képest a Mexikóba való bevándorlás is növekedett magyar szempontból, az 1920-as években Kanada vált a magyar kivándorlás fő célpontjává.

Mexikót alapvetően elkerülte a magyar és általában európai bevándorlási hullám, amire az országot kormányzó Porfirio Díaz (1876–1911) is felfigyelt. Több latin-amerikai országhoz hasonlóan Mexikó is igyekezett olyan intézkedéseket hozni, amelyek az országba vonzhatták az Európát elhagyókat: ügynököket küldtek Európába a bevándorlók odacsalogatása érdekében,¹⁸ illetve mindent megtettek, hogy az országot a korábbiaktól eltérően sokkal jobb színben tüntessék fel.¹⁹ Az utóbbi célkitűzésnek magyar résztvevője is volt, hiszen a korábban bevándorlóként érkező Bánó Jenő számos publikációjában igyekezett Mexikót vonzó alternatívaként bemutatni a magyar olvasóknak, és több esetben tippeket is adott a bevándorolni vágyóknak. Az USA-val szembeni jobb lehetőségeket is többször hangsúlyozta: „A tótjaink sokkal okosabban tennék, ha már egyáltalában ki akarnak vándorolni hazánk felső vidékeiről, ha ide jönnek és nem a szerencsétlen Északamerikába, a hol őket igavonó állatoknak tekintik.”²⁰

Ugyanakkor ez idő alatt javultak a Mexikó és az Osztrák–Magyar Monarchia közötti politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok is, ami könnyebbé tette az információáramlást és utazást.²¹ Összességében azonban megállapítható, hogy a mexikói bevándorlási politika nem működött, hiszen annak ellenére, hogy Mexikó már vonzóbb alternatívának tűnt, az Egyesült Államokat továbbra is előnyben részesítették a kivándorlók, ráadásul az országban nem mindig kapták meg a várt támogatást. Másrészt a mexikói forradalom (1910–1920) és az első világháború kitörése is aláásta a bevándorlási politika ilyen irányú hatásait. Ha valamivel több magyar is érkezett az országba, jelentős magyar bevándorlásról nem beszélhetünk.²² Az 1920-as mexikói népszámlálási adatok szerint a még nem honosodott magyarok száma 78 főre csökkent.²³

Ez a helyzet valamelyest megváltozott az amerikai korlátozások következtében. Mexikó más csoportok számára már korábban is egyre fontosabb szerepet töltött be, 1882 után

¹⁸ Torbágyi Péter: *Magyarok Latin-Amerikában*. Budapest, 2004. 264.

¹⁹ Frazer, Chris: *Bandit Nation: A History of Outlaws and Cultural Struggle in Mexico, 1810–1920*. Lincoln, 2006. 90.

²⁰ Bánó Jenő: *Úti képek Amerikából*. Budapest, 1890. 195.

²¹ Szente-Varga Mónika: *A gólya és a kolibri: Magyarország és Mexikó kapcsolatai a XIX. századtól napjainkig*. Budapest, 2012. 28–44.

²² Szente-Varga: *A gólya és a kolibri*, 44.

²³ Torbágyi: *Magyarok Latin-Amerikában*, 265.

például nagymértékben megnövekedett a kínai bevándorlók száma, akik egyrészt innen szerettek volna bejutni az Egyesült Államokba, másrészt jelentős kínai kolóniát hoztak létre az országban.²⁴ Az 1920-as években megélénkült a magyar bevándorlás is, részben az amerikai bevándorlási törvények következményeként, hiszen az „amerikai kormányzat a kvótán felül lehetőséget biztosított azon személyek bebocsátására, akik megszakítás nélkül legalább egy, később öt évig Kubában, Mexikóban vagy valamelyik közép-amerikai államban tartózkodtak”.²⁵ Ugyanakkor Trianon hatása is érezhető volt, hiszen az utódállamokból kivándorlók közül is többen vették az irányt Mexikó felé. Más európaiakhoz hasonlóan a magyarok egy része az északi határ felé indult, és megpróbált átszökni az Egyesült Államokba. Ez azonban nehéz és nagyon veszélyes vállalkozás volt.²⁶

Az amerikai szigorításoknak bizonyos szempontból pozitív hatásai is voltak a mexikói magyarságra, hiszen mivel hosszabb távú tartózkodásra kellett berendezkedniük, a városokban (a legtöbben Mexikóvárosban) telepedtek le, és megindult a magyar kolónia szerveződése, ami virágzó közeletet eredményezett. Létrejött a Mexicói Magyar Református Egyház, a Mexicói Magyar Segítő Egyesület, a Mexicói Magyar Dalkör, és elindult a Mexicói Magyar Újság is.²⁷ „A magyar kolónia létszáma egyre növekedett, egyes dokumentumok szerint 1925-re elérte az 5000 főt, s ennek hatására végre felállították a mexikóvárosi magyar tiszteletbeli főkonzulátust, illetve a veracruzai magyar tiszteletbeli konzulátust.”²⁸ A növekedés azonban nem tartott sokáig, a megélhetési nehézségek és a kereseti lehetőségek kedvezőtlen változása miatt a legtöbben továbbvándoroltak Dél- és Észak-Amerikába, vagy hazatértek.

Kanada már a századforduló során felkerült a magyar kivándorlás térképére, sajátos ket-tős képpel: a kivándorlással foglalkozó tanulmányok ugyan elmondták, hogy a kanadai kormány által nyújtott kedvezmények kifejezetten vonzóak, mégis legalább ennyire hangsúlyozták az országban való letelepedés nehézségeit is. Thirring a következőképpen ír Kanadáról 1904-ben: „Habár a kanadai kormány oly kedvezményeket nyújt a kivándorlóknak, minőket semmiféle más állam, mert 160 acre (60 hektár) földet ingyen ad »homestead« gyanánt, azonkívül széna, fa, legelő, halászat és vadászat is ingyen van: mégis sanyarú ott a magyarok sorsa. Az ottani viszonyokkal, szokásokkal s nyelvvel ismeretlen kivándorlóink, ugyanis, ha a hosszú tengeri s vasúti utazás után a különféle szállítási vállalatok ügynökeiktől félig kifosztva Quebec-be érkeznek, onnan rájuk leső s kivándorlókból élő vasúti vállalatok alkalmazottai által a 2500 kilométernyire fekvő Winipegbe szállítatnak, mert Brit-Észak-Amerikának csak nyugati és éjszaki államaiban kapható már ingyen föld; a tájékozatlan és tudatlan paraszt, kinek nyelvét ott senki sem érti, teljesen ki van szolgáltatva a vasúti vállalatok ügynökeinek s a szabadföld-választás előnyeitől teljesen elesik, azon dilemma előtt állván: vagy elfogadja a vasúti vállalatok által rájuk erőszakolt rossz földet, vagy a vállalatok tulajdonát képező földet veszi meg amortisátióra. A magyar kivándorlók ekként kényszerhelyzetbe kerülvén, vagy oly vidéken kénytelenek megtelepedni, melynek éghajlatát el nem bírják s ahol a föld igen silány, vagy pedig belebuknak a költséges földvásárlásba.”²⁹

²⁴ Erről részletesen lásd: Romero, Robert Chao: *The Chinese in Mexico, 1882–1940*. Tucson, 2010.

²⁵ Torbágyi: *Magyarok Latin-Amerikában*, 266.

²⁶ A következő összefoglalás alapja, ha másképpen nem jelölöm: Torbágyi: *Magyarok Latin-Amerikában*, id. mű.

²⁷ Részletesebben lásd Szente-Varga: *A gólya és a kolibri*, id. mű.

²⁸ Torbágyi: *Magyarok Latin-Amerikában*, 268.

²⁹ Thirring: *A magyarországi kivándorlás*, 87.

Az „új kivándorlás” időszaka során kezdetben többen hagyták el Kanadát (és mentek az Egyesült Államokba), mint ahányan oda bevándoroltak.³⁰ Pedig a nyugati részek fejlesztésében és betelepítésében fontos szerepet szántak a bevándorlóknak, még hozzá elsősorban a (lehetőleg Nyugat-) Európából érkezőknek: az 1872-es *Dominion Lands Act* révén minden huszonegy év feletti férfi családfő 160 acre földet kapott egy 10 dolláros regisztrációs díjért cserébe, és ha vállalta, hogy legalább hat hónapig ott tartózkodik (az igény első három évéből).³¹ Maga a program megbukott, mivel viszonylag kevesen vettek részt benne. Valamivel sikeresebbek voltak az egyes bevándorló csoportok letelepedését szorgalmazó lépések, melyek révén már magyarok is érkeztek az országba.

Kanada elsősorban Nagy-Britannia, az Egyesült Államok és Észak-Európa lakosait próbálta az országba csábítani, közülük is főképpen a tőkével rendelkezőket, mezőgazdasági munkásokat és női cselédeket.³² Ugyanakkor kezdetben a közép- és kelet-európai földműveseket is megfelelő bevándorlóknak tekintették és keresték.³³ Ezen emberek meggyőzése érdekében bevándorlási ügynököket alkalmaztak, akiknek feladata az ország vonzerejének hirdetése volt. Az első bevándorlással kapcsolatos törvényt 1869-ben fogadták el, amelyet fokozatosan kiegészítettek, kizárva ezzel például bűnözők vagy más nem kívánatos személyek betelepülését. Ez az időszak az első magyar telepesek érkezésének ideje is. Az első telepek Saskatchewanban létesültek, így Martin Louis Kovács például tanulmányában „*little Hungary*”-ként utal erre a területre 1914 előtt.³⁴ Érdekes módon az első csoport éppen az Egyesült Államokból települt át (Gróf Eszterházy Pál ügynök segítségével, aki alapvető szerepet játszott a kanadai bevándorlás promótálásában). Először Huns Valley telep jött létre 1885-ben Manitobában, azonban ez magyar kolóniaként rövid életűnek bizonyult. Az 1886-ban létrehozott Eszterház kolónia már sikeresebb volt; habár élete lassan indult be (sokan el is hagyták az eredeti telepesek közül a nehézségek miatt), a századforduló idejére helyzete stabilizálódott, majd ezt követően számos egyéb magyar telep is létrejött az országban (például Otthon az 1890-es évek közepén vagy Békevár). Ekkorra a legújabb betelepülők már közvetlenül Magyarországról érkeztek.³⁵

További, nagyobb számú telepesek érkezéséhez azonban javuló körülményekre és mindenekelőtt olyan utazási lehetőségre volt szükség, amelyek segítségével a leendő telepesek eljuthattak keletről a nyugati részekbe. Ezt a vasútépítés hozta el, és a vasúttársaságok jelentős szerepet játszottak nyugati területek benépesítésében. A század végéig azonban számos ok (köztük az 1873 és 1896 közötti válság) miatt nagyszámú betelepülésre nem került sor.³⁶ A Közép- és Dél-Európában tapasztalt problémák a század végétől azonban egyre több kivándorló figyelmét terelték Kanadára, és jelentősebb növekedés volt tapasztalható.

Thirring is számos telepet említ már 1904-ben (Huns Valley, Eszterháza, Kaposvár, Otthon-telep, Red Deer Lake-telep stb.), és megjegyzi: „Ezekre a helyekre az Alföldről is vándoroltak ki sokan azon csábító röpiratok hatása alatt, melyekkel a kanadai magyar iparlovagok

³⁰ Powell: *Encyclopedia of North American Immigration*, 45.

³¹ Powell: *Encyclopedia of North American Immigration*, 46.

³² Knowles, Valeria: *Strangers at Our Gates: Canadian Immigration and Immigration Policy, 1540–2006*. Toronto, 2007. 69.

³³ Dreisziger, N. F. – Kovács, M. L. – Bódy, Paul – Kovrig, Bennett: *Struggle and Hope: The Hungarian–Canadian Experience*. Toronto, 1982. 62. (a továbbiakban Dreisziger: *Struggle and Hope*)

³⁴ Dreisziger: *Struggle and Hope*, 61.

³⁵ Dreisziger, N. F.: *Rose-Gardens on Ice-Floes: A Century of the Hungarian Diaspora in Canada*. Hungarian Journal of English and American Studies, vol. 6. (2000) No. 2. 239–258., 241.

³⁶ Knowles: *Strangers at Our Gates*, 82.

egy-egy vármegyék községeit elárasztották.”³⁷ Ezeknek a kiadványoknak valóban fontos szerepe lehetett az emberek meggyőzésében: a bennük propagált pozitív kép sokszor elhallgatta a valós nehézségeket, úgymint az éghajlat kihívásait, a bevándorlók számára szokatlan társadalmi szokásokat, az angol nyelv ismeretének hiányából vagy a nagy távolságokból eredő akadályokat.³⁸ A magyar kormányzat éppen ezekre igyekezett felhívni az emberek figyelmét, így került szembe egymással két szélsőséges Kanada-kép.

Érdekes példája a két oldal közötti „párbeszédnek” Thirring fenti negatív képének összevetése egy propagandisztikus publikációban megjelent percepcióval. 1902-ben jelent meg az „Esterház, Magyar Colonia, Éjszak-nyugati Tartományok, Kanada. Levelek a telepesektől s fényképfelvételek, melyeket a helyszínen vettek fel 1902, Julius havában” című kiadvány. A kis kötetet Ottawában adták ki magyarul, és kimondott célja az volt, hogy a „fonák”-nak titulált, rosszindulatú híreknek ellenpontja legyen. A kis füzet bemutatja Esterház telep történetét, és kifejezetten pozitív képet fest a kanadai bevándorlásról (a gazdag termőföldről, a művelés lehetőségeiről stb.): „Egy országban, melyben ily sok szépség és ily termékeny mezőgazdaság virágzik, gazdagon jutalmaztatik az ember fáradtsága.”³⁹

A propagandisztikus kiadvány már-már túlzóan pozitív képet fest a kanadai lehetőségekről és kivándorlásról. Még a sokak által kifejezetten veszélyesnek tartott téli időjárás is igyekszik kedvező fényben feltüntetni, eszerint a téli légkör „vidámságot és egészséget nyújt úgy a léleknek, mint a testnek”.⁴⁰ A leírások alapján a terület képes családok ezreit befogadni, majd a jövőbeli tervek felvázolása, a statisztikai adatok, az épületek, termés és jószágok bemutatása mind ezt hivatott alátámasztani.

Rev. Woodcutter F. plébániai lelkész külön fejezetben mutatja be Eszterház kolóniájában szerzett tapasztalatait, és kitér a korábban látott „fonák hírek és jelentések” hatására. Véleménye szerint senki nem akar visszatérni Magyarországra, és felteszi a költői kérdést: miért is akarna bárki visszatérni? Kanadában van elérhető föld, jó éghajlat (a megfagyott emberekről szóló történetek mind hazugságok), új vasútvonal épül stb. A túlzóan pozitív bevezető után azért ő maga is hozzáteszi: „Némely emberek azt hiszik, hogy ha ők kimennek Amerikába vagy Kanadába, nem kell mást tenniök, mint csak lehajolni és az arany darabokat melyek ott uton utfélen hevernek, felszedegetni. Ez azonban nagy tévedés, itt sem tarthatja fenn magát kevésbé valaki munka nélkül, mint Európában, csak az az egyetlen különbség, hogy ha bárki képes és akar dolgozni, jól megfizetik érte, igen jó szerencsejárték ez...”⁴¹

A kiadvány sokszor kézikönyvszerűen mutatja be az országot, gyakorlati tanácsokat nyújt, adatokat szolgáltat a kivándorolni vágyóknak. A legérdekesebb rész talán az, amelyben számos telepes személyes bemutatásán keresztül kaphat képet az olvasó a kanadai letelepedés pozitív oldalairól ilyen és ehhez hasonló, a tanyákról készült fényképekkel illusztrált tanúvallomásokból:

³⁷ Thirring: *A magyarországi kivándorlás*, 88.

³⁸ További információért lásd: Kovács, M. L.: „*The Saskatchewan Era, 1885–1914*”. In: Dreisziger: *Struggle and Hope*, 66–83.

³⁹ *Esterház, Magyar Colonia, Éjszak-nyugati Tartományok, Kanada. Levelek a telepesektől s fényképfelvételek, melyeket a helyszínen vettek fel 1902, Julius havában*. Ottawa, 1902. 8.

⁴⁰ *Esterház, Magyar Colonia*, 8.

⁴¹ *Esterház, Magyar Colonia*, 17.

„Takács István
 Homestead: S. E. 7, 19, I, W.2 Mer.
 Esterház Colony,
 Posta: Esterház, Assiniboia, Kanada.

Takács István Abauj megye Vizsoly községből és nőm Galjas Erzsébet Abaujmegye Korlát községbeli, kiköltöztünk az 1896-ik évben Kanada Esterház nevű telepére. Ide kaptunk 150 dollárt.

Jelenleg van 480 acre⁴² földünk; ebből fel van törve 73 acre. Mult évben volt termésünk: 1084 bushel⁴³ búza, 144 bushel zab, 160 zsák burgonyánk és elegendő zöldségünk.

Hámos lovam van három, öt darab szarvasmarhánk, elegendő sertésünk és szárnyas aprólékunk. A földünkön lévő tavamban temérdek vadkacsám van.

Arató-, kaszáló-, és vetőgépek mellett minden szükséges gazdasági eszközöm és szerszámom van, a melyeket már csak igen kis mértékben terhel hitel.

Esterház, 1902, július 19-én.
 Takács István⁴⁴

Ebben az esetben valószínűleg pontosan ugyanaz történik, mint az Egyesült Államokba történő kivándorlás esetén. A már Amerikában élő magyaroktól kapott információk általában csak sikertörténetekről számoltak be (magánlevelekben éppúgy, mint a fenti kiadványban). Ez ellentmondott a kormányzati kiadványoknak, amelyek igyekeztek a kivándorlás nehézségeire és a veszélyekre felhívni a figyelmet.⁴⁵ Az emberek nem hittek a kormánynak (annak ellenére, hogy az igazat mondta), és inkább elfogadták azt, amit rokonaiktól vagy falubeliektől hallottak, még akkor is, ha ezek az információk egyértelműen egyszóvaltak voltak.⁴⁶

Az egyre nagyobb számban érkező bevándorlókat látva Kanadában is felerősödtek azok a hangok, amelyek a bevándorlás szigorúbb szabályozását követelték. Ráadásul, míg a brit vagy amerikai bevándorlást pártolták, néhányan kifejezetten a közép-kelet-európai bevándorlók ellen szólaltak fel. Az 1906-os bevándorlási törvény jelentősen kiszűszítette a nemkívánatos bevándorlók körét (például prostituáltak, fertőző betegek stb.), megerősítette az amerikai–kanadai határ felügyeletét, és megnövelte a kormány hatáskörét az ellenőrzés és a deportálás tekintetében.⁴⁷ Az 1910-es bevándorlási törvény szintén korlátozó jellegű volt, és lehetővé tette a bevándorlás etnikai vagy foglalkozás szerinti szabályozását, míg más intézkedések a közép- és kelet-európai bevándorlók számát igyekeztek csökkenteni.⁴⁸ Ez azonban, az ázsiai bevándorlással ellentétben, nem sikerült.⁴⁹

Az I. világháború Kanada esetében is jelentős változásokat hozott. Egyrészt jelentősen csökkent a bevándorlók száma: 1915-ben a korban a legkevesebb, 36 665 fő érkezett úgy, hogy a belépők háromnegyede az USA-ból települt át.⁵⁰ Ez a szám 1918-ban már 41 845, majd egy évvel később 107 698. Kanadában is erőssé vált az országban élő, de ellenséges

⁴² 1 acre kb. 0,4 hektár.

⁴³ Száraz árukra, leginkább gabonára használt űrmérték, 1 bushel kb. 35,2 liter.

⁴⁴ Esterház, *Magyar Colonia*, 26.

⁴⁵ Glant, Tibor: *Travel Writing as a Substitute for American Studies in Hungary*. Hungarian Journal of English and American Studies, vol. 16. (2010) No. 1-2. 171–184., 176.

⁴⁶ Glant: *Travel Writing*, 176.

⁴⁷ Knowles: *Strangers at Our Gates*, 107–110.

⁴⁸ Knowles: *Strangers at Our Gates*, 110–112.

⁴⁹ Knowles: *Strangers at Our Gates*, 123.

⁵⁰ Knowles: *Strangers at Our Gates*, 127.

országokból származó bevándorlókkal szembeni ellenségeskedés, ez pedig hatást gyakorolt a bevándorlási politikára is, hiszen nem várták volna tárt ajtókkal a kelet-európaiakat.

Eközben azonban az Egyesült Államok 1921-ben és 1924-ben bevezette korlátozó rendelkezéseit, amely a kanadai születésűekre nem vonatkozott: ennek hatására sokan délre utaztak, aminek negatív hatása érezhető lett a kanadai munkaerőpiacon.⁵¹ Többen azzal érveltek, hogy Nyugat-Kanada fejlesztéséhez parasztokra van szükség, akiknek Kelet-Európából kell jönniük, főképpen Galíciából és Magyarországról.⁵² Ennek következtében igyekeztek a legtöbb akadályt elhárítani a bevándorlásuk elől: 1923-ban visszavonták a Németországból és annak háborús szövetséges országaiból való bevándorlási tilalmat, majd 1925-ben a vasúttársaságok engedélyt kaptak, hogy a korábban nem preferált országokból toborozzanak földműveseket. Így a többi hasonló ország mellett Magyarország is ugyanolyan elbírálás alá esett, mint Nyugat-Európa.⁵³ Az ennek köszönhető növekedés azonban rövid életű volt az 1930-as évek gazdasági válsága miatt. A válság és a harmincas években hozott nagyon szigorú szabályok nagyrészt véget vetettek a nagyobb létszámú bevándorlásnak: míg 1921 és 1931 között 1 166 000 ember vándorolt be az országba, 1931 és 1941 között ez a szám már mindössze 140 000 volt.

Az 1920-as évek második fele hozta el az első igazán nagyarányú magyar bevándorlást Kanadába.⁵⁴ Miközben az USA bezárta kapuit, ahogyan fentebb láthattuk, Kanada elérhetőbbé vált a magyarok számára. 1923 után a szabályozás szerint a magyarok két csoportja léphetett be az országba: a földvásárláshoz elegendő pénzzel rendelkező gazdálkodók és azok a mezőgazdasági munkások, akik garanciával rendelkeztek arra, hogy munkát kapnak. Ezenkívül számos elvárásnak is meg kellett felelniük: jó fizikai és mentális állapot, tudniuk kellett olvasni, érvényes útlevéllel kellett utazniuk, és rendelkezniük kellett vonatjeggyel végső kanadai úti céljukhoz (nehogy a városokban kössenek ki). Kanada határainak újbóli megnyitása következtében sokan azt hitték, ingyen földtelkek várják őket Kanadában, és mindenüket eladták, hogy Kanadába emigrálhassanak.⁵⁵

Dreisziger megemlíti, hogy ebben az esetben is nehéz pontos számokat közölni a magyar bevándorlásról: egyrészt magyarok az utódállamokból és az USA-ból is érkeztek, illetve a Magyarországról érkezők sem mind magyarok voltak. Azt sem tudjuk pontosan, hányan tértek haza, vagy hányan mentek tovább az Egyesült Államokba. A *Department of Immigration and Colonization Dreisziger* által közölt adatai viszonylag megbízható támpontot jelentenek:

Időszak	Magyar bevándorlók száma
1923–1924	364
1924–1925	1052
1925–1926	4100
1926–1927	4863
1927–1928	5318
1928–1929	6242
1929–1930	5688

Forrás: Dreisziger: *Struggle and Hope*, 100.

⁵¹ Knowles: *Strangers at Our Gates*, 140.

⁵² Knowles: *Strangers at Our Gates*, 141.

⁵³ Knowles: *Strangers at Our Gates*, 141.

⁵⁴ A bekezdés és áttekintés alapja: Dreisziger: *Struggle and Hope*, 97–103.

⁵⁵ Dreisziger: *Struggle and Hope*, 99.

Közülük legtöbben fiatal, földművelő férfiak, de mégis minden társadalmi osztály képviselve volt közöttük. Mexikóhoz hasonlóan itt is látható a közösség szerveződése és növekedése, hiszen megalakultak a vallási szervezetek, iskolák, újságok és számos egyéb társaságok.⁵⁶

Ahogy Mexikó esetében is, az 1920-as évek és az amerikai korlátozások jelentős változásokat hoztak tehát a Kanadában élő magyarság életében. Dreisziger a nagy változások és növekedés időszakaként ír az 1918 és 1929 közötti periódusról: „...a magyarság egy kis, vidéki és nagyrészt Saskatchewan-központú etnikai csoportból tisztességes méretű és meglehetősen urbanizált kisebbséggé vált, amely Kanada nagy részében fellelhető volt.”⁵⁷ Az ekkor ideérkező magyarok értékei és hozzáállása nagymértékben különbözött az első világháború előtt érkezettektől, és korábban nem látott kanadai–magyar közösség alakult ki.

A magyar bevándorlók nagy számára nemcsak Kanadában figyeltek fel, hanem Magyarországon is. Csakúgy, mint korábban az USA kapcsán, a kormány igyekezett visszafogni a bevándorlási propaganda terjesztését és megvédeni a kivándorlókat az ügynököktől. Az utódállamok kormányai ugyanakkor egyáltalán nem bánták, ha a magyar kisebbség akár nagyobb számban vándorolt ki Kanadába.⁵⁸

Érdekes betekintést kaphatunk a Kanadába tartó magyar kivándorlás percepciójába, ha a húszas években megjelent publikációkat vizsgáljuk. 1926-ban adta ki könyvét Zágonyi Sámuel nyugalmazott alezredes, aki a magyar kormány megbízásából utazott Kanadába, és egyszerű munkásként töltött ott időt, majd megosztotta tapasztalatait. Ezek azonban egyáltalán nem voltak hízelgők, és a kivándorlókat igyekezett lebeszélni a Kanadába utazásról (ez kimondott célként is megfogalmazásra kerül a könyv előszavában). Zágonyi egyébként előadó körútra is indult Szabolcs vármegyében.⁵⁹

A könyv egyszerre tűnik bevándorlók számára hasznos kézikönyvnek és a kivándorlás elleni fellépésnek. Kanada részletes bemutatása mellett (kitérve annak földrajzára, történelmére) a korabeli magyarok számos információt kaphattak Kanada bevándorlási viszonyairól (bevándorlási alapelvek, törvények, okmányok fordításai is szerepelnek a könyvben), praktikus tanácsokról olvashattak (ruházkodás, adóviszonyok, térkép stb.). Mindeközben intelmeket is megfogalmazott a szerző. Ezek mellett három kivándorló (A, B és C) élményeivel és tapasztalataival is megismerkedhetett az olvasó az ó-hazától egészen az új otthonig.

A könyvben közvetített Kanada-kép egyértelműen negatív. Míg a korábban az Egyesült Államokba tartó nagy kivándorlási hullámot alapvetően kedvezően ítélte meg, Kanada, a „kivándorlók ez idő szerinti Mekkája” már sokkal kevésbé hízelgő képét mutatja.⁶⁰ Zágonyi egyértelmű kapcsolatot mutat ki az amerikai korlátozások és a kanadai bevándorlás között: „Az Amerikába vágyók legnagyobb része a bevándorlási korlátozások miatt nem kaphat az Egyesült Államokba beutazási engedélyt. De mivel már kivándorlásra szánta el magát, s állítólag már Kanadából is többen kaptak kedvező híreket, az önbizalom és a bevándorlás lehetősége Kanadába vezet.”⁶¹ Ez azonban szerinte egyértelműen rossz döntés: „Kanada nem az az

⁵⁶ Részletesen lásd Dreisziger: *Struggle and Hope*, 119–130.

⁵⁷ Dreisziger: *Struggle and Hope*, 94

⁵⁸ Dreisziger: *Struggle and Hope*, 100.

⁵⁹ Lásd például: „Kedden reggel nyolc órakor lesz Zágonyi Sámuel alezredes előadása a kanadaiak szünetedéséről a városháza nagytermében”. Nyírvidék, 1927. március 13. Elérhető: https://library.hungaricana.hu/hu/view/Nyirvidek_1927_03/?pg=86&layout=s&query=Zagonyi. (letöltés: 2017. november 28.)

⁶⁰ Zágonyi Sámuel: *Kanada egy európai bevándorló megvilágításában*. Budapest, 1926. 10.

⁶¹ Zágonyi: *Kanada*, 70–71.

ország, amely a magyar bevándorlónak a könnyű és gyors pénzkeresés lehetőségét megadja”, és „senki ne bízassa magát hiu reményekkel, hogy az általános szabály alól kivételt fog képezni”.⁶² A szerző folyamatosan a nehézségekre összpontosít (ügynökök veszélyei, éghajlat, nyelvismeret hiánya, sok éves munka stb.), és konkrét intelmet fogalmaz meg: „Tehát dacára az otthoni szegénység és nincstelenség szomorú árnyának, mindenkinek jól meg kell gondolnia, mielőtt a jelen körülmények között Kanadába való kivándorlásra szánja rá magát. Kivándorlásra – mely hazátlan vándorrá teszi a családfőt és jó időre vagy örökre széttepi a legbensőbb családi, rokoni és baráti kötelekeket.”⁶³

A könyvből az is kitűnik, hogy Kanada esetében is problémaként jelent meg az, hogy néhányan az országon keresztül igyekeztek bejutni az Egyesült Államokba. Zágonyi külön alfejezetet szán a témának „Kanadából az Egyesült Államokba engedély nélkül bejutni céltalan ábrándozás” címmel. Felhívja az olvasók figyelmét, hogy az amerikai korlátozásokat szigorúan kezelik, és a határőrség keményen fellép az illegális határátlépőkkel szemben. A próbálkozókat elkapják, deportálják, de ha be is jutnának az országba, később is könnyen megtalálhatják őket. Ráadásul, hívja fel a figyelmet a szerző, már az Egyesült Államokban sem olyanok a lehetőségek, mint korábban.

A korábbinál jelentősebbé váló kanadai kivándorlás nyomán felmerült az igény a kanadai magyarok életének tanulmányozására és bemutatására. 1928-ban jelent meg Paizs Ödön munkája ezzel a cíllal mint az „első beszámoló Magyar-Kanadáról”. A könyv részletes beszámoló a különböző helyeken élő családokról, telepekről, egy különös útleírás és jelentés egyvelege. Míg a szerző igyekszik hangsúlyozni, hogy alapvetően objektív képet tervez festeni, a könyvben szereplő Kanada-kép talán kissé elfogult: „A kivándorlónak a sorsa sehol sincs rózsákkal kirakva, illetve rendszerint csak a tüske marad meg belőle számára. Kanada pláne nem az az ország, ahol könnyen lehetne boldogulni. Sőt ellenkezőleg. Akik elértek valamit, azok irtózatos és emberfeletti harcot vívtak meg a természettel. Mindegyik élete külön-külön kis hősköltemény, amely megérdemelné, hogy az iskolában tanítsák, mint a munka apoteózisát. Azokról, akik elbuktak, senki sem beszél, mert eltűntek, elvesztek.”⁶⁴

Paizs Zágonyihoz hasonlóan negatív képet festett az országról, főleg a bevándorlók előtti nehézségekre, az ipari és szellemi munka hiányára vagy az időszaki munka nyújtotta kihívásokra hivatkozva. Az Egyesült Államokkal való összevetés és kapcsolat Paizs esetén is fellelhető. Kelet-Kanadát egyszerűen „pót-Egyesült-Államok”-ként írja le, egy „Kis-Unió primitívebb kiadásban. [...] Azok menedéke, akik nem tudtak bejutni az államokba, és szükségből itt rekedtek.”⁶⁵ Mire azonban ez a könyv is igazán hatást tudott volna gyakorolni, a nemzetközi eseményeknek köszönhetően újabb nagy változások álltak be a nemzetközi migráció tekintetében is, ami újra alapjaiban rendezte át a korábbi folyamatokat.

Konklúzió

A 20. század elején végbement páratlan migrációs hullám, amelyben Magyarország is központi szerepet játszott, komplex nemzetközi környezetben zajlott. Egyaránt hozzájárultak a magyarországi gazdasági és társadalmi problémák mint *push* tényezők és Észak-Amerika vonzó lehetőségei mint *pull* tényezők. Az I. világháború és a húszas évek nagy amerikai korlátozásai nagyban átrendezték a ki- és bevándorlás folyamatait. A korábbi nagy bevándorlási

⁶² Zágonyi: *Kanada*, 71–72.

⁶³ Zágonyi: *Kanada*, 75.

⁶⁴ Paizs Ödön: *Magyarok Kanadában (Egy most készülő országról)*. Budapest, 1928. 9.

⁶⁵ Paizs: *Magyarok Kanadában*, 12.

hullámnak véget vetettek, miközben a két szomszédos ország szerepét felértékelték. Ahogyan láttuk, ez hatással volt Mexikóra is, bár az ország nem tudott igazán vonzóvá válni, miközben Kanada egyre inkább központi szerepet játszott a magyar kivándorlásban (még ha nem is olyan volumenben, mint korábban az Egyesült Államok). Ennek egyik oka az volt, hogy miközben az Egyesült Államok éppen bezárta kapuit, Kanada megnyitotta azokat a magyarok előtt. Ugyanakkor fontos szerepet játszott a magyarok korábbi tapasztalata az országban, csakúgy, mint a propaganda és az ügynöki tevékenység. A folyamat azonban nem tudott kiteljesedni, így nem vizsgálhatjuk hosszabb távon az amerikai országok bevándorlási politikájának hatását, hiszen az 1930-as évek gazdasági válsága, majd a II. világháború teljesen átrendezte a transzatlanti kapcsolatokat ebből a szempontból is.

Ugyanakkor számos egyéb kérdést érdemes lenne tanulmányozni és tovább kutatni. Egyrészt fontos lenne foglalkozni a bevándorlók számának és megoszlásának pontosításával, amennyire a források ezt megengedik. Érdemes lenne nemzetközi összehasonlításban és együttműködés keretében vizsgálni a két világháború között az országba érkező közép- és kelet-európai bevándorlók motivációt és tapasztalatait, a kormányzati reakciókat és intézkedéseket, illetve külön fontos lenne elemezni az illegális határátlépések volumenét és valós hatását. Ezen kérdések vizsgálata egy hosszabb távú kutatási projekt részét képezhetik.

PETERECZ ZOLTÁN

Amerikai vélemények a két világháború közti Magyarországról

Az alábbi cikk szeretne egy szerény, de fontos kiegészítéssel hozzájárulni a magyarországi Amerika-kutatásokhoz: az angolszász országokban, de elsősorban az Egyesült Államokban a Magyarországról kialakult képet vizsgálja a két világháború közt. Ezekhez a „főszereplőket” hívja segítségül, azaz elsősorban eredeti napilapokban és magazinokban megjelent cikkekre és írásokra hagyatkozik. Emellett a nagyobb kiegyensúlyozottság és a forrásbővítés érdekében bepillantást enged a kor amerikai diplomatáinak Magyarország-képébe.¹ A két említett szegmens együtt jól beazonosítható képet tükröz a kor amerikai felfogásáról, ami Magyarországot, de egyben a szélesebb értelemben vett közép-kelet-európai országokat illeti. Noha a cikkek egy része magyaroktól vagy magyar születésű amerikaiaktól származik, a legtöbb említett forrás valódi amerikai nézőpontot takar. A széles skála tartalmaz politikai különbségeket, pozitív és negatív benyomásokat Magyarországról, mindezeket olyan jól ismert sajtóorgánumok hasábjairól, mint a *The New Republic* vagy a *Foreign Affairs*, de a ma már kevésbé ismert *The Living Age* vagy *Current History* is jelen van. Az 1920-as és 1930-as években a Magyarországgal foglalkozó amerikai írások sokszínűek: szólnak a párizsi békeszerződés nyomán kialakult politikai kérdésekről, megpróbálnak rávilágítani a magyar belpolitikára és egyben valamelyest a magyar lélektanra is – ahogyan azt ezek a szerzők látták vagy látni vélték.

A témát alapvetően két módon lehet megközelíteni: vagy időrendi sorrendben, vagy az írások témáját illetően. Én az utóbbit választom, mivel néhány téma hosszabb időszakon át szerepelt az újságokban, és ezen a módon a kialakult vélemények is jobban nyomon követhetők.

A cikk nem kíván külön foglalkozni gazdasági kérdésekkel, különös tekintettel az 1920-as évekre. Ezzel kapcsolatosan ugyanakkor röviden annyit érdemes elmondani, hogy az 1924 és 1926 között lezajlott pénzügyi rekonstrukció fontos és gyakori alkalmat nyújtott a brit és amerikai lapoknak a magyarországi eseményekre való reflektálásra. Ez elsősorban annak volt köszönhető – a rehabilitációs program politikai fontossága mellett –, hogy a két angolszász ország biztosította a szükséges kölcsöntőke legnagyobb részét, és a Népszövetség pénzügyi felügyeletének magyarországi biztosa Jeremiah Smith, Jr. volt – azaz egy amerikai. Ezzel az aspektussal azonban már részletesen foglalkoztam másutt, ezért itt nem teszem

¹ Lásd erről: Glant Tibor: *Herbert Hoover és Magyarország, 1918–1920*. In: Angi János – Barta János (szerk.): *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Debrecen, 2000. 381–399.; Glant Tibor: *Ninety Years of United States-Hungarian Relations*. *Eger Journal of American Studies*, vol. 13. (2012) 163–170.

vizsgálódás tárgyává.² Azt érdemes megemlíteni, hogy Smith mindig a legpozitívabban nyilatkozott a magyar emberekről és a magyar kormányról, de ez személyes élményei mellett itteni posztjából fakadó diplomatikus vélemény is volt. Mindenesetre amikor évekkel később egy ide készülődő amerikai követet tájékoztatott Magyarországról, teljesen szabad véleményt megfogalmazva a magyarokat „supernacionalistáknak” nevezte, akik „kisebbségi érzéssel” bírnak, energikusak és becsületesek, ugyanakkor „gyerekesek”.³

Nem meglepő módon az egyik, a teljes időszakot átívelő téma, amely számos amerikait is foglalkoztatott, a trianoni békeszerződés nyomán kialakult helyzet volt. Habár az Egyesült Államok nem volt aláírója a Magyarországot erősen büntető békedekrétumnak, és éppen ezért különbékét kötött vele 1921 augusztusában – ahogy ezt Németországgal és Ausztriával is tette –, a békeszerződések következtében kialakult helyzet fontos volt az Egyesült Államok számára, elsősorban a térség stabilitása miatt. Gyorsan le kell szögezni, hogy Magyarország mint politikai entitás egyáltalán nem volt jól ismert a tengerentúlon. Ennek következtében az átlag amerikai nem nagyon ismerte és értette az itteni problémákat, s nem is helyezte rá nagy hangsúlyt, hogy jobban megismerje azokat. Amit olvasott itt-ott az amerikai sajtóban, bőven elegendő volt számára. A helyzet Nagy-Britanniában is hasonló volt, de volt egy nagy különbség: a britek közvetlen megalkotói voltak a versailles-i békerendszernek, másrészt sokkal többet tudtak Magyarországról. Emellett az is fontos szerepet játszott, különösen a háború utáni első évtizedben, hogy a britek fontos stratégiai színtérként tekintettek a térségre, ezért Magyarország ekkor még mind politikai, mind pénzügyi és kereskedelmi szempontok miatt fontos volt számukra. Az 1930-as évekre azután ez a fajta brit érdeklődés minimális szintre esett vissza.⁴

A korszak egyik legjobban ismert és elismert magyar politikusa Apponyi Albert gróf volt. Apponyi vehemensen lépett fel a trianoni békeszerződés ellen, és ugyanilyen hévvel kampányolt a trianoni határokon kívül rekedt magyarok jogaiért. 1928-ban a *Current History*-ban jelent meg írása, mely természetesen hasonló hangvételben íródott. Mivel a cikk az amerikai közvélemény számára készült, nemcsak tájékoztatni, de egyben meggyőzni is szeretne volna a lap olvasótáborát a Magyarországot ért igazságtalanságról. Az elcsatolt magyar etnikai blokkok és a történelmi Magyarország regionális stabilizáló és a nyugatot védelmező szerepe mellett Apponyi az ebben az időben meghirdetett magyar kultúrfőlényt hangsúlyozta.⁵ Erre a cikkre gyakorlatilag válaszként olvasható az ugyanebben a számban megjelent, H. Wickham Steed által írt cikk, aki egyébként köztudottan magyarellenes volt. Az angol politikus tollából származó írás egyrészt cáfolni igyekezett Apponyi állításait, másrészt a magyarokat hibáztatta a kialakult helyzetért azzal, hogy épp az Apponyi nevével fémjelzett generáció volt az erőszakos magyarosítás fellegvára a világháborút megelőző időszakban, és a trianoni helyzet részben ebből fakadt. A magyarokat politikai „vaksággal” vádolta, és úgy találta, nézetekben jelen vannak „bizonyos valóságselemek, amelyek azonban inkább ázsiaiak, mintsem

² Peterecz, Zoltán: *Jeremiah Smith, Jr. and Hungary, 1924–1926: the United States, the League of Nations, and the Financial Reconstruction of Hungary*. London, 2013.

³ Nicholas Roosevelt naplóbejegyzése, 1930. október 15. Hungary 1930–1933, Box 19, Nicholas Roosevelt Papers, Syracuse, USA.

⁴ Lásd erről részletesebben: Bátonyi, Gábor: *Britain and Central Europe, 1918–1933*. Oxford, 1999.; Lojkó, Miklós: *Meddling in Middle Europe*. Budapest, 2006.; Jeszenszky Géza: *Magyarország a brit gondolkodásban és külpolitikában, 1848-tól 1945-ig*. Külügyi Szemle, 13. évf. (2014. nyár) 6. sz. 159–165.

⁵ Apponyi, Albert: *Was Hungary Strangled by the Peace Treaty? Yes*. *Current History*, vol. 27. (March 1, 1928) No. 6. 804–810.

európaiak vagy akár balkániak”.⁶ A magazin hasábjain tehát alapvetően két ellentétes nézet csapott össze Magyarországról és annak történelmi megítéléséről. A „büszke magyar” képpel az angolszász vélemény állt szemben, amely bizonyos „keletiességet” vélt felfedezni a magyar nemzetben, mely karakterjegyként gátolja, hogy a magyar nemzet az igazi európai vérkeringésbe tagozódjon.

Érdemes megemlíteni, hogy hallatszottak olyan angolszász hangok is, melyek osztották azt a magyar álláspontot, miszerint Magyarország mint kiemelkedő állam létezik a térségben, akár politikai, akár kulturális szempontból. Erre jó példa egy a *The Living Age*-ben megjelent cikk, mely azt állította, hogy „a kisantant lakosai, beleértve Csehszlovákiát is, nem rendelkeznek a magyarok magas kultúrájával”.⁷ Egy másik szerző ugyanebben a magazinban egy évvel később „kifinomultnak és kulturáltnak” titulálta a magyarokat.⁸ Sőt, William Castle, aki ekkor a külügyminisztérium nyugat-európai osztályának vezető-helyettese volt, a közép-kelet-európai országokban tett látogatása után azt a mérleget vonta, hogy Magyarországon „egy magasabb átlagintelligencia” tapasztalható a kormánytagokat illetően.⁹ Mielőtt ezekből a példákbl messzemenő következtetéseket vonnánk le, gyorsan említsük meg, hogy az előbb említett cikk szerzője hozzátette, a jelenlegi Magyarország „vitathatatlan veszélyt jelent Európa számára”, a magyarok nem igazi európaiak, és „nincs még egy olyan ország, amelyik ennyire feudális lenne”.¹⁰ A gondolat, hogy Magyarország a középkori feudalizmus valamilyen formáját képviseli még az első világháború után is, és ezért a valóságban egy retrógrád nemzet, rendszeresen megjelenő vád volt Magyarországgal szemben a vizsgált időszakban. A Tanácsköztársaság kikiáltásának idején Magyarországon járt és később követnek kinevezett Nicholas Roosevel 1925-ben azt írta az egyik legbefolyásosabb amerikai napilapban, hogy a magyar politikai arisztokrácia „politikai értelemben a középkorban él. Sokuk a mai napig teljesen süket a demokrácia és a liberalizmus modern eszméire.”¹¹ De a világháború utáni első itteni amerikai ügyvivő, aki egyébként igen aktív tevékenységet folytatott Magyarországon, szintén negatív értelemben nyilatkozott az itt élőkrl. Számára ténykérdés volt, hogy „Magyarország nem európai, hanem ázsiai nép, ennek következményeként társadalmi szerkezete sokkal inkább hasonlít Törökországéra, mintsem bármelyik nyugat-európai nemzetére”.¹² Ez egyike volt a számtalan jelentésnek, amelyben Grant-Smith vendéglátóit ócsárolta. Többször szúklátókörieknek nevezte őket, esetenként a latin-amerikaiakhoz hasonlította a magyarokat – egyértelmű negatív felhanggal –, és noha személyes varázsukról beszélt, a végső ítélet mindig pejoratív volt: keleti mentalitásúak, és nyugatról nézve Ausztria után száz évet esett vissza a civilizáció.¹³ A később itt diplomáciai szolgálatot teljesítő

⁶ Wickham Steed, H.: *Was Hungary Strangled by the Peace Treaty?* No. Current History, vol. 27. (March 1, 1928) No. 6. 814., 811.

⁷ *Comment on the Hungarian Forgeries.* The Living Age, vol. 328. (February 20, 1926) No. 4259. 393.

⁸ De Villemus, G.: *Hungary To-day.* The Living Age, vol. 332. (May 1, 1927) No. 4305. 785.

⁹ W. R. Castle Jr. Bainbridge Colbynak, 1920. november 3. 864.00/564, Affairs of Austria-Hungary and Hungary, 1912–1929, Microcopy No. 708, Roll 6, National Archives and Records Administration (a továbbiakban: NARA).

¹⁰ De Villemus: *Hungary To-day*, 787.

¹¹ Roosevelt, Nicholas: *Count Karolyi Begins His Memoirs.* New York Times, March 29, 1925.

¹² Grant-Smith Bainbridge Colbynak, 1920. június 9. 864.4016/16, Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Austria-Hungary and Hungary, 1912–1929, Microcopy No. 708, Roll 20, NARA.

¹³ Grant-Smith Bainbridge Colbynak, 1920. december 13. 864.00/363, Grant-Smith Charles Evans Hughesnak, 1921. november 17. 864.00/464, Microcopy No. 708, Roll 5, Grant-Smith Charles

amerikaiak gyakran hasonló szellemben nyilatkoztak. Jó példa erre az évtized vége táján J. Butler Wright, aki képtelennek tartotta a magyarokat valódi demokrácia megteremtésére, és számos hibát vélt bennük felfedezni: „nemzetként kompromisszumot nem ismerően gögös és ebből a gögből fakadóan intoleráns és beképzelt; szinte mindegyik magyar hajlamos a patriotizmus szajkózására, ami gyakran hágia át a józan ész és bölcsesség határát”. Éppen ezért „a magyarokat, noha nagyon szerethetők, alkalmanként irányítani kell vagy visszafogni őket, mint a gyerekeket”.¹⁴ Ez a paternalista és lenéző attitűd gyakorlatilag végigkísérte a tárgyalt korszakot.

Malbone W. Graham, Jr. fiatal politikai közíró volt az 1920-as években, aki rendszeresen állást foglalt az európai helyzetről, többek között Magyarországról is. 1924-ben például közép-európai kormányokról írt könyvet.¹⁵ Amit Graham a Trianon utáni Magyarországról írt, az ritkán volt pozitív hangvételű. Egyik cikkében kritikusan szólt a magyar parlamentről, illetve annak munkájáról, különösen a visszaállított felsőház kapcsán. Elmarasztalólag írt a szerinte gyakran lomhának tűnő Nemzetgyűlésről, az 1925-ös választási törvényről, melyet nagyon konzervatívnak talált, és amelyik éppen ezért „két duplán konzervatív házat” hozott létre a törvényhozásban.¹⁶ A cikk egyik kifejezetten érdekes aspektusa egyébként az volt, hogy a szerző idézte a magyar miniszterelnököt, Bethlen Istvánt, Apponyit és számos magyarországi lapot, ami jelzi, hogy vagy beszélt, illetve értett magyarul, vagy pedig, és ez a valószínűbb, valaki magyar nyelvtudással dolgozott számára, nagy valószínűséggel Magyarországon. Graham egyébként egy évvel később visszatért egy másik cikkében Magyarországra, amikor a választási eredményeket elemezte. Ebben úgy fogalmazott, hogy elsősorban győzelme ellenére Bethlennek Magyarország hajóját „a régi feudális magyar arisztokrácia hatalma” és az „alsóbb osztályok felől érkező nyomás” közt kell majd elnavigálnia.¹⁷ Mint újra látjuk, Magyarország magán viselte a politikai értelemben feudális társadalom bélyegét.

Frederic Austin Ogg történelemmel foglalkozó, ismertebb politikai elemző volt. A Wisconsin Egyetem professzora sok kötetet jegyzett európai témákban. Véleménye már az első világháború előtt is az volt, hogy a „magyar választási rendszer továbbra is a legilliberálisabb és legelavultabb Európában”.¹⁸ Ennek ellenére a frissen aláírt 1927-es olasz–magyar egyezmény (teljes nevén barátsági, békéltető eljárási és választott bírósági szerződés) után tömör és kiegyensúlyozott képet adott a paktum várható hatásairól és az ezzel kapcsolatos közép- és délkelet-európai helyzetről.¹⁹ Röviden kommentálta az 1928-ban kipattant szentgotthárdi incidenst is. Mint köztudott, az osztrák–magyar határon, Szentgotthárd településen az osztrák vámosok feltartóztattak egy vonatot, mely Olaszországból tartott állítólag Lengyelországba. Őt vagonban azonban fegyvereket találtak, amit az eredeti vámdokumentum gépalatrészeknek tüntetett fel. Hamarosan kiderült, hogy a szállítmány Magyarország számára

Evans Hughesnak, 1921. december 23. Microcopy No. 708, Roll 6, Grant-Smith Bainbridge Colby-nak, 1921. január 28. 711.64/1, Grant-Smith Henry P. Fletchernek, 1921. augusztus 30. 711.64/19/41, Microcopy No. 709, Roll 1, NARA.

¹⁴ J. Butler Wright Frank B. Kellogg-nak, 1928. március 9. 864.00/PR/4, Microcopy No. 708, Roll 10, NARA.

¹⁵ Graham, Malbone W., Jr.: *New Governments of Central Europe*. London, 1924.

¹⁶ Graham, Malbone W., Jr.: *Reconstruction of the Hungarian Parliament*. The American Political Science Review, vol. 20. (May, 1926) No. 2. 392.

¹⁷ Graham, Malbone W., Jr.: *The Elections to the New Hungarian Parliament*. The American Political Science Review, vol. 21. (May, 1927) No. 2. 388.

¹⁸ Ogg, Frederic Austin: *The Governments of Europe*. New York, 1913. 496–497.

¹⁹ Ogg, Frederic Austin: *Balkan Aspect of Italo-Hungarian Pact*. Current History, vol. 26. (June 1, 1927) No. 3. 489–492.

érkezett, ami a trianoni békeszerződés megszegését jelentette, mely tiltotta Magyarország számára a felfegyverzést és a külföldről való fegyverbehozatalt az igen alacsony létszámban meghatározott magyar honvédség számára. A fegyverrakomány nyilvánvalóan a virágzásnak indult olasz–magyar viszony kézzelfogható eredménye volt, és elsősorban Jugoszlávia ellen irányult. Az ügy kapcsán a kisantant francia támogatással diplomáciai és propaganda-hadjáratot indított Magyarország ellen. A Népszövetség az ügy kivizsgálását kezdeményezte, és márciusi közgyűlésén napirendre is tűzte az esetet. Időközben a magyar kormány elárverezte a már szétszerelt fegyvereket, így próbálta a kellemetlen incidens életet tompítani. A Népszövetség által felállított hármass bizottság szigorúan technikai vizsgálatot javasolt Magyarországon, minek nyomán egy hétfős csoport áprilisban körül is nézett hazánkban. Az ügy természetesen a Népszövetségnek is kellemetlen volt, és a júniusi közgyűlésen salamoni bölcsességgel az ügyet lezárták tekintették anélkül, hogy a magyar kormányt elmarasztalták volna.²⁰ Az amerikai olvasók nem csupán honfitársaik által írt cikkeiből, de magyar származású újságíróktól is értesülhettek az esetről.

Déri Imre, aki rendszeres szerzője volt a *Világ* és *Az Est* napilapoknak, szintén írt a szentgotthárdi ügyről – ezúttal amerikai olvasóknak. Noha úgy gondolta, a franciák által támogatott csehszlovák külügyminiszter, Eduard Beneš áll a botrány mögött, aki Magyarországot akarta megbüntetni Olaszországhoz való közeledése miatt, reálisan megállapította, hogy függetlenül attól, melyik fél kerül ki győztesen a diplomáciai csatározásokból, „a világ csak tapasztolni fog ’azoknak, akik megmentették Európát’, és a felszín alatti csata a közép-európai hegemoniáért tovább folytatódik”.²¹ Néhány héttel később Jászi Oszkár, Károlyi Mihály egykori harcostársa, aki ekkor már az ohio-i Oberlin Főiskola oktatója volt, szintén kinyilvánította véleményét. A fegyverek kapcsán bántó módon vádolta korábbi hazáját: „...az ország teljes lakosságát katonai táborra alakították, titkos irredenta szervezetek sok értelmiségit tudnak köreikben, és az általános iskoláktól egészen az egyetemekig a legvéresebb idegengyűlöleten alapuló hazaszeretetet tanítják”.²² Déri a maga részéről megvédte Magyarországot és a magyar revíziós törekvéseket Jászi támadásaival szemben, mert, mint fogalmazott, Magyarországtól „ellopták jogos tulajdonát”.²³ A szópárbaj érdekes epizódja volt annak a többször ismétlődő jelenségnek, amikor amerikai olvasók úgy szereztek ismereteket Magyarországról, hogy magyar származású emberek sajtóban megjelenő véleményét és ellenvéleményét kellett megpróbálniuk szintetizálni.²⁴

De említhetünk további példát is arra, hogy egy korábbi magyar diplomata próbálta védeni a magyar revíziós törekvéseket. Ludwig Ernő korábban az Osztrák–Magyar Monarchia főkonzulja volt, és a magyar delegáció tagjaként részt vett a párizsi béketárgyaláson. Éppen ezért első kézből tapasztalhatta a béketeremtés akkori módját, illetve a háború utáni diplomáciát. Számára a trianoni béke „tragikus hiba” volt, amit békés úton kellene orvosolni.²⁵ Ő Magyarországot Európa éléskamrájának tekintette, és emellett természeti és természetfeletti

²⁰ A szentgotthárdi esetről lásd: Zsiga Tibor: *A szentgotthárdi fegyverbotrány*. Szombathely, 1990.; Császár Ildikó: *A szentgotthárdi fegyverszállítási botrány sajtóvisszhangja*. Vasi Szemle, 68. évf. (2013) 6. sz. 579–591.

²¹ Déri, Emery: *M. Benes Pulls the Strings*. New Republic, vol. 54. (March 21, 1928) No. 694. 150.

²² Jászi, Oscar: *Hungary and the Peace of Europe*. New Republic, vol. 54. (April 18, 1928) No. 698. 274. Jászi Oszkár életéről részletesebben lásd: Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, 2003.

²³ Déri: *M. Benes Pulls the Strings*, 150.

²⁴ Lásd például: Glant Tibor: *Apponyi Albert és Jászi Oszkár amerikai vitája a népszövetségi kölcsönről 1923 őszén*. Vasváry Collection Newsletter, vol. 17. (1997) No. 1. 3–5.

²⁵ Ludwig, Ernest: *Mutilated Hungary*. Current History, vol. 28. (September 1, 1928) No. 6. 927.

törvénynek tudta be Magyarország jogosultságát elvesztett területeire: „A korábbi Magyarország határait valóban Isten és a természet alkotta, úgy mint a Kárpátok vonulata és a vízi utak rendszere, amely körbeveszi, és lehetővé tette, hogy Európában a legtermészetesebb határokkal rendelkezzen. Egyenesen az ügyetlen emberi kéz büntette, hogy a teremtés eme remekművét felborította.”²⁶ Ezt az álláspontot hevesen támadta egy amerikai, aki szintén jelen volt a párizsi békekonferencián. David Hunter Miller ugyanis az Amerikai Békeküldöttség tanácsadójának minőségben tartózkodott Párizsban 1919-ben, és mint ilyen, elkötelezettje volt a Wilson elnök által meghirdetett nemzeti önrendelkezésnek, mint a tartós békéhez vezető legjobb útnak. Amint fogalmazott, „Európa politikai és etnikai térképei sokkal közelebb állnak egymáshoz most, mint bármikor a modern történelem során”.²⁷ Úgy vélte, némi kiigazítás elképzelhető Magyarországra javára, de csakis azután, hogy az beletörődött a fennálló új rendszerbe. Véleménye egyébként jól tükrözte az általános amerikai nézőpontot is Magyarország lehetőségei iránt. Voltak persze olyanok is, akik egy föderalizált Közép-Európában látták a megoldást.²⁸ A revíziós gondolat, amely végigkísérte az itt tárgyalt közel két évtizedet, minden Magyarországra látogatónak feltűnt. Hogy az egyik diplomata írta, „a magyar elmét beoltották a revízió gondolatával a trianoni békeszerződés aláírásának másnapján. A gondolat kicsírázott és tovább erjedt a vérrendszerben egészen addig, amíg nem vált jól körülhatárolható betegséggé, amelynek első szimptomája a szenvedélyes 'Nem, Nem, Soha'.”²⁹ S ez a magyar szívhez közel álló téma, amelynek „variációi végtelenek, amelynek dallama oly édes a magyar fülnek”.³⁰

Egy brit megfigyelő, aki tíz év után látogatott vissza Magyarországra, a kormányzatot autoriternek találta, Bethlent diktátornak ítélte, összességében viszont korrekt képet festett a magyar viszonyokról, miközben a jövőt illetően optimistán nyilatkozott.³¹ Egy amerikai kommentátor szintén egyetértett azzal, hogy Magyarországon bizonyos fokig valóban diktatúra van, de ennek eredményét pozitívan ítélte meg. Bethlen tíz éven átívelő miniszterelnökségét értékelte: „...otthon a demokrácia és diktatúra ötvözete, míg a külpolitikában az együttműködés és panaszkodás kombinációja. Ki meri azt állítani, hogy bármilyen más politika lehetséges vagy jobb ennél?”³² Ogg is foglalkozott Bethlen hosszú regnálásának megszüntével 1931-ben, a magyar miniszterelnök a korszak rekorderének számított hivatali idejével. Az amerikai professzor elismerte az ország nehézségeit, s hogy Bethlen képes volt eredményeket elérni, szerinte „a legnagyobb és legértékesebb politikai stratégia volt a háború utáni Európában”.³³ De azt is állította, hogy a nyugati értelemben vett demokrácia a jövőbeni magyar nemzedékek reménye és feladata lesz, mivel a jelenlegi generáció nem képes erre.

²⁶ Ludwig: *Mutilated Hungary*, 931.

²⁷ Miller, David Hunter: *The Execution of the Peace Treaties*. Current History, vol. 29. (November 1, 1928) No. 2. 188.

²⁸ Erre lásd: Kanner, Heinrich: *A Central European Federation*. The Contemporary Review, vol. 128. (July 1, 1925). 614–620.

²⁹ J. Butler Wright Henry L. Stimsonnak, 1929. május 10. 864.00/PR/18, Microcopy No. 708, Roll 10, NARA.

³⁰ J. Butler Wright Frank B. Kelloggnek, 1928. december 6. 864.00/PR/13, Microcopy No. 708, Roll 10, NARA.

³¹ Woods, H. Charles: *Hungary after Ten Years*. The Contemporary Review, vol. 135. (January 1, 1929). 448–455.

³² Martin, William: *Ten Years of Bethlen*. The Living Age, vol. 340. (July 1931) No. 4378. 477.

³³ Ogg, Frederic A.: *Bethlen's Ten Years As Hungarian Premier*. Current History, vol. 35. (October 1, 1931) No. 1. 49.

Külön figyelmet kapott természetesen Horthy Miklós kormányzó, akiről szinte minden idelátogató vagy itt szolgáló amerikai diplomata írt, általában pozitív értelemben. Harry Hill Bandholtz, a Szövetséges Katonai Misszió amerikai tagja például úgy jellemezte Horthyt, hogy „jó megjelenésű, intelligens kinézetű”, emellett hitte, hogy az admirálisnak „őszinte óhaja és szándéka, hogy megtegyen minden tőle telhetőt”, és úgy értesítette Párizst, hogy „nagy a bizodalom képességeiben és józan eszében”.³⁴ Grant-Smith, aki gyakran találkozott Horthyval, személy szerint kedvelte Magyarország vezetőjét, de csalódott és kritikus volt az elharapódzott „fehérterror” miatt, és úgy értékelte, Horthyból számos fontos képesség hiányzik.³⁵ Néhány évvel később a Budapestre akkreditált brit követ a következőképpen jellemezte őt: „Horthy admirális becsületességéhez kétség sem férhet, de nem túl okos ember: az elméje nem mutat rugalmasságot, és amikor elkötelezi magát egy gondolat iránt, az elvvé kristályosodik benne. A brit földesurak vagy tengerésztisztek világképét osztja a múlt század hatvanas vagy hetvenes éveiből, és a változás vagy újítás iszonytató számára [...] Arra szorítkoznék, hogy képtelen az új viszonyokhoz alkalmazkodni, amiben ma a világ található.”³⁶ Butler Wright megjelenésében szintén angolnak írta le Horthyt, aki energiával teli, sokat és szabadon beszél, de nem igazán hallgatja meg a másikat.³⁷

Romsics Gergely megvizsgálta azt a hét cikket, amely Magyarországgal foglalkozott a *Foreign Affairs* hasábjain 1922 és 1939 között. Ez a negyedévenként megjelenő magazin azért játszott fontos szerepet, mert szinte a kezdetektől az amerikai elit külpolitikai szaklapjának lehet tekinteni, így az ott leírtak sokszor komoly jelentőséggel bírtak, és ez így van napjainkban is. A legérdekesebb persze talán az ekkor már az Egyesült Államokban tanító Jászi Oszkár cikke, ha másért nem is, de éles kritikája miatt volt hazáját illetően. Jászi a Horthy-korszak Magyarországot „neofeudális”-nak, „autoriter”-nek és „diktatórikus”-nak nevezte.³⁸ De Jászi nem volt amerikai, és hangja inkább egy illúzióiban csalódott, félig forradalmi emigránsé volt, aki úgy érezte, a háború utáni Magyarország nem nyújt számára otthont. Ennek az érzésnek a szellemében Jászi még két hasonló hangvételű cikket jelentetett meg a *Foreign Affairs*-ben az 1930-as években. Nem meglepő módon hasonlóan kritikusan nyilatkozott a magyar politikai vezetéssel szemben Eduard Beneš, a csehszlovák külügyminiszter, és a magazinban megjelenő cikkei ezt nyíltan hangoztatták.³⁹ Az angolszász politikai szakértők továbbá megjelenő írások, mint például Arthur Salter vagy Royall Tyler cikkei, akik mindketten szoroson köthetők az 1924-ben megkezdett magyar pénzügyi rekonstrukcióhoz, összességében pozitívan nyilatkoztak Magyarországról és annak vezetéséről 1931-ig, ami egyrészt

³⁴ Bandholtz, Harry Hill: *Napló nem diplomata módra: román megszállás Magyarországon*. Budapest, 1993. 150.; Bandholtz az Amerikai Békétárgyaló Bizottságnak, 1919. november 19, In: *Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference*. Vol. 12. Washington, 1920. 724.

³⁵ Idézi L. Nagy Zsuzsa: *Amerikai diplomaták Horthy Miklósról, 1920–1944*. Történelmi Szemle, 33. évf. (1990) 3-4. sz. 175–177.

³⁶ Hohler Curzonnak, 1924. január 3. *Documents on British Foreign Policy, First Series*. Medlicott, W. W. – Dakin, Douglas (eds.). London, 1985. Vol. 26. 9. A Horthyt illető amerikai véleményekről szintén lásd: Frank, Tibor: *Diplomatic Images of Admiral Horthy: The American Perception of Interwar Hungary, 1919–1941*. In: Frank, Tibor (ed.): *Ethnicity, Propaganda, Myth-Making. Studies on Hungarian Connections to Britain and America 1848–1945*. Budapest, 1999. 233–251.

³⁷ Joshua Butler Wright naplóbjegyzései, 1927. június 18. és 1927. augusztus 16. Series 4: Diaries, Minister to Hungary, 23 May – 25 Dec 1927, Box 2, Joshua Butler Wright Papers, 1909–1938, Seeley G. Mudd Manuscript Library, Princeton.

³⁸ Romsics, Gergely: *Hungary in the Journal Foreign Affairs, 1922–1939*. Hungarian Studies Review, vol. 32. (2005) No. 1-2. 19.

³⁹ Romsics: *Hungary in the Journal Foreign Affairs*, 19–25

személyes érintettségükből, illetve a Bethlen-korszak eredményeiből és sikeres propagandájából is következett.⁴⁰

Az egyik legizgalmasabb téma Magyarországot illetően a király-kérdés volt. Ez természetesen szoros kapcsolatban állt a békeszerződésekkel és az azokból fakadó új politikai berendezkedéssel. A tengerentúli olvasók számára az európai királyi udvarok mindig valamilyen varázslatos miliőt idéztek fel, amely magában foglalta az Óvilág mesebeli lehetőségét. Ráadásul a magyar eset nem volt tipikus, hiszen az ország a Horthy-korszakban király nélküli királyság volt. S mivel IV. Károly sikertelen trónkövetelési akciói után a Nemzetgyűlés külföldi nyomásra kimondta a trónfosztást 1922-ben, nem volt, aki elfoglalhatta volna a trónt. A beszámolók szerint az ország lakosságának legnagyobb része királypárti volt.⁴¹ Számos cikk ugyanakkor foglalkozott ezzel a kérdéssel, illetve az érintett személyekkel. Az amerikai olvasók megismerkedhettek Károly már említett hamvába holt kísérleteivel a trón visszaszerzéséről épp úgy, mint Zita hánytatott sorsával Károly korai halála után, egyedül nevelve gyermekeit, köztük Ottót, aki aztán a magyar legitimisták fő pártfogoltja és menyéje volt.⁴²

A magyar–román optáns-vita szintén hosszan tartó külpolitikai eseménysor volt, amely figyelmet kapott Európán kívül is, részben azért, mert az ügy a Népszövetségnek is sok fejtörést és kellemetlenséget okozott. A román parlament 1921-ben olyan törvényt hozott, amelynek segítségével gyakorlatilag elkobozták a Romániában élő magyarok földjeinek jelentős részét. Magyarország ezért panaszt emelt, miszerint ez a törvény a trianoni békeszerződés bizonyos passzusait sértette, míg a román álláspont szerint az állam szuverenitása előrébb való a nemzetközi szerződéseknél. Alapvetően két eltérő jogi felfogás csapott össze. 1923-ban Magyarország a Népszövetséghez fordult segítségért és jogorvoslatért, aminek nyomán elhúzódó és nagyrészt terméketlen jogi procedúra vette kezdetét, amely átívelt az egész évtizeden. Noha a Népszövetség próbált közvetíteni a két egyébként sem baráti viszonyban álló ország között, ez nem vezetett eredményre, mert a román fél nem volt hajlandó elismerni a Román–Magyar Vegyes Döntőbizottság illetékességét a kérdésben. A fő ok az lehetett, hogy Románia össze akarta kötni az optáns-kérdést a jóvátételi fizetésekkel. Ráadásul az ügy mindkét országban hamar fontos belpolitikai eseménnyé nőtte ki magát, ami további akadályt gördített egy lehetséges megoldás elé, hiszen egyik kormány sem akart presztízsvesztést elkönyvelni. A Népszövetség viselkedése szimptomatikus volt: nem kívánt határozottan állást foglalni egyik fél javára sem. Végezetül, hosszas huzavona után a két kormánynak sikerült megegyeznie egymás közt 1930 áprilisában, de ez érthető módon egyik fél részére sem jelenthetett teljes sikert.⁴³ Ezt a vitát az amerikai olvasóknak úgy jellemezte az ottani sajtó, mint „nagyon összetett és nyilvánvalóan kibogozhatatlan ügy” és „ellentmondá-

⁴⁰ Romsics: *Hungary in the Journal Foreign Affairs*, 26–30.

⁴¹ Brentano Charles Evans Hughesnak, 1925. február 17. 864.00/615, Microcopy No. 708, Roll 7, George A. Gordon Frank B. Kelloggnek, 1926. december 27. 864.00/691, Microcopy No. 708, Roll 8, NARA.

⁴² Lásd például: Lengyel, Emil: *Ex-Empress Zita's Plans to Restore Habsburg Monarchy*. *Current History*, vol. 28. (June 1, 1928) No. 3. 386–389.; Thompson, Dorothy: *Water under Bridges*. *Saturday Evening Post*, vol. 204. (April 9, 1932) No. 41. 20–21., 120–123.

⁴³ Az optáns-kérdésről lásd: Deák, Francis: *The Hungarian–Rumanian Land Dispute*. New York, 1928; Matheovics Ferenc: *A magyar–román birtokper*. Budapest, 1929.; Nagy Elek: *Magyarország és a Népszövetség*. Budapest, 1930. 57–82.; Aradi Gábor: *A San Remo-i tárgyalások magyarországi előkészülete*. *Levéltári Szemle*, vol. 52. (2002) No. 3. 24–38.; Case, Holly: *Between States: The Transylvanian Question and the European Idea during the Second World War*. Stanford, 2009. 27–30.

sos helyzet”, ami meg is felelt a valóságnak.⁴⁴ Az akkor Magyarországra kinevezett követ más aspektusból vizsgálta az esetet. Szerinte a nemzetközi bonyodalom részben azért alakult ki, mert a magyarok túlságosan felfokozott nemzeti öntudattal rendelkeznek, emellett azt hiszik, számítanak Európában. Mint fogalmazott: „Az embernek az a benyomása, hogy ezek az emberek meg vannak arról győződve, hogy Magyarország fontos tényező Anglia és más nagyhatalmak általános európai politikájában.”⁴⁵

Szintén meg kell említeni a magyar kulturális életről szóló beszámolókat. Az átlag amerikai számára Magyarország elsősorban egy távoli és kicsi, de egzotikus ország volt Európában. Irodalom, zene, nagyvárosi vagy vidéki élet, de más korabeli magyar kulturális aspektusok is rendre helyet kaptak az amerikai sajtóban. Például értesülhettek az olvasók a magyar színházi életről, különösen a Nemzeti Színház kapcsán, melynek ekkor Hevesi Sándor volt a rendezője. Hevesi maga is jegyeztett egy cikket Madách Imréről, illetve *Az ember tragédiájáról*, elemezte a művet, összehasonlította és egyben meg is védte a Goethe *Faustjával* való összehasonlításoktól.⁴⁶ További lépés volt, hogy bizonyos részleteket angol fordításban mutassanak be az olvasóknak. A kortárs magyar irodalom is nagyobb teret kapott, amikor a londoni King’s College-ben 1931 májusában e témában hangzott el előadás. Az előadó elsősorban Ady Endrére hívta fel a figyelmet, de dicsérte Babits Mihályt, Kosztolányi Dezsőt, Molnár Ferencet, Móricz Zsigmondot, Szabó Dezsőt, Krúdy Gyulát és Tormay Cecilt is, mondván, modern és újító nyelvhasználatot teremtettek műveikben.⁴⁷ A zene is középpontba került, például Bartók Béla működött közre társszerzőként egy tanulmányban, amely a magyar népdalokat vizsgálta, és bebizonyította, hogy nem szláv népdalokból származnak.⁴⁸ Még a tudomány is olyan téma volt, amelyről amerikaiak Magyarország kapcsán is olvashattak. Az Ohioi Állami Egyetem frissen odakerült tanára, Radó Tibor írt az Eötvös-díj történetéről, amelyet még 1894-ben indítottak útjára kiemelkedő matematika-tudással rendelkező diákok számára, és hogy ennek a díjnak milyen szerepe volt a jövő matematikusainak megtalálásában és tanulmányaik segítésében.⁴⁹

Néhány cikk foglalkozott a magyar vidékkel és az ottani életstílussal is, amelynek kapcsán rendre az egzotikus jelleget emelték ki a szerzők. Egy kaposvári vacsora élménye például arra az állításra ragadtatta a szerzőt, hogy a pálinka fogyasztása olyan volt, „mintha az ember napfényt kortyolgatna”.⁵⁰ Egy másik cikkben, amely egy Debrecenben és környékén tett rövid utazás alapján íródott, a szerző számára a magyar pusztta a magyar faj harcias jellemét a századok folyamán megszelídítő közeggé magasztosult.⁵¹ Ugyanez a szerző azt is megállapította, hogy nagy a kontraszt „a vidéken tapasztalható égbekiáltó nyomor és a főváros tékozló

⁴⁴ Martin, William: *Hungary versus Roumania*. The Living Age, vol. 333. (November 15, 1927) No. 4318. 858.

⁴⁵ J. Butler Wright Frank B. Kelloggnek, 1927. szeptember 30. 864.00/708, Microcopy No. 708, Roll 8, NARA.

⁴⁶ Hevesi, Alexander: *Madách and 'The Tragedy of Man'*. The Slavonic and East European Review, vol. 9. (December, 1930) No. 26. 391–402.

⁴⁷ Hegedüs, Adam: *Studies in Modern Hungarian Literature*. The Slavonic and East European Review, vol. 10. (December, 1931) No. 29. 293–300.

⁴⁸ Bartók, Béla – Baker, Theodore: *Hungarian Peasant Music*. The Musical Quarterly, vol. 19. (July, 1933) No. 3. 267–287.

⁴⁹ Rado, Tibor: *On Mathematical Life in Hungary*. The American Mathematical Monthly, vol. 39. (February, 1932) No. 2. 85–90.

⁵⁰ Tickell, Jerrard: *A Night in Hungary*. The Living Age, vol. 333. (December 1, 1927) No. 4319. 1015.

⁵¹ Sharp, Cicely C.: *The Riders of the Plain*. Fortnightly Review, vol. 129. (January 1931). 24.

költekezése” között.⁵² Budapest valóban gyakorlatilag kivétel nélkül bámulatra készítette az odalátogatókat, briteket és amerikaiakat egyaránt. Egy igazi metropoliszt találtak itt, sokszor feltűnő luxussal. Ahogy az egyik látogató megfogalmazta a *National Geographic* oldalain, sok szempontból „nagyon is olyan volt, mintha az ember egy varázslatos szigeten lenne”.⁵³

A legérdekesebb és legtanulságosabb Magyarországra vonatkozó passzusok azonban azok voltak, amelyekben az amerikai vagy brit látogatók a magyarokról tett alapbenyomásokról írtak. Függetlenül egy cikk konkrét központi témájától, a szerzők mind érintették a magyar nemzetről alkotott véleményüket, amely néhány napos itt tartózkodás alatt szerzett tapasztalatukon alapult, esetenként korábbi látogatással gazdagítva ezeket a benyomásokat. Pontosan ezért lehet a véleményüket kollektív módon úgy értelmezni, mint az idelátogató amerikaiak összévéleményét hazánkról és az itt lakókról. Noha e cikkek sokszor felületes tapasztalatok alapján íródtak, mégis fontos történelmi lenyomatról van szó, már csak azért is, mert összességében rengeteg amerikai olvasta azokat, így a szerzők véleménye jelentősen befolyásolta az ide soha nem látogató amerikaiak Magyarországról, illetve a magyarokról kialakított képét. Egyikük úgy gondolta, hogy Magyarország „legalább annyira Kelet, mint Nyugat”, amely megfigyelés nem volt ritka angolszászok körében, és, tegyük hozzá, amivel sok magyar értelemszerűen nem értett egyet.⁵⁴ Úgy tűnik, ez volt a választóvonal akár földrajzi, akár lélektani szempontból vizsgálódunk: hol ért véget a nyugat-európai kultúra és annak hatása, és hol kezdődött Kelet-Európa? Hamilton Fish Armstrong, a *Foreign Affairs* magazin szerkesztője itteni látogatása alkalmával úgy tapasztalta, hogy „Budapestre érkezni olyan, mintha a holnaptól a tegnapha térne vissza az ember”.⁵⁵ De azt is hozzátette, hogy „a magyar lélektan teljesen speciális, és különbözik minden más néptől, akár Európában, akár azon kívül. Nehéz az idelátogatónak megérteni.”⁵⁶ Egy prominens pennsylvaniai szerző, aki már majd negyed évszázaddal korábban is járt Európa ezen részén, nevezetesen Magyarországon is, a következőképpen jegyezte le ebbéli benyomásait: „A Kelet gyengén érzékelhető Bécsben; Budapesten már egyértelmű” – számára tehát Magyarország inkább tartozott Kelet-Európához, mintsem a kontinens nyugati részéhez.⁵⁷ Ennek ellenére a magyarokat élet-erősnek és jókedvűnek találta – éppúgy, mint az amerikaiakat –, de emellett „élettel teli, fiatal és egyszerű” jelzőkkel illette a magyarokat, ahol az „egyszerű” nem negatív jelentést hordozott.⁵⁸ De számára Budapest „ézelmileg ódivatú” volt. Olyan város, „ahol egy formális becsületkódex még mindig aktuális”, és ahol a magyarok „primitív és pásztor élet jeleit hordozzák magukon, ami elveszett szabad és nomád időkből eredő hatást gyakorol a szűk, kövezett utcákra”.⁵⁹ Némileg feloldó jelleggel azt is megfigyelte, hogy a nők Budapesten „a legelbűvölőbbek a világon. Potenciális veszélyt jelentenek.”⁶⁰ Visszatérő elem volt számos, Magyarországról szóló beszámolóban a már korábban is említett „feudális” jelző, mind

⁵² Sharp: *The Riders of the Plain*, 24.

⁵³ Hildebrand, Jesse Richardson: *Budapest, Twin City of the Danube*. *National Geographic Magazine*, vol. 61. (June 1932) No. 6. 729.

⁵⁴ F. W.: *Hungary's Old Vic*. *The Living Age*, vol. 327. (December 12, 1925) No. 4249. 591.

⁵⁵ Armstrong, Hamilton Fish: *Hungary Awaits "Der Tag"*. *Our World*, vol. 1. (September 1922) No. 6. 76.

⁵⁶ Armstrong: *Hungary Awaits "Der Tag"*, 77.

⁵⁷ Hergesheimer, Joseph: *Metropolitan Passage*. *Saturday Evening Post*, vol. 204. (April 30, 1932) No. 44. 29.

⁵⁸ Hergesheimer: *Metropolitan Passage*, 110.

⁵⁹ Hergesheimer: *Metropolitan Passage*, 108–109.

⁶⁰ Hergesheimer: *Metropolitan Passage*, 109.

szemléletmódra, mind természetére vonatkozóan. Ezt olyan stigmának tekinthetjük, amivel az idelátogató amerikai megbélyegezte az országot. Az angolszászokat megdöbentették – összehasonlítva a hazájukban található színvonalhoz képest – az itt található elmaradott állapotok – akár politikáról, akár a vidéki életstílusról legyen szó. Magyarország egyáltalán nem tett rájuk olyan hatást, hogy az ország virágzó demokrácia lenne. S nemcsak a vizsgált korszak elején, de legvégén is ugyanez volt a vélemény. Az időszak utolsó amerikai követe például már a világháború éve alatt nyilatkozott úgy, miszerint Magyarország „még mindig feudális állam”.⁶¹

Konklúzióként megállapíthatjuk, hogy az angolszász, elsősorban az itt tárgyalt amerikai megfigyelők többdimenziós képet alakítottak ki Magyarországról, de ez a kép bizonyos sztereotípiákat tükrözött. Annak vizsgálata, hogy ezek a sztereotípiák itt tartózkodásukkor váltak-e számukra kézzelfoghatóvá, vagy már eleve bennük éltek, és ezt hozták magukkal, majd találtak esetlegesen megerősítést, szétfeszítené e tanulmány kereteit. Annyi mindenesetre megkockáztatható, hogy a 19. századi Magyarországról készült amerikai és angol útleírások jó alapot adtak annak a véleménynek, miszerint a Kárpát-medencében a keleti és nyugati világ találkozik, és feudalizmus uralkodik. A cikkben citált források alapján biztosan ki lehet jelteni, hogy angolszász és különösen amerikai látogatók számára Magyarország izgalmas és egzotikus, sok szempontból „feudális” elemeket is megjelenítő, a nyugat és kelet közötti éles határvonal mezsgyéjén helyet foglaló, kultúrában gazdag, ám politikailag igen zavaros és problémás helyszínt jelentett.

⁶¹ Herbert C. Pell (Lisszabon) Cordell Hullnak, 1942. február 26. 864.00/1037, Records of the Department of State Relating to Internal, Affairs of Hungary, 1930–1944, Microcopy No. 1206, Roll 13, NARA.

DÖMÖTÖR ILDIKÓ

Egy katolikus angol utazónő Magyarországon

Julia Byrne nyugat-magyarországi emlékei 1867-ből

Mrs William Pitt Byrne angol utazónő 1867-ben látogatott el Magyarországra, és két évvel később utazási emlékeit könyv formájában jelentette meg. *A Pictures of Hungarian Life*¹ című műve részletesen ismerteti nyugat-magyarországi utazásának főbb állomásait, bemutatja azokat az embereket, akikkel az út során megismerkedett, illetve szemlélteti a Magyarországról és a magyarokról kialakított képét. A könyv elemzése során arra keresem a választ, hogy mi érdekelte legjobban Julia Clara Byrne-t magyarországi tartózkodása alatt. Témaválasztása ugyanis sokat elárul személyiségéről, bizonyítva, hogy az utazási emlékkönyv nemcsak egy idegen ország megismeréséről szól, hanem bizonyos mértékig önéletrajzi jellegű. Tanulmányom másik fontos szempontja az, hogy hangsúlyozzam Mrs Byrne katolikus hátterét és ennek megfelelően a magyarországi katolikus központok iránti érdeklődését.

Julia Clara Byrne azon kevés angol utazónők közé tartozott, akik a 19. században Magyarországon megfordultak, és élményeiket papírra vetették. Sajnos útleírása eddig nem sok figyelmet kapott: Frank Tibor röviden jellemezte művét az 1860-as évekről szóló könyvében,² illetve Thomas Kabdebo megemlítette utazását a történelmi Magyarországra látogató európai utazókról szóló összefoglalójában.³ Mrs Byrne útleírása nem annyira ismert, mint Julia Pardoe élménybeszámolója, az 1840-ben megjelent *The City of the Magyar, or, Hungary and her Institutions in 1839–1840*.⁴ Ez a legtöbbet idézett és tanulmányozott utazási beszámoló,⁵ mely a 19. században született angol női író tollából. Annak ellenére, hogy számos tanulmány foglalkozott már a 19. századi angol utazók és utazónők írásos emlékeivel,⁶

¹ Byrne, Mrs William Pitt: *Pictures of Hungarian Life*. London, 1869. Az idézeteket saját fordításomban közlöm.

² Frank, Tibor: *Picturing Austria-Hungary – The British perception of the Habsburg Monarchy 1865–70*. Colorado, 2005. 108.

³ Kabdebo, Thomas: *Eastern Europe, Pre-World War II*. In: Speake, Jennifer (ed.): *Literature of Travel and Exploration: An Encyclopedia*. New York, 2003. 372.

⁴ Miss Pardoe: *The City of the Magyar, or, Hungary and her Institutions in 1839–1840*. London, 1840. Vol. 1-3. Ennek a könyvnek az első két kötetét magyarul is elérhető. Pardoe, Julia: *A magyarok városa I-II – Magyarország és intézményei*. Gödöllő, 2015.

⁵ Lásd például: Dömötör Ildikó: *Magyarország egy angol úri hölgy szemszögéből – Julia Pardoe útleírása 1839-40-ből*. Korall, 16. évf. (2015) 60. sz. 95–110.; Milutinovits László: *Julia Pardoe – Gyorsparaszttal Magyarországon*. Élet és Tudomány, 61. évf. (2006) 49. sz. 1549–1551.; Czigány Lóránt – Korompay H. János (szerk.): *Fest Sándor – Skóciai szent Margittól a walesi bárdokig*. Budapest, 2000. 412–414., 470–473.

⁶ Lásd például: Kabdebo, Thomas: *Travellers to Hungary: Blackwell's predecessors*. *The Mayoorth Review*, vol. 9. (1993) 31–48.; Czigány Lóránt: *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában 1830–1914*. Budapest, 1976. 89–109.; *Fest Sándor – Skóciai szent Margittól a walesi bárdokig*, 402–417., 464–476.

Julia Clara Byrne könyvét a legtöbb esetben nem tartották említésre méltónak. Ezzel a kritikai elemzéssel ezt a szakirodalmi hiányosságot szándékozom pótolni.

Julia Clara Busk 1819-ben született a költő, Hans Busk (1772–1862) negyedik gyermekeként. Otthon nevelkedett, és több nyelvet is elsajátított. 1842-ben férjhez ment William Pitt Byrne-hoz, aki a *The Morning Post* újság tulajdonosa volt, és két gyermeket neveltek fel. Londoni otthonuk sok társasági eseménynek adott otthont, korabeli hírességek is megfordultak náluk. 1860-ban Julia Byrne áttért a római katolikus hitre. Sok európai országban megfordult, és utazási emlékeit könyv alakban is megjelentette.⁷ Magyarországra valószínűleg 1867-ben látogatott el, és két évvel később, 1869-ben adta ki a *Pictures of Hungarian Life* című beszámolót, melyben élményeit megosztotta a nagyközönséggel. Férjét 1861-ben vesztette el, tehát Magyarországra is William Pitt Byrne nélkül érkezett. Hitvesének újságírói pályafutása ösztönözhetette Julia Byrne-t a publikálásra, és valószínűleg a magabiztosságot sugalló hangnem is a családi háttérnek köszönhető. Mrs Byrne nagyon olvasmányos művet hagyott hátra, amely mutatja, hogy tapasztalt íróként érkezett Magyarországra, és tudatában volt annak, milyen stílusban kell írni egy ilyen művet, hogy könnyen eladható legyen. 1894-ben távozott az élők sorából.⁸

Mrs Byrne 1867-es magyarországi utazása

Julia Clara Byrne és közelebbről meg nem nevezett társasága ősszel látogatott el Magyarországra. Május-június környékén indultak el Angliából, és Bécsben három hetet töltöttek városnézéssel.⁹ Valamikor augusztusban hagyták el a császárvárost, és gőzhajóval érkeztek Magyarország területére.¹⁰ Érintették többek között Pozsonyt, Gyórt, Pannonhalmát, Komáromot, Esztergomot, Visegrádot, Vácot, majd október közepén megérkeztek Pest-Budára.¹¹ A Balaton felé utaztak, végül Sopron következett. Az útleírás sajnos nem tartalmazza látogatásuk pontos időtartamát. Csak annyi derül ki a szövegből, hogy „egy csodálatos őszi estén” vonattal tértek vissza Bécsújhelyből Bécsbe,¹² talán november hónapban.

Julia Byrne, gyakorló római katolikus lévén, sok katolikus érdekltségű helyre jutott el. Segítségére volt egy latin nyelvű ajánlólevél is Wiseman bíboros aláírásával az esztergomi hercegprímásnak címezve.¹³ Ezt „talizmánként” tartotta számon Mrs Byrne, és bízott abban, hogy „minden ajtó ki fog nyílni számukra Magyarországon, mint ahogy a világ számos pontján történt”.¹⁴ Ennek az ajánlólevélnek köszönhetően az esztergomi hercegprímás is fogadta őket. Ez említésre méltó esemény, mert olyan utalást tartalmaz, melyből valószínűsíthető, hogy 1867-ben érkezett Julia Byrne és társasága Magyarországra. Esztergomi látogatásuk során ugyanis megtudták, hogy az esztergomi hercegprímás abban az évben ötvennégy esztendő volt,¹⁵ és az előző év májusában iktatták be hivatalába tízéves győri püspöki szolgálat

⁷ Lásd például: Byrne, Mrs Wm Pitt: *Flemish Interiors*. London, 1856.; Byrne, Mrs Wm Pitt: *Cosas de Espana, Illustrative of Spain and the Spaniards as they are*. London, 1866.

⁸ Mitchell, Rosemary: *Byrne, Julia Clara (1819–1894)*. In: *Oxford Dictionary of National Biography*. Oxford, 2004. <http://www.oxforddnb.com/view/article/4271> (letöltés: 2014. április 17.) doi: 10.1093/ref:odnb/4271

⁹ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 3.

¹⁰ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 7.

¹¹ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 210.

¹² Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 382.

¹³ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 110.

¹⁴ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 46.

¹⁵ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 116.

után.¹⁶ A hercegprímást Simor Ivánként¹⁷ mutatta be az útleírás, de természetesen Simor Jánosról (1813. augusztus 23. – 1891. január 23.) van szó. A Magyar Katolikus Lexikon részben megerősíti, részben cáfolja Julia Byrne információját: Simor János 1857 és 1867 között valóban győri megyés püspökként szolgált, de esztergomi érsekké 1867. január 20-án szentelték fel.¹⁸ Az apró pontatlanságok megkérdőjelezzik, hogy valóban jól emlékezett-e Mrs Byrne a hercegprímás életkorára. Azonban néhány másik esemény szintén az utazás 1867-es dátumát valószínűsíti.

Julia Byrne és társasága Pesten járva többek között felkereste a Nemzeti Színházat, ahol operaelőadáson vettek részt. Magyar művet szerettek volna meghallgatni, de akkor éppen Bellini Alvajáró című operája szerepelt műsoron.¹⁹ Az útleírás tartalmazza az előadás színlapjának másolatát, melyből megtudjuk, hogy egy keddi napon, szeptember 24-én lezajlott előadásról volt szó. A műsorplakát azt is jelzi, hogy 1867 október elsejétől lehetett bérletet venni bizonyos időszakokra. Julia Byrne azzal indokolta a hirdetemény közlését, hogy az olvasó így képet kaphat a magyar nyelvről.²⁰ Ez a plakát is megerősíti, hogy Mrs Byrne és társasága 1867-ben járt Magyarországon. Julia Byrne azt írta, október közepén még Pesten voltak,²¹ ezek szerint Pesten hosszabb ideig tartózkodtak, és a meglátogatott helyszínekről nem időrendi sorrendben adott számot az útleírás.

Az 1867-es évszám a török szultán nyugat-európai utazása kapcsán szerepel a műben. Budai tartózkodása során Mrs Byrne ugyanis eljutott Gül baba sírjához, ahol megtudta, hogy ebben az esztendőben az akkori török szultán fel kívánta keresni ezt a sírhelyet, de végül meggondolta magát, és nem szállt ki a vonatból, mellyel Londonból utazott hazafelé.²² Abdul Aziz oszmán szultán 1867-ben valóban járt Londonban, ahol Viktória királynő fogadta őt, és a Térdszalag rend lovagjává avatta. Párizsban is megállt, itt III. Napóleon meghívására részt vett a párizsi világkiállításon.²³

Vajon miért írt Mrs Byrne a török szultánról, de egy szót sem szólt az 1867-es év nagy eseményéről, a kiegyezésről? Pedig Angliában sokan figyelemmel kísérték ezt a politikai megállapodást, és „potenciális modellként is kezelték az angol-ír viszony tekintetében”. Sőt, még a legfelső politikai szinten is tanulmányozták, ahogy Frank Tibor kutatásából kiderül.²⁴ Az 1867-es esztendő Angliában is fontos volt, különösképpen a választójogi reformot illetően. Ebben az évben fogadták el a *Second Reform Act*et, mely választójogot adott sok városban lakó, munkásosztálybeli férfinak.²⁵ Mrs Byrne azonban erről sem szólt könyvében. A korabeli politikai helyzetet valószínűleg azért nem tartotta említésre méltónak, mert a Julia Byrne-hoz hasonló utazó számára a táj, a régmúlt, a városok és az emberek lényegesebbnek tűnhettek. Az is elképzelhető, hogy Mrs Byrne női olvasói miatt nem szólt a politikáról. Ahogy azt egy másik tanulmányban bemutattam, két évtizeddel korábban Julia Pardoe-t

¹⁶ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 115.

¹⁷ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 126.

¹⁸ Magyar Katolikus Lexikon <http://lexikon.katolikus.hu/S/Simor.html> (letöltés: 2017. április 21.).

¹⁹ Ezt az operát a pesti Nemzeti Színház 1841-ben mutatta be először magyarul, a pesti Német Színház azonban már 1832-ben műsorára tűzte. Várnai Péter: *Operalexikon*. 1975.

<http://mek.oszk.hu/06600/06654/html/03.htm> (letöltés: 2017. április 21.)

²⁰ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 231–232.

²¹ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 210.

²² Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 222.

²³ Palmer, Alan: *The decline and fall of the Ottoman Empire*. New York, 1992. 137.

²⁴ Frank: *Arthur J. Patterson*, 152.

²⁵ <https://www.britannica.com/topic/Reform-Bill> (letöltés: 2017. június 17.)

foglalkoztatta ugyan Magyarország akkori politikai rendszere, de a magyar országgyűlésről szóló fejezetet lerövidítette, mert ő is attól tartott, hogy olvasóközönségét nem kötné le ez a tárgykör.²⁶

Mrs Byrne római katolikus háttere

Mrs Byrne könyvét Wiseman bíboros emlékének ajánlotta, és azt is tudatta olvasóival, hogy a magyarországi utazás tervét eredetileg Wiseman bíboros dolgozta ki. Julia Byrne hálás szívvel tekintett vissza arra a „bizalomra és barátságra”, mellyel a „türelmes,” „nagylelkű” és „jóakarátú”²⁷ bíboros megtisztelte őt. Nicholas Patrick Stephen Wiseman (1802–1865) az első angliai katolikus bíboros volt a reformáció óta. Ír szülők gyermekeként látta meg a napvilágot, és az 1830-as és 1840-es években tevékenyen vett részt abban, hogy Angliában a római katolikus hit újra elfogadottá váljon. Az *Oxford Movement* elnevezést használják a történészek annak a 19. századi folyamatnak az összegzésére, mely az Anglikán Egyházon belüli katolikus megújulásra utal.²⁸ Ebben az időszakban sokan tértek át a római katolikus hitre,²⁹ többek között Mrs Byrne is.³⁰ IX. Pius pápa 1850-ben eldöntötte, hogy visszaállítja az egyházkerületeket Angliában, és Nicholas Wisemant kinevezte bíborossá és Westminster első érsekévé. Sokan a pápának ezt a lépését pápai agresszióként értelmezték, ezért a pápa és Wiseman érsek szalmából készült képmását nyilvánosan elégették 1850. november 5-én.³¹

Az esztergomi hercegprímás audienciáján a társalgás német nyelven folyt. Simor János érsek valóban nagyra értékelte Wiseman bíboros ajánlólevelét. Mrs Byrne úgy emlékezett vissza, hogy az esztergomi érsek a következőképp fejezte ki tiszteletét az időközben elhunyt westminsteri érsek iránt: „Elérzékenyültem ennek a szeretetre méltó és kiváló főpap kézírásának láttán; ő valóban a mai kor egyik szellemi nagysága volt, és halála pótolhatatlan veszteség még azok számára is, akik nem gyászolják őt személyes barátjukként.”³² Mint ismeretes, Wiseman érsek 1865-ben távozott az élők sorából.³³ Mrs Byrne az audiencia során megtudta, hogy a hercegprímásnak szándékában állt a „katedrális” építésének befejezése,³⁴ illetve a „püspöki palota” helyreállítása.³⁵ Simor érsek valóban befejezte az esztergomi bazilika építését, megalapította a Keresztény Múzeumot, létrehozott egy nagy könyvtárat, a későbbi Érseki Simor Könyvtárat, illetve bővítette a primási palotát.³⁶ Tájékozott volt az angliai

²⁶ Dömötör: *Magyarország egy angol úri hölgy szemszögéből*, 106–107.

²⁷ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, számozatlan oldal.

²⁸ <http://www.puseyhouse.org.uk/what-was-the-oxford-movement.html> (letöltés: 2017. június 18.)

²⁹ Míg 1840-ben körülbelül 700 000 főt számlált az angliai római katolikus közösség, 1851-ben már megközelítőleg 900 000 főre bővült. Cook, Chris: *The Routledge companion to Britain in the nineteenth century, 1815–1914*. London, 2005. 169.

³⁰ 1910-ben egy olyan könyv jelent meg, amely hatvan évre visszamenőleg felsorolta azoknak a fontosabb személyeknek a nevét, akik áttértek a római katolikus hitre. Ez az összeállítás megemlítette Mrs Byrne 1860-as áttérését is, de az indokát nem részletezte. Gorman, W. Gordon (ed.): *Converts to Rome. A biographical list of the more notable converts to the Catholic Church in the United Kingdom during the last 60 years*. London, 1910. 45.

³¹ <https://www.britannica.com/biography/Nicholas-Wiseman> (letöltés: 2017. április 21.).

³² Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 121–122.

³³ <https://www.britannica.com/biography/Nicholas-Wiseman> (letöltés: 2017. április 21.).

³⁴ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 123.

³⁵ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 124.

³⁶ Magyar Katolikus Lexikon <http://lexikon.katolikus.hu/S/Simor.html> (letöltés: 2017. április 21.).

helyzetről, és többek között hallott arról is, hogy Viktória királynőt mennyire megviselte férjének, Albert hercegnek az elvesztése.³⁷

Simor érsek végezetül azt ajánlotta Mrs Byrne-nek, hogy keresse fel a váci püspököt is.³⁸ Sajnos a váci püspök nem tartózkodott a püspöki palotában, amikor Vácra érkezett a társaság, de megtekinthették a püspöki palotát és a kertet.³⁹ Pannonhalmán nagyobb szerencsével jártak, itt találkozhattak a főapáttal, aki szintén érdeklődött az angliai római katolikus egyház helyzete felől, és megmutatta nekik az apátság könyvtárát.⁴⁰ Később a tihanyi apátságot is felkeresték, itt is abban a megtiszteltetésben részesültek, hogy fogadta őket a tihanyi apát.⁴¹ Részt vettek először az apát, majd a perjel által celebrált szentmisén,⁴² de Julia Byrne nem írta le, mit jelentett számára egy ilyen nevezetes helyen hallgatni a misét. Viszont felkeresték a Visszhang-dombon található echo-követ, és ki is próbálták az effektust.⁴³

Julia Byrne számos római katolikus központot keresett fel Magyarországon, azonban könyve középpontjában nem a katolikus Magyarország bemutatása áll. Az egyházi személyekkel való találkozás és az egyházi jelentőségű városok megismerése csupán epizódok a könyvben, melynek fő célja az, hogy turisztikai szempontból jellemezze a nyugat-magyarországi régiót. A könyv előszava szerint Mrs Byrne célkitűzése az volt, hogy „eloszlassa azt az ijesztő gondolatot, [...] mely szerint az ebbe az országba irányuló utazás nehézségekkel jár. Ez [a könyv] meg fogja mutatni, hogy mit érhet el egy átlagos utazó, mennyi élmény szerezhető szerény kiadásokkal rövid idő alatt.” Hozzátette, hogy megpróbálja felkelteni az olvasók érdeklődését Magyarország „szép és változatos, illetve egyedi tájai” iránt, és megismerteti őket „csodálatra méltó lakosaival”.⁴⁴

Mrs Byrne Magyarországról alkotott képe

Julia Byrne utazása során sok helyszínt felkeresett, viszonylag részletes háttér információval szolgált az egyes épületek és városok történelmével kapcsolatban, és sok emberrel megismerkedett. A teljesség igénye nélkül megemlítek néhány helyszínt, melyet felkeresett, hogy röviden szemléltessem, mennyire fontos volt számára az útleírás sokszínűsége.

Győri tartózkodása idején különleges piaci nap volt a városban, amikor nemcsak zöldséget, gyümölcsöt és húst lehetett venni, hanem állatvásár is volt. Julia Byrne-t leginkább a lóvásár érdekelte, melynek látványa és hangulata teljesen lenyűgözte. Megállapította, hogy más, mint a londoni lóvásár. Örültek, hogy szemtanúi lehettek ennek az eseménynek, mert bepillantást nyertek a magyarok életének egyik meghatározó eseményébe.⁴⁵ Természetesen érdekelték a romos várak is, a Vág-völgyben felkeresték Hricsó várát,⁴⁶ illetve városnézés is

³⁷ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 124.

³⁸ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 125.

³⁹ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 137–143.

⁴⁰ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 64–70. Az útleírás nem közölte a főapát nevét, de 1865 és 1885 között Kruesz Krizosztom volt a pannonhalmi főapát. Magyar Katolikus Lexikon. <http://lexikon.katolikus.hu/P/Pannonhalmi%20F%C5%91ap%C3%A1ts%C3%A1g.html> (letöltés: 2017. április 21.)

⁴¹ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 262–263. 1865–1891 között Simon Zsigmond Antal (1814–1891) volt a tihanyi apát. Veszprém Megyei Életrajzi Lexikon. <http://www.ekmk.hu/lexikon/talalatok3.php?beture=SIMON%20Zsigmond%20Antal> (letöltés: 2017. április 21.)

⁴² Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 271–272.

⁴³ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 274.

⁴⁴ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, VII.

⁴⁵ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 78–80.

⁴⁶ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 94–95.

szerepelt a programjukban: Vác belvárosának házai felkeltették figyelmüket,⁴⁷ de leginkább a börtönre voltak kíváncsiak.

Mint írta, más európai városokban is ellátogattak börtönökbe,⁴⁸ és szerették volna megtudni, hogyan bánnak a bebörtönzött emberekkel.⁴⁹ A váci börtön igazgatója csodálkozott, hogy nők is meg akarták tekinteni ezt az intézményt, és nem adott belépési engedélyt számukra.⁵⁰ Végül azonban mégis bejutottak, így útleírásában részletesen ismertethette a börtön működését.⁵¹ A magyarországi börtönök iránti érdeklődés azonban nem egyedi jelenség, más angol utazók is felkeresték ezeket az intézményeket, többek között Julia Pardoe is.⁵²

Az operaelőadás, egyházi főméltóságok, érdekes események és helyszínek leírása mellett Julia Byrne útikönyvét legendás történetek is gazdagítják. Balatonfüredi tartózkodása idején egy séta alkalmával találkoztak egy tizenhat éves magyar paraszt fiúval, aki elkalauzolta őket a görög leány barlangjához, és elmesélte a hozzá fűződő legendát.⁵³ Az útleírás megemlíti, hogy egyik helyi kísérőjük fordította le számukra a történetet magyarról németre.⁵⁴ A legenda egy tragikusan végződő romantikus szerelem történetét eleveníti fel Mátyás király idejéből.⁵⁵ Nemcsak a regét, de a barlang természeti környezetét is romantikusnak találták az angol utazók.⁵⁶ A barlang és legenda elbeszélése bizonyos mértékig izgalmassá és regényszerűvé tette az útikönyvet, hiszen a történet olvasása közben a legtöbb (női) olvasó valószínűleg meghatódva várta a szerelmespár sorsának alakulását. Ahogy James Buzard megállapította, romantikus elemek gyakran gazdagították az útikönyvek tényszerű felsorolását.⁵⁷

A tudományos élet színterére is bepillantott Julia Byrne, amikor ellátogatott a Magyar Tudományos Akadémia palotájába Pesten, itt „Professzor Rónay” fogadta őket, és kalauzolta az intézményben. Róla már Pannonhalmán hallottak,⁵⁸ de csak Pesten tudtak vele személyesen megismerkedni. Megtudták tőle az intézmény történetét, illetve Julia Byrne elmagyarázta, miért beszélt Rónay, a Magyar Tudományos Akadémia titkára olyan jól angolul.⁵⁹ Rónay Jácint⁶⁰ belépett a bencés-rendbe, majd az 1848–1849-es szabadságharc után angliai emigrációba⁶¹ kényszerült. Az útikönyv helyesen említi meg, hogy hazatérése után Győr

⁴⁷ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 151.

⁴⁸ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 143.

⁴⁹ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 147.

⁵⁰ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 145.

⁵¹ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 147–151.

⁵² Erről a témáról részletesen írtam egy másik tanulmányomban. Dömötör: *Magyarország egy angol úri hölgy szemszögéből*, 104–106.

⁵³ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 293–295.

⁵⁴ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 304.

⁵⁵ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 295–304. Ez a legenda valóban közzájön forgott a 19. században, erre Gróf Majláth János korabeli gyűjteménye a bizonyíték. Pornai és Iréne romantikus története a Füred elnevezésű fejezetben található, itt azonban a regét Majláth János nem egy parasztfiútól, hanem egy szép leánygyermek elbeszéléséből ismerte meg. A népi szájhagyomány szerepét tehát ő is hangsúlyozta. Gróf Majláth János után Kazinczy Ferencz: *Magyar regék, mondák és népmesék*. Kiadta Kazinczy Gábor. Pest, 1864. 325–342.

⁵⁶ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 294.

⁵⁷ Buzard, James: *The Beaten Track – European Tourism, Literature, and the Ways to ‘Culture’ 1800–1918*. Oxford, 1993. 168.

⁵⁸ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 63.

⁵⁹ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 180–187.

⁶⁰ Magyar Életrajzi Lexikon <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/> (letöltés: 2017. április 21.)

⁶¹ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 182–183.

vármegye egyik parlamenti képviselője⁶² lett, illetve a Magyar Tudományos Akadémia titkára.⁶³ Julia Byrne még azt is leírta, hogy Rónayt érdekelte a darwini elmélet a fajok eredetéről.⁶⁴ Mint ismeretes, valóban ő volt a „darwinizmus első és legismertebb magyarországi terjesztője”.⁶⁵

A magyarokról és Magyarországról kedvező képet festett Julia Byrne, ugyanúgy, mint Julia Pardoe majdnem két évtizeddel korábban.⁶⁶ Már könyvének elején a következő megállapítást tette: „Minden magyar ember, rangtól függetlenül, született úriember.”⁶⁷ Az általánosítás mellett az egyes személyek esetében is fenntartotta jó véleményét. Amikor a budai Császárfürdőben a fürdőmesterrel találkozott, kiemelte, hogy „olyan őszinte jóindulattal és udvariassággal fogadott bennünket, hogy mint a többi magyar embert, akivel találkoztunk, egészen a szívünkbe zártuk”.⁶⁸ Összehasonlításképpen megemlítette, hogy az angolok gyakran tekintenek mindenkire, akit nem mutattak be nekik, ezért nem is nagyon kezdeményeznek beszélgetést ismeretlenekkel, és nem hívnak meg idegeneket a házukba.⁶⁹ Ez a kijelentés megmagyarázza, miért is értékelte Mrs Byrne olyan nagyra a helyi lakosokkal való beszélgetést. Az országról szintén jó véleménnyel volt. Nagykanizsán járva kijelentette egy magyar utazónak, hogy „minden tetszett nekünk, amit láttunk az ön országában, és reméljük, a nem távoli jövőben majd visszatérünk”.⁷⁰ Egyedül a magyarok túlzott pipázása és cigarettázása zavarta őt.⁷¹

Könyve pozitív élményekről tanúskodik, annak ellenére, hogy Bécsben sokan óva intették őt a „barbár” magyaroktól és egy olyan országtól, ahol a „civilizáció hanyatlóban van”. Julia Byrne azonban nem ilyen benyomásokkal tért vissza hazájába.⁷² Utazásának kiindulópontja és vége természetesen Ausztria volt, és főleg itt hallott kedvezőtlen híreket a magyarokról. Sopron felé tartva a vonaton beszélgetésbe elegyedtek egy osztrák utassal, aki csodálkozott, miért választották úti céljukként Magyarországot, a magyarokat pedig a következőképpen jellemezte: „utálatos faj, büszke és lusta”.⁷³ Hozzátette még, hogy tulajdonképpen „az egész nemzet nagy növésű gyerekként határozható meg”.⁷⁴ Julia Byrne leírta, hogy Sopronban nagyon sok osztrákkal találkoztak, akik osztották ezt a véleményt,⁷⁵ de írásának hangneméből kitűnt, ő nem így vélekedett.

Természetesen az általánosítások hordoznak magukban némi veszélyt, és egy rövid utazás alkalmával a szerencse hozhatta Mrs Byrne-t és társaságát olyan szituációkba, ahol nem találkoztak kellemetlen emberekkel. Feltételezhető, hogy Mrs Byrne tényleg jól érezte magát

⁶² Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 184.

⁶³ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 180.

⁶⁴ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 185.

⁶⁵ Magyar Életrajzi Lexikon <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/> (letöltés: 2017. április 21.)

⁶⁶ Ezt a témát részletesen kifejtettem egy másik tanulmányomban. Dömötör: *Magyarország egy angol úri hölgy szemszögéből*, 107–108.

⁶⁷ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 47.

⁶⁸ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 215–216.

⁶⁹ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 47.

⁷⁰ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 311.

⁷¹ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 53.

⁷² Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 5–6.

⁷³ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 326.

⁷⁴ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 327.

⁷⁵ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 327.

Magyarországon a magyarok között. Fűtötte a lelkesedés, hogy egy kevésbé ismert országot bemutathat a nagyközönségnek, és személyes tapasztalatait megoszthatja olvasóival.

Mrs Byrne és az utazási irodalom

Nyugat- és Dél-Európa országai rengeteg angol turistát vonzottak a napóleoni háborúk vége, azaz 1815 után.⁷⁶ Főleg Franciaország és Itália volt a célpont, ide olyan nagy számban érkeztek, hogy szinte kis angol közösségeket alkottak.⁷⁷ Magyarországra viszonylag kevesen jöttek el,⁷⁸ de a véletlen úgy hozta, hogy Mrs Byrne találkozott néhány honfitársával. Esztergomban például három angol turistával: egy idősebb, középosztálybeli nőtlen férfi hozta el két unokaöccsét egy európai útra, mivel „mindenki megtette ezt”.⁷⁹ Egy Magyarországon élő angolt pedig a saját birtokán keresett fel balatonfüredi tartózkodása idején. Julia Byrne számára úgy tűnt, Mr Teasdale nagyon boldog és itteni életével elégedett volt.⁸⁰ Ez a látogatás azt is mutatja, hogy egy külföldi utazás nemcsak helyszínek felkereséséről, hanem az ott élő emberek megismeréséről is szólt.

Mivel Magyarországra kis számban érkeztek turisták, valószínűleg kevesebb útikönyv volt forgalomban. Ezt a tényt Julia Byrne is rögzítette.⁸¹ A kevés kiadványok egyike a Murray útikönyv sorozat, amelynek Dél-Németországról szóló kötete 1863-ban már a kilencedik kiadásnál tartott, és tartalmazott egy Magyarországról szóló fejezetet is.⁸² Mrs Byrne is forgatta Murray útikönyvét, erre a tényre világít rá egy pesti epizód leírása: pesti tartózkodásuk elején a szállásukról elindult a társaság egy kis sétára, de hamarosan elkezdett esni az eső, és egy könyvkereskedő boltjában találtak menedéket. Az üzlet emblémája a *Stock-im-Eisen* volt, mely Bécsben található a Kärnthnergassen. Az eredeti pontos másolata a bejárati ajtó és az üzlet ablaka között volt kitűzve. Ez egy fa törzsének a darabja, szögekkel körbeütve. Szóba elegyedtek a könyvkereskedővel, és megkérdezték tőle, hogy miért ezt választotta üzlete cégérének, és melyik hozzákapcsolódó legendát ismerte. Erre az eladó egy könyvet mutatott, és az ebben található legendát közölte útikönyvében Mrs Byrne.⁸³ A legenda ismertetése előtt azonban Julia Byrne egy bekezdésnyi szöveget idézett Murray útikönyvéből a bécsi *Stock-im-Eisen*ről, és megállapította, hogy a rövid és tényszerű leírás nem igazán ad felvilágosítást erről a nevezetességről.⁸⁴ Bár a bekezdés idézőjel között szerepel, Murray útikönyvének 1863-as kiadásában nem pontosan így szerepel ez a szöveg. Mrs Byrne részben szó szerint idézett, máshol azonban némileg átalakította a mondatot, de lényegi változtatást nem tett.⁸⁵ Sajnos nem használt lábjegyzetet pontos forrásának rögzítésére. Mivel magyarországi

⁷⁶ Buzard: *The Beaten Track*, 19.

⁷⁷ Buzard: *The Beaten Track*, 84., 97.

⁷⁸ A Magyarországra látogató és élményeiről könyvet publikáló brit utazókat több tanulmány is megemlíti, sok esetben csak a felsorolás szintjén. Lásd például: Kabdebo: *Travellers to Hungary*, id. mű; Milutinovits László: *Egy angol nő a reformkori Magyarországon*. Élet és Tudomány, 61. évf. (2006) 48. sz. 1514–1516.

⁷⁹ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 104–106.

⁸⁰ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 285–290.

⁸¹ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, IX.

⁸² *A handbook for travellers in Southern Germany*. London: John Murray. 1863. Ninth edition, Revised. 487–561.

⁸³ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 165–167. Sajnos a legendát tartalmazó könyv pontos címét nem sikerült azonosítanom.

⁸⁴ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 168.

⁸⁵ *A handbook for travellers in Southern Germany*, 204.

utazása előtt Bécsben tartózkodott három hétig, emlékezett erre az alkotásra, és többet akart megtudni róla.

Mrs Byrne nem utalt név szerint más útikönyvre. Pozsonyi látogatása során ugyan leírta, hogy az „idegenvezetők és az útikönyvek”⁸⁶ mit szoktak elmondani egy-egy épület kapcsán, de bővebb tájékoztatást nem adott a felhasznált irodalommal kapcsolatban. Azt sem említette, hogy belelapozott-e korábbi utazók élménybeszámolójába: vajon olvasta-e Julia Par-doe 1839-es magyarországi útleírását, vagy John Paget 1850-ben megjelent művét?⁸⁷ Hal-lott-e Arthur J. Pattersonról, aki szintén 1869-ben publikálta útleírását?⁸⁸

Az utazási irodalom elemzésének egyik nagy dilemmája annak megállapítása, hogy az utazók milyen részletekre emlékeztek pontosan, milyen mértékben voltak őszinték, illetve milyen esetekben állítottak valótlanúságot. Ahogy a népi bölcsesség is tartja, „messziről jött ember azt mond, amit akar”.⁸⁹ Julia Byrne saját „kis kötetéről” azt írta, hogy „helyes állítá-sokat” tartalmaz,⁹⁰ s a néhány említett pontatlanság ellenére feltételezhetjük, hogy alapve-tően törekedett a valóság bemutatására.

Az utazási irodalom elemzése során azt is figyelembe kell venni, hogy az útikönyv egy szelektációs folyamat eredménye: van, ami bekerül a szövegbe, és van, ami nem.⁹¹ A szerző egyes elemeket kidomborít, hogy műve népszerűbb, könnyebben olvasható és eladható le-gyen, illetve van olyan részlet, amit elhallgat, nehogy elrettentse a lehetséges utazó- és olva-sóközönséget. Mivel Julia Byrne elsődleges célja a magyarországi utazás nehézségéről alko-tott kép megváltoztatása volt, valószínűleg az ország mint turisztikai célpont pozitív tulaj-donságainak kiemelésére törekedett. A könyv eladhatóságának tekintetében pedig minden bizonnyal szempont volt az, hogy a bemutatott ország különleges legyen, illetve más, mint a többi. Valószínűleg ezért került bele a kötetbe néhány katolikus szempontból fontos város bemutatása és a főpapoknál tett látogatások. Julia Byrne nem írta le, hogy lelki szempontból milyen feltöltődést jelentett számára a katolikus templomokban töltött idő. Ezt az informá-ciót feltehetőleg azért nem osztotta meg olvasóival, mivel tudta, hogy angliai olvasóinak többsége protestáns, és ilyen részletek nem fogják érdekelni őket. Azonban mint különleges téma, az útleírását mindenképpen egyedivé tette.

Összegzésképpen megállapítható, hogy Julia Byrne kellemes élményekkel tért vissza ha-zájába: „...mindent figyelembe véve semelyik más utazás sem hagyott olyan üde és kellemes emlékeket, mint őszi látogatásunk a magyaroknál és országukban”.⁹² Útikönyvéből kitűnt, hogy nyitott volt az új látnivalók iránt, és sokrétű érdeklődésének köszönhetően képes volt élvezni azt, amit az ország nyújtott számára. Római katolikus volt, felekezeti hovatartozása befolyásolta érdeklődését, de vallási nézeteit nem kívánta a többségi protestáns angol olva-sóira erőltetni. Szinte csak kellemes benyomásait rögzítette könyvében. Lehet, hogy az út

⁸⁶ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 16.

⁸⁷ Paget, John: *Hungary and Transylvania*. London, 1850.

⁸⁸ Arthur J. Patterson 1862 és 1867 között több alkalommal járt Magyarországon. Útleírását Frank Tibor a „kiegyezés korának legjelentősebb, páratlan brit krónikája”-ként értékeli. Frank Tibor: *Arthur J. Patterson és a The Magyars*. In: Háda Béla (szerk.): *Eszmék, forradalmak, háborúk: Vadász Sándor 80 éves*. Budapest, 2010. 141. http://seaslib.elte.hu/FrankTibor_Patterson.pdf (letöltés: 2017. április 21.) Ez a könyv is 1869-ben jelent meg, mint Julia Byrne műve. Patterson, Arthur J: *The Magyars: Their country and institutions*. London, 1869. Vol. 1-2.

⁸⁹ Carey, Daniél: *Truth, lies and travel writing*. In: Thompson, Carl (ed.): *The Routledge companion to travel writing*. London, 2016. 3.

⁹⁰ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, IX-X.

⁹¹ Thompson, Carl: *Travel Writing*. London, 2011. 62.

⁹² Byrne: *Pictures of Hungarian life*, 3.

során érte ugyan kellemetlenség, de vagy tudatosan nem osztotta meg olvasóival, vagy pedig valóban mindennek csak a jó oldalát akarta látni és láttatni.

Frank Tibor is arra az álláspontra jutott, hogy Julia Byrne „kedvező véleményt formált a katolikus Magyarországról”.⁹³ Emellett azonban „alsóbbrendű Baedeker” útikönyvhöz⁹⁴ hasonlította Julia Byrne művét, pedig munkája sokoldalúbb, mint egy tényszerű útleírás. A helyszínek mellett személyes élményeit is megosztotta olvasóival, és igyekezett érdekes eseményekről és látványosságokról beszámolni. Wiseman bíboros ajánlólevelének segítségével, katolikus beállítottságából adódóan és német nyelvtudásának köszönhetően találkozott a kor néhány jeles személyével. Ahogy Mrs Byrne írta, könyvének címe (*Pictures of Hungarian life* – Magyarországi életképek) is arra utal, hogy különböző jeleneteket mutat be az ország életéből: praktikus tanácsot ad, igyekszik felvázolni az ország szépségeit, beszámol társasági eseményekről, egyszóval karcolatokat vázol fel a magyarországi életről.⁹⁵

A *Pictures of Hungarian life* című útikönyv azt nyújtotta az olvasóinak, amit a címben előrevetített: életképeket a magyarországi életről. Mrs Byrne célja az volt, hogy kötete felhasználható legyen „kandalló melletti szórakoztató olvasmányként, illetve útitársként”.⁹⁶ A könyv azonban Julia Byrne érdeklődési köréről is sokat elárul, ezért nem tekinthető kizárólagosan tényszerű útikönyvnek. Személyes benyomásokat is tartalmazó útleírás ez a mű, amely hasznos az utazáshoz, de kitűnő olvasmány a Magyarország iránt érdeklődő emberek számára is.

⁹³ Frank: *Picturing Austria-Hungary*, 108.

⁹⁴ Frank: *Picturing Austria-Hungary*, 108.

⁹⁵ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, IX.

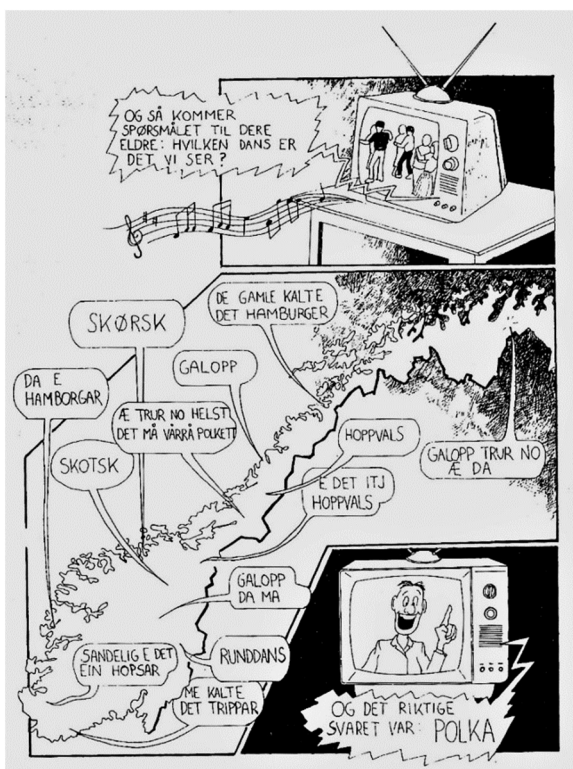
⁹⁶ Byrne: *Pictures of Hungarian life*, X.

EGIL BAKKA

A polka és előtörténete*

A norvég televízió néhány éve sorozatként közvetített egy „Régi szép idők” típusú műsort, amit egy idős emberekből álló nézősereg országszerte fokozódó érdeklődéssel követett. – Polka. Miféle tánc ez a páros tánc? Tegyük fel, hogy válaszokat gyűjtenénk be erre a kérdésre az egész országból: Oh, hát ez a „Hoppvals”, épp ahogy én táncoltam fiatal koromban. – Ez a „Trippar”, ez biztos! Mindenütt másképp nevezik ezt a táncot az országban. S akkor a TV műsorvezetője megadja a „korrekt” választ: „Biztos vagyok benne, hogy önök mindannyian fölismerték ezt a táncot, ez a polka.” (1. kép)

1. kép

Polka a norvég televízióban (Jan-Ketil Johansson rajza)

* Az írás eredeti címe és megjelenési helye: *Polka before and after the polka*, Yearbook for Traditional Music, Vol. 33 (2001), 37–47.

Norvégiában az idősebb néptáncosok közül nem sokan neveznék ezt a táncot polkának.¹ Tanulmányom kiindulópontja épp ez a kérdés: Miért? Miért van annyi népszerű, a hivatalostól elütő elnevezés erre a táncra Norvégiában? E tanulmányban egy tánc típus történetét szeretném bemutatni, amit gyakran „polká”-nak neveznek, én pedig „kétütemes forgó polka”-ként határozok meg. Fölfogásom szerint egy tánc típust nem az elnevezése, hanem a koreográfiai és zenei sajátosságai határoznak meg. E tánc típus legfontosabb s talán az egyetlen motívuma a kör mentén való forgás, amikor egy fordulat kétütemnyi idő alatt történik, ütemenként három súlyvétellel. A forgással a párt alkotó partnerek kör mentén haladnak egymással szemben összefogódván.² A 2/4-es gyors zenére a táncosok kettes vagy hármas rugózású lépéseket járnak.³ Úgy vélem, ez a meghatározás segíti az e tánc típushoz tartozó táncok beazonosítását nemcsak Norvégiában, hanem feltehetően a nyugati világ nagy részén, anélkül, hogy meg tudnánk határozni a különbséget a különféle rokon típusok között. A tánc történeti szakirodalomban az egyik legalapvetőbb probléma a táncnevek és a tánc típusok kevertsége. A tánc közlések többségében azonos néven említik a táncokat, anélkül, hogy törődnének a név mozgástartalmával.

Egy tánc típus olyan egységre épül, amelyet a helyi közösségek „egy tánc”-ként azonosítanak, s valamilyen névvel megkülönböztetnek. Az elnevezés, például „polka”, célja egy komplex tánc- és zenei forma meghatározása. Az ilyen komplex formák némelyikének vannak olyan alapelemei, amelyek hosszú ideig nagyon stabilan fennmaradnak, és nagy területen elterjednek. Mi, kutatók ezeknek az alapelemeknek a meghatározásával és leírásával típusokat hozhatunk létre, amelyekre bizonyos elnevezéseket alkalmazhatunk. Számomra ez a „kétütemes forgó polka” ilyen alapelemet jelent, amelynek én adtam ezt az elnevezést. Ezzel olyan „eszközt” hoztam létre, amely jól alkalmazható az európai társastáncok kutatásában. S most megpróbáljuk fölvezetni az alapproblémák három elemének történetét:

Hogyan kapta a kétütemes forgó polka a hivatalos „polka” elnevezést?

Hogyan változott a tánc típus koreográfiai tartalma az idők során?

Hogyan születtek a tánc helyi elnevezései Norvégiában?

A polka mint „hivatalos terminus”

Megfigyeléseim szerint a polka az 1950-es évektől az 1970-es évekig „hivatalos” elnevezés volt, amit a rádióban, a televízióban és a lemezbontókon előszeretettel használtak, főként zenei vonatkozásban. Ekkor a néptáncmozgalomban e név a táncra is érvényes volt bizonyos mértékig, amint korábban is. Az 1900-as évek körüli évtizedekben, amikor elkezdték a táncos kézikönyvek kiadását, a polka magától értetődő terminusnak tűnt. Legalább is számos kiadvány szerzője ezt állította. A számomra hozzáférhető kiadványokban minden különösebb magyarázat nélkül használják a polka elnevezést, sőt néhány szerző azt állítja a különböző lépésformák leírásakor, hogy a polka-lépés nem igényel magyarázatot, mert azt mindenki ismeri. Valójában a kontextusból és az elemet tartalmazó tánc alapján jövünk rá, hogy

¹ Bakka, Egil: *Norske dansetradisjonar*. Oslo, 1978. 102.

² Bakka, E. – Aksdal, B. – Flem, E.: *Springar and Pols. Variation, dialect and age. Pilot project on the methodology of determining tradition structures and historical layering of old Norwegian couple dances*. Trans. William C. Reynolds. Trondheim, 1995. 106.

³ Norvégiában „svikt”-nek (rugózásnak) nevezik azt a testmozdulatot, amely a csípő, a lábszár és a lábfej ízületeinek hajlítása és feszítése révén jön létre. Mint a táncelemzésben használt *terminus technicus* a „svikt” a test súlypontjának a hajlítás és a feszítés által létrejött süllyedését és emelkedését jelenti.

a polkának nevezett elem tulajdonképpen a kétütemes forgó polka. Úgy tűnik, hogy ez az európai néptáncok gyakori eleme, ugyanakkor maga is önálló táncfajta.

A 'polka' terminust tartalmazó néptánc kézikönyvek (A művek címléírása a tanulmány végén olvasható.)

- Svédország 1897 (Svenska Folkdansens Vänner 1902: 9,15)
- Dánia 1901 (FFF 1956: 3, 9)
- Norvégia 1925 (Semb 1925: 173ff)
- Austria 1928 (Zoder 1928: 21ff)

A 'polka' nevet, legalább is Norvégiában, alig használták azok a hagyományos táncosok, akiktől a kérdéses táncokat gyűjtötték. Számos gyűjtő és lejegyző azonban a hivatásos társastáncanároktól kölcsönözött terminológiára támaszkodott.⁴ Kézikönyveiket áttekintve úgy látjuk, hogy a 'polka' terminus szakszókincsük része volt, és az is kiderül, hogy a fogalom a „kétütemes forgó polka típust” jelölte. Ez részben a leírásból,⁵ másrészt a kontextusból derül ki.

Társastánc kiadványok, amelyekben a 'polka' terminus előfordul (A művek címléírása a tanulmány végén olvasható.)

- Norvégia cca. 1870 (Moe 1970)
- Norvégia 1882 (Rustad 1882)
- Németország 1886 (Diringer 1886: 75)
- USA 1888 (Dodworth 1888: 52)
- Norvégia (Sandbeck 1903: 80)
- USA 1916 (Wilson 1916: 116)
- Franciaország 1849 (Cellarius 1849: 211)

A polka eredetének hivatalos története

A 20. század eleji tánc történeti művek az 1840-es évekbeli párizsi polka-örületről beszélnek.⁶ E művek egyetértenek abban, hogy a polka elnevezés akkor vált nemzetközileg elfogadottá. Elgondolkodtató azonban, hogy az a polka, ami Párizsban a táncörületet okozta az 1840-es évek elején, nem egyszerű „kétütemes forgó polka” volt. Az a polka sokfigurájú páros tánc volt, amelynek a „kétütemes forgó polka” csak egyetlen elemét képezte. Ezt világosan mutatják a leírások és a korabeli képi ábrázolások.⁷ (2. kép)

A párizsi polkaörületről mint a divattörténet egyik legfeltűnőbb társastánc-epizódjáról nagyon sok forrás maradt ránk. 1997-ben egy tanulmány jelent meg a 19. századi romantikus balettekről, amely azt tárgyalja, milyen sokfajta hagyományos táncot alkalmaztak a korabeli balettekben és operákban, s milyen kapcsolatok léteznek a társastánc divatok és a balett

⁴ Bakka, Egil: *Innleiing*. In: Folkedansar. Turdansar. Oslo, 1991. 17–25.

⁵ Rustad, A. B.: *Danse-Bog*. Anvisning ti lat danse Polonaise, Vals, Galopade, Polka, Rheinländer, the Lancers, samt 22 Cotillons-Toureeved Carl. Christiania: R.W. Damm&Søn; Diringer, H.: *Die Tänze der einzelnen Völker. Die praktische Lehre der modernen Salon-Tänze, nebst einem illustrirten Cotillion*. München, 1886. 75.; Wilson, M.: *Dancing. A complete guide to all dances, with a full list of calls, the music for each figure. Etiquette of the dance, and one hundred figures for the German*. Philadelphia, 1916. 116.; Dodworth, A.: *Dancing and its relations to education and social life. With a new method of instruction*. New York, 1888. 52.

⁶ Például: Sachs, Curt: *World history of the dance*. New York 1963. 434. sköv.; Bie, O.: *Der Tanz*. Second edition. Berlin, 1919. 232. sköv.

⁷ Sjöberg, H. (ed.): *Polkan. Sådan den dansas i salongerna. Gåfva till polk och polkörer af En erfaren Polkörer*. Faksimilutgåva efter originalet från 1844 med efterskrift av Henry Sjöberg. Dansmus skrifter, nr. 24. Stockholm, 1980.

között. Ez a tanulmány is a nemzeti táncok kirobbanó népszerűségéről ír az 1830-as és az 1840-es évek folyamán.⁸

A polkát cseh eredetűnek tartják, s nincs is semmi okunk, hogy ezt megkérdőjelezzük. A tánc történések azonban erősen vitatták ezt, mondván, a polka elnevezésnek, ami egyszerűen azt jelenti „lengyel”, más jelentése kell hogy legyen. Valószínűleg azért, mert problémának érezték, hogy csehnek tartott táncnak ilyen neve legyen. Azonban az nem mond ellent a józan észnek, hogy a csehek egy táncot „lengyel”-nek hívjanak egy szomszéd nép neve után.

Fig. 48. Promenade.

Fig. 49. Valse tortillée.

Fig. 50. Moulinet d'une main.
Polka. Paris 1845.

Fig. 51. Moulinet en tournant.

2. kép

Polka: Párizs 1848

⁸ Arkin, L. C. – Smith, M.: *National dance in romantic ballet*. In: *Rethinking the Sylph. New perspectives on the romantic ballet*. Studies in dance history. Ed. Garafola. L. Hanover–London, 1997. 11.

A táncos kézikönyvekben és a tánc történeti írásokban érdekes viták olvashatók erről. A probléma az, ha a cseheknek természetes volt is a táncukat „lengyel”-nek nevezni, ez teljesen furcsa lehetett a párizsiaknak. Persze lehetnek ebben politikai meggondolások is. Sok érdekes kutatható van még ebben a témában, általában a társastáncok történetében, de most ragaszkodnunk kell az általunk felvetett néhány egyszerű kérdéshez.

Hogyan történhetett, hogy „a polka ma ismert formájában nem más, mint leegyszerűsödött maradvány”, amint Curt Sachs írja a párizsi polkáról szóló jellemzésében. Furcsa, hogy egy ilyen népszerű tánc hogyan redukálódott néhány év alatt egyetlen elemére, s hogyan vált ismertté mégis az egész nyugati világban ebben a leegyszerűsödött formában. Habár az északi országokban az 1840-es évek közepi párizsi polka nagyon kevés hatással volt a néphagyományra a maga eredeti formájában,⁹ s a következő évtizedekben sem vált a táncmesetkönyvek szokásos repertoárjának részévé.

Most térjünk vissza Norvégiába egy időre. A Norvég Népzenei és Néptánc Szövetség archívuma, ahol dolgozom, ötezer személlyel készült interjúanyagot és kétszáz filmfelvételt őriz a „kétütemes forgó polkáról” az ország minden részéből. Ez az anyag világosan mutatja, hogy a polka nevet ritkán használták erre a tánc típusra a tradicionális táncokat művelők körében, pedig a tánc a harmadik legnépszerűbb volt Norvégiában a 19. század végén. A legelterjedtebb táncnevek ez időben a norvég vidékeken: *hamborgar*, *skotsk*, *hoppvals* és *galopp*. Jó volna tudni, meddig lehet időben visszakövetni ezeket a táncneveket a rendelkezésünkre álló gazdag, legalább négy különböző típusú forrásanyagban:

- tánc tanítói kézikönyvek – szegény, vidéki településeken is találni ilyeneket Norvégiában;
- tánczenei források – nagy mennyiségű kéziratos és nyomtatott könyvek;
- memoár-irodalom – naplók és levelek, amelyek említik a táncot;
- tánc tanítók, zenei- és tánckiadók újsághirdetéseit stb.

Ezek a források már fölkellették a szakemberek érdeklődését néhány kutatási program erejéig, s révükön az 1840-es éveknél több évtizeddel korábban visszakövethetjük a helyi norvég elnevezéseket. Itt csak arra van lehetőségem, hogy bemutassak néhány alapvető fontosságú példát, s összefoglaljam röviden a *hoppvals* nevű táncra vonatkozó kutatási eredményeket. Ezt a fajta vizsgálatot nem lehet nagy terjedelmű gyűjtött anyagon végzett alapkutatásnak nevezni, inkább néhány kiválasztott példa elemzésének mondanám.

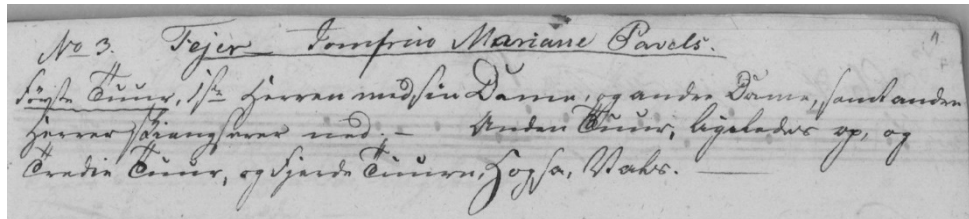
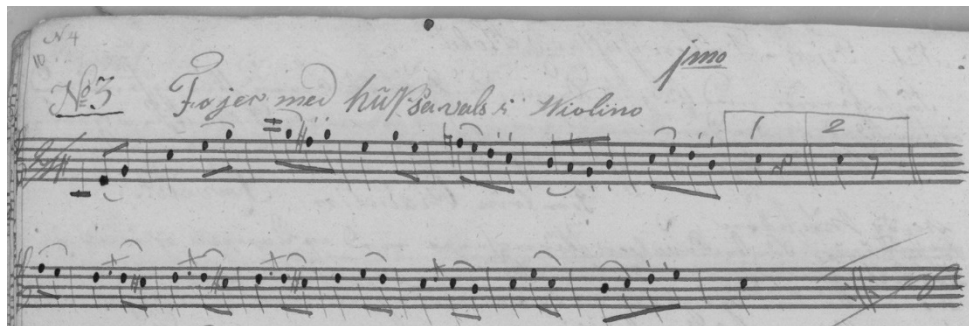
Egy kéziratos tánckönyv, amelyet Svend H. Walcke, Christiania vidéki táncmester készített, számos kontratánc zenei és tánclejegyzést tartalmaz. Ebben a könyvben a 2/4-es kontratáncokban már előfordul a *Hops(a) Vals*, s a 3/4-es táncokban a „*Vals*” mint figura.¹⁰ (3. kép) Egy másik tánc tanító, aki az 1830-as évek kezdetén működött Norvégiában, különféle waltzereket ír le egy kiterjedelmű kéziratban.¹¹ Azt állítja, hogy a *Hops Valsot* ugyanúgy kell járni, mint az általa lassú *waltz*-nak nevezett szokásos táncot, azzal a különbséggel, hogy az előzőt futva, az utóbbit lépve kell táncolni.

⁹ Nordisk forening for folkedansforskning. Gammeldans in Borden. Rapport frå forskningsprosjektet Komparative analyse av ein folkeleg danseggenre i utvalde nordisk lakalsamfunn. Trondheim, 1988. 274.

¹⁰ Walcke, S. H.: [Damnsebok] Manuscript Universitetsbiblioteket i Oslo Manus 299 Eske 36. Unpublished, 1816.

¹¹ Walcke, S. H.: [Damnsebok] Manuscript Universitetsbiblioteket i Oslo Manus 295 Eske 35. Unpublished, 1801.

A *waltz*-nak nagyon jó leírását találjuk E. Hald és A. Hald könyveiben.¹² Ezekből teljesen világos, hogy ez a *Hop Vals* a „kétütemes forgó polka” változata.

3. kép

„Feier and hufsavals” Walckes tánckönyvéből 1816–1825

Számos forrásból kiderül, hogy a táncmesterek tanították azt a tánc típust, amit én „kétütemes forgó polka”-nak neveztem el. Naplók és levelek tanúskodnak róla, hogy e táncnak megvolt a maga helye a társastánc-készletben. Úgy tűnik, ez egyszerre volt önálló tánc és a kontratánc egyik eleme is már az 1800 körüli években, a ’polka’ terminus bevezetése előtt sokkal korábban. Egyszerűen a *Waltz* egy típusának tartották, mivel *waltz* volt a neve a körben járt forgó technikának. Sokkal inkább ez volt a besorolás indoka, mint az, hogy ezt is hármas lüktetéssel táncolták. Hasonló módon bizonyíthatjuk, hogy a *hamborgar* és a *skotsk* táncnevek a *Hamborgerwaltz*-ból és a *Schottishwaltz*-ból ered, amelyek 2/4-es *waltz*-típusok voltak a korai 1800-as években.

A polka alternatív története

Forrásanyagunk alapján a polka történetének egy másik lehetséges változatát is fölvezethetjük. Amikor a 3/4-es *waltz* új német táncként létrejött a 18. század második felében, már volt vagy hamarosan kialakult egy 2/4-es táncpárja, amit szintén *waltz*-nak neveztek. Ezek a 2/4-es *waltz* típusok 1840-re más közép- és észak-európai országban is meghonosodtak, és mind az általam elnevezett „kétnegyed-es forgó polka” típushoz tartoztak. Ezek szolgálhattak alapul az 1840-es évek közepén Párizsban hódító „séta polka” számára, s ezt a német nyelvű országokban működő táncmesterek, úgy tűnik, észrevették.¹³ Franciaországban és Angliá-

¹² Hald, A.: *Om Baldanse i Almindelighed og nyeste franske Quadriller, samt Francaiser i Særdeleshed*. Christiania, 1836.; Hald, A.: *Om Baldanse i Almindelighed og nyeste franske Quadriller, samt Francaiser i Særdeleshed*. Drammen, 1937.

¹³ Zorn, R.: *Grammar of the art of dancing*. Unabridged republication of first edition. Boston – New York, 1976. [1905?] 233.

ban a 2/4-es *waltz* feltehetően nem alakult ki, legalábbis nem mint jelentős tánc típus, ez lehet a magyarázat, miért nem hatott ennyire újdonságként. A párizsi sétapolka eredeti formájában nagyon hamar kiment a divatból. Henri Cellarius, a kor egyik leghíresebb párizsi táncmestere így ír erről már 1847-ben: „Kezdetben¹⁴ a polkát – azt a részt, amelyet *figuráknak* nevezünk – (mind együtt)táncolták [...] A báltermek kis mérete és talán a franciák jóízűsége, amely mindig fenntartja jogait, háttérbe szorították a polka különféle elemeit, amelyekhez én nem nagyon ragaszkodtam, mivel kezdetektől fogva elavultak voltak.”¹⁵ A táncmesterek nagyon hamar elhagyták a figurákat, és a polka alapvető koreográfiai sajátosságait illetően hasonlóvá vált a 2/4-es *waltz*hoz, még ha zenei jellemzői különböztek is. A tánc most már eluralkodott az egész nyugati világban, sőt az Egyesült Államokban és Angliában is, még így is, hogy Curt Sachs szerint csak szegényes maradványa volt gyönyörű eredetijének. A Norvégiához hasonló vidékek falusi lakossága körében a 2/4-es *waltz*ot már jól ismerték, ezért az új név (polka) nem tudta eltörölni a régieket, amelyek még mindig tovább élnek.

A norvég néphagyományban a „kétnegyedes forgó polka” különféle elnevezései nem jelölnek semmiféle világos és következetes forma különbséget. Elemzéseim szerint azonban két alapvetően különböző előadási módja van e táncnak: az alaplépést lehet két vagy három rugózással (*svikt*) is járni. Több tánckutató a hármas rugózású lépést „*polka tremblante*”-ként (rezgőpolka) említik, míg a kettős rugózásúnak nincs egyértelmű profilja.¹⁶ Hogy ez a két lépésforma hogyan viszonyul e tánc típus korábbi formáihoz, az egy másik, kutatásra váró kérdés.

Számomra a hármas rugózású lépésforma különösen feltűnő és eredeti, még mindig széles körben elterjedt, s én szerettem volna mélyebben megismerni történetét és elterjedését. Feltehetően ez a kutatás majd messzebbre visz a múltba, mint a 19. századi „körtánc” korszak.

Érdekes kérdés, hogy a 2/4-es *waltz* különféle névváltozatai a kora 19. században tükrözik-e formai különbségeket, de bármi következtetés levonásához ennél sokkal több forrásanyag sokkal alaposabb kutatására volna szükség.

A fentiekben rövid és nyilvánvalóan nagyon leegyszerűsített összefoglalását adtam egy széles körben elterjedt tánc típusnak. Tudatában vagyok annak, hogy eredményeim nem szenzációk, ahogy nem teljesen újak. Számos 19. századi táncmester, úgy tűnik, ismerte a 2/4-es *waltz*ot és jelentőségét a későbbi „kétütemes forgó polka” szempontjából. A legtöbb 20. századi tánc történetész és az új Táncenciklopédiánk azonban láthatóan mégsem tud.¹⁷

Merre tart a tánc történeti kutatás?

Ezzel a szerény kirándulással a „dokumentumon alapuló” és „formai központú” tánc történeti kutatás területén más céloim is volt. Szerettem volna megkérdőjelezni dolgokat és szembenézni kutatási területünk néhány nézeteltéréseivel és tendenciájával. A *Dance Research Journal* 1996-os 1. számában rövid dialógust közöltek Barbara Spart és Janet Adshead-Lansdale között a tánc történeti kutatás új módszereiről. Ez a közlemény azt a benyomást kelti,

¹⁴ A francia nyelvű eredeti – „*Dans les premierstems*”-ben e rész angol fordítása „*In the first movement*”, de én ezt megváltoztattam, mert úgy vélem, hogy ez félreértése az eredeti Cellarius-szövegnek. Lásd: Cellarius H.: *La dance de salons*. Second edition. Paris. 1849. 37.

¹⁵ Cellarius, H.: *The drawing-roomdances*. London, 1847. 24.

¹⁶ Kröschlova, E.: *Polka. Typen – Figuren – Varianten – Vorführungstanz*. Praha, 1967.; Diringer: *Die Tänze der einzelnen Völker*, 76.

¹⁷ Strobel, D. F.: *Polka*. In: International encyclopedia of Dance. Ed. S. J. Cohen. New York, 1998. 221–223.

hogy a pozíciók nagyon távol állnak egymástól.¹⁸ Sparti hiányolja az érdeklődést a tánc formái szempontjaira vonatkozó források iránt, és kifogásolja a felületességet, amellyel a koreográfiai anyagokat gyakran kezelik. Az utóbbi időben megjelent bizonyos munkákban kiemelt az abszolút általánosításra való hajlandóságot, illetve a leegyszerűsítő és polarizáló megközelítéseket. Adshead-Lansdale amiatt aggódik, hogy a történészek nem mélyülnek el a mai modern elméletekben. Hangsúlyozza a táncforma és a körülötte folyó diskurzus viszonyának fontosságát. Ha fölismerjük a témáról folyó diskurzus hatalmi elemét, akkor meglátjuk az értelmezés szükségességét is a probléma első említésétől kezdve mindvégig. Emlékeztet bennünket, hogy az új történettudomány nem annyira az úgynevezett „egyetlen igazságról” szól, amit a kronologikusan sorba rendezett események határoznak meg, hanem az eseményekre vonatkozó megnyilatkozások sokféleségéről és az események teljes körű föltérképezéséről.

Könnyű egyetérteni azzal, hogy új történelmi modellekkel kell dolgoznunk. Én is szembeállítottam volna ilyen módon a polka történetének német, francia és angol változatát, kialakítva a magam német–skandináv variációját, és megpróbálhattam volna felfedni a különféle beszédmódokat és a különböző mögöttes érdekeket. Könnyű elfogadni azt is, hogy el kell mélyednünk az új szemléletmódokban, de úgy gondolom, időnként ellent kell állni ennek, és bírálni kell az új elméleteket, illetve azok eredményeit is.

Talán ez az egyik oka annak, miért foglalkozok állást a vitában inkább Barbara Sparti partiján. Hogyan tudjuk elemezni a táncra vonatkozó beszédmódot, ha nincs igazán fogalmunk és ismeretünk magáról a táncról? Ugyanakkor hogyan kapcsolódjunk az új elméletekhez, alapjuk legalább egy részének megtartása nélkül? Szükség van a korábbi eredményekre és módszerekre.

A polkára vonatkozó összefoglalómra alapozva szeretnék szembeszállni azzal a folyton ismétlődő panasszal, hogy forrásanyagunk annyira csekély.¹⁹ Szerintem ez azért van, mert hajlamosak vagyunk figyelmen kívül hagyni a leglényegesebb forrástípusokat, s különösen azért, mert az ilyen források nem segítenek rajtunk, ha csak egyedileg és csak részletelemzésre használjuk őket, ahogy a posztmodern és posztstrukturalista kutatások módszertanában szokásos.

Véleményem szerint a táncos forrásanyag, legalábbis ami az európai társastáncokat illeti, a 17. század kezdetétől fogva hatalmas mennyiségű, de a nagyarányú és fejlett technikai elemzés számára még nincs rendszerezetten föltárva. Hadd mondjak egy példát a saját területemről. Az északi országokban (Dánia, Finnország, Izland, Norvégia és Svédország) nemrég közreadtunk egy 3000 tételt tartalmazó típuskatalógust az eddig megjelent néptáncleírásokról.²⁰ Ha ehhez hozzátettük volna az összes rendelkezésre álló adatot, a kiadatlan leírásokat, filmeket és videófelvételeket, anyagunk körülbelül 5000 tételre szaporodott volna. Nem csodálkoznék, ha európai méretekben 50 000 tételt is találnánk.

Kétségtelen, hogy minden országban jelentős mennyiségben található még e táncformák és táncos gyakorlatok maradványai és nyomai történelmi távlatban is, még akkor is, ha ezek többségét nem gyűjtötték a 20. század elejénél korábban. A probléma az, hogy csak a nagy anyagon végzett szisztematikus elemzés, beleszámítva Európa többi részéből származó

¹⁸ Sparti, B. – Adshead-Lansdale, J.: *Dialogue. Dance History – current methodologies*. Dance Research Journal, Congress on Research in Dance. 1996. 3–6.

¹⁹ Layson, J.: *Historical perspectives instudy of dance*. In: Dancehistory. An introduction. Second edition. Eds. Adshead-Lansdale, J. – Layson, J. London – New York, 1995. 4.

²⁰ Nordisk forening forfolke dansforsjning. Nordisc Folkedans typologi. En systematik katalog over publiserte nordiske folkedanser. Trondheim, 1997.

anyagokat is, tenné lehetővé számunkra azoknak az ismétlődéseknek és szabályosságoknak a föltárását, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a tánc történeti fejlődésre vonatkozó hipotéziseket fogalmazzunk meg, és a különböző tánc történeti periódusokat alaposabban megértjük.

Az a benyomásom, hogy a régészet és a nyelvészet hasonló módszereket és megközelítéseket használt. Az ilyen munkák többsége azonban jelentős mennyiségű rendszerezett anyag és kész kutatási eredményeken alapult, miközben a kronológiára és a linearitásra vonatkozó posztmodern kritikák többé-kevésbé megszüntették az ilyen fajta rendszerezés és elemzés érvényességét és az iránta való érdeklődést. Amikor a tánc kutatás épp elért volna ahhoz a fázishoz, hogy az ilyen munkákat elvégezze, és amikor a számítógépes technika forradalmi módon elősegítette volna a munkák kivitelezését, ez a megközelítés teljesen elavulttá vált. Ilyen módon kutatási területünk nélkülözni kénytelen azt az állapot, amit a modernista korszak monumentális rendszerezései hoztak létre.

Végül úgy látom, hogy az európai társastáncok történetét csak a központi helyeken található forrásanyag korlátolt kánonja szerint fogjuk majd megírni. Szeretném megjegyezni, hogy a látszólag perifériális forrásanyagok is megvilágíthatják az európai tánc történet fontos kérdéseit. Példám, amellyel igyekeztem bemutatni a táncnévadás előtti és utáni fázisokban a polka különbözőségét, szintén bizonyítéka ennek – Norvégiából, amely századokig szegény és távoli perifériának számított.

Fordította: FELFÖLDI LÁSZLÓ

A TANULMÁNYBAN EMLÍTETT KÉZIKÖNYVEK CÍMLEÍRÁSA:

Cellarius, H. 1849 :

La danse des salons. Second edition. Paris.

Diringer, H. 1886:

Die Tänze der einzelnen Volker. Die praktische Lehre der modernen Salon-Tänze, nebst einem illustrierten Cotillon. München: Verlag von Cälar Fritsch.

Dodworth, A. 1888:

Dancing and its relations to education and social life. With a new method of instruction. New York: Harper & Brothers, Franklin Square

Foreningen til Folkedansens Fremme [FFF] 1956:

Beskrivelse af Gamle danske Folkedanse. Foreningen til Folkedansens Fremme.

Moe, I. 1870:

Bal-Noticebog med Beskrivelse af Francaisen og nogle Cotillon-Figurer med tegninger. Christiania: Udgiverens Forlag.

Rustad, A. B. 1882:

Danse-Bog. Anvisning til at danse Polonaise, Vals, Galopade, Polka, Rheinländer, The Lancers, samt 22 Cotillons-Toure ved Carl. Christiania: R. W. Damm & Søn.

Sandbeck, A. G. 1903:

Regler for god Tone. Danseanvisning. Anden for Ogede Bog. Andet Oplag. Kistiana: Norsk Litteraturselskabs Aktietrykkeri

Semb, K. 1925:

Norske folkedansar. II Rettleiding um dansen. Second edition. Oslo: Noregs Ungdomslag.

Svenska Folkdansens Vänner 1902:

Lekstugan. Beskrifning öfver Svenska Folkdanser sadana de upptagits inom Sdllskapet til Svenska Folkdansens Vinner i Stockholm. Stockholm: Abr. Hirschs Förlag.

Wilson, M. 1916:

Dancing. A complete guide to all dances, with a full list of calls, the music for each figure. Etiquette of the dances, and one hundred figures for the German. Philadelphia: Penn Publishing Company.

Zoder, R. 1928:

Altösterreichische Volkstanze mit Beschreibungen und Noten. Wien/Leipzig: Osterreichischer Bundesverlag für Unterricht Wissenschaft und Kunst.

„A jó nemzeti történetírás valójában nemzetközi történelem”

Interjú Peter S. Onuf amerikai történészprofesszorral

Peter S. Onuf történész, az egyesült államokbeli Virginiai Egyetem emeritus professzora. Kutatási területe az Egyesült Államok történelmének korai időszaka, különös tekintettel Thomas Jefferson munkásságára, valamint az alkotmányozási időszakra. Oktatott a Columbia Egyetemen (USA) és az Oxfordi Egyetemen (Nagy-Britannia) is. Pályafutása során mindig fontosnak tartotta a történelmi kutatások eredményeinek szélesebb körben történő népszerűsítését, akár betelefonálás rádióműsorban is szerepelt már. Legfontosabb munkái: The Origins of the Federal Republic: Jurisdictional Controversies in the United States, 1775–1787. (1983), Jefferson’s Empire: The Language of American Nationhood. (2000). The Mind of Thomas Jefferson (2007).

Először pályája kezdetéről kérdezzük. Mikor és milyen hatások eredményeként határozta el, hogy történész lesz? Játszott ebben valamilyen szerepet családi háttere?

Értelmiségi családból származom. Nagypám az Orosz Birodalomból emigrált Zürichen keresztül az Egyesült Államokba, ahol kiváló neurológus, Freud korai követője vált belőle. Édesapám gépészmérnök professzor volt, két bátyám pedig doktori fokozatot szerzett (biológiából és politikatudományból). Két könyvet írtam Nick nevű bátyámmal közösen, aki a nemzetközi tanulmányok konstruktivista iskolájának meghatározó alakja. Nem volt kérdéses, hogy én és bátyáim felsőfokú tanulmányokat fogunk folytatni, de annyiban különbözünk egymástól, hogy eltérő szakterületeket választottunk.

Egyetemi tanulmányai döntő részét – a doktori képzést is beleértve – a baltimore-i Johns Hopkins Egyetemen végezte, ahol a korai amerikai történelem egyik legismertebb szakembere, Jack P. Greene volt a mentora. Elárulná, hogy miként hatott ő a történelemtől alkotott felfogására?

Jack Greene kivételes mentor volt. Amikor 1965-ben egy mesterszakos szeminárium alapszakos hallgatójaként először látogattam az óráját, lenyűgözött, hogy milyen rendkívüli mértékben ismeri a gyarmati kori angol-amerikai történelmet, ami általában az Egyesült Államok történetének egyik legizgalmasabb szakterülete. A gyarmati kori történelemmel való foglalkozás – a korai európai történelemre vonatkozó legjobb munkák újabb kérdésfelvetéseinek és módszereinek alkalmazásával – képessé tette művelőit arra, hogy túllépjenek az amerikai történelem szinte mitikus, az amerikai kivételességet hangoztató uralkodó narratíváján. Akkoriban a társadalomtudományos történetírás (vagy „új társadalomtörténet”) volt népszerű, s ennek Jack volt az egyik legsikeresebb képviselője. Az én munkámra azzal hatott, hogy a társadalom-, az eszme- és a kultúrtörténeten keresztül mindenhez analitikus módon közelített. Az életrajz- és eseménytörténet-írás sohasem érdekelte, és én mindaddig követtem is a példáját, míg Thomas Jefferson be nem lépett az érdeklődési körömbe.

Pályája kezdetén az amerikai szövetségi állam kialakulásával foglalkozott. Miért fordult a figyelme e téma felé?

Jack Greene szerzett nekem egy munkát: kutatásokat kellett folytatnom a tagállamok nyugati földekre vonatkozó igényeiről, mégpedig a part menti olajkészletekre vonatkozó jogokról folytatott bírósági eljáráshoz kapcsolódóan, amelyből a U.S. kontra Maine állam közti per keletkezett (1975). Sajnos az az érvelésünk, miszerint a tagállamok eredeti szuverenitásuk birtokában lemondtak ugyan a nyugati területekre vonatkozó igényeikről, de sohasem adták fel a part menti területekre vonatkozó joghatóságukat, nem bizonyult meggyőzőnek. Mindez viszont felkeltette az érdeklődésemet a szövetségi államrendszer/föderalizmus iránt. Szerencsémre Nick bátyám akkoriban nemzetközi jogra és szervezetekre specializálódott, és rendszeresen beszélgettünk közös érdeklődési területeinkről – ez teremtett alapot későbbi együttműködésünkhöz. Amikor posztgraduális tanulmányaimat folytattam, Nick Washingtonban a Georgetown és az American Universityt tanított.

Pályája nagyobbik felében Thomas Jeffersonnal foglalkozott, hiszen 1989-ben kinevezték a University of Virginia Thomas Jefferson Memorial Foundation professzorává. Hogyan került ebbe a pozícióba, és miért döntött úgy, hogy Jefferson-kutató lesz?

Szerencsés voltam, hogy egyáltalán munkát kaptam, amikor a Johns Hopkins Egyetemen megszereztem a doktori fokozatot 1973-ban. A University of Californiát (San Diego), a Columbiát, a Worcester Polytechnic Institute-ot és a Southern Methodist University-t érintő megállók után meghívtak, hogy pályázzak a virginiai állásra. Bár a föderalizmussal kapcsolatban – különösen az Egyesült Államok nyugati földekre vonatkozó politikáját illetően – foglalkoztam már Jeffersonnal, sohasem gondoltam, hogy „Jefferson-kutató”, azt pedig különösen nem, hogy bármiféle „biográfus” leszek. Mi, történészek nem csupán tanulmányozzuk, hanem át is éljük a véletlent, amit másként vakszerencsének is nevezünk.

Most, hogy majdnem harminc éven át kutatta Thomas Jefferson életét és munkásságát, miként látja a harmadik elnök szerepét az amerikai és a világtörténelemben?

Természetesen szakmai tekintetben érdekemben áll azt hangoztatni, hogy Jefferson világtörténelmi jelentőségű alak volt. S mivel jómagam Új-Angliából származom, e nagy virginiai rabszolgatartó régió demokratikus bizonyítványára vonatkozó neo-föderalista szkepszissel felvértezve mindig kritikusan és némileg lekicsinylően viszonyultam hozzá. Vagyis úgy vélem, hasznosan töltöttem az időt, amikor megpróbáltam megérteni Jeffersont. Azt mondhatom, hogy – jó és rossz értelemben véve is – több megérteni való van benne, mint ahogyan azt általában gondolják. Lehet, hogy karrierem ezen előrehaladott pontján az, hogy képtelen vagyok elszakadni Jeffersontól (higgyék el nekem, megpróbáltam), egyfajta „megfutamodásnak” tűnhet. Ám attól tartok, addig fogok gondolkodni róla, míg meg nem szűnök gondolkodni.

Több könyvét is történész vagy nem történész társszerzőkkel jegyezte. Miért tekinti olyan fontosnak a kollektív munkát?

Adhatnék valami emelkedett magyarázatot, például a szakterületek és diszciplínák közötti hidak építésének fontosságára vonatkozóan. A valódi magyarázat azonban nagyon egyszerű: az együttműködés képessé tesz arra, hogy jó és szeretett barátokkal töltssem az időt, s a kettő között nincs különbség. Olyan dolgokat ismernek és tudnak, amiket én nem, nagyszerű velük dolgozni és velük lenni, még akkor is, ha nem értünk egyet, ami egyébként nagyon ritkán fordul elő.

Őn nemcsak kiváló történész, hanem nagy hatású egyetemi oktató is. Mik voltak egyetemi oktatóként a legfontosabb céljai, és van-e valamilyen sajátos tanítási módszertana?

Legbüszkébb a mentori munkámra vagyok, ami az együttműködés egy másik formáját jelenti. Fennáll annak a veszélye, hogy mi, tudósok túlságosan is komolyan vesszük magunkat, de *sohasem* vehetjük a diákjainkat elég komolyan. Tanárként az jelenti a kihívást számomra, hogy a lelkes odaadás modelljét képviseljem, bármiről, illetőleg bárkihez vagy bárkivel beszéljek is. Küzdelembe került, de megtanultam legyőzni a saját szereplésemmel kapcsolatos aggodalmaimat, és megtanultam leírt szöveg, vázlat vagy jegyzetek nélkül előadni. Az alábbi „módszert” hirdetem a diákjaimnak: gondolkozz, amikor beszélsz, tartsd ébren magadban az érdeklődést, fókuszálj a közönségedre.

Őn ma is az International Center for Jefferson Studies (Nemzetközi Jefferson Tanulmányi Központ, Charlottesville, Virginia) munkatársa. Miért tekinti fontosnak a korai amerikai történelem és a Jefferson tanulmányok „nemzetköziesítését”, és hogyan látja ebben a nem amerikai szakemberek szerepét?

Nagy kiváltságnak tekintem, hogy együtt dolgozhattam néhány olyan külföldi tudóssal, akik az ICJS-be jöttek. Nagy hatással volt rám, hogy Amerika igazán elsőrangú történészeivé válhatnak. Tulajdonképpen megmutatták, hogy valódi előnnyé is válhat az, ha valaki *nem* amerikai. A kozmopolita Jefferson megközelíthető és vonzó alak a külföldi tudósok számára. Nagyon sokat tanultam tőlük.

Mindig fontosnak tekintette a jó történetírás népszerűsítését, s azt is tudjuk, hogy résztvevője egy amerikai történelemmel foglalkozó rádióműsornak. Miért tekinti ezt a tevékenységet olyan fontosnak?

Nemrég visszavonultam a *BackStory with the American History Guys* (Háttértörténetek az amerikai történész pasikkal) elnevezésű rádióműsorból, amelynek Ed Ayers és Brian Balogh még mindig sztárjai, újabban pedig Joanne Freeman és Nathan Connolly is szerepelnek benne. A műsor Andrew Wyndhamnek, a Virginia Foundation for Humanities (Virginia Alapítványa a Humán tudományok Támogatására) munkatársának szellemi gyermeke. Élvezet volt ezzel a csapattal dolgozni. Sohasem gondoltam, hogy a különböző szakterületek valóban legjobb történelmi teljesítménye ilyen lelkes hallgatóságra számíthat. Nem kellett (és nekik sem kell) cinkos módon a legkisebb közös nevezőre törekedni vagy egyszerűsíteni azzal a témával kapcsolatban, amiről beszélünk (és amiről beszélnek). Sikerünk kulcsa az, hogy nagyszerű mulatságot jelentett számunkra az együttes munka. Újból nagy témámnál, az együttműködésnél vagyunk!¹

¹ Edward Lynn Ayers történész, kutatási területe az Egyesült Államok 19. századi története. Legfrissebb munkái a polgárháborúhoz és a háború utáni amerikai délhez kapcsolódnak. 2007 és 2015 között a Virginia Állam-beli Richmondi Egyetem rektoraként is tevékenykedett. 2013-ban Barack Obamától, az Egyesült Államok akkori elnökétől megkapta a Nemzeti Bölcsészettudomány Érdemérmét (National Humanities Medal). 2003-ban a Carnegie Alapítvány az Oktatás Fejlesztéséért az Év Professzorának választotta. Brian Balogh a Virginiai Egyetem történészprofesszora, érdeklődési területe az Egyesült Államok 20. századi politikatörténete, az ökotörténelem, illetve a tudomány- és technikatörténet. Több, oktatásért adományozott díj kitüntetettje. Joanne B. Freeman történészként az amerikai forradalom és történelem korai időszaka politika történetének és politikai kultúrájának a kérdéseit kutatja. Tevékeny szerepet vállal a szakma legfrissebb kutatási eredményeinek népszerűsítésében, szakértőként több ízben közreműködött történelmi dokumentumfilmek készítésében, kiállítások rendezésében, középiskolai történelmi tanárok számára szervezett továbbképzésekben. Számos rangos kitüntetés tulajdonosa. Nathan Connolly fő kutatási területe a rasszizmus,

Hogyan látja a nemzeti történelem és a tágabb értelemben vett nemzetközi/egyetemes történelem viszonyát?

Nem „viszonyról” van itt szó. A jó nemzeti történetírás *valójában* nemzetközi történelem. A nemzetállami forma történelmileg csak a „világot” alkotó államok kontextusában értelmezhető. A történészek számára a nagy áttörést a nemzet „kigondolt”, társadalmilag konstruált jellegének felismerése jelentette. A nemzetállamokat nem lehet maguktól értetődőnek tekinteni: létrejönnek és szét is tudnak esni, és el tudnak „bukni”.

2017-ben ünnepeljük az Egyesült Államok alkotmánya létrejöttének 230. évfordulóját. Milyen relevanciája van mindennek napjaink politikai vitáira vonatkozóan?

Az Alkotmány az, amivé mi tesszük. Rá fogunk jönni, hogy valójában mit is jelent nekünk mint népnek a Trump-kormányzat időszakában. A jó hír most az, hogy az amerikaiak készütségben vannak: sokan megértették, hogy valójában mennyire sérülékeny az Alkotmány és a jog uralma, és megmozdultak, hogy megvédjék. A rossz hír az, hogy az amerikai politika mélységesen megosztott, és egyetlen rendszer sem maradhat fenn hosszabb távon az alapvető elvekre vonatkozó széles körű konszenzus nélkül, s ez különösen igaz egy magát demokratikusnak valló rendszerre. Mindannyiunknak sok szerencsét kívánok!

2012-ben nyugdíjba vonult, de most is nagyon aktív. Melyek a jövőre vonatkozó tervei, és mivel tölti idejét?

Feleségem, Kristin azt mondja, hogy *nem* is vonultam nyugdíjba, de gondolkodnom kellene róla! Nincsenek ambiciózus terveim, de nem kétséges, hogy elfogadom jó barátaim megkeresését, ha arra invitálnak, hogy beszéljek, írjak és együttműködjek velük. Rájöttem, hogy számomra mekkora kiváltságot jelent, hogy továbbra is olyan sok lehetőségem van arra, hogy hallassam a hangomat. Bízom benne, hogy nem fogok ezzel visszaélni.

2017. április

A beszélgetést készítették: LÉVAI CSABA és VAJDA ZOLTÁN

politika és kapitalizmus metszéspontjai, különös tekintettel a 20. századi amerikai épített környezetre, valamint a polgárjogok és a tulajdonjog összefüggéseire. Rendszeresen szerepel különféle történelmet népszerűsítő fórumokon, televízió- és rádióműsorokban.

Peter Onuf műveinek válogatott bibliográfiája

Önálló kötetek

The Origins of the Federal Republic: Jurisdictional Controversies in the United States, 1775–1787. Philadelphia, 1983. Újabb kiadás: 2002.

Statehood and Union: A History of the Northwest Ordinance. Bloomington, Indiana, 1987. Újabb kiadás: 1992.

(Társszerző: Cayton, Andrew R. L.) *The Midwest and the Nation: Rethinking the History of an American Region.* Bloomington, Indiana, 1990.

(Társszerző: Matson, Cathy D.) *A Union of Interests: Political and Economic Thought in Revolutionary America.* Lawrence, 1990.

(Társszerző: Onuf, Nicholas G.) *Federal Union, Modern World: The Law of Nations in an Age of Revolutions, 1776–1814.* Madison, 1993.

(Társszerzők: Ayers, Edward L. – Limerick, Patricia N. – Nissenbaum, Stephen). *All Over the Map: Rethinking Region and Nation in the United States.* Baltimore, 1996.

Jefferson's Empire: The Language of American Nationhood. Charlottesville, 2000.

(Társszerző: Sadosky, Leonard). *Jeffersonian America.* Oxford, 2001.

(Társszerző: Onuf, Nicholas). *Nations, Markets, and War: Modern History and the American Civil War.* Charlottesville, 2006.

The Mind of Thomas Jefferson. Charlottesville, 2007.

(Társszerző: Gordon-Reed, Anette) *“Most Blessed of the Patriarchs”: Thomas Jefferson and the Empire of the Imagination.* New York, 2016.

Szerkesztett kötetek

Maryland and the Empire, 1773: The Antillon-First Citizen Letters. Baltimore, 1974.

The New American Nation, 1775–1820. 12 volumes. New York, 1991.

Jeffersonian Legacies. Charlottesville, 1993.

Thomas Jefferson: An Anthology. St. James, New York, 1999.

Onuf, Peter S. – Lewis, Jan Ellen (Eds.): *Sally Hemings and Thomas Jefferson: History, Memory, and Civic Culture.* Charlottesville, 1999.

Onuf, Peter S. – Horn, James P. – Lewis, Jan Ellen (Eds.): *The Revolution of 1800: Democracy, Race, and the New Republic.* Charlottesville, 2002.

Onuf, Peter S. – Gould, Eliga H. (Eds.): *Empire and Nation: The American Revolution in the Atlantic World.* Baltimore, 2005.

Onuf, Peter S. – Seefeldt, Douglas – Hantman, Jeffrey (Eds.): *Across the Continent: Jefferson, Lewis and Clark, and the Marking of America.* Charlottesville, 2005.

- Onuf, Peter S. – Dupont, Christian Y. (Eds.): *Declaring Independence: The Origin and Influence of America's Founding Document*. Charlottesville, 2008.
- Onuf, Peter S. – Sadosky, Leonard – Nicolaisen, Peter (Eds.): *Old World, New World: America and Europe in the Age of Jefferson*. Charlottesville, 2009.
- Onuf, Peter S. – Cole, Nicholas P. (Eds.): *Thomas Jefferson, The Classical World, and Early America*. Charlottesville, 2011.
- Onuf, Peter S. – Thompson, Peter (Eds.): *State and Citizen: British America and the Early United States*. (Charlottesville: University of Virginia Press, 2013).
- Onuf Peter S. – Newman, Simon P. (Eds.): *Paine and Jefferson in the Age of Revolutions*. Charlottesville, 2014.
- Onuf, Peter S. – Griffin, Patrick – Ingram, Robert – Schoen, Brian (Eds.): *Between Sovereignty and Anarchy: The Politics of Violence in the American Revolutionary Era*. Charlottesville, 2014.

Folyóiratcikkek

- New Lights in New London: A Group Portrait of the Separatists. *The William and Mary Quarterly*, vol. 37. (1980) No. 4. 627–643.
- State-Making in Revolutionary America: Independent Vermont as a Case Study. *The Journal of American History*, vol. 67. (1981) No. 4. 797–815.
- From Colony to Territory: Changing Concepts of Statehood in Revolutionary America. *Political Science Quarterly*, vol. 97. (1982) No. 3. 447–459.
- Liberty, Development, and Union: Visions of the West in the 1780s. *The William and Mary Quarterly*, vol. 43. (1986) No. 2. 179–213.
- The Scholar's Jefferson. *The William and Mary Quarterly*, vol. 50. (1993) No. 4. 671–699.
- Democrazia, rivoluzione e storiografia del mondo contemporanea. *Contemporanea*, vol. 10. (2007) No. 1. 149–155.
- The "Madison problem" Revisited. *Law and History Review*, vol. 28. (2010) No. 2. 515–522.
- Democracy, Empire, and the 1816 Indiana Constitution. *Indiana Magazine of History*, vol. 111. (2015) No. 1. 5–29.

PETER S. ONUF

A szabadság köztársasága: a szabadok földje és a rabszolga otthona *

Amikor Thomas Jefferson nyugatra tekintett, szabad földterületet látott. „Elegendő hely” áll rendelkezésre „leszármazottaink számára ezernyi és ezernyi emberöltő idejére” – fogalmazott emlékezetes módon 1801. március 4-én elmondott elnöki beiktatási beszédében. Az új amerikai köztársaság szabadnak született fiai farmokat létesíthettek és függetlenséget bírósíthattak maguknak, ami egyben a köztársasági kormányzat fenntartását szolgálta. Az új elnök természetesen tisztában volt azzal, hogy a még amerikai fehérek betelepülése előtt álló nyugati hátsószög nem volt *terra nullius*. Indiánok birtokolták azt őseik földjeként, és az új nemzet forradalmának egykori ellenzői, mostani imperialista riválisai elszántak voltak abban, hogy elejét vegyék az észak-amerikai kontinensre vonatkozó hatalmi törekvéseinek. Ráadásul a telepesek Unió iránti lojalitása – akik időközben már megkezdték a jeffersoni elképzelés megvalósítását – a legjobb esetben is bizonytalan volt: függetlenségük katonai védelmen, bíróságokon, szilárd földbirtoklási jogcímen és a piacokhoz való hozzáféréseken alapult. A Jefferson által eszményített szabad földtulajdonnal rendelkező farmer a terméke, nem pedig az alapja volt a Nyugat meghódításának. A földet szabaddá kellett tenni, megszabadítani a bennszülöttektől és az európai riválisoktól, miközben államilag támogatott telepesek jövődő nemzedékei nyugatra özönlöttek.

Jefferson meg volt győződve arról, hogy az Egyesült Államoké „a föld legerősebb kormányzata”. Képes lesz megőrizni a nagyszerű birodalmat, amit Nagy-Britannia nemtörődöm módon eltékozolt, ugyanis minden patrióta amerikai „a törvény szavára a törvény zászlajához siet, és fellép a közrend elleni támadás ellen, mintha saját személyes érdekében tenné azt”.¹ A brit birodalom azért omlott össze, mert egy távoli és érzéketlen birodalmi kormányzat mértéktelen követeléseivel veszélyeztették a gyarmati sorban élő amerikaiak szabadságát és tulajdonát. Az elhibázott brit adópolitika aláásta az amerikaiak György király iránti hűségét, elszakítva azt a köteléket, melynek köszönhetően el tudták fogadni a brit uralmat.² A republikánizmus Jefferson szerint helyreállította a „személyes” és a „köz”, az állampolgár és az állam között egykor meglévő köteléket. A republikánus állampolgár a gyakorlatban magáévá

* A fordítás alapjául szolgáló kiadás: *The Empire of Liberty: Land of the Free and Home of the Slave*. In: Shankman, Andrew (ed.): *The World of the Revolutionary American Republic: Labor, Land, and the Conflict for a Continent*. New York, 2014. 195–217.

¹ Jefferson első beiktatási beszéde, 1801. március 4. In: Oberg, Barbara B. – Looney, J. Jefferson (eds.): *The Papers of Thomas Jefferson Digital Edition*. Charlottesville, 2008. Elérhetőség: <http://rotunda.upress.virginia.edu/founders/TSJN-01-33-02-0116-0004> (letöltés: 2012. december 30. Ahol külön nem jelzem, az angol nyelvű idézeteket saját fordításban közlöm. A fordító megjegyzése.)

² A gyarmati amerikaiak monarchikus kötődésére lásd: McConville, Brendan: *The King's Three Faces: The Rise and Fall of Royal America, 1688–1776*. Chapel Hill, 2006.

tette és ily módon tökéletesítette azt a védelmi szerződést – hűséget a kegyes és paternális védelemért cserébe –, amely legitímálta a monarchikus uralmat.³ A népszuverenitás ilyen értelemben a modern kormányzás csúcspontját és megdicsőülését jelentette, nem pedig annak libertariánus tagadását. Jefferson reménye szerint az amerikaiak új republikánus birodalma abban ígért sikert, amiben a brit birodalom nem tudott sikeres lenni. Nagy-Britannia korrupt és despota uralkodói nem tudták fenntartani a szabadság és hatalom megfelelő, alkotmányos egyensúlyát, a magukat kormányzó amerikaiak viszont szintetizálták a szabadságot és a hatalmat, ezzel téve lehetővé birodalmuk számára a terjeszkedést a kontinensen.⁴

Miután Jefferson megkönnyebbülten látta, hogy az unió túlélte az 1800–1801-es örökösödési válságot**, ujjongva fogadta az Amerika előtt újonnan megnyíló lehetőségeket. Megelőlegezve Abraham Lincoln [1863. évi – a fordító jegyzete] gettysburg-i beszédét, kijelentette, hogy az új nemzet republikánus kormányzata a „világ legszebb reménye”. Ha az Egyesült Államok nem élte volna túl legutóbbi válságát, és ha a „kísérlet” nem bizonyult volna „sikeresnek”, a republikánizmus sok kritikusanak igaza lett volna.⁵ Az Unió szétesése elkerülhetetlenül az államok vagy azok részleges uniói közötti háborúhoz, valamint az európai hatalmak beavatkozásához és ellenforradalomhoz vezetett volna. Hatékony központi hatalom nélkül a Nyugat elveszett volna. „Láthatjuk, hogy a nyugati terület széles mezején – jósolta Alexander Hamilton a szövetségi alkotmány ratifikációs vitája során – bőven van tere az ellenséges törekvéseknek”, ami az egymással merőben ellentétes igényeket megfogalmazó államokat illeti, nem beszélve az indiánokról vagy a birodalmi vetélytársokról.⁶ Fennállt a veszélye annak, hogy az anarchikus Újvilág majd a háborúktól szabdalt Óvilág képét mutatja. A szövetségi unió túlélése azonban a világbéke lenyűgöző vízióját jelentette. Jóllehet az amerikai állam-köztársaságoknak „bőven” volt – területi, kereskedelmi vagy külpolitikai természetű – oka a konfliktusokra, megtalálták a módját annak, hogy kordában tartsák és felszámolják háborús hajlamaikat.⁷ Azáltal, hogy fenntarthatóvá tették és tökéletesítették az uniót, az amerikai államok képesek voltak elkerülni a háborút, Európa régi rezsimjeinek jellemző betegségét. „A háborúk és viszálykodás töltik meg a történelem lapjait” – írta Jefferson 1807-ben egyik európai barátjának. Viszont a „boldogság csendes folyama” az Egyesült Államokban „az utóbbi húsz évben [...] nem szolgál semmilyen mondanivalóval a történelem

³ A védelmi szerződésről lásd: Kettner, James: *The Development of American Citizenship, 1608–1870*. Chapel Hill, 1978. 165–72. Lásd még a tanulmányokat a következő kötetben: Thompson, Peter – Onuf, Peter S. (eds.): *State and Citizen: British America and the Early United States*. Charlottesville, 2013.

⁴ Read, James H.: *Power versus Liberty: Madison, Hamilton, Wilson, and Jefferson*. Charlottesville, 2000.

** Vagyis azt, hogy az előző elnök, John Adams elveszítette a választást Jefferson ellenében, és így nem tudta folytatni. [A fordító megjegyzése.]

⁵ Lincoln a következőképpen fogalmazott: „...eltökéltek vagyunk a tekintetben, hogy ezek a halottak nem hiába adták életüket – hogy ez a nemzet, Isten segédelmével – a szabadság új születését fogja tapasztalni – és a nép kormányzata, a nép általi és népért való kormányzás nem vesz ki a világból.” Gettysburg-i Beszéd, Gettysburg Address (végső változat), 1863. november 19. In: Basler, Roy (ed.): *The Complete Works of Abraham Lincoln*, 9 vols. New Brunswick, 1953–1955. 7:23.

⁶ Cooke, Jacob E. (ed.): *The Federalist*. Middletown, Conn., 1961. No. 7 (Hamilton), 38.

⁷ Hendrickson, David. *Peace Pact: The Lost World of the American Founding*. Lawrence, 2003.

számára”. „Míg Európát állandó vulkánkitörés jellemezte,” az új nemzet virágzott, és ezzel „a történelem végét” vetítette elő.⁸

Azzal, hogy az új amerikai köztársaságoknak sikerült fenntartani a békét egymás között és delegálni a háború és béke jogának egykoron királyi kiváltságát egy energikus, ám korlátozott hatalommal bíró szövetségi kormányzat számára, képessé váltak arra, hogy részesüljenek a fejlődésre nyitott hatalmas hátszág jótéteményeiből. És mivel békében éltek egymással, biztonságban lehettek a világgal szemben. Amerikaiak nemzedékeit, miközben a Nyugat felé terjeszkedtek, a közös érdek, szeretet és rokonság kötelékei kapcsolták egymáshoz, így újratermelték a családokat – illetve a családok nagyszerű republikánus családját – korszakokon át összekötő érzelmi kötelékeket. Jefferson és más forradalmárok mindezt olyan inspiráló látomásnak gondolták, amely felvilágosult és szentimentális kor legmélyebb törekvéseire rezonál, és felemeli az amerikaiakat a fél-barbár provinciális ismeretlenségből, hogy kiemelkedő szerepet játszhassanak a civilizáció fejlődésében.⁹

Ha azonban az amerikai forradalom korszakos pillanatként jelent meg a világtörténelemben, amikor minden szem „az ember jogaira szegeződött vagy kezdett szegeződni”, a „tudomány fényének általános elterjedése” közepette a patrióta amerikaiak nem érzékelték az alapvetőbb folytonosságot.¹⁰ A Jefferson által vizionált „szabadság birodalma” végső soron egy olyan birodalom – hatalmi terület – volt, ahol egy adott nép más népek rovására képviselte érdekeit. A provincia vállalkozó ültetvényesei, farmerei, kereskedői és földspekulánsai már régóta keresték az utat a még benépesítés előtt álló területekhez – és a tengerentúli piacokhoz –, és úgy tekintettek önmagukra mint a birodalom ágenseire. A birodalom dolga a gyarmatosítás.

Nagy-Britanniának a Hétéves Háború során aratott győzelmei és ezek következtében fennhatóságának expanziója, valamint a lehetőségek megnyílása a hatalmas észak-amerikai térségben a birodalmi patriotizmus példátlan mérvű megerősödését eredményezte a gyarmatokon. III. György hűséges alattvalói úgy vélték, a még szilárdabb brit identitásra való igényüket megalapozta a kontinensért vívott nagy háborúban való részvételük. A transzatlanti brit nemzeti közösségről kialakított víziójuk tükröződött a Függetlenségi Nyilatkozat jeffersoni változatában: „...szabad és nagyszerű nép lehettünk volna együtt”.¹¹ Ez a nemzeti identitás olyan birodalomfelfogáson alapult, amit a britek – mivel nem voltak hajlandók amerikai alattvaló társaikat egyenlőkként kezelni – elárultak. A patrióta amerikaiak ezt követően háborúba indultak korábbi szuverén uralkodójuk ellen, és kinyilvánították szuverenitásukat annak érdekében, hogy érvényt szerezzenek saját birodalmi víziójuknak. Jefferson beiktatási beszéde valóságos győzelmi ének volt a republikánus birodalomról, egy gyarmatosító álma a földszerzésről, ültetvény létesítéséről, intézményrendszer kiépítéséről, a törvény, szabadság és állampolgári kultúra kiterjesztéséről. Olyan álom volt ez, amely összeegyeztethetőnek bizonyult valamely vitatott terület kisajátításával és a rabszolgamunka

⁸ Jefferson Monsieur Le Comte Diodatihoz, 1807. március 29. In: Lipscomb, Andrew A. – Bergh, Albert Ellery (eds.): *The Writings of Thomas Jefferson*. 20 vols. Washington, D.C., 1903–1904. 11:181–182.

⁹ Onuf, Peter S.: *Jefferson's Empire: The Language of American Nationhood*. Charlottesville, 2000.

¹⁰ Jefferson Roger C. Weightmanhez, 1826. június 24. In: Peterson, Merrill D. (ed.): *Thomas Jefferson Writings*. New York, 1984. 1517.

¹¹ Függetlenségi Nyilatkozat, 1776. július 4. (Thomas Jefferson által készített változat). In: Oberg – Looney (eds.): *The Papers of Thomas Jefferson*, id. mű. Az angolosodás témájának áttekintő tárgyalására lásd: Shankman, Andrew: *A Synthesis Useful and Compelling: Anglicization and the Achievement of John M. Murrin*. In: Gallup-Diaz, Ignacio – Shankman, Andrew – Silverman, David J. (eds.): *Anglicizing America: Empire, Revolution, Republic*. Philadelphia, 2015. 20–56.

kizásmányolásával, és egyben ettől is függött – „a szabadok földje” egyben „a rabszolga otthona” volt. Jefferson látomásának megvalósulása a „föld legerősebb kormányzatának” hatékony működtetésén múltott.¹²

Provinciális jogok

Az amerikai ellenállási mozgalom vezetői egyszerre voltak provinciális és birodalmi patrióták. Elsődleges céljuk az volt, hogy megvédjék az általuk irányított provinciális kormányzatok jogait a központi hatóságoktól. Az amerikai patrióták a Hétéves Háború után kibontakozó, a birodalmi adminisztráció racionalizálására és reformjára irányuló brit erőfeszítések nyomán olyan birodalomfelfogást szorgalmaztak, amely a közös uralkodóhoz való lojalitás által összetartott plurális uralmi rendszeren alapult.¹³ A birodalmi válságot megelőzően még élt a Korona fennhatósága alatt létező „tökéletesebb unió” kialakításának a reménye, amikor a provinciális eliteknek sikerült megszilárdítani a hatalmukat a gyarmatok törvényhozásaiban. A provinciális Whigek „kis parlamentekként” pozicionálták magukat, és a birodalmi központot utánozták azzal, hogy gyakorolták a helyi adók kivetésének jogkörét, maguk alá gyűrve a királytól függő kormányzókat és korlátozva más birodalmi tisztségviselők hatalmát. Úgy képzelték, mindegyik gyarmat, az anyaországhoz hasonlóan, olyan „alkotmánnyal” rendelkezik, mely ugyanazokat a jogokat biztosítja a király tengerentúli alattvalói számára, mint amelyeket a britek otthon élveznek. Ha pedig mindegyik gyarmat rendelkezik alkotmánnyal, abból az következik, hogy a birodalom egészét is valamiféle alkotmány tartja össze. A többértelmű „unió” kifejezés az alkotmányozás lehetőségeinek széles spektrumát tükrözte, az egyetlen befogadó államba történő asszimilációtól kezdve – mint amikor Anglia és Skócia létrehozta az Egyesült Királyságot az 1707. évi *Act of Union*nal – a független hatalmak szövetségéig vagy „uniójá”-ig a nemzetek törvénye égisze alatt.¹⁴

A birodalmi válság ezeknek az alkotmányozási lehetőségeknek a bizonytalan végkimenetelű, egyre inkább megosztó főpróbáját jelentette. A szkeptikus brit döntéshozók elutasították az alkotmányos unió bármely formáját. Egyszerűen elképzelhetetlennek tartották, hogy a félbarbár provinciális amerikaikat befogadhatják a brit nemzetbe, és így az angolokat megillető jogok teljes körét élvezhessék.¹⁵ Ezért meg voltak győződve arról, hogy a provinciális jogokért folytatott agitáció mögött valójában a függetlenség iránti vágy munkál, a király iránti hűség mézesmázos megnyilvánulásai ellenére: a korabeli geopolitikai kontextusban a függetlenség kizárólag a Nagy-Britannia *elleni* uniót jelenthette annak ellenségeivel, különösen Franciaországgal kötött szövetség révén.¹⁶ Adam Smitht dühítette ennek a reakciónak az érzéketlensége. Úgy vélte, a brit politika irányítóit megtévesztette egy látomás „az Atlanti-

¹² A jelen tanulmány címét John M. Murrin-tól kölcsönöztem: *In the Land of the Free and the Homes of the Slave, Maybe there was Room Even for Deference*. *Journal of American History*, vol. 85. (1998) 86–91. E gondolatmenet alapját képezi: Tomlins, Christopher: *Freedom Bound: Law, Labor, and Civic Identity in Colonizing English America, 1580–1865*. New York, 2010.

¹³ Greene, Jack P.: *The Constitutional Origins of the American Revolution*. New York, 2011.; Greene, Jack P.: *Peripheries and Center: Constitutional Development in the Extended Politics of the British Empire and the United States, 1607–1788*. Athens, 1986.

¹⁴ Onuf, Peter – Onuf, Nicholas: *Federal Union, Modern World: The Law of Nations in an Age of Revolution, 1776–1814*. Madison, Wis., 1990. 108–113.

¹⁵ Greene, Jack P.: *Speaking of Empire: Coming to Terms with Colonialism in Eighteenth-Century Britain*. New York, 2013.

¹⁶ Bumsted, J. M.: *‘Things in the Womb of Time’: Ideas of American Independence, 1633 to 1763*. *The William and Mary Quarterly*, 3rd Series, vol. 31. (1974) 533–564.

óceán nyugati partján fekvő nagy birodalomról [...], ami csupán a képzetben létezett”, ezért nem tudták reálisan kezelni a birodalom válságát. Smith a befogadó jellegű uniót részesítette előnyben, amely „a brit birodalom mindegyik része között” biztosítja a szabad kereskedelmet, de a függetlenség és a *kereskedelmi* szövetség vagy unió ugyanehhez a jótékony eredményhez vezethetett.¹⁷

A fejleményeket a birodalmi központból szemlélő politikusok nem fogadták el azt a megtevésztő amerikai feltételezést, hogy létezett egy birodalmi „alkotmány”, illetve tárgyalni lehet egy „megállapodásról”, ami a jövőben alkotmányként funkcionál. Végül a parlament mondta ki az utolsó szót ebben a kellemetlen kérdésben, amikor az 1766. évi *Declaratory Act*-ben kinyilvánította, hogy „minden esetben” szuverenitással rendelkezik a gyarmatok felett. Smith azonban úgy vélte, maga a parlament volt az, amely tévedésben leledzik. A vonakodó amerikaiak távolról sem törekedtek a függetlenségre, azért ízettek ki a birodalomból, hogy tökéletesebb uniójuk legyen, amit már régóta igyekeztek elérni a birodalmon belül. A megkésztet amerikai Függetlenségi Nyilatkozat (végül csaknem tizenöt hónappal a háború kezdete után adták ki) és a sérelmek abban található felduzzasztott listája ékesszólóan bizonyítja ezt a vonakodást.

Jóllehet az unió taktikai szükségszerűség volt az amerikai állam-köztársaságok számára, a későbbi fejlemények világossá tették, hogy valójában sokkal több volt annál. A birodalom általuk benépesített részében létrehozott tökéletesebb unió megvalósíthatja a gyarmatos-mint-gyarmatosító birodalmi ambícióit; arra is képessé téve őket, hogy kedvezőbb kereskedelmi feltételeket vívjanak ki maguknak annál, amire a rövidlátó merkantilisták hajlandók lettek volna. A szabad kereskedelem hívei abban reménykedhettek, hogy Nagy-Britannia helyét más kereskedelmi partnerek veszik át, ám az amerikai kereskedelmi politika nagy óhaja az volt, hogy szabadabb hozzáférést kapjanak a brit és brit gyarmati piacokhoz. Habár az amerikai patrióták nagy becsben tartották a függetlenségüket, és továbbra is anglofób érzelmeiket táplálták még sokáig a következő évszázadban, az Egyesült Államok virágzó és erős nemzetté vált Nagy-Britannia informális, szabad kereskedelmi birodalmának integráns részeként.¹⁸ Ez is birodalom lenne alkotmány nélkül, bár az amerikaiak most egyenlő felekként vennének részt egy „különleges”, ha kezdetben gyakran feszült, posztkoloniális viszony kialakításában a diplomácia, hadviselés és nemzetközi jogalkotás révén.

A birodalmi válság és az amerikai függetlenség korai évtizedeinek központi problémája az unió nemzetközi elismertetése volt. Amint azt Eliga Gould meggyőzően kimutatta, a forradalmárok kiemelt célja az volt, hogy megalapozzák az új nemzet „szerződésre való képességét”, és így „a föld hatalmai között elfoglalják azt a független és egyenlő státuszt, amire a

¹⁷ Smith, Adam: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. In: Campbell, R. H. – Skinner, A. S. (ed.): 2 vols. Indianapolis, 1981, Book V. 2:947. 935. Erről lásd: Onuf, Nicholas – Onuf, Peter: *Nations, Markets, and War: Modern History and the American Civil War*. Charlottesville, 2006. 212–218.

¹⁸ Haynes, Sam W.: *Unfinished Revolution: The Early American Republic in a British World*. Charlottesville, 2010. A 19. századi angol–amerikai kapcsolatokra vonatkozóan Jay Sexton kiváló új szintézisére támaszkodom: *The Monroe Doctrine: Empire and Nation in Nineteenth-Century America*. New York, 2011. A brit birodalmi történelem, benne a gyarmati létből felszabadult Egyesült Államok témájához lásd: Greene, Jack P. (ed.): *Exclusionary Empire: English Liberty Overseas, 1600–1900*. New York, 2010. Lásd még: Semmel, Bernard: *The Rise of Free Trade Imperialism; Classical Political Economy, The Empire of Free Trade and Imperialism 1750–1850*. Cambridge, U.K., 1970.

természeti törvények és a természet istene feljogosítja őket”.¹⁹ A patrióták először a birodalom belül keresték az „egyenlő státuszt”, amire, úgy vélték, feljogosítja őket a birodalmi alkotmány, ami felett III. György király, „a brit birodalom legfőbb méltósága” őrködött.²⁰ A nemzetközi elismerés sikere garantálta volna Amerika tagságát a népek családjában, vagy ahogy a jogászok akkoriban mondták, Európa „köztársaságában” vagy „nemzetközösségében”.²¹ A nemzetek törvénye funkcionált eme nagyszerű köztársaság „alkotmányaként”, alapelve pedig a tagállamok egyenlősége volt, függetlenül attól, hogy milyen uralmi forma vagy milyen mértékű hatalom jellemezte azokat.

Az egyenlőség iránti igény azon alapult, hogy egy állam képes háborút vívni és így békét kötni, ez utóbbi képessége viszont a legitimitásától függött. A forradalomhoz vezető út egyben a legitim hatalom elhúzódo válságát jelentette, mely ellehetetlenítette a brit uralmat. A forradalmárok számára a nagy kihívás abban rejlett, hogy igazolják az általuk követelt hatalmi jogkört, és így elfogadtassák a népesség egy jelentős részével az uralkodáshoz való jogukat. Az egyenlőség eszméje az alkotmány-írási polgári ritáléjában kicsúcsosodó népi politikai mozgósítási folyamatán keresztül demokratizálódott.²² A patrióták saját polgári egyenlőségüket a birodalom tartományainak és nemzeteinek korporatív egyenlőségével azonosították. „A jogok nyelve” ily módon összekötötte az összes többi állampolgárral egyenlő individuumot mint állampolgárt azzal, amit Jefferson később úgy írt le, mint az egymásra épülő magasabb hatalmi szintek „fokozatosságait”: ezek egyenlők a saját szférájukban, ám egyenlő mértékben figyelnek a lentebb lévő szintekre, és függenek azoktól.²³

A köztársaság hatalma azon a kölcsönös elismerésen alapult, ami állampolgárait egymáshoz, továbbá a „közszolgákhoz” fűzte, akik a nevükben ellátták a kormányzás feladatait. Az elismerés a nemzeti hovatartozás transzcendens értelmében vett azonosuláshoz vezetett, ami igazolta a végső áldozatot. Az erényes állampolgár, fogalmazott Jefferson szenvedélyesen, „előbb egyezne bele abba, hogy kitépjk a szívét, mintsem, hogy hatalmát elvegye tőle egy Caesar vagy egy Bonaparte”. Az állampolgár azononult a nemzettel – az utóbbi hatalma az ő hatalma volt –, és szembeszállt a nemzet ellenségeivel, mintha azok is individuumok lettek volna, „egy Caesar vagy egy Bonaparte”.²⁴ A republikánizmus azzal, hogy az állampolgárt a nemzettel való tökéletes azonosulásra inspirálta – amit mi demokráciának hívunk –, eladdig példátlan erő mozgósítását tette lehetővé. Jefferson meg volt győződve arról, hogy ez volt a parancs és kényszer által életben tartott hierarchikus társadalmi és politikai rend mellett szóló hagyományos érv végérvényes cáfolata. Az egyenlőség elve felszabadította az

¹⁹ Gould, Eliga H.: *Among the Powers of the Earth: The American Revolution and the Making of a New World Empire*. Cambridge, 2012.; Függetlenségi Nyilatkozat, 1776. július 4., (Thomas Jefferson által készített változat). In: Oberg–Looney (eds.): *The Papers of Thomas Jefferson*, id. mű.

²⁰ Jefferson, Thomas: Draft of Instructions to the Virginia Delegates in the Constitutional Convention (ms. text of *The Summary View of the Rights of British America*; [July 1774] In: Oberg–Looney (eds.): *The Papers of Thomas Jefferson*. [Lévai Csaba (szerk.): *Új rend egy új világban. Dokumentumok az amerikai politikai gondolkodás korai történetéhez*. Debrecen, 1997. 75.]

²¹ Onuf–Onuf: *Federal Union, Modern World*, 10–19.

²² Hrdlicka, James R.: War and Constitution-Making in Revolutionary Massachusetts, 1754–1788 (készülő PhD disszertáció, University of Virginia).

²³ Jefferson Joseph C. Cabellhez, 1816. február 2. In: Peterson (ed.): *Thomas Jefferson Writings*, 1380. Lásd még: Onuf, Peter S.: *Thomas Jefferson and American Democracy*. In: Cogliano, Francis D. (ed.): *A Companion to Thomas Jefferson*. Malden, Mass., 2012. 397–418.

²⁴ Jefferson Joseph C. Cabellhez, 1816. február 2. In: Peterson, Merrill D. (ed.): *Thomas Jefferson Writings*. New York, 1984. 1380.

önmagát kormányzó nép hatalmát, ami „bámulatot hatással van [...] a társadalom működésére”, ami azután megdőbentette Alexis de Tocqueville-t.²⁵

Jefferson a Függetlenségi Nyilatkozatban megidézte az egyenlőség elvét, és a világ számára ezzel felelevenítette John Locke-nak a *Második értekezés a polgári kormányzatról* című művében kifejtett elméletét a társadalmi szerződésről. Locke és más szerződésméleletek kidolgozói a jogokról és a legitim kormányzat eredetéről szóló elmélkedésük során elővarázsolták a természeti állapotot mint az emberi történelem kiindulási pontját.²⁶ Jefferson szövegváltozatában eredetileg minden ember „egyenlőnek és függetlennek teremtett”, és „az egyenlő teremtés tényéből inherens és elidegeníthetetlen jogok származtatnak, köztük az élet, a szabadság és a boldogság keresése”. Ebből az következett, hogy „az emberek kormányzatokat hoznak létre, amelyek jogos hatalmukat a kormányzottak egyetértéséből nyerik” annak érdekében, hogy „biztosítsák ezen céljuk teljesülését”. A kormányok csak akkor tekinthetők legitimnek, ha megőrzik ezt az eredeti egyenlőséget, és természetesen ez volt az, amit az uralkodó nem tett meg. „Amennyiben a kormányzat bármely formája ezen célok megghiúsulásához vezet, a népnek jogában áll megváltoztatni vagy eltörölni azt, továbbá új kormányzatot létrehozni, olyan elvekre alapozva azt, olyan formában alakítva ki hatalmi jogköreit, ami a legvalószínűbb módon a biztonságukat és boldogságukat eredményezi.”²⁷

Ez az eredeti szerződés tartalmazta azt a történelem kezdetére jellemző mozzanatot, hogy egyének egy adott csoportja kilépett a természeti állapotból, hogy „néppé” váljon. És egyesek csupán kollektíven tudták hatásosan követelni a *mindenkit* egyformán megillető „inherens és elidegeníthetetlen” jogokat. A Philadelphióban összegyűlt küldöttek az általuk képviselt gyarmatok népeinek egyenlő jogait biztosították a Függetlenségi Nyilatkozatban, „ezen államok alapvető egyesülési aktusában”.²⁸ Ez az unió ugyanakkor egyenlő státuszt igényelt a független államok „nemzetközösségében”. Az egyenlőségi elv fejlődése az unió egyre magasabb szintjein korlátozta a természeti jogok kiterjedését, és kizárta a polgári közösség határain túl létező egyéneket vagy népeket.²⁹ A forradalmárok univerzalisztikus nyelve valójában kizáró jellegű volt, és egy adott nép távoli, despotikus és illegitim birodalmi kormányzat elleni mozgósítását volt hivatott igazolni.

A társadalmi szerződés elmélete egyesítő hatású, homogenizáló mázzal vont be a különböző gyarmatok különálló történelmeit, ezzel téve képessé az „amerikaiakat” arra, hogy egyenlőnek ismerjék el egymást. A Nyilatkozatban felsorolt sérelmek litániája, melyeket az egyes gyarmatok tapasztalataiból merítettek, visszhangra talált az egész kontinensen. A birodalmi hatalom elleni ellenállásra buzdító mozgósítás során az amerikaiak felismerték abbéli képességüket, hogy új állami kormányzatok létrehozásával és az egyenlő államok szövetségi uniójának összekovácsolásával megalkossák saját történelmüket. Az ellenállási mozgalom akkor kezdődött, amikor válaszul a birodalmi igazgatás reformjára irányuló brit

²⁵ De Tocqueville: *Democracy in America*, trans. Goldhammer, Arthur. New York, 2004. 3. Ez a hatalom a legpusztítóbb formájában a francia forradalom során mutatkozott meg. Lásd: Bell, David: *The First Total War: Napoleon's Europe and the Birth of Warfare as We Know It*. Boston, 2007.

²⁶ Locke, John: *Two Treatise of Government*. Laslett, Peter (ed.) Cambridge, 1960. A történelem folyamatának esetlegességen alapuló felfogásáról lásd: Onuf–Onuf: *Nations, Markets, and War*, 42–48.

²⁷ A Függetlenségi Nyilatkozat Jefferson által 1776. június 11. és július 4. között készített „eredeti nyers vázlata”. In: Oberg–Looney (eds.): *The Papers of Thomas Jefferson*, id. mű. A végső változatban az „azok a jogok” felváltotta az „ezek a célok” szókapcsolatot.

²⁸ Minutes of the Board of Visitors, 1825. március 4. In: Peterson (ed.): *Jefferson Writings*, 479.

²⁹ Helo, Ari – Onuf, Peter: *Jefferson, Morality, and the Problem of Slavery*. William and Mary Quarterly, vol. 60. (2003) no. 3. 583–614.

erőfeszítésekre a provinciális uralkodó elitek megpróbálták érvényt szerezni közös érdekeknek. A patrióta vezetők, mivel attól tartottak, hogy az új, központosított államigazgatás és jogi apparátus majd marginalizálja és félreállítja őket, a szélesebb közvéleményhez fordultak, amikor felléptek gyarmati „alkotmányaik” védelmében a birodalmi beavatkozás ellenében. Armin Mattes az amerikai és francia forradalom időszakára jellemző 'egyenlőség' felfogásról szóló fontos új narratívájában amellet érvel, hogy ily módon az egyenlőség eszméje először korporatív szinten terjedt el széles körben. A korporatív jogok biztonságával kapcsolatos aggodalmak az egész nyugati világban alkotmányos ellenállást váltottak ki a modernizáló fiskális-katonai államok központosító reformtörekvései ellen. Nem meglepő módon, Edmund Burke és Amerika más brit barátai így magukénak tudták érezni a patrióták szokásjogon alapuló korporatív jogait. Lelkesedésük csak akkor hagyott alább, amikor a patrióták a természeti jogon alapuló érvekre kezdtek apellálni, ami azzal fenyegetett, hogy aláássa a társadalmi rendet és a jó kormányzást.³⁰

Utólag visszatekintve a „lázadás logikája” megkérdőjelezhetetlennek tűnik. Amikor a patrióta vezetők népi támogatást igyekeztek szerezni az ellenálláshoz, majd pedig a forradalomhoz, arra kényszerültek, hogy a provinciális szabadságok befogadóbb, „demokratikus” felfogását fogalmazzák meg. Az egyenlőség elve így kiszabadult eredeti korporatív kontextusából azzal, hogy a politikai vezetők áldozatvállalásra szóló felhívása hatására az állampolgárok egyenlő jogokat kezdtek követelni. Ugyanakkor a mobilizáció inkább republikánus, mintsem demokrata irányba mutatott, maguknak korporatív jogokat követelő provinciák irányába, melyek immár önkormányzattal bíró köztársaságokat hoztak létre. Az egyéni jogok biztosítása természetesen rendkívül jelentős mércéje volt az új amerikai köztársaságok legitimitációjának, és a forradalmárok szerették azt gondolni, hogy utat mutatnak más népek számára arra, hogy biztosítsák jogaikat egy egyre felvilágosultabb világban. Az amerikai forradalomban azonban végső soron – és szükségképpen – a szuverenitás kérdése, nem pedig az egyéni szabadságjogok forogtak kockán.³¹

Az állampolgárok csak akkor formálhattak igényt egyéni szabadságjogokra, ha a köztársaságok, amelyek polgári identitásuk forrásai voltak – és amelyek iránt hűséggel tartoztak – meg tudták védeni őket más szuverén hatalmaktól. A brit birodalmat megrendítő alkotmányos válság az amerikai provinciák birodalmon belüli egyenlőségre irányuló korporatív követeléseit érintette. Az amerikaiak azért álltak ellen a brit politikai törekvéseknek, mert provinciális szabadságjogokra formáltak igényt. A forradalmárok csak nehezen jutottak el Thomas Paine következtetéséig, hogy az angol alkotmány nem volt más, mint „két ősi zarnokság alapjainak a maradványa, néhány új republikánus anyaggal vegyítve”, és hogy nem nyújtott számukra egyenlő védelmet – vagy egyáltalán nem nyújtott védelmet –, és ezért azok megírták saját új alkotmányaikat, és egyesültek a kollektív biztonság érdekében.³² Ezek az alkotmányok azonban visszaható módon meghatározták az őket író „népeket”, garantálva számukra az állampolgárokat megillető egyenlő jogokat, miközben a jogosultak köréből kizárták a nem-állampolgárokat. Az államok alkotmányai távolról sem tüntették el a társadalmi

³⁰ Mattes, Armin: *Citizens of a Common Intellectual Homeland: The Transatlantic Context of the Origins of American Democracy and Nationhood, 1775–1840*. Charlottesville, 2015. Lásd még Palmer, R. R. nagyszabású narratíváját: *The Age of the Democratic Revolution*, 2 vols. Princeton, 1959–1964.

³¹ Ennek teljes kifejtésére lásd: Griffin, Patrick: *America's Revolution*. New York, 2012.

³² Paine, Thomas: *Common Sense*. In: Conway, Moncure (ed.): *The Writings of Thomas Paine*, 4 vols. New York, 1894, vol. 1. Elérhetőség: http://oll.libertyfund.org/?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=343&chapter=17027&layout=html&Itemid=27 (letöltés: 2012. december 25.)

különbségeket, hanem artikulálták az egyes és másokat kizáró politikai közösségek határait. A természeti jogokra való hivatkozás alátámasztotta a monarchikus hatalom ellen irányuló radikális kritikát, és képessé tette a forradalmárokat arra, hogy megfogalmazzák azt az igényt, hogy a „földkerekség hatalmai” között helyet kapjon az önmagukat létrehozó köztársaságokból álló szövetségi uniójuk.

Gyarmatosító patrióták

Azok a szabadságjogok, amelyeket az önmagukat „amerikaiakként” meghatározó fent említett férfiak kerestek, a gyarmatosítók szabadságjogai voltak. A forradalmárok aktív és kizáró értelemben tekintettek önmagukra mint egy „népre” vagy „népekre”, mint szabadságjogaik védelmében mozgósított állampolgárookra, nem pedig befogadó módon, úgy, mint gyarmataik minden lakosára. A Jefferson által a Nyilatkozatban használt „boldogság keresése” kifejezés, mely a Locke által alkalmazott „vagyon” szót helyettesítette az ott szereplő „elidegeníthetetlen jogok” – „élet, szabadság és a boldogság keresése” – sorában, a republikánus állampolgárság dinamikus dimenzióját ragadta meg. Az alattvalók ezzel szemben passzív és függő helyzetben lévő emberek voltak, akik nincsenek tudatában jogaiknak, vagy nem hajlandók azokat megvédeni. Erkölcsi és polgári értelemben véve a rabszolga az állampolgár ellentéte volt. A rabszolga a kitaszított alattvaló, aki nem törekszik a szabadságra, még akkor sem, ha azzal az életét veszélyezteti, nem rendelkezik a szabad ember erkölcsi jellemével; a rabszolga csak oly módon formálhat igényt férfi identitásra, ha elutasít minden kapcsolatot az állampolgári közösséggel – beleértve a háztartáshoz tartozó függő személyét –, és háborút indít rabszolgatartó ura ellen.³³

Az új köztársaság polgárai – akár voltak rabszolgáik, akár nem –, saját sorsuk „urai” vagy „ágensei” voltak. Természetesen sok amerikai ellenállt a forradalom kísértésének, és lojális maradt a királyhoz, aki biztosította szabadságát és tulajdonát. A patrióták azzal gyalázták ezeket a lojalistákat, hogy korruptak, gyávák és tudatlanok, és hajlandók eljátszani a jogaikat a királyi patronázs és védelem mulékony kiváltságaiért cserébe. Ezzel szemben a rabszolgák, akik átszöktek a britekhez, és a király védelmét kérték, kivívták korábbi uraik tartózkodó tiszteletét – és engesztelhetetlen ellenszenvét. A rabszolgák legitim ellenségek voltak. A lojalisták viszont árulók, akik észszerű vagy önző okokból *maguk döntöttek úgy*, hogy háborút viselnek honfitársaik ellen.

Az amerikai patrióták, amikor megalkották provinciális történelmeiket, hangsúlyozták, hogy őseik tudatosan döntöttek úgy, hogy átkelnek az óceánon, és új gyarmatokat alapítanak. A gyarmatok nem a hódító királyok birtokai voltak, de a gyarmatosok sem meghódított emberek. „Amerikát nem hódította meg Normandiai (azaz Hódító – a fordító megjegyzése) Vilmos” – írta Jefferson *Summary View of the Rights of British America* (Brit-Amerika jogainak összefoglaló áttekintése) című művében, „s a földeket sem adták sem neki, sem pedig egyetlen utódjának”.³⁴ A patrióták azt bizonygatták, hogy az amerikai gyarmatok lakói ugyanazt a kivándorlási jogot gyakorolták, mint azok a szászok, akik Britanniában telepedtek le. A gyarmatosok magukkal vitték jogaikat az Újvilágba, polgári, angol helyeket hozva létre a vadonban. Az amerikai érv éles ellentétben állt a központi ellenérvvel. Thomas Hutchinson, Massachusetts utolsó királyi kormányzója egy elhíresült megjegyzése szerint a

³³ Furstenberg, Francoid: *Beyond Freedom and Slavery: Autonomy, Virtue, and Resistance in Early American Political Discourse*. Journal of American History, vol. 89. (2003) No. 4. 1295–1330.

³⁴ Jefferson, Thomas: *Summary View*. In: Oberg–Looney (eds.): *The Papers of Thomas Jefferson*. [Lévai (szerk.): *Új rend egy új világban*, 89.] Ennek kiváló tárgyalására lásd: Steele, Brian: *Thomas Jefferson and American Nationhood*. New York, 2012. 21–37.

gyarmatokon „az angol szabadságoknak korlátozott formában” kell létezniük. „Kétségeim vannak afelől, hogy lehetséges-e egy olyan kormányzati rendszer, melyben az anyaállamtól 3000 mérföldnyi messzeségre fekvő gyarmat annak minden szabadságát élvezzi.”³⁵ Hutchinson érvelése szerint a jogok vagy szabadságok gyakorlati megvalósulása az anyaállam védelmén múlt. A gyarmatosok ugyanakkor mindig is megvédték magukat, replikázott Jefferson és patrióta társai, mivel vállalták a gyarmatosítás terheit és veszélyeit, amikor meghódították a vadont, és pacifikálták vadember szomszédaikat.

Jefferson hangsúlyozta a gyarmatosítók aktivitását és tevékeny szerepét. Az első telepek „farmerek voltak, nem ügyvédek”, és a leszármazottaik csak akkor lettek tudatában a jogaiknak, amikor reflektáltak a migráció történetére, és felismerték azt az adósságot, amivel a korábbi nemzedékeknek tartoznak. Azzal, hogy a Nyilatkozat „elidegeníthetetlen jogok”-ra hivatkozott, kiemelte a gyarmatosok képességét a cselekvésre: a jogok azzal a történelemmel váltak nyilvánvalóvá ezen szabadon született angolok számára, amit ők írtak az amerikai vadon megszelídítéséről. A patrióták birodalmi politikával szembeni ellenállása egy olyan birodalommal való azonosuláson alapult, amit a Parlament új „kormányzati rendszere” elpusztítással fenyegetett. A gyarmatosok saját küszöbön álló rabszolgasorsba való taszításukkal kapcsolatos túlzó jóslatai szívbe markoló módon fejezték ki azon félelmüket, hogy pacifikálni fogják őket, mozdulatlanságra kárthatva, így saját rabszolgáiknak való teljes alávetésbe kényszerítve őket.

A gyarmatok lakói által a saját történelmi tapasztalatukból merített szabadság-felfogásokat nem szabad összetéveszteni az időtlen és egyetemes természeti jogokra való hivatkozással, amit a felvilágosodásnak szoktunk tulajdonítani. Ellenkezőleg, Michal Rozbicki történész szerint a szabadság koramodern felfogásai konkrét társadalmi viszonyokban gyökereztek, és a megfelelő – társadalmilag jóváhagyott – hatalomgyakorlást és kölcsönös kötelezettségeket legitimálták.³⁶ Nem volt belső ellentmondás abban az eszmében, hogy az angolok „szabadságához” ugyanúgy hozzátartozik rabszolgák, mint „adománybirtokok” vagy szabad tulajdonú földek birtoklása. Végül is a föld és a munka voltak az állampolgár-gyarmatosító alapvető eszközei. A patrióták jogi követelése ily módon pusztán elfedték a társadalmi tényeket, nem pedig felhívást jelentettek mindenféle társadalmi különbség eltörlésére és a világ felforgatására. Az a „természeti állapot”, amellyel találkoztak, távol esett a társadalmi szerződés teoretikusai által feltételezett történelmi kezdettől, és ahelyett a háború állapotában leledző nemzetek anarchiája volt. Az amerikaiknak – annak érdekében, hogy igazolják függetlenségüket – meg kellett nyerniük a korábbi szuverénükkel vívott háborút és biztosítani „a föld hatalmai” általi elismerésüket.

Az amerikaiak csak akkor „süllyednek a természeti állapotba” egymás viszonylatában, írta Jefferson, ha kormányzataikat „felosztatják”, és „a tulajdonukat megsemmisítik”.³⁷ Az eredeti, „természetes” állapotba visszazuhanva vetik le kollektív identitásukat, és többé nem lesznek „amerikaiak”. A brit birodalmi reformok erőszakos megvalósítása a gyarmatosokat

³⁵ *The Letters of Governor Hutchinson, and Lieut. Governor Oliver, &c. Printed at Boston. And Remarks Thereon.* London, 1774. 1769. január 20. 16–17.

³⁶ Rozbicki, Michal: *Culture and Liberty in the Age of the American Revolution.* Charlottesville, 2011. Lásd még a mű vitáját: *Historically Speaking* 13 (Ápril 2012) 8–20. Kiegészítésként lásd: Clark Smith, Barbara: *The Freedoms We Have Lost: Consent and Resistance in Revolutionary America.* New York, 2010, mely azt vizsgálja, hogy a gyarmatok lakói miként tudták a közéletben gyakorolni hagyományos szabadságjogaikat.

³⁷ Jefferson, Thomas: *Summary View.* In: Oberg–Looney (eds.): *The Papers of Thomas Jefferson.* (Lévai Csaba fordítása [Lévai {szerk.}: Új rend egy új világban, 81.] nem illeszthető a szerző szövegstruktúrájába, ezért az idézeteket saját, kontextushoz igazodó fordításban adom meg.)

a teljes alávettség állapotában hagyná, amikor képtelenek megvédeni magukat vagy kormányozni saját eltartottjaikat. Ezért a forradalmároknak még egy háborút meg kellett nyerniük, hazai térfélen, a potenciálisan lázadó rabszolgák ellen, akik máskülönben bekerültek volna Nagy-Britannia ellenforradalmi szövetségébe. A rabszolगतulajdon megsemmisítése elpusztítással fenyegette az amerikai családokat és otthonaikat.

Az a király, aki védelmet ajánlott az amerikai rabszolgáknak, és úgy kezelte őket, mint saját alattvalóit, aláásta a rabszogatartók tekintélyét. Aligha volt meglepő, hogy „a szabadság utáni lehangosabb kiáltozást a rabszolgahajcsárok köréből halljuk,” amint azt a brit szó-tárkészítő Samuel Johnson oly emlékezetesen panasolta.³⁸ A rabszolgák jogainak bármilyen formában történő elismerése, még akár úgy is, mint a király legalantasabb alattvalóié, megkérdőjelezte uraik civilizált mivoltát – és így brit identitását.³⁹ Az amerikai provinciákon a rabszolgák nem bírtak állampolgári léttel, vagy házi eltartottaknak, vagy egyszerű magánvagyonnak számítottak. Uraik „kiáltozása” ékes bizonyítéka volt annak, hogy az, „amit angol szabadságjogoknak hívnak”, mivel sérülékenyek, valójában egyszerű kiváltságok voltak, így a mindenható, korbácsot csattogtató szuverén korlátozhatta azokat. Ha pedig ez utóbbira sor kerül, a rabszogatartók rabszolgáik szintjére süllyednek, ami a „szerencse kerekének elfordulását” jelentette, „helycserét”, ami annyira megrémisztette Jeffersonot, miközben a fajok közötti háború lehetőségéről elmélkedett, melynek végkimenetét „csupán a számok, a természet és a természet adta módszerek” fogják meghatározni.⁴⁰

Az amerikai Patrióták azért álltak ellen a birodalmi politikának, mert erősen azonosultak Nagy-Britannia birodalmi vállalkozásával. Mivel az amerikaiak úgy tekintettek magukra, mint a birodalom ágenseire, azt hitték, hogy a Nagy-Britannia prosperitását és hatalmát szolgáló, otthon és külföldön játszott alapvető szerepük révén megszerezték és megerősítették szabadon született brit állampolgári státusukat. Gyarmatosítók voltak, nem pedig a gyarmatosítás passzív tárgyai. A patrióták által védett provinciális szabadságok kardinálisnak bizonyultak a terület benépesítésében: az autonóm törvénykezés plurális rendszere képessé tette a gyarmatosokat arra, hogy kezeljék és kielégítsék a földtulajdonlás iránti igényeket, s rabszogatörvényeket és egyéb munkaerővel kapcsolatos szabályokat hozzanak.⁴¹ Amikor a saját történelmükről gondolkodtak, meg voltak győződve arról, hogy a gyarmatosítás az egész birodalom számára haszonnal jár. Azzal, hogy „alkotmányos” jogaikat követelték, kö-tődésüket a birodalomhoz és hűségüket a királyhoz megerősítve látták. A Hétéves Háború utáni birodalmi reformintézkedések azonban azzal, hogy támadást intéztek a provinciális törvénykezési rendszer integritása és függetlensége ellen, fenyegetést jelentettek a gyarmatosok jogaira és a birodalmon belül élvezett egyenlő státusukra.

A határváltozások és a letelepülés korlátai, beleértve az 1763. október 7-i királyi proklamációt, mely megtiltotta az Appalache-hegységtől nyugatra fekvő területekre történő

³⁸ Johnson, Samuel: *Taxation, no Tyranny*. In: The Yale Edition of the Works of Samuel Johnson, vol. 10 of *Political Writings*, ed. Greene, Donald J. New Haven, 1977. 10:454. Lásd: Gould, Eliga: *The Laws of War and Peace: Legitimizing Slavery in the Age of the American Revolution*. In: Thompson–Onuf (eds.): *State and Citizen...*, 52–76.

³⁹ Gondolatmenetem alapja: Brewer, Holly: *Subject by Allegiance to the King? Debating Status and Power for Subjects – and Slaves – through the Religious Debates of the Early British Atlantic*. In: Thompson–Onuf (eds.): *State and Citizen*, 25–51.

⁴⁰ Jefferson, *Notes on the State of Virginia*, ed. Peden, William. Chapel Hill, 1954), Query XVIII (“Manners”) 163.

⁴¹ Tomlins: *Freedom Bound*, id. mű.

migrációt, megkérdőjelezte a gyarmatosítás jövőjét.⁴² Ahelyett, hogy hatalmas hátországot nyitott volna meg új települések számára, Franciaország észak-amerikai birodalmának felszámolása zsugorodást és centralizációt eredményezett. A birodalmi tisztségviselők igyekeztek megakadályozni a telepesek behatolását az indiánok uralta területekre, így előkészítve a „kegyetlen indián vademberek” és a brit korona között létrejött, Jefferson által a Függetlenségi Nyilatkozatban kárhóztatott ellenforradalmi szövetséget. Azzal, hogy megvonta támogatását hűséges amerikai alattvalóitól, III. György szabadon engedte ezeket a vadembereket, „akik számára az egyedül ismert hadviselési elv a védtelen határvidék településein korra, nemre és társadalmi viszonyokra való tekintet nélküli pusztítás”. Ezzel Jefferson megidézte a feje tetejére állított birodalom rémálombeli látomását, mely szerint a király arra használja barbár alattvalóit, hogy visszafordítsa a telepesek civilizációs áradatát.⁴³

A függetlenség kinyilatkoztatása

A Függetlenségi Nyilatkozat egy új nép születését deklarálta, mely a szabadság, valamint azon eszme iránt kötelezte el magát, hogy az új kormányzatokat egyetemes és nyilvánvaló természeti jogi elveken alapulva hozza létre. A III. Györggyel szemben megfogalmazott sérelmi katalógus egy korrupt és despotikus, az amerikai alattvalóit rabszolgaságba való taszítással fenyegető régi rezsim ezzel ellentétes képét sugallta. A forradalmárok visszautasították a birodalmi központ provinciális társadalmairól festett karikatúrákat, mely szerint azok elkorcsosult fél-barbárok, ezért erős kormányzatra van szükségük. A birodalmi válság elmélyülésével és az anarchia szellemét megidéző patrióta ellenállás nyomán a brit állásponrt egyre szigorúbbá vált. Ezért a forradalmárok inkább úgy érveltek, hogy „Nagy-Britannia brutális királya” és a jóvoltából az amerikai határvidéken elszabadult „kegyetlen indián vademberek” a civilizáció valódi ellenségei. Míg az amerikaiak a civilizáció terjedését segítették elő a kontinensen, a birodalmi kormányzat megakadályozta annak benépesülését, és olyan pénzügyi és igazgatási reformokat kezdeményezett, amelyek megfosztották a gyarmatosokat a szabadságuktól és tulajdonuktól. A patrióták „amerikai” identitásukat bizonygatták, amikor indiánoknak öltözve behajították a teaszállítmányt a tengerbe a Bostoni-öbölben, ám nem azonosultak a kontinens eredeti birtokosaival. Ellenkezőleg – ezek az „indián” imitátorok függetlenségük kinyilvánításával a kontinensre vonatkozó saját, kizárólagos igényüket bizonygatták. A forradalom épp annyira volt tekinthető az indiánok ellen és a rabszolgaság nevében vívott háborúnak, mint háborúnak a brit zsarnok ellen.

A Nyilatkozat a III. György ellen széles körben érzett frusztrációt és elárultatást visszhangozta és erősítette fel.⁴⁴ Miközben a gyarmatosok küzdelmet folytattak jogaik védelmében a király ellenében, aki már nem védte meg őket, már nem tudták elfogadni azt a birodalmat, amit nem olyan régen még ünnepeltek. A birodalom átalakulása elidegenítette a provinciális amerikaiakat, a valódi imperialistákat, és arra kényszerítette őket, hogy külön népként tekintsenek magukra. Ennek az új kollektív ön-meghatározásnak az alapvető dimenzióját alkotta az ellenséges népek, többek között a forradalom ügye ellen fellázítható rabszolgák és indián „vademberek” általi fenyegetettség tudata. Jefferson ezért vádolta Györgyöt azzal,

⁴² Anderson, Fred: *Crucible of War: The Seven Years' War and the Fate of Empire in North America, 1754–1766*. New York, 2000., különösen 567–571.

⁴³ A Függetlenségi Nyilatkozat Kongresszus által elfogadott szövege, 1776. július 4. In: Oberg–Looney (eds.): *The Papers of Thomas Jefferson*, id. mű.

⁴⁴ A Nyilatkozat nemzet-teremtő és birodalom-pusztító retorikájáról szóló legjobb tanulmány: Parkinson, Robert: *The Common Cause: Race, Nation, and the Consequences of Unity During the Revolutionary War*. Chapel Hill, 2016.

hogy „otthon felkelést szít ellenünk”, utalva Lord Dunmore 1775. novemberi proklamációjára, melyben szabadságot ígért a virginiai rabszolgáknak.

Jefferson óvatos kongresszusi társai kivágtak a Nyilatkozatból egy vitatottabb részt, amelyben Jefferson a királyt hibáztatja a rabszolgakereskedelemért. Az „őszinte világ” joggal gondolhatta úgy erről a vádról – vagyis, hogy „kegyetlen háborút folytatott maga az emberi természet ellen, megsértve annak legszentebb, az élethez és a szabadsághoz való jogait azon távoli nép személye esetén, akik soha nem sértették meg, elfogta és rabszolgaságba taszította őket egy másik féltekén” – hogy az újabb „kiáltás” a Johnson által megidézett rabszolgatartók részéről.⁴⁵ Jefferson, aki mindent megtett azért, hogy kiemelje a rabszolgaság intézménye elleni folyamatokban játszott saját szerepét, élete egy későbbi szakaszában az új-angliai rabszolgakereskedőknek és a Virginiától délebbre fekvő államokban élő mohó ügyfeleiknek tulajdonította a Kongresszus szöveget módosító döntését.⁴⁶ Ez azonban nagyon is összhangban állt az amerikai gyarmatosok birodalomfelfogásával. Az amerikai rabszolgatartók azért tagadhatták felelősségüket a rabszolga kereskedelemért, mert álláspontjuk szerint jóhiszeműen, a birodalom ágenseiként jártak el, akik a fehér és fekete nem szabad munka kizsákmányolásával az észak-amerikai szárazföld meghódításáért szorgoskodtak, így járulva hozzá a birodalom virágzásához és hatalmához. Az amerikaiak csak akkor érezték kényszerrel az ellenállásra, amikor a birodalmi kormányzat korlátozni kezdte a gyarmatosítást.

III. György „eljárta” tekintélyét, és felelősséget viselt ezért a „fertelmes kereskedelemért”, amikor Titkos Tanácsa (*Privy Council*) megvétózta Virginia és Maryland államoknak a rabszolgakereskedelem „betiltásáról vagy korlátozásáról” szóló törvényeit. A király – ahogy azt Jefferson korábban írta – gondosan felülírta „az amerikai államok hosszú távú érdekei[t]” annak érdekében, hogy „néhány brit kalóz közvetlen” előnyre tegyen szert a kereskedelemben.⁴⁷ A fenti provinciális akciók, ahogy azt Jefferson a Nyilatkozat első tervezetében állította, egy felvilágosultabb kor beköszöntét jelentették, amikor a gyarmatosítás – vagy annak expanziója, amit később az amerikai „szabadság birodalmának” fog elnevezni – esetleg többé már nem függ a rabszolgaságtól. Jefferson számára azonban a közvetlen problémát nem a felszabadítás jelentette, hanem inkább az, hogy a Titkos Tanács a rabszolgaság intézményén keresztül a provinciális hatalmat csorbította. A rabszolgabehozatal korlátozásának „joga” a provinciális rabszogatörvények logikus kiterjesztésének tekinthető, és emiatt életbevágónak bizonyult a túlélésükhöz.⁴⁸ Az, hogy a rabszolgák nagy száma esetleg rabszorgafelkeléshez vezethet, nem paranoiás fantázia terméke volt, ugyanis III. György „most éppen ezek között szít fegyveres felkelést ellenünk, illetve arra buzdítja őket, hogy megvásárolják azt szabadságot, amitől egykor ő fosztotta meg őket, és elpusztítsák azokat, akikre szintén ő maga oktrojálta őket; így akarta kiváltani egy nép szabadságjogai ellen elkövetett korábbi bűnöket olyan bűnökkel, melyek elkövetésére biztatja az előbbieket egy másik nép léte ellen.”⁴⁹ Röviden, amint azt Jefferson élete során hangsúlyozta, maguk a rabszogatartók – nem pedig egy távoli birodalmi vagy szövetségi kormányzat – tudták a legjobban, miként bánjanak saját rabszorgáikkal. A rabszolgaságot szabályozó helyi törvényhozó hatalomnak

⁴⁵ A Függetlenségi Nyilatkozat Jefferson által 1776. június 11. és július 4. között készített „eredeti nyers vázlata”. In: Oberg–Looney (eds.): *The Papers of Thomas Jefferson*, id. mű.

⁴⁶ Jefferson, Thomas: *Autobiography* (1821). In: Peterson (ed.): *Jefferson Writings*, 18.

⁴⁷ Jefferson, Thomas: *Summary View*. In: Oberg–Looney (eds.): *The Papers of Thomas Jefferson*. [Lévai (szerk.): *Új rend egy új világban*, 85.]

⁴⁸ Tomlins: *Freedom Bound*, id. mű

⁴⁹ A Függetlenségi Nyilatkozat Jefferson által 1776. június 11. és július 4. között készített „eredeti nyers vázlata”. In: Oberg–Looney (eds.): *The Papers of Thomas Jefferson*, id. mű.

kardinális szerepe volt a „szabadság birodalmának” megőrzésében és expanziójában. Jefferson abban reménykedett, hogy a felvilágosult rabszolgatartók bölcsességüknek köszönhetően egy nap talán majd világosan látják a rabszolgafelszabadításhoz vezető utat, azonban az emancipációt nem lehet rájuk erőltetni anélkül, hogy ne taszítanak őket rabszolgaságba.⁵⁰

Jefferson rabszolgaságra történő utalásai megvilágítják, hogy ő és forradalmártársai milyen jogokra gondoltak. Azzal, hogy a rabszolgákat uraik „gyilkosainak” állította be, összefüggésbe hozta a rabszolgaság következtében elveszített „szabadságjogokat” és az ültetvényes osztály életét. Az önvédelem – a természet első törvénye – igazolta az „amerikaiak” azon törekvését, hogy lemészárlásuk megakadályozása céljából megőrizték a rabszolgaságot, és ellenálljanak a birodalmi intézkedéseknek, melyek az intézmény aláadásával fenyegettek. Lord Mansfield 1772. évi ítélete a *Somerset kontra Stewart* ügyben, mely megkérdőjelezte a rabszolga tulajdonstátusát a birodalmi jogban, formálta a későbbi brit politika értelmezéseit.⁵¹ Az a király, aki rá tudta erőszakolni a rabszolgákat vonakodó alattvalóira, meg is tudta fosztani a rabszolgák tulajdonosait a tulajdonaiktól, és rabszorgalázadást tudott szítani. A provinciális patrióták végül felismerték, hogy a kérdés a szuverenitás volt, kollektív értelemben a provinciák lakói számára, valamint az egyes rabszolgatartók és földbirtokosok számára is. Jefferson ezért arra a következtetésre jutott, hogy „Nagy-Britannia ugyanazon keresztény királya”, aki elősegítette a rabszolgakereskedelem „kalóz hadviselését”, el volt szánva arra, hogy korábbi amerikai alattvalóit rabszolgaságba taszítsa. III. György megtagadta a gyarmatosítás egész vállalkozását, amivel elérulta a provinciális amerikaiak birodalomfelfogását, sarkából forgatva ki ezzel világukat.⁵²

Egy korrupt és despotikus birodalmi rezsim gyarmatosok jogai ellen irányuló elhúzódo támadásának a csúcspontját jelentette, amikor a provinciális amerikaiak megteremtették önmagukat mint független „népet”. Az új nemzetet a forradalom ellenségeivel – „kegyetlen” vadak, lázadó rabszolgák, német zsoldosok és a király bosszújának egyéb eszközei – szemben határozták meg, melyek a megsemmisítésével fenyegettek. Ennek a kirekesztő, kvázi faji alapú nemzetfelfogás határain belül a provinciális sorstársak mozgósítására tett patrióta erőfeszítések elmosták a hagyományos osztály- és státusbeli különbségeket, és demokratizálták az amerikai politikát. A jutalom a nagy áldozatért, amit a patrióták készek voltak meghozni szabadságjogaik védelmében, a vállalkozó szellemű termelők számára biztosított új földterületekhez és piacokhoz való hozzáférés lesz majd.

Az amerikaiak elképzelése szerint a területi expanzió, valamint a hatalom széles körű diffúziója képessé teszi majd őket arra, hogy elkerüljék az érzéketlen birodalmi központban történő hatalomkoncentráció irányába mutató fenyegető tendenciákat, amelyek kiobbantották a birodalmi válságot. Elengendő föld áll majd rendelkezésre farmok és ültetvények létesítésére „generációk ezrei számára”, ahogy azt az örvendező Jefferson ígérte 1801-ben.⁵³ Reményei szerint a gazdasági lehetőségek bővülése enyhíteni fogja a mezőgazdasági tulajdon újraosztására irányuló kényszert, és a nép politikában való részvételének bővülése fenntartja az egyenlő jogokon alapuló uralmi rendszert, ezzel elejét véve az államhatalom által szen-

⁵⁰ Erről lásd még Onuf: *Jefferson's Empire*, 147–188.

⁵¹ Van Cleve, George: *A Slaveholders' Union: Slavery, Politics, and the Constitution in the Early American Republic*. Chicago, 2010.

⁵² A Függetlenségi Nyilatkozat Jefferson által 1776. június 11. és július 4. között készített „eredeti nyers vázlatát”. In: Oberg–Looney (eds.): *The Papers of Thomas Jefferson*, id. mű.

⁵³ Thomas Jefferson első beiktatási beszéde, 1801. március 4. In: Oberg–Looney (eds.): *The Papers of Thomas Jefferson*, id. mű. Az intézmények reprodukciójáról és „a területi terjeszkedésről” lásd: Coy, Drew R.: *The Elusive Republic: Political Economy in Jeffersonian America*. Chapel Hill, 1982.

tesített hierarchia és kiváltságok megjelenésének. Az új államok majd a köztársasági intézményeket másolják az egész kontinensen, ezzel biztosítva a jogi és igazságügyi pluralizmust – ez volt az, ami elősegítette a terjeszkedést, és a britek Amerikáját „a szegény ember legjobb országává” tette a birodalmi válság előtt. Ez volt az az alapvető folyamatosság, amit a rendszerváltás aktusa elleplezett.

Az amerikaiak függetlenségük kinyilvánítása óta az általuk megdöntött régi monarchikus rezsim és az újonnan létrehozott republikánus nemzet közötti alapvető különbséget bizonygatták. A Nyilatkozat radikális módon deklarálta a „magától értetődő” republikánus elveket, amelyek a köztársasági kormányzat megvalósítására irányuló amerikai kísérletet egyedivé vagy, ahogy a korabeli szóhasználatban mondták, „kivételessé” tették. Az amerikai kivételesség egykori és mai képviselői álláspontja szerint a britekkel való szakítás valóban radikális mozzanat volt, mivel a gyarmatok lakói elutasították a hierarchia és társadalmi rend hagyományos felfogásait, és új republikánus rendet vezettek be, amely az emberiség természeti jogain alapult. Amikor Jefferson és forradalmár társai kijelentették, hogy az „aktuális nemzedéknek” jogában áll meghatározni saját sorsát, leszámoltak a múlt zsarnokságával. Az amerikaiak száműzték a monarchiát és arisztokráciát, így többé már nem tartotta őket szolgaságban a múlt „halott keze”, e helyett learathatták az önkormányzatiság jótéteményeit, és ezt az értékes örökséget „nemzedékek ezrei” számára biztosították.⁵⁴

Amikor Jefferson III. Györgyöt hibáztatta a rabszolgakeresekedelemért, és továbbfejlesztve az érvelést, magáért a rabszolgaságért, megalkotta a receptet a kivételesség későbbi hirdetői számára. Azzal, hogy felelősséget konstruált egy nyilvánvaló igazságtalanságért, mely nem egyeztethető össze a Nyilatkozat által támogatott természeti jogokkal, éles és világos, egyben a problémát megoldó vonalat húzott a roskatag Óvilág és az ígéretteljes Újvilág között. Az amerikaiak aligha tagadhatták, hogy a rabszolgaságtól függték, amiből hasznot húznak, azonban Jefferson jóvoltából bizonygathatták, hogy az új rend az egyenlő jogok és a nép egyetértésén nyugvó kormányzat elvén alapult, és alapvető ellentétben áll a rabszolgaság intézményével. Persze, ahogy Jefferson újra meg újra megjósolta, ez a gonosz teher végül és szükségképpen majd természetes halállal véget ér a szabadok földjén. Az amerikai kivételességet megalapozó állítás, az új nemzeti mitológia magának az újnak a gondolata volt. Bármi, ami megmaradt a régi birodalmi rezsimből, ami összeegyeztethetetlen volt az új republikánus renddel, törvényszerűen idegennek hatott, mely szükségképpen el fog sorvadni.

Jefferson és a hozzá hasonlóan gondolkodó forradalmárok meg voltak győződve arról, hogy az uralmi forma egyszerre tükrözte és alakította is egy nép jellemét. Montesquieu, a nagy filozófus azt tanította felvilágosult olvasóinak, hogy a monarchia életelve a félelem, és a szolgálattelkü alattvalók rettegnek despotikus uruktól. Ezzel szöges ellentétben a republikánus kormányzat az egyenlő állampolgárok erényére épül, és az ember önkormányzatra és társadalmi együttműködésre való képességét fejleszti.⁵⁵ Az, hogy az állampolgár elismerte a másik állampolgár ezen képességét az új amerikai köztársaságokban, erős garanciát biztosított a hierarchia és privilégium újra megjelenése ellen: az erényes amerikaiak, akik éberen örködnék szabadságaik felett, soha többé nem hódolnak be a monarchiának vagy az

⁵⁴ Onuf, Peter S.: *American Exceptionalism and National Identity*. American Political Thought, vol. 1. (2012) 77–100.; Onuf: *Imperialism and Nationalism in the Early American Republic*. In: Tyrrell, Ian – Sexton, Jay (eds.): *Anti-Imperialism in American History*. Ithaca, megjelenés előtt

⁵⁵ Montesquieu (Charles Secondat): *The Spirit of the Laws*. (A törvények szelleme) Cambridge, 1989. Trans. and ed., Cohler, Anne – Miller, Basia Carolyn – Stone, Harold Samuel, Part I, chap. 9, 28: „Ugyanúgy, ahogy a köztársaságnak *erényre*, a monarchiának *becsületre*, az önkényuralomnak *FÉLELEMRE* van szüksége.”

arisztokráciának. A háborús felfordulás továbbá arra készítette az amerikaiakat, hogy rabszolgákat természetes ellenségként és így emberként ismerjék el. Ez viszont, írta Jefferson, végső soron alá fogja ásni a rabszolgaság legitimitását. A „gyarmati lét csendes és monoton folyamában”, amikor Virginia lakói még úgy gondoltak magukra, mint III. György alattvalóira, a rabszolgákról azt gondolták, azok „tulajdonuknak éppoly legitim részét jelentik, mint a lovaik vagy marháik”.⁵⁶ A függetlenség azonban mindent megváltoztatott. Amint a fehérek elgondolkodtak a szabadság értékén, most már látták, hogy a rabszolgák minden lehetőséget megragadnak arra, hogy küzdjenek szabadságukért. Amikor a patrióták – megdöbbenésükre – saját szabadság iránti szeretetüket látták viszont rabszolgáikban, úgy vélték, hogy az a rabszolgaság végső hanyatlásának a jele. Ha a rabszolgaság „amerika-ellenes”, a felvilágosult amerikaiak egy szép napon megtalálják majd a módját annak, hogy lerázzák magukról az intézmény láncait.

Jefferson a rabszolgaság problémájára a felszabadítás és a kivándorlás nagyszerű gyógyírt kínálta, a rákos intézmény sebészi úton való eltávolítását a politikum testéből. Látnoki képzeletében a rabszolgaság „szégyenfoltja” vagy „szennyeződése” végül majd eltűnik. Természetesen a rabszolgatartók többsége – köztük magával Jeffersonnal – túlságosan sokat fektetett be ebbe az intézménybe ahhoz, hogy azonnali lépéseket tegyen ezen boldog végkifejtet elősegítése érdekében, bármennyire is egyetértettek abban, hogy a rabszolgaság „szükséges rossz”. Addig is a rabszolgaságról való hallgatás annak egyfajta nyelvi „eltörléseként” szolgálhatott, lehetővé téve az amerikaiak számára, hogy magukat – jellemük lényegét tekintve – rabszolgamentes népként tételezzék. A rabszolgakereskedelem említése ezzel ellentétes hatást váltott volna ki, ugyanis rámutatott volna arra, hogy az amerikai politikai gazdaságban a rabszolgaság alapvető fontosságú szerepet játszik.

Jefferson III. György rabszolgakereskedelmet ösztönző szerepét részletező vádirata azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy kompromittálja a Nyilatkozat nyitó bekezdéseiben elbeszélte történet egyesítő és harmonizáló vonzeréjét: az önmagát megeremtő szabad nép mítoszát aláásná az ellentmondásos politikai intézkedésekről szóló megosztó viták. Sokkal jobban járnak az amerikaiak, ha az Óvilág és Újvilág, monarchia és republikanizmus közötti alapvető, elvi különbségeket hangsúlyozzák, és eltekintenek annak részleteitől, hogy miként változtassanak a rabszolgaság intézményén, miközben a felvilágosult republikánus rezsimektől várják a felszabadítás csodáját.

Jefferson maga is megmutatta, hogy miként kell elnézni – vagy szemet hunyni – a rabszolgaság felett. Ha a rabszolgák, akiket igazságtalanul rabságban tartottak, fogságban élő nemzetnek tekintendők, ugyanezen logika alapján idegen népnek is, ország nélkül. „Ha egy rabszolgának lehet egy országa ezen a világon – írta Jefferson a *Notes on Virginia* (Jegyzetek Virginia Államról) című művében –, annak lehetőleg ne legyen ugyanaz, mint az, amelybe azért született, hogy másnak éljen és dolgozzon.”⁵⁷ Ahhoz, hogy a rabszolgákat potenciális állampolgárokként ismerjék el, máshol kellett elképzelni őket – bárhol, csak nem a szülőföldjükön, ezért minden olyan igényt meg kellett tagadni tőlük, amit esetleg arra a földre formálhattak, ahol dolgoztak. Ezért Jefferson egyszerre volt képes elismerni azt az igazságtalanságot, hogy megtagadták a szabadságot a rabszolgaságban lévő afrikaiaktól, másrészt pedig olyan „szabad földként” elképzelni az amerikai kontinenst, amit jogosan birtokoltak a gyarmatosító telepések korábbi nemzedékei. Sem a rabszolgák, akik nem rendelkeztek állampolgári identitással vagy az arra való képességgel, sem pedig a civilizálatlan és barbár

⁵⁶ Jefferson Edward Coleshoz, 1814. augusztus 25. In: Looney, J. Jefferson et al. (eds.): *The Papers of Thomas Jefferson, Retirement Series*, vol. 7 Princeton, 2010. 603.

⁵⁷ Jefferson: *Notes on Virginia*, 163.

bennszülöttek, akiknek nem volt fogalmuk a tulajdonjogról, eszerint nem formálhattak legitim igényt a földre. A leglényegesebb az, hogy Jefferson lerombolta azt a tévhitet, miszerint távoli birtokain III. György király volt az eredeti és végső tulajdonosa minden földnek, így az el nem adományozott köz- vagy koronabirtokoké is.

Az amerikaiak patriotizmusa a magántulajdonra való igény megteremtésén, valamint a mint önmagát kormányzó népnek a kontinens szabad földjeire vonatkozó kollektív jogosultságán alapult. Amikor Jefferson a független és ezért erényes szabad farmert ünnepelte, azt olyan kiegészítő eszmékre alapozta, melyek szerint az amerikai földrész „mentes” más legitim igénytől, és az amerikaiak egyedülállóan „szabad” nép. A Jefferson beiktatási beszédében megidézett, a telepesek nyugatra irányuló hullámaival megszorodó szabad földbirtokok víziója láthatatlanná tették a rabszolgaság terjeszkedő birodalmát. A gyarmatosítás purifikált, republikanizált képe tette képessé az amerikaiakat arra, hogy a kivételesség mítoszát ápolják, azt, hogy a forradalom alapvető szakítás volt a régi rezsimmel, hogy az amerikai példa mindenütt arra ösztönzi a népeket, hogy „eltépjék a láncokat, amelyekkel a szerzetesi tudatlanság és babona hatása alatt megkötötték magukat, és élvezzék az önkormányzat áldásait és biztonságát”.⁵⁸ Természetesen Jefferson ezt az önkormányzatra való felhívást nem terjesztette ki a rabszolgaságban élő amerikaiakra – ők sehol sem láthatók ebből az inspiratív perspektívából. Nekik meg kellett várni, amíg nagy számban kitelepítik őket egy sajátjuknak tudott országba, aminek révén a láthatatlanság csendjéből saját történelmükbe emelkednek.

A szabadok földje, a rabszolga otthona

Azzal, hogy az amerikaiak a régi és az új, a birodalom és a nemzet közötti alapvető különbségek meglétét bizonygatták, alig leplezték el a mélyben meghúzódo folytonosságot. Amikor az önkormányzat jogát vindikálták maguknak, azt úgy tették, mint egy civilizált, neo-európai nép, mely képes saját helyet találni a föld hatalmai között. Az általuk meghatározott civilizációt valójában a britek szabadalmaztatták, bármennyire is hangoztatták a kivételesség hirdetői, hogy az új republikánus hatalmi berendezkedés mindent megváltoztatott. A függetlenség nem szabadította fel az amerikaiakat a korábbi birodalmi központtól való kulturális és kereskedelmi függéstől. A Nagy-Britanniával történt szakítás azonban mégis életre hívott egy nemzeti mitológiát, amely láthatatlanná tette az államhatalmat. E szerint a főhatalom népbe való áthelyezése el fogja törölni a régi rend betegségeit. A lelkes patrióták el tudták képzelni, hogy a saját boldogságukat szorgosan kereső, jó republikánus állampolgárok, akik számára biztosított a jogegyenlőség, learatják a béke és prosperitás javait. A kormányok korlátozott, jóllehet jelentős szerepet fognak játszani a törvényes rend fenntartásában, valamint az állampolgárok szabadságának védelmében. A birodalom összeomlása pedig azt jelentette, hogy az amerikai vadon folyamatban lévő meghódítását a telepesek irányítják, spontán és természetes módon.

A valóság azonban egészen más volt, mivel a republikánus forradalom eredményeként a kormányzás minden szintjén megsokszorozódott az egyre inkább legitim és hatékony politikai hatalmi struktúrák száma. A provinciális kormányzatok által mobilizált politikai közvélemény egyre inkább bővült, e kormányzatok legitimitációjukat az államok új alkotmányainak létrehozásával, ratifikációjával és életbe léptetésével erősítették meg; plussz erőt nyertek a republikanizált központi kormányzattól, amely tökéletesítette az uniót, és garantálta a kollektív biztonságot, miközben elejét vette a hatalom egy távoli birodalmi központban történő veszélyes koncentrációjának, ami az amerikai patriótákat a forradalom kirobbantására

⁵⁸ Jefferson Roger C. Weightmanhez, 1826. június 24. In: Peterson (ed.): *Jefferson Writings*, 1517.

készítette. Az új szövetségi uralmi rend különös képessége az volt – Brian Balogh meglepő kifejezésével élve –, hogy „láthatatlan kormányzat” volt.⁵⁹ A brit birodalom sikertelenségének az oka az volt, hogy a perifériát a központ ellen fordította, a provinciákat pedig masszív alkotmányos válságba sodorta a birodalmi központ ellen, ami végül aláásta a monarchikus kormányzat legitimitását. III. György despotizmusának „láthatósága” legitimizálta az azt túlélő provinciális kormányzatokat és az ellenállás alkotmányon kívüli intézményrendszerét, és ezzel – legalábbis a patrióták számára – azok természetesebbnek tűntek, és ezért kevésbé „láthatónak”.

A forradalmi kormányzatok következő lépése az volt, hogy rendkívüli követeléseket fogalmaztak meg az amerikai állampolgárok életére és adóztatás alá eső tulajdonukra vonatkozólag, és így széles körű legitimációs válságot váltottak ki az 1783. évi párizsi békét követő „kritikus időszakban”. Az új szövetségi alkotmány pénzügyi rendelkezéseinek megvalósulása azonban – Max Edling meggyőző érvelése szerint – adócsökkentést hozott az államoknak, és megmentette őket saját békétlen, túladóztatott állampolgáraitól.⁶⁰ Az antiföderalisták jóslatai, miszerint a szövetségi kormányzat el fogja tiporni az amerikai szabadságjogokat, valamint az államokat, további lökést adott az új rezsim létrejöttéhez: az új alkotmány nem azt az erős, távoli és érzéketlen birodalmi kormányzatot hozta létre, amit a brit reformerek megkíséreltek ráerőltetni az ellenszegülő gyarmatokra. Az új rezsim, amely meghallotta a kiterjedt, libertariánus, államellenes aggodalmakat, oly módon nyert legitimitást – és korlátozta láthatóságát –, hogy megújult energiáit kifelé összpontosította, importvámokat vetett ki, szabályozta a külkereskedelmet és a diplomáciai kapcsolatokat, pacifikálta a még betelepülés előtt álló területeket, és irányította a közszférát. A későbbi kormányzatok megértették az adókötelezettség teljesítésének és az államadósság kezelésének alapvető fontosságát: és valóban, az államhitelezés visszafizetése volt az alapítók eredeti és mindent felülíró célja. Hamilton és Jefferson egyetértettek abban, hogy az alacsony adók és az erőteljes gazdaság alapvető fontosságú a nemzet hitelképessége és biztonsága szempontjából: háború esetén új bevételi források igénybevételével a kormányzat képes lesz új adókat beszedni.⁶¹

Az új szövetségi kormányzat feltűnő, a birodalmi elődjétől különböző módon nyert legitimitációt. Míg a brit hivatalnokok erős és egyre kevésbé hatékony módon uralkodtak a birodalmi válság idején, és végül azzal fenyegetőztek, hogy a király politikai akaratát a fegyverek erejével hajtják végre, a szövetségi kormányzat alig volt látható a tengerparton vagy a távoli határvidéki helyőrségekben. Az új szövetségi főváros, amely az antiföderalisták félelme szerint majdan hatalmas, uralkodó metropolisszá fejlődik, sokáig gyéren lakott, sivár falu volt, melynek pusztá léte a nép képviselőinek alkalmi jelenlététől függött.⁶² A feltűnőség hiánya azonban nem jelentette a hatékonyság hiányát. A szövetségi kormányzat nem fenyegette az éber patrióták szabadságjogait, mivel hatékonyan dolgozott értük.

⁵⁹ Balogh, Brian: *A Government Out of Sight: The Mystery of National Authority in Nineteenth-Century America*. New York, 2009.

⁶⁰ Edling, Max M.: *A Revolution in Favor of Government: Origins of the U.S. Constitution and the Making of the American State*. New York, 2003.; Holton, Woody: *Unruly Americans and the Origins of the Constitution*. New York, 2007.

⁶¹ Edling, Max M.: „So Immense a Power in the Affairs of Credit”: *Alexander Hamilton and the Restoration of Public Credit*. *William and Mary Quarterly*, vol. 64. (2007) 287–326.; uő: *A Hercules in the Cradle: War, Money, and the American State, 1783–1867*. Chicago, 2014.

⁶² Sterling Young, James: *The Washington Community, 1800–1828*. New York, 1966.; Stefanelli, Dana: *A Capital City: Washington, D.C., and the Political Economy of American Federalism, 1781–1831*. (PhD értekezés, University of Virginia, 2013.)

A nemzet fennhatósága alatt álló terület pacifikációja és privatizációja szimbolizálta a szerepet, amit a dinamikus, de egyre inkább háttérbe vonuló kormányzat magára vállalt: az Egyesült Államok hadserege által vívott háború az indiánok ellen egy sor olyan szerződéssel zárult, amely megtisztította az utat a betelepülés előtt, képessé téve a szövetségi földirodát arra, hogy gyorsan eladja a közföldeket a vállalkozó szellemű spekulánsoknak, ültetvényeseknek és farmereknek. A földvásárlók a kormányzatot folyamatos bevételi forrással látták el, ami végül komoly jelentőségűvé duzzadt. Cserébe a mezőgazdasági termelők garantált jogcímet nyertek a földhöz, hozzáférést a piacokhoz a föderális és állami szubvenciókból fejlesztett infrastruktúra révén, valamint beleszólást a szövetségi politikai döntéshozás folyamatába, ami erősödött a betelepülés révén, illetve az unióba való belépésben csúcsosodott ki. A kevésbé lakott új államok a több mint „egyenlő” elv alapján csatlakoztak az unióhoz: két szenátoruk aránytalanul nagy befolyást gyakorolt a felsőházban. Ez a politikai jutalom – az erőforrások központból a periféria felé történő erőteljes újraelosztásával egyetemben, a határvidéki régiókban tett szövetségi kiadások formájában – ellensúlyozta a betelepülés bővülésével járó centrifugális tendenciákat. A határvidék politikusai a nemzeti politikai pártokkal vállaltak szövetséget, és közvetítettek a választóik és a szövetségi adminisztráció között. A kereskedelmi kapcsolatok és a politikai kötelek fejlettebb, a postaszolgálat és a postautak révén szövetségi támogatásban részesülő kommunikációhoz vezettek.⁶³

A szövetségi rendszer garantálta a hatalom dinamikus áramlását, elejét véve annak, hogy nagyon látható módon koncentrálódjon valamilyen kialakuló birodalmi központban. Ami a leginkább megdöbbentő volt az új rezsimmel kapcsolatban, az a távoli területeken új államok feltűnő jelenléte a szövetségi központban. A hatalom nem egyszerűen széles körben oszlott meg, hanem állandó mozgásban volt, képessé téve ezáltal az amerikaiakat arra, hogy áthidalják a távolságokat, és fenntartsák a kötődést a terjeszkedő szövetségi köztársaságban.⁶⁴ Ez volt a legfontosabb különbség a régi birodalmi rezsim és köztársasági utódállama között. A brit reformerek, akik hatalmas költségen vészelték át a birodalomért vívott nagy háborút, úgy vélték, hogy a hatékony, konszolidált adminisztráció alapvető a király hatalmának fenntartásához az uralma alatt álló távoli területeken. Nem tudtak ellenállni a kísértésnek, hogy provinciális rokonaikat úgy kezeljék, mint egy hatékonyabb kormányzás alanyait – és bevételi forrásait –, elutasítsák az egyenlő jogokra vonatkozó botránys igényeiket, és ezzel megkérdőjelezzék a közös, nagyobb brit nemzeti identitást.

Az amerikai patrióták olyan alkotmányos megállapodást kerestek, amely biztosítja provinciális szabadságaikat, és garantálja, hogy folytatódjék a birodalom ágenseiként vállalt korábbi szerepük. A tökéletesebb birodalmi unióért folytatott tárgyalások távolról sem jelentették azt, hogy elszánták magukat a birodalommal történő szakításra, hanem inkább arra voltak hivatottak, hogy megerősítsék a királyhoz való hűségüket. A megállapodás, amit annyira igyekeztek megkötni, és amit a birodalmi kormányzat oly hajthatatlanul ellenzett, megelőlegezte az 1787. évi szövetségi alkotmányt, ugyanis az visszatérést jelentett a brit birodalom amerikai patrióták által elképzelt, 1763 előtti állapotához, amikor a tévedésen alapuló birodalmi intézkedések elkezdtek lerombolni azt a szokásjogon alapuló alkotmányt, amely oly sokáig fenntartotta a működő egyensúlyt a centrum és a periféria között mindkettő

⁶³ Lásd: *Thomas Jefferson and the Expanding Union és The Louisiana Purchase and American Federalism*. In: Onuf, Peter S.: *The Mind of Thomas Jefferson*. Charlottesville, 2007. 109–136. A posta kulcsszerepéről lásd: John, Richard R.: *Spreading the News: The American Postal System from Franklin to Morse*. Cambridge, 1995.

⁶⁴ Lásd még egy készülöben lévő kiváló munkát: Nelson, Marion C.: *Power in Motion: Jefferson's Western Men and the 'Practicable Sphere' of the Republic* (a szerző tulajdonában).

javára. A nagy különbség az volt, hogy az új szövetségi alkotmányban tudatosan konstruáltak és explicit módon artikuláltak egy új és dinamikus szövetségi egyensúlyt. Az egyes provincia-államokból érkező küldöttségek új uniót – vagy birodalmat – hoztak létre birodalmi központ nélkül, ezzel pedig eltávolították a brit politikában rejlő birodalmiságot. A terjeszkedő periféria győzelme azonban nem jelentette azt, hogy a szövetségi unió kormánya gyenge vagy hogy az amerikaiak hűsége bizonytalan lesz. A gyarmati amerikaiak mindig is elismerték a birodalmat, és függtek is tőle a kollektív biztonság, kereskedelmi szabályozás és a jog uralma tekintetében, és ezek az új szövetségi rendszer meghatározó komponensei voltak. Most az amerikaiak saját magukat adóztatták (amilyen enyhén csak lehetséges) ezekért a nagyszerű jótéteményekért, és biztosak lehettek abban, hogy az új rezsim nem fogja csorbítani az államok jogait, a jogrendszerek integritását, valamint állampolgáraik polgári szabadságjogait.

Az alapítók „tökéletesebb uniója” megvalósította az angol-amerikai imperialisták meghíúsult törekvéseit, felélesztve és fenntartva a nagy gyarmatosító vállalkozást, amit a brit politika elvetéléssel fenyegetett.⁶⁵ A ratifikáció győzelem volt a gyarmat-állam köztársaságok egyenlő jogai szempontjából, és létrehozta a „rabszolgatartók unióját”, amely legitímálta az autonóm politikai struktúrákat – és a rabszolgatörvényeket –, amelyek eredetileg támogatták a birodalmi terjeszkedést.⁶⁶ A patrioták uralkodó narratívája szerint a függetlenség alapvető szakítást jelentett az amerikai alattvalókat a régi birodalmi rezsim alatt fenyegető rabszolgaság és a szabadság között, amit az új köztársasági rezsim ígért az önmagukat állampolgárainak kinyilvánító amerikaiak számára. Azonban, amennyiben a forradalmi mozgósítás szabadjára engedte az egyenlőség elvét, és demokratizálta a politikai életet az új államokban, egyúttal megerősítette a határvonalat a magukat hatalommal felruházó állampolgárok és a rabszolgaságban tartott alattvalóik között, így világítva meg egy alapvetőbb folytonosságot a régi és az új rezsim között. Az állampolgárok azért mozdultak meg, hogy megvédjék rabszolga tulajdonukat, valamint szabadságjogaikat. Az állam-köztársaságok egyenlő jogainak az elismerése, beleértve az újonnan létrejött államokat, amelyek egy bővülő unió tagjai lesznek, elősegítette a rabszolgaság terjedését.

A gyarmatosítók birodalmi víziója összeolvadt az amerikai kivételesség ideológiájával, és a „nyilvánvaló elrendelés”-ként (*manifest destiny*) ismertté vált jelenséget eredményezte. A terjeszkedési kényszer olyan ideológiai elkötelezettséggé szelídült, amely az egyenlő jogok és republikánus kormányzat egyetemes elveinek modellértékű megvalósulását és terjesztését hirdette. Az egyenlőség számos jelentése összeolvadt a demokráciában, amivel Tocqueville az országban tett utazásai során találkozott. A francia látogató elképedt azon, hogy az új nemzet nem süllyedt anarchiába, s az egyenlősítő szellem nem vezetett despotizmushoz és rabszolgasághoz, ezért a rend és a szabadság védelmének új forrásai után nézett az új nemzet mindent átható és mélyen demokratikus kultúrájában. A tömegtársadalom belső működésére vonatkozó briliáns meglátásai ellenére azonban Tocqueville nem ismerte fel az államhatalom szerepét a demokratikus kísérlet fenntartásában. Mivel értesüléseit informátoraitól szerezte, valamint a láthatatlan kormányzat látszólag igaz téziséből, Tocqueville az amerikai társadalom különleges rendezettségét a nép szellemének tulajdonította. Valójában azonban a szövetségi kormányzat szelleme volt az, amely önmagát láthatatlanná tette, azt az illúziót keltette, hogy a boldogságát kereső nép hozta létre Amerikát.⁶⁷ Amint azt Tocqueville

⁶⁵ Tomlins: *Freedom Bound*. Lásd a munkáról írt recenziómat: *The Journal of Legal Education*, vol. 61. (2011) 316–324.

⁶⁶ Van Cleve: *Slaveholders' Union*, id. mű

⁶⁷ Tocqueville: *Democracy in America*. Trans. Arthur Goldhammer, 365–476. („három rassz”), és másutt; Balogh: *Government out of Sight*, id. mű.

felismerte a „három faj” sorsáról szóló hosszas meditációjában, az amerikaiak a kormányzat segítségével gyakorolták kollektív hatalmukat, amikor kitelepítették az indiánokat és állandósították a rabszolgaságot. Kívülről – és a fajokat elválasztó szakadék felől – nézve, Jefferson első beiktatási beszédében megfogalmazott állítása, miszerint az Egyesült Államoknak van a „legerősebb kormányzata a világon”, kevésbé abszurdnak, mint inkább profetikusnak tűnik. A szövetségi kormányzat „szabad” földdé fogja átalakítani a hatalmas nyugati hátorzságot a vállalkozó farmerek és ültetvényesek következő nemzedékei számára. Ez „a szabadság birodalma” természetesen a „rabszolgaság birodalma” volt.

A szabadság és a rabszolgaság együttes megjelenése zavarja a modern érzékenységet. A birodalmi és republikánus terjeszkedés előőrseként azonban a rabszolgatartók nem voltak tisztában az ellentmondással. Nem haboztak segítségül hívni a szövetségi unió hatalmát annak érdekében, hogy megvédje őket a külső veszélyektől, miközben az államok jogainak a sérthetlenségét hangsúlyozták. A korábbi elnök, John Quincy Adams és más, az északi ipari termelők számára importvámokkal védelmet szorgalmazók megbotránkoztak a déliek kettős mércéjén: világosan látták, hogy a „rabszolgatartó hatalom” miként használja a szövetségi kormányzatot a déli szekcionális érdekek érvényesítésére. „A dél minden mértéket meghaladó, túlságosan védett érdeke az – panaszkodott Adams 1833-ban –, amely viszolyg az északi, középső és nyugati országrész által élvezett törvények gyenge és halovány védelmétől.” A déliek igényelték az erős központi kormányzatot, hogy az távolítsa el az indiánokat az ültetvények terjeszkedése elől, és biztosítsa a rabszolgaság fenntartását. Ugyanakkor úgy tekintettek az unióra, mely garantálja alapvető érdekeiket, mint „korporatív testek” pusztán „partnerségére”, melyért cserébe semmivel sem tartoznak.⁶⁸ Adams elárueltság érzése az amerikai patriótákat a birodalmi válság idején felvillanyozó konszenzus fenyegető darabokra hullását tükrözte. A Missouri állam unióhoz való csatlakozásáról szóló vita nyomán Jefferson arra figyelmeztetett, hogy egy „földrajzi vonal, amely szembeütnő erkölcsi és politikai elvvel esik egybe”, megosztja az amerikaiakat. Ez a vonal, ami „egykoron az emberek dühös szenvedélyeiben fogant, s azok tartották fenn, soha nem töröltetik el”.⁶⁹

A polgárháborúhoz vezető évtizedekben az északiak és a déliek arról vitatkoztak, hogy melyikük volt hűségesebb a forradalmi atyák örökségéhez. Adams és a moralizáló északiak egyre népesebb tábora emellett kardoskodott, hogy a rabszolgaság a forradalmárok emberi egyenlőség iránti alapvető elkötelezettségének a tagadását jelenti, amit Jefferson oly ékesen szólóan artikulált a Nyilatkozatban: olyan rákos daganat a politika testén, amit meg kell fékezni és végül felszámolni. Ha az unió expanziója terjesztette a rákot, akkor magát a terjeszkedést kellett megállítani. A déliek számára jelentkező fenyegetés, hogy egy távoli és érzéketlen központi kormányzat esetleg megállíthatja új területek benépesülését és új államok létrejöttét, váltotta ki azt a válságot, amely kiobbantotta a függetlenségi háborút. A rabszolgaság alapvető fontosságúnak bizonyult annak az uniónak a terjeszkedéséhez, amit a forradalmárok eredetileg elképzelték, és az intézmény életképessége annak folyamatos terjeszkedésétől függött. Az északiak rabszolgatartók és a rabszolgatartó államok egyenlő jogai elleni támadása a csatlakozásra készülő területeken emiatt veszélyt jelentett a „sajátos intézmény” létrejöttére nézve ott, ahol már fennállt, arra készítve a déli patriótákat, hogy kinyilvánítsák saját függetlenségüket. „Nincs egy olyan rabszolgatartó sem a képviselőházban vagy azon kívül –

⁶⁸ „*Report of the minority of the committee on manufactures, prepared and submitted by Mr. Adams*,” 1833. február 28. *Niles Weekly Register* (Baltimore) 63. (1833. február 23.) 439.; uo. 64. 1833. május 25., 211. A téma további feldolgozására lásd Onuf–Onuf: *Nations, Markets, and War*, 278–280.

⁶⁹ Jefferson John Holmeshoz, 1820. április 22. In: Peterson (ed.): *Jefferson Writings*, 1434.

jelentette ki egy Georgia állambeli kongresszusi képviselő társai előtt 1856-ban –, aki ne tudná tökéletesen, hogy ha a rabszolgaságot bizonyos határok közé szorítják, meg vannak számlálva annak napjai; csupán idő kérdése, hogy mikor múlik ki végleg.”⁷⁰

A déliek ünnepelték a rabszolgaság központi szerepét az angol-amerikai területi terjeszkedésben, elismerve ezzel az alapvető kontinuitást a régi és az új rezsim, birodalom és nemzet között, amit az amerikai forradalmárok – a kivételesség első hirdetői – korábban megpróbáltak elnyomni. Eszerint a képmutató britek saját birodalmukat árulták el 1776-ban, csakúgy, ahogy a képmutató északiak most a rabszolgartató dél ellen fordultak. A rabszolgartató déliek amellett törtek lándzsát, hogy a gyarmatosítás folytatódó előrehaladása jó dolog, mivel gazdagságot generál a nemzet és a világ számára, fenntartja a fehér állampolgárok szabadságjogait, és maguknak a rabszolgáknak a jólétét és boldogságát szolgálja.⁷¹

A rabszolgaságot támogató ideológia képviselői úgy tekintettek magukra, mint jó amerikaiakra, akik hűek maradtak a forradalmi elvekhez, és megszabadították azokat az általuk – és sok nyugati világban élő kortársuk által – az emberi egyenlőségről és egyetemes jogokról tett, képtelennek tekintett állításoktól.⁷² A forradalmárok úgy képzeltek, egyszer megszűnik a rabszolgaság intézménye, így távolítva el az új nemzet alapító elveit, valamint kollektív önmeghatározását ettől az ideiglenes „szükséges rossztól”.⁷³ A rabszolgaság déli szószólói fokozatosan mozdultak el a rabszolgaság mint „határozottan jó” érvelés felé, felismerve, hogy az intézmény nem csupán a társadalmi állandó tartozéka, hanem alapvető jelentőségű a nemzet jövőbeli nagyságához. Ugyanakkor a rabszolgaság reformján munkálkodó rabszolgartatók azt állították, hogy a rabszolgaság intézménye javítható, a rabszolgák életkörülményeinek javulásával a rabszolgafelkelések veszélye egyre inkább csökken.⁷⁴

Ha a rabszolgák kollektíven tekintve rab nemzetet alkottak – ország nélküli népet, amelyet Jefferson felvázolt a *Notes on Virginia* című művében –, az egyes rabszolgák és családjaik integrálódtak és láthatatlanná váltak a gazdáik háztartásában. A rabszolgaság „háziassításával” a rabszolgák rejtett állampolgári identitása, amit a rettegő rabszolgartatók a forradalom és az 1812. évi háború háborús összeomlásai során érzékeltek, teljesen eltöröltetett. A rabszolgák egyszerre voltak mindenütt jelenlévők, a déli rabszolga társadalom anyagába szöve és láthatatlanok, mivel a családi értékek és az uraik magánéletéhez fűződő jogai

⁷⁰ Hiram Walker 1856. április 1-jei beszéde, idézi Van Cleve, George: *'One section or the other shall be driven to the wall': America's Slaveholders' Union, National Expansion, and the Coming of the Civil War*. Roger Anstey Memorial Lecture (University of Kent, December 2012), a szerző tulajdonában. A területi terjeszkedés szekcionális válságban játszott központi szerepének megértéséért Van Cleve-nek tartozom köszönettel. A Konföderáció expanziós törekvéseiről lásd: Brettle, Adrian: *Confederate Expansionist Ambitions During the American Civil War, 1861–1865*. (PhD disszertáció, University of Virginia)

⁷¹ Onuf–Onuf: *Nations, Markets, and War*, 308–341.; *Antebellum Southerners and the National Idea*. In: Barnes, L. Diane – Schoen, Brian – Towers, Frank (eds.): *The Old South's Modern Worlds: Slavery, Region, and Nation in the Age of Progress*. New York, 2011. 25–46.

⁷² Hulliung, Mark: *The Social Contract in America: From the Revolution to the Present Age*. Lawrence, 2007.

⁷³ Wood, Nicholas: *Questions of Humanity and Expediency: The Slave Trades and African Colonization in American Politics, 1789–1840*. (PhD disszertáció, University of Virginia, 2013.)

⁷⁴ Dierksheide, Christa: *Amelioration and Empire: Progress and Slavery in the Plantation Americas*. Charlottesville, 2014.; Onuf, Peter: *Domesticating the Captive Nation: Thomas Jefferson and the Problem of Slavery*. In: Knock, Thomas J. – Cooper, John Milton, Jr. (eds.): *Jefferson, Lincoln, and Wilson: The American Dilemma of Race and Democracy*. Charlottesville, 2010. 34–60.

megvédték őket az őszinte világ avatatlan tekintete elől. Lehet, hogy a rabszolgáknak soha nem lesz saját hazájuk, ám lesz „otthonuk” a „szabadok földjén”.

A rabszolgák társadalmi halála és állampolgári értelemben vett láthatatlan mivolta elősegítette, hogy a korai amerikai szövetségi állam láthatatlannak tűnjön, ahogy – és nem véletlenül – az indiánok eltűnését és a betelepülők hullámai nyugat felé hömpölygését, mintha valamiféle természetes erő állt volna ezek mögött. Ám természetesen, ahogy azt a rabszogatartók jól tudták, a rabszolgák tulajdon mivoltát a törvény garantálta, és az állam kényszerítő hatalma révén tartották őket függésben: a „természeti állapotban” nem léteztek rabszolgák. Ugyanígy tette az állam „szabaddá” a földet azzal, hogy kitelepítette az indiánokat, és elérhetővé vált a föld – megszabott árért – a vállalkozó telepeseknek, akik számára garantálta a tulajdonjogot, és megvédte őket a rivális hatalmaktól. Ezek voltak a gyarmatosítás hosszú és összefüggő folyamatának a gyümölcsei, amit a jog technológiája tett lehetővé a jogrendszerek folyamatos másolása révén. A gyarmatosítás tette az európai telepeseket „amerikaivá”, és biztosította számukra azt az intézményi és ideológiai örökséget, amely támogatta abbéli képességüket, hogy önmagukat kormányozzák, és hogy más népeket kormányuknak alá vessenek.⁷⁵

Fordította: VAJDA ZOLTÁN

⁷⁵ Ezt a témát kiválóan dolgozza fel Eliga Gould *Among the Powers of the Earth* című munkája.

Magyarország és az Egyesült Államok huszadik századi kapcsolatainak fél évszázada

Borhi László, *Nagyhatalmi érdekek
hálójában. Osiris–MTA
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet, Budapest,
2015. 504 oldal*

Borhi László, aki eddig már több kötetet is megjelentetett az Egyesült Államok és Magyarország viszonyáról a huszadik században, ismét nagy lélegzetvételi könyvvel rukolt elő.¹ Ezúttal a második világháború éveitől kezdve követi nyomon az amerikai–magyar viszonyt, amely a hidegháború évtizedei alatt természeténél fogva az amerikai–szovjet kapcsolatoknak volt alárendelve. A könyv nem könnyed és rövid olvasmány, hanem tudományos értekezés, annak minden elemével együtt. Így felvázolja a könyv elején a teoretikus hátteret, amelyet azután kronologikusan kibont, számtalan eredeti dokumentumot idézve. Annak számára is körvonalazódik az egész történet, aki csak ezt a sűrű bevezetőt olvassa el. Több helyen jól kiemeli mondani-
valója lényegét – ezzel kívánja segíteni az olvasó eligazodását, ami a könyv felsőoktatásban való használatát is elősegítheti. Az ezt követő fejezetek időszakokra tagolva mesélik el Magyarország és a huszadik század legerősebb hatalmának kapcsolatait, bepillantást engedve a miértek mögé, a nagyszabású politikai vezérelvek, a gazdasági megfontolások és az ezek feszültségéből adódó kül- és belpolitikai problémák szintjén.

Az első fejezet az amerikai, brit és szovjet nagyhatalmi törekvések tükrében, ezen országok világháborús céljai fényében tekinti át Magyarország sorsának alakulását. Borhi szerint kifejezett amerikai–brit cél volt

hazánk német megszállása, így segítve a normandiai partraszállást katonai értelemben, hiszen a német megszállás óhatatlanul csapatkivonást jelentett Nyugatról. Noha többször csak közvetettnek tűnnek a felsorolt bizonyítékok, Borhi ragaszkodik ahhoz, hogy az elsődleges amerikai cél 1943 nyaratól a német megszállás kieroszakolása volt. Noha nem ezen múlt a nyugati partraszállás sikere, a példa világosan jelzi, hogy a háborúban a külpolitika a stratégiának volt alárendelve. Ebből következően a szerző kifejti, a magyar külpolitika vizsgálatánál mind a háborús évek második felére, mind az egész hidegháború idejére vonatkozólag a „mozgástér és kényszerpálya» fogalom párnál célravezetőbb lehet egy olyan szemlélet, amely a *nagyhatalmak nézőpontját* veszi figyelembe”. Ez nem más, mint a „nemzeti szuverenitás – nagyhatalmi hegemonia paradigma”. (35. old.) Tehát a mindenkori nemzetközi nagyhatalmi politika függvényében kell értelmezni Magyarország külpolitikai lépéseit.

A második fejezet azt vázolja, hogyan terjedt ki a hidegháború Kelet-Közép-Európára, de különösen Magyarországra: milyen nagyhatalmi nézőpontok dominálták a második világháborút közvetlen lezáró időszakot, s ez a magyarokra nézve milyen következményekkel járt. Hazánk nem volt stratégiaiul fontos az Egyesült Államok számára, ellentétben a Szovjetunióval, így a szovjet katonai megjelenés Magyarországon el is döntötte a kérdést: az ország szovjet befolyás alá került. Talán lesújtóan hat, de „az amerikai politika a valóságban nem hatott a térségben lezajló folyamatokra”. (79. old.) Sőt,

¹ Borhi László a Magyar Tudományos Akadémia tagja, korábbi munkái: *Magyarország a hidegháborúban* Budapest, 2005., *Magyar–amerikai kapcsolatok, 1941–1989*. Budapest,

2009. Jelenleg a Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója, emellett a bloomingtoni Indiana University oktatója.

„az USA a legtöbb kérdésben igyekezett együttműködni a szovjetekkel, és saját érdekeinek a védelmére sem volt képes”. (79. old.) Ezek fényében az Egyesült Államok, noha egy demokratikus Magyarországot szeretett volna látni, nem tett semmit azért, hogy ne a szovjet-típusú kommunista állami berendezkedés szilárduljon meg, persze ehhez nem is voltak eszközei. A szovjetek pedig, mentesülve bármilyen komoly amerikai nyomás alól, hamar gazdasági és politikai csatlóssá tették Magyarországot, csakúgy, mint a többi, most már a szovjet blokkba tartozó közép- és kelet-európai országot. Ez magával hozta a kétoldalú gazdasági kapcsolatok romlását párhuzamosan az amerikai érdekeltségek politikai indíttatású felszámolásával, amint az az elhíresült MA-ORT-esetben is történt.

A következő fejezetben a szerző az 1948–1956 közötti időszakot tárgyalja. Csehszlovákia 1948-as betagozódása után kezdetét vette a hidegháború. Nem sokkal ezután Tito kiátkozását a kommunista blokkból rosszul elemezték az amerikaiak, és azt hitték, más országok követhetik a jugoszláv példát, így rossz stratégiával fordultak ezen országok, köztük Magyarország felé. 1949-től megindultak a kelet-közép-európai térség szovjet csatlósállamainak destabilizálásra irányuló törekvések: kezdetét vette a lélektani és gazdasági hadviselés, részben ennek volt köszönhető az is, hogy 1951-re a kétoldalú kapcsolatok a mélypontra estek. Ekkortájt nagyon erős volt az amerikai gazdasági hadviselés, melyet azonban nem a politikai vezetés, hanem a lakosság szenvedett meg elsősorban. A lélektani hadviselés propagandaeszköze elsősorban a rádió volt, de ballonokat is küldtek, illetve az Egyesült Államok budapesti követsége is bocsájtott ki kiadványokat. Noha messzemenő célokat nem értek el, mégis emelték a remény szintjét, és érezhetőbbé tették a kapcsolattartást a nyugati világgal, illetve csökkentették a rendszer eleve alacsony hitelét. Mindezek azonban nem váltak meghatározó jelentőségű lépésekké, mint Borhi fogalmaz, „hasonlóan [...]

a gazdasági korlátozásokhoz, a pszichológiai hadviselés sem váltotta be a hozzá fűzött vérmes reményeket”. (125. old.) A forradalmat megelőző közvetlen időszakban is ellentétes vonalak voltak felfedezhetőek az Egyesült Államok kelet-európai politikájában: a destabilizálás mellett a tárgyalásos megoldás is teret kapott – egyik sem tűnt átütő sikernek.

A könyv negyedik fejezete az USA viszonyát taglalja az 1956-os magyar forradalomhoz. Az amerikaiakat az események váratlanul érték, s noha Magyarország semlegességét akarták elérni, ez nem sikerült. Gyenge hírszerzési jelentések, a szuezi válság zavaró volta, a Nagy-kormányral kapcsolatos amerikai ellenérzés, esetleges szövetségi támogatás hiánya – mind-mind a siker ellen hatott. Az igazi amerikai segítség a forradalom után érkezett az ENSZ-ben és a menekültek segítségével. A forradalom témát illető legfontosabb hatása az amerikai külpolitika térésére irányuló törekvéseinek változása volt. Ahogy Borhi fogalmaz, „a felszabadítás és a feltartóztatás elve egyaránt kudarcot vallott”, ezért „meghirdették a *békés kapcsolatépítés politikáját*”. (171–172. old.) Nagy stratégia fordulat következett be tehát az amerikai külpolitikában az európai szovjet befolyás alá eső országok tekintetében. A korábbi destabilizálás helyett 1956 példája után az itteni rezsimek megszilárdulása volt a cél, annak reményével, hogy elérhető lesz ezen országok minél nagyobb autonómiája a szovjet blokkon belül, ha már függetlenségükre nem nyílt mód.

Ezt követően Borhi a forradalom utáni időszakot tárgyalja. 1956 után a kapcsolatok mélypontra zuhantak: megkorlátozások következtek, melynek során számos embert ítéltek halálra, és hosszú évekig terhelte a kétoldalú kapcsolatokat Mindszenty József hercegprímás ügye is, aki a budapesti amerikai követségen talált menedéket. A magyar külpolitika ezidő tájt fokozottan a szovjet–amerikai viszonytól függött, mert megpróbálta a szovjet érdekeket segíteni. Gazdaságilag ugyanakkor lassan egyre inkább a nyugati világ fele sodródott, hiszen kölcsönök és bizonyos

áruccikkek csak onnan érkezhettek. Ezt a „harapófogót” (178. old.) Magyarországnak el kellett viselnie, és ennek tükrében kellett alakítani külpolitikai lépéseit. A Kádár-rendszer ideológiai alapozottságú volt, de ezen keretek közt megpróbált a legnagyobb pragmatizmussal viszonyulni a világhoz. Az USA a „felszabadítás” elvének feladása után inkább a gazdasági kapcsolatokra helyezte a hangsúlyt, mert „a stabilitás és kiszámíthatóság lett a legfontosabb érdek”. (175. old.) Ez a szempont-kettős „újra felülírta a nemzeti függetlenség elvét”. (175. old.) A viszony csak igen lassan kezdett javulni 1960-tól, és végül is az Egyesült Államok kényszerítette ki az általános amnesztiát 1963-ra, amely alapfeltétele volt a két ország közti kapcsolatok rendezésének. A remélt magyar autonómia a blokkon belül láthatóan növekedett, és az „amerikaiak számára a belső átalakulás mintaállama az 1970-es évek második felére Magyarország lett”. (181. old.)

A hatodik fejezet az 1964 és 1967 közti időszakra helyezi a hangsúlyt. A tervezett „hídépítés” ellentmondásos procedúra volt, és végezetül Magyarország esetében sikertelen is. Az amerikaiak elsősorban a külkereskedelmen keresztül igyekeztek felpuhítani a rezsimeket, de stabilizációt kívántak látni, nehogy túlzott nacionalizmus miatt újabb konfliktusok törjenek a felszínre. Magyarország az 1963-as amnesztia után külföldi, elsősorban amerikai hitelekhez akart jutni, de a Mindszenty-kérdés, a vagyoni jogi vita és különösen a vietnámi konfliktus miatt ezek a lépések késlekedtek. Ugyanakkor a kulturális „puha erőnek” nagy szerepe volt az Egyesült Államok népszerűsítésében: a Budapesti Nemzetközi Vásáron való 1965-ös első megjelenés, amerikai filmek és zene mind nagyon népszerű volt Magyarországon. Tipikus módon „az amerikaiak a kulturális cserében, a magyarok pedig a gazdasági, kereskedelmi kapcsolatokban voltak érdekelték”. (245.

old.) Bár 1967-ben követszere történt, a kétoldalú viszony messze elmaradt a legtöbb szocialista országhoz képest.

A következő fejezet az enyhülés időszakát elemzi, mely periódust az 1968-as csehszlovák események terhelték kezdetben, de az enyhülést nem tudták megakadályozni, mert a nyugati hatalmaknak ez nem állt érdekében. Az amerikaiaknak be kellett látni, hogy „a kelet-európai felszabadulás egyetlen esélye a Szovjetunióban bekövetkező változás maradt”. (256. old.) A Lyndon Johnson elnök által korábban meghirdetett „hídépítés”-t a Nixon–Kissinger páros a hatalmi erőegyensúly pragmatista alkalmazásával próbálta a valóságba átültetni, így kívánt eredményt szerezni az enyhülésnek. Mintegy elismerték és pozitívnak tartották Moszkva hegemoniáját Közép-Kelet-Európában mint stabilitási tényezőt. Így volt ez az USA magyarországi politikájában is, ahol a gazdaságpolitika és a lélektani hadviselés tengelye körül mozgott az amerikai aktivitás. A képzeletbeli amerikai listán Lengyelország és Románia volt a két legkedvezményezett ország ekkor; Magyarország a harmadik helyen állt. 1969 végén Amerika engedélyezte magyar kereskedelmi kirendeltség nyitását New Yorkban. Ezután azonban stagnálás állt be, s olyan ügyek, mint a Mindszenty-probléma vagy a Szent Korona esetleges hazaszállításának kérdése nem vitte előre a kétoldalú kapcsolatokat.

A nyolcadik fejezetben Borhi a hetvenes évek nagy részét tárgyalja, mely pozitív időszaknak számított a két ország kapcsolataiban, elsősorban a jobb szovjet–amerikai viszonynak köszönhetően. Az 1970-es évek lefelé mozdultak a kétoldalú viszony skáláján, de egyre pozitívabb kilátásokkal. Az 1974-es Jackson–Vanik-kiegészítés is hátráltatta a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elvének odaítélését a magyar fél számára.² „Az 1976–1978 közötti időszak – az előző évekkel

² A Henry M. Jackson és Charles Vanik kongresszusi páros nevével fémjelzett 1974-ben elfogadott kereskedelmi törvény kiegészítése.

Lehetőséget adott arra, hogy az Egyesült Államok az egyes országoknak adható úgynevezett legnagyobb kedvezmény elvét az emberi jogok

ellentétben – a magyar–amerikai kapcsolatok *addigi legsikeresebb korszaka lett*”, melynek eredményeképpen először kulturális, oktatási, tudományos és műszaki egyezményt írtak alá a felek, majd a koronaékszerek állandóan késleltetett visszaadása is megtörtént 1978-ban. (340. old.) Ugyanennek az évnek sikere a magyar–amerikai kereskedelmi szerződés megkötése a legnagyobb kedvezmény elve alapján.

Mind ezek után Borhi a Reagan-korszakal ismerteti meg az olvasót. A Szovjetunió afganisztáni bevonulása után a szovjet–amerikai kapcsolatok ismét mélypontra zuhantak vissza, de a magyarok meg akarták őrizni az addigra kialakult jó viszonyt az Egyesült Államokkal, mintegy közvetítő státusban a két hatalom között. Magyarország kilátásait és lépéseit a gazdasági kényszer határozta meg, de a Moszkvától való politikai függőség árnyékában. Erősödtek a gazdasági kapcsolatok (és egyben az ebből fakadó kiszolgáltatottság) és az amerikai kulturális befolyás is, főleg könyvek és filmek formájában. Az USA a „differenciálási politikát” alkalmazta, azaz az egyes országok Amerika érdekeinek megfelelő lépésekért kaptak jutalmakat. A kiújult szovjet–amerikai ellentétkor került sor George Bush alelnök 1983-as magyarországi látogatására, mely pozitív élmény volt. 1983-ban Soros György megjelenése újabb rést ütött a falon. A magyar helyzet eközben gazdasági értelemben egyre romlott, s az amerikai kultúra továbbra is terjedt (lásd McDonald's), s az általános amerikai–magyar kapcsolatok tovább javultak. Ahogy Borhi írja, „korlátaival együtt kialakulóban volt tehát egy különleges kapcsolat, melynek eredményeként *Magyarország az Egyesült Államok egyik legfontosabb partnere lett a vasfüggöny mögött*”. (384. old.)

Az utolsó fejezet a leghosszabb – noha ez tárgyalja a legrövidebb időszakot –, nem véletlenül. A rendszerváltás időszakáról a lényegi megállapítás – és ez az egész könyv

tézise – az, hogy a rendszerváltás nem szovjet vagy amerikai szándék nyomán következett be. Noha a Gorbacsov nevével fémjelzett reformok elősegítették azt, a változást sokkal inkább a szocialista országok belpolitikai helyzete indukálta – változást, amelyet senki sem vizionált Nyugaton még 1988–1989-ben sem. Sem a szovjet vezetés, sem Nyugat-Európa nem állt készen, és nem akart gyors változásokat a blokkban. Borhi meggyőzően mutatja be, hogy egyik nyugat-európai ország sem volt felkészülve, vagy kívánta a gyors és mélyreható változásokat látni, mert féltek, hogy ez veszélyeztetné a térség stabilitását. Ennek jó példája volt Bush elnök 1989 nyarán tett látogatása Lengyelországban és Magyarországon, vagy a máltai csúcs („Hatása a hidegháború végkifejletére elhanyagolható volt” – fogalmaz Borhi), ahol újra megmutatkozott az amerikai stratégia: stabilitás mindenekelőtt. (464. old.) Az igazán új korszak Antall József, az újra függetlenné vált Magyarország miniszterelnökének washingtoni útjával indult meg 1990 őszén.

Borhi László könyve hatalmas vállalkozás eredménye, gigantikus kutatómunkán alapszik, és az annak alapján megismert eredményeket és azokból levont konklúziókat mutatja be alapos részletességgel, éppen ezért a korszakot bemutató kötetek megkerülhetetlen darabjává vált máris. A háttérviszonyok ismertetése éppen olyan alapos, mint a kiemelt esetek bemutatása, a megfigyelések helytállók, és az olvasó mindig nemzetközi kontextusban láthatja a magyar–amerikai kapcsolatok 1942-től megírt történetét. A könyv azonban nem az átlagolvasónak készült. Tudományos munka, amelyet elsősorban az egyetemek történész oktatói és hallgatói fognak leggyakrabban forgatni.

PETERECZ ZOLTÁN

tiszteletben tartásához kösse. Ez a törvényki-egészítés elsősorban a Szovjetuniót érintette,

ahonnan számos zsidó származású ember kivándorlását segítette elő a törvény.

Információbőség – a szabadkőművességről

Róbert Péter (*General Editor*), Jan A. M. Snoek – Cécile Révauger (eds.): *British Freemasonry 1717–1813 (Vol. 1. Institutions, Vol. 2. Rituals I, Vol. 3. Rituals II, Vol. 4. Debates, Vol. 5. Representations). Routledge, New York, 2016. 2396 oldal**

A magyarországi szabadkőművesség 18. századi történetét és hatását a kor folyamataira akadémiai igényű feldolgozásban H. Balázs Éva kutatásaiból ismerjük.¹ Ahogyan méltatói rámutattak, Magyarország történetét elsősorban egyetemes történeti kontextusban vizsgálta, ugyanúgy elmondható, hogy a szabadkőművességet is ehhez az egyetemes történeti kontextus megértése és leírása érdekében tanulmányozta. Rendkívül fontosnak tartotta az elsődleges forrásokat, ahogy magáról írta: „Egy mályuszista csak levéltári munkával képzelheti el feladata megoldását...”² A hazai szabadkőművesség hatását a magyarországi társadalmi és politikai életre a 19–20. században pedig egy másik kiváló történész, L. Nagy Zsuzsa munkáiból ismerhetjük.³ Ő ismertette egyetértőleg Seymour Drescher 2002-es véleményét arról, hogy „miért és hogyan került a szabadkőművesség történetének kutatása a perifériáról a történettudomány egyik fő áramába. Ez a társa-

dalomtörténeti megközelítés következménye: a szabadkőművesség a spontán civil szerveződés, a civil társadalom formálódásának jelensége és következménye, a páholyok tagságának összetétele az egész társadalomra nézve igen fontos információkat ad. A szabadkőművesség a maga háromszáz éves történetével arra is elsőrendű lehetőséget kínál, hogy nagy időtávon belül (*long durée*) tanulmányozzunk egy társadalmi folyamatot.”⁴

Nos, ez a kérdés – hogy tényleg bekerült-e a szabadkőművesség történetének kutatása a történettudomány fő áramába – azóta is vitatott, inkább azt mondhatjuk, hogy csak egyes kutatók, illetve műhelyek rukkolnak elő időről-időre akadémiai színvonalú publikációkkal. A tényleges áttörést, hogy a szerzők autentikus és annotált forrásokkal dolgozhassanak, csak módszeres és széles körű forráspublikáló előkészítő szakasz alapozhatja meg.

A Routledge könyvkiadó ötkötetes forrásgyűjteménye a brit szabadkőművesség 18. századi dokumentumaiból lenyűgöző vállalkozás. Az öt kötet 2606 oldalt tartalmaz, több mint 550 szöveget, amelyből 260 oldal újonnan átfirt kézirat forrás. Az egyes kötetek tematikus válogatások, az első a sza-

* A kiadó oldalán ez a 2396 szerepel oldalszámként, de ebbe nem számolták bele a római számokkal jelzett oldalakat, amelyek száma 210, így végül is a kötetek tényleges összes oldal-száma 2606.

¹ H. Balázs Éva: *A szabadkőművesség a 18. században*. Világosság, 18. évf. (1977) 4. sz. A 18. századi magyarországi szabadkőművesség történetének tényszerű leírása Abafi Lajos ném et nyelvű ötkötetes, illetve magyar nyelvű egykötetes munkájában olvasható: *Geschichte der Freimaurerei in Oesterreich-Ungarn, I–V*. Budapest, 1890–1899. Letöltés: <http://real-eod.mtak.hu/3591/> (letöltés: 2018. február 27.); illetve Abafi Lajos: *A szabadkőművesség története Magyaror-*

szágon. Budapest, 1900., reprint Akadémiai Kiadó, 1993., Tarandus, 2012.

² *Hogyan lettem történész? Válasz a Korall körkérdésére*. Korall, 21-22. sz. (2005. november) 166. oldal, online: http://epa.oszk.hu/00400/00414/00015/pdf/t_02balazs.pdf (letöltés: 2018. február 27.)

³ L. Nagy Zsuzsa: *Szabadkőművesség a XX. században*. Budapest, 1977.; úó: *Szabadkőművesség*. Budapest, 1988.

⁴ L. Nagy Zsuzsa: *Szabadkőművesség az Atlanti-óceán két partján*. Klió, 12. évf. (2003) 1. sz., online: <http://www.c3.hu/~klio/klio031/klio049.html> (letöltés: 2018. február 27.)

badkőműves intézményekkel foglalkozik, a második és harmadik kötet rituálékát (az első 3 fok, illetve egyes magas fokok szertartásait) közli, a negyedik társadalmi, politikai, vallási és a nőikkel kapcsolatos vitákat, végül az ötödikben a szabadkőművesség nyilvános és belső megítélésének sajtóbeli megjelenéseit ismerhetjük meg.

Az egyes kötetek felépítése hasonló szerkezetű: köszönetnyilvánítás, rövidítésjegyzék, bevezető tanulmány, bibliográfia, a közölt szövegek sora, szövegek előtti szerkesztői bevezetők és jegyzetek – végjegyzetek, szövegkorrekciók és a források lelőhelyét tartalmazó lista, kivéve az első kötete, amely főszerkesztői köszönetnyilvánítást és általános bevezető tanulmányt is tartalmaz, illetve az utolsót, amelynek a végén név- és tárgymutató (mind az öt kötetre kiterjedően) segíti a tájékozódást.

A főszerkesztő Péter Róbertnek és az egyes kötetek szerkesztőinek és közreműködőinek hozzáadott értéke a rendkívül alapos bevezető tanulmányok és jegyzetek kidolgozása, melyek segítségével el lehet helyezni az egyes írásokat a szabadkőművesség és a kor kontextusában, magyarázatokat adva egyes személyekre, eseményekre, kapcsolatokra vonatkozóan.

Az akadémiai forráskiadás szabályainak megfelelően megadják a közölt szövegek előtörténetét, kiadásait, variánsait, kapcsolatait más forrásokkal, felhívják a figyelmet az esetleges tévedésekre és rejtett utalásokra.

A gyűjtemény célja olyan, esetenként eddig ismeretlen vagy ritka, nyomtatásban vagy kéziratban megtalálható anyagok publikálása, amelyek a brit szabadkőművesség 1717 és 1813 közötti történetébe, szerveződésébe, rituáléiba, belső és külső vitáiba nyújtanak betekintést. Különleges támogatást nyújtott ehhez a londoni *The Library and*

Museum of Freemasonry, amelynek vezetése először adott engedélyt bizalmasan kezelt, egyébként csak megfelelő fokozatú szabadkőművesek által megtekinthető dokumentumok, rituálék szövegeinek publikálására.

A főszerkesztői bevezető tanulmány⁵ leszögezi, hogy a modern tudományos kutatás szabályai szerint kell a szabadkőművességgel foglalkozni, a szabadkőműves publikációk gyakran szemellenzősen belső eseményekre, folyamatokra koncentrálnak, pozitívista szemléletű tényközlései (amelyek akár hibásak is néha) helyett az adott kor esemény- és eszmetörténetébe kell beágyazni a szabadkőműves személyiségek és szervezetek tevékenységét. Ugyanakkor a kritikával kezelt szabadkőműves történetírás adatai felbecsülhetetlen értékűek lehetnek az akadémiai kutatások alapanyagaként. Péter Róbert számos példát idéz az apologetikus, a szabadkőművesség idealisztikus kezeléséből adódó tévedésekre, elhallgatásokra mind belső, mind külső viták interpretálásában. Természetesen az akadémiai oldalról jött kutatók is beleeshetnek abba a csapdába, hogy elvont modell alapján próbálják értelmezni a szabadkőművesség tevékenységét – például kizárólag a felvilágosodás hordozóiként tekintenek rájuk –, s az így levont következtetések gyakran csak elméleti konstrukciók maradnak, nem állják ki a valóság próbáját.

Ezek után tekintsük át tömören az egyes köteteket!

1. kötet: *Intézmények* (szerkesztő: Cécile Révauger)

A kötetbe foglalt 18 írás egy 1725-ben készült páholylistával kezdődik, és a sokáig elkülönülten működő két nagypáholy, a „Modernek” – amely egyébként korábban alakult – és az „Ősieknek” nevezett, 1751-ben létrejött

⁵ A tanulmány magyarul is megjelent rövidített és kissé átdolgozott formában. Péter Róbert: *Viták és problémák a 18. századi szabadkőművesség kutatásában: angolszász historiográfiai áttekintés*. Helikon, 62. évf. (2016) 4. sz.

https://iti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/helikon/Helikon_2016_4.pdf (letöltés: 2018. február 27.)

és az előzőnél demokratikusabb alakulat 1813-as egyesülési okmányával zárul. A közzölt írások a szabadkőművesség vélt vagy valós történetét, elveit, morális alapjait és működését mutatják be. A mind az öt kötetet jellemző szövegek központúság itt két szabadkőműves diploma közlésével megtörik, s találkozhattunk a szabadkőműves ikonográfia néhány elemével is. A multimodalitást emeli továbbá jó néhány szabadkőműves-ének közlése is. Az első kötetben található néhány átírási hiba, amely egyáltalán nem jellemző a többi kötetre. Szembetűnő az eltérés az általános bevezető (Péter Róbert) és a kötetbevezető (Cécile Révauger) szabadkőművesség és a felvilágosodás kapcsolatát tárgyaló értelmezési modelljei között. Révauger néhol túlhangsúlyozza a testvériség felvilágosodáshoz való kötődését – talán saját szabadkőművességéből adódóan.⁶

2-3. kötet: Szertartások
(szerkesztő: Jan A. M. Snoek)

A 2. kötet az inas, legény és mester fokozatok rituáléinak leírásaiból nyújt válogatást, míg a 3. kötet a magasabb fokok szertartásainak dokumentumait közli. Habár ez utóbbiakat tekintik a legtitkosabb szertartásoknak, csak a londoni intézmény külön engedélyével lehetett csak lemásolni és publikálni őket, ne várja senki azt, hogy ezek elolvasásával világrengető titkok birtokába juthat. Az viszont egyértelműen kiderül, hogy még a legkonzervatívabb angol szabadkőművességen belül is számos különböző rituálé létezett és maradt fenn akár napjainkig. A szabadkőművességen belüli dogmatikus felfogással ellentétben – hogy a rend működése örök és megváltoztathatatlan – igenis a fejlődés, változás, szándékos változtatás folyamatait fedezhetjük fel. Míg a korai időkből a szóbeli áthagyományozás következtében nem sok

leírt szertartás maradt fenn, addig a későbbi évekből egyre több rituálét rögzítettek a szövegek és szerepek megtanulhatósága érdekében. A szándékos titkosítás és a mnemotecnikai rövidítések miatt akár még a szabadkőművesek számára is értelmezhetetlen szövegeket megfejtve közzölték itt, de ortográfiailag megőrizve eredeti formájukat is. A második kötetben 1738 és 1810 közötti szertartásleírások és katekizmusok szerepelnek. A korábbi publikációk inkább katekizmusokat – a beavatottsággal kapcsolatos kérdés-felelet párokat – tartalmaztak, s a tényleges szertartási elemekre ezek elemzésével lehet következtetni. A későbbi források érdekes módon gyakran francia nyelvből lefordított szövegek – Franciaországban korábban szakítottak az oralitással, illetve jelentek meg úgynevezett szabadkőműves szertartásokat „leleplező” kiadványok.

Ebben a két kötetben is feltűnően kevés ábra szerepel, a korai publikációk és kéziratok nyilvánvalóan ezt nem tartották fontosnak, pedig a páholy mint szabadkőműves tér elrendezése és benne az avatások dramatikus mozzanatainak bemutatása mai elképzeléseink szerint képeket kívánna meg.

4. kötet: Víták
(szerkesztő: Péter Róbert)

A kötet 16 írást tartalmaz kezdve az anonim szerzőtől származó 1738-as válasszal XII. Kelemen szabadkőműves ellenes bullájára (*In Eminentí*), zárva egy 1812-es pamflettel, amely az ír szabadkőművességen belüli konfliktust a szakadárak oldaláról mutatja be. A vitatott kérdések felölelik a vallási, társadalmi, politikai, pénzügyi és jogi formában megjelenő ellentéteket, mind a szabadkőművességen belüli felek, mind az azon kívüliek, a szabadkőművességet védők vagy támadók szempontjából. Természetesen ez a felsoro-

⁶ Cécile Révauger nyíltan vállalja szabadkőművességét, a Wikipedia róla szóló cikke szerint 1982-ben vették fel a Francia Női Nagypáholyba, ahonnan 2013-ban átlépett a Francia Nagyoriensbe, amikor ott engedélyezték nők

felvételét. Lásd: https://en.wikipedia.org/wiki/Cécile_Révauger (letöltés: 2018. február 27.)

lás nem jelent vegytiszta elkülönülést, számos konfliktus több tényező egyidejű megléte mellett került napirendre. Kiemelendő, hogy a leegyszerűsítő hagyományos nézetek gyakran tévesek, például az is, hogy csupán katolikus támadások folytak protestáns szabadkőművesek ellen. A kötetben közölt ritka dokumentumok teljesen új fényt vetnek a skót egyházak és szabadkőművesség 18. századi konfliktusaira. A szabadkőművesség idealisztikus önképével szemben nemcsak a nők kirekesztése említhető, hanem az is, hogy a zsidók és más nem keresztény vallások képviselői előtt is sokáig zárva maradtak a páholyok kapui.

5. kötet: Ábrázolások
(szerkesztő: Péter Róbert)

Ebben a kötetben a hagyományosan forrásnak, többé-kevésbé megbízhatónak tekintett, szerzővel, kiadóval rendelkező szövegek helyét újságcikkek foglalják el, melyek esetenkénti pontatlanságát csak filológialag szigorú ellenőrzéssel lehet korigálni. A szóban forgó kötetben található 1684 szerkesztői jegyzet, amelyekben az esetleges tárgyi tévedések javítása mellett az újságcikkekben előforduló nevek azonosítása is megtörtént, óriási segítséget nyújt a felbecsülhetetlen értékű, az eddigi kutatások során figyelmen kívül hagyott sajtóanyag értelmezésében. A cikkek alapján nyomon követhetők a szabadkőművesek külső megítélésének és belső önképének a változásai. A tematikusan rendezett cikkek a páholyok és tagjaik, színházi események, felvonulások, viták és konfliktusok, nők, valamint egyéb szervezetek kérdései köré vannak csoportosítva. A páholyélet eseményeiről és prominens személyiségek felvételéről rendszeresen hírt adott a korabeli napisajtó – egyáltalán nem kezelték ezeket titkosan, a társadalmi élet integráns részét képezték –, ahogy a szabadkőművesek csoportos színházlátogatásairól, felvonulá-

saikról, alapkövetételekről stb. is. A digitális gyűjteményekben nem elérhető egyik 1733-as újságcikk (Rawlinson MS C. 136, Bodleian Library, Oxford, V. kötet, 20 o.) például Esterházy Pál Antal (1711–1762) angliai beavatásáról is tudósít.⁷ A már az előző kötetben szerepelt viták és konfliktusok itt a napisajtóbeli támadások és védekezések formáját öltik. A nők kirekesztése, illetve reakcióképpen saját szervezeteik megalakításának nyoma a sajtóanyagban is tetten érhető; a *mainstream* szabadkőműves irodalom ezekről nem vesz tudomást. Péter Róbert többek között ezeknek a cikkeknek a feldolgozásával valószínűsíti 18. századbeli angol női vagy adopción páholyok meglétét, ami egyedülálló eredmény. A cikkgyűjtemény utolsó része más, de gyakran szabadkőműves mintára működő komoly vagy komolytalan társaságok tevékenységének sajtóviasszhangjait mutatja be.

Konklúzió

A Routledge kiadó a magyar viszonyokhoz mérten horribilis áron (mintegy 500 font) forgalmazza a művet kinyomtatott és bekötött formában, illetve valamivel olcsóbban elérhető online digitális terméként is.

Mit hasznosíthatunk itthon ebből a grandiózus műből? Mindenesetre példát és módszertant szolgáltathat hasonló hazai kiadványokhoz. Az egyetlen magyarországi önálló szabadkőműves rendszer, a 18. században működött *Draskovich obediencia* latin nyelven íródott alkotmánya például nincs kiadva s nincs lefordítva magyar nyelvre. Pedig ebben az alkotmányban kristálytiszán megtalálható a szabadkőműves kötelességeknek a társadalmi fejlődéssel való összekapcsolása, meghatározva, hogy egyes foglalkozások képviselőinek milyen kérdésekre kell választ adniuk, és ennek érdekében hogyan kell tevékenykedniük. Abafi ugyan kivonatosa-

⁷ Abafi az Esterházy család számos tagjának szabadkőművességéről beszámol, de erről nem tud.

közli az alkotmányt, de a modern tudományos kritikai kiadás és feldolgozás még mindig várat magára.⁸

Hasonló módon hasznos lenne publikálni a későbbi korszakok szabadkőműves dokumentumait is, különös tekintettel a páholynévsorokra, amelyek prozopográfiai ségedletként szolgálhatnak akár teljesen más irányú kutatásokat. A kor igényeinek megfelelően ez digitális formát kellene öltösn, lehetőséget adva a korrekciókra és kiegészítésekre.

A módszertan hasznosításán kívül a közölt dokumentumok és jegyzetek közvetlenebbül is felhasználhatók. Bár a hazai szabadkőműves szervezetek nem az angol páholyokat vették mintának, hanem német és

francia közvetítéssel érkeztek hozzánk a szertartások, alkotmányok és a működési rendek, elemzésénél jó kiindulópontot jelenthetnek a korai angol dokumentumok; az ezekkel való összevetés érdekes eredményeket hozhat.⁹

S ha még egyszer visszatérünk a fentebb említett esetre, hogy Eszterházy Pál Antalt 1733-ban avatták fel, rájöhettünk, hogy igazi szenzációról van szó, hiszen megtaláltuk személyében (eddigi ismereteink szerint) az első magyar szabadkőművest!¹⁰

VÁRI LÁSZLÓ

⁸ Megjegyzendő, hogy a horvát szabadkőműves nagypáholy – amely a Draskovich-féle nagypáholyt a horvát szabadkőművesség első képviselőjének tartja – egy reprezentatív, bár kis példányszámú kiadványban publikálta az alkotmány latin eredetijét fotokópiaként, valamint horvát, német és angol nyelvű fordítását a – mára már sok pontjában elavult – Laxa–Read féle tanulmánnyal együtt. Laxa, Eugene – Read, Will: *The Draskovic Observance, 18th Century Masonry in Croatia. (National Hungarian Rite)*. „Ars Quatuor Coronatorum” Transactions, 90. köt. (1977) 55–84.

⁹ A nagypáholyok alkotmányainak és a páholy-szabályzatoknak a történeti elemzésével lehetne leírni a páholyok jogosítványainak szűkülését és a nagypáholyok bürokratikus túlhatalmának a kialakulását.

¹⁰ Abafi szerint az 1742-ben alapított első bécsi páholynek számos magyar tagja volt, de hogy őket mikor és hol avatták fel, arról nem tud. Az 1749-ben megalakult brassói páholynek is lehettek külföldön, korábban felvett magyar tagjai, de felavatásuk nagy valószínűséggel nem előzte meg Eszterházy Pál Antal 1733-as felvételét. Róla egyébként nem tudjuk, hogy itthon is látogatott volna szabadkőműves páholyokat.

Alexander Bach belügyminiszterségének mérlege

Georg Seiderer: *Oesterreichs Neugestaltung. Verfassungspolitik und Verwaltungsreform im österreichischen Neoabsolutismus unter Bach 1849–1859. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 2015. (Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Hrsrg. vom Institut für Neuzeit und Zeitgeschichtsforschung der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Band XXXIV.) 553 oldal*

Georg Seiderer munkája biográfiának készült: az eredeti cél az volt, hogy megírja Alexander Bach életrajzát, amely valóban hiányzott/hiányzik az osztrák – és a magyar – történetírás munkái közül.¹ A Bach személyére fókuszáló kutatómunkának azonban egy az 1850-es évek alkotmány- és közigazgatás-politikájáról szóló, a neoabszolútizmus alapproblémáit elemző kötet lett az eredménye. (Seiderer a 2003/2004-es tanév során készítette el habilitációs dolgozatát, amely a jelen munka magját adta.)²

A kötet főcíme (*Oesterreichs Neugestaltung*) Carl von Czoernig báró nyilvánvalóan propagandisztikus célú írására utal, amely 1857-ben készült, s a Habsburg Birodalom 1848 és 1857 közötti „fejlődését” mutatta be. Ettől a szövegtől és magától a címtől kiindulva rajzolja meg Seiderer a Bach-rendszer (ön)meghatározását és (ön)jellemzését. A rendszer lényegének egyetlen kifejezéssel való megragadásának kísérleteit (például *Modernisierungsprogramm, Bürokratierreform; Modernisierungsdiktatur*), illetve a rendszer jellemzéséhez szükséges további

fogalmakat (például *neoabsolutistischer Staat mit rechtsstaatlichen Momente, Janusgesichtigkeit; fortgesetzte Revolution*) vázolja fel a bevezetés (*I. Einleitung*) azonnal jelezve a probléma összetettségét.

A korszak történetével foglalkozók számára igen hasznos historiográfiai összefoglalás a témában született korábbi munkák áttekintése (*I. 1. Forschungslage*), amely a kutatás jelenlegi állását kívánja bemutatni, különös tekintettel a korszak megítélésének változására, illetve a fogalmi készletek összehasonlítására. (Hasonlóan hasznos az a kitekintés, amelyet Seiderer két 1851-ben született emlékirat kapcsán tesz. Rövid alfejezetben [*III. 3. Exkurs: Zur Autorschaft der Denkschriften vom 3. Oktober 1851.*] tér ki a kutatás alapvető forrásbázisát képező Bach-hagyatékra, az abban található iratok keltezésének és a szerzőség megállapításának problémájára.) A magyarországi kutatást széles körűnek találja, ugyanakkor felhívja a figyelmet a korszak negatív megítélésére, amit Berzeviczy Albert munkájától eredeztet.³ Sashegyi Oszkár németül megjelent tanulmányát⁴ nélkülözhetetlennek tartja, valamint az újabb kutatások (Deák Ágnes, K. Lengyel Zsolt) kapcsán jelzi, hogy a vizsgálatok differenciáltabbak lettek, és a korábbi szemléletet több ponton is megújítják.

A bevezetésben Seiderer a neoabszolútizmus korszakolásának, lehatárolásának kérdésével is foglalkozik (*I. 2. Zur Periodisierung des Neoabsolutismus*), „neoabszolútizmus” alatt az 1849 és 1860 közötti időszakot tárgyalja, azt a kormányzati rendszert, amely *de facto* a kemsieri birodalmi gyűlés fel-

¹ Legújabbban Eva Macho készített egy életrajzot Alexander Bachról. Macho, Eva: *Alexander Freiherr von Bach. Stationen einer umstrittenen Karriere.* (Beiträge zur Neueren Geschichte Österreichs 10.) Frankfurt, 2008.

² Az előszó dátuma alapján a könyv lezárásának dátuma 2014. november.

³ Berzeviczy Albert: *Az absolutismus kora Magyarországon. 1849–1865.* 1–4. köt. Budapest, 1922–1937.

⁴ Sashegyi, Oskar: *Ungarns politische Verwaltung in der Ära Bach 1848–1860.* (Zur Kunde Südosteuropas II/7.) Graz, 1979.

osztatásától az októberi diploma kiadásáig tartott, és amelyben a törvényhozói és végrehajtói hatalom az uralkodó kezében volt. Az így behatárolt korszakon belüli cezurának a szerző a szilveszteri pátenst (1851. december 31.) és alapelveinek érvényesítést tekinti, ezért a pátensthez csatolt, 1859-ig alaptörvényként funkcionáló dokumentumnak külön alfejezetet szentel (*I. 3. Die „Grundsätze für organische Einrichtungen“ vom 31. Dezember 1851*). A kormányzati rend alapjának tekintett monarchikus eszmét, az államigazgatás rendjének irányvonalait, a kontinuitás és diszkontinuitás kérdését, a polgárok korlátozott politikai részvételét, illetve a társadalompolitikaként értelmezett alkotmánypolitikát vizsgálva.

A kutatás eredeti céljához igazodva a továbbiakban rövid életrajzi összefoglalást kapunk Alexander Bachról (*I. 4. Alexander /von/ Bach*), majd a kérdésfelvetések következnek (*I. 5. Fragestellungen*), amelyek közül kiemelendő a kormányzat és a közigazgatás viszonyának vizsgálata. Seiderer szerint a korszakban a közigazgatás élvezett elsőbbséget a kormányzással szemben, ugyanakkor a kormányzat és a közigazgatás különböző szintjei szorosan összefonódtak. Ehhez a kérdéshez kapcsolódik a politikai képviselő, önkormányzatiság és politikai igazgatás problémája, valamint azoknak a gazdaságpolitikai irányelveknek a figyelembe vétele, amelyek az egyes javaslatok mögött álltak. Seiderer olvasatában a neoabszolutizmus rendszere arra tett kísérletet, hogy elhárítsa a liberálisok és a demokraták politikai részvételre irányuló törekvését, a nemzetiségi követeléseket, valamint a hagyományos politikai elit hatalmi próbálkozásait. A szerző ezt a vállalkozást kívánja vizsgálni, és ennek a vizsgálatnak a végén feltenni a kérdést: Sikeres vagy sikertelen volt-e ez a kormányzati rendszer?

Az alábbiakban a fejezetek rövid tartalmi összefoglalására törekszünk, majd néhány kiválasztott kérdéskört részletesebben bemutatunk.

Seiderer a második fejezetben (*II. Die Habsburgermonarchie vor der Revolution*) felvázolja a forradalom előtti időszakot (1804-től kezdve), amelyet a nemesség uralmával és a halogatott reformokkal jellemez. A szerző szerint így az 1848/1849-es forradalmi időszak erőteljesebben rázta meg a Habsburg-monarchiát, mint a többi német államot, ráadásul a birodalom fennmaradását tekintve a német egység kérdése is fenyegető tényezőnek bizonyult. A birodalmat a dinasztíának sikerült egyben tartania, ugyanakkor az 1848/1849-es eredmények nagy része már nem volt visszafordítható.

A harmadik fejezetben (*III. Von der Revolution zur Dekonstitutionalisierung: Die Verfassungsfrage 1849–1852*) megismerhetjük a bécsi kormányzat vezető politikusaikat, az általuk képviselt irányokat, illetve az alkotmányos rendszer ki- és átalakításának, majd leépítésének folyamatát. Az olaszországi alkotmányban (1849. március 4.) foglaltak végre nem hajtása kapcsán Seiderer a birodalmi gyűlés összehívásának elmaradását említi, aminek egyik fő oka az elhúzódó magyar szabadságharc volt. Ugyanakkor hangsúlyozza: ez nem jelenti azt, hogy a kormányzat már ekkor az alkotmányosság leépítésére gondolt volna, sőt a tartományi alkotmányok elkészítésével (1849–1850) éppen az oktrojált alkotmány erre vonatkozó pontjai valósultak meg. 1850 őszétől azonban megkezdődött az a folyamat, amely végül az alkotmány felülvizsgálatához, majd hatályon kívül helyezéséhez vezetett. A szerző részletesen megvizsgálja az egyes állomásokat és a kulcsszereplőket, köztük Bach magatartását.

A negyedik fejezetben (*IV. Durchsetzung des Staates: Der neoabsolutistische Verwaltungsbau*) a modern állami bürokrácia kiépítése áll a középpontban a maga sajátosságaival (a 17. és 18. századi abszolutizmusra jellemző elemek jelenléte, a modern közigazgatás kialakításának szükségessége, német államokkal szembeni lemaradás, 1848 öröksége stb.). Seiderer a közigazgatási reformok időszakát két szakaszra osztja: újjáépítésre (1849–1851) és átalakításra (1852–1856).

A két közigazgatási reform (1849–1850, 1852–1854) közül az elsőt viszont alkotmányos jellegűnek tekinti, még ha nem is valósult meg teljesen. A második átalakítást „neoabszolutistaként” jellemzi, azonban jelzi, hogy kimutathatók közös elemek is a két rendszerben; például az, hogy mindkettő (a községi szinttől felfelé) teljes mértékben állam által irányított – közigazgatási és bírósági – szerveztek kiépítésére törekedett.

A következő fejezet (*V. Gemeindeverwaltung und adelige Selbstverwaltung*) az önkormányzatiság kérdését vizsgálja egyrészt a községi, másrészt a nemesi/földesúri önkormányzatok felől közelítve. Az elemzés három dátum köré épül: 1849. március 17., azaz a Franz Stadion gróf belügyminiszter által kidolgozott ideiglenes községi törvény; 1851. december 31., azaz az előzőnek a szilveszteri pátens által elrendelt revíziója; 1859. április 24., azaz az új községi törvény életbe lépése. Bár az eltelt tíz év nem hozott az egész birodalom területére és hosszú időre érvényes rendezést, a kísérletezés maga is számos tanulsággal járt – hangsúlyozza a szerző. A folyamatot az önkormányzatiságot, a községi autonómiát mint túlságosan demokratikus intézményt korlátozó, de teljesen nem elvető tendencia jellemezte. A szerző a fejezet végi összefoglalásban egyrészt a participáció, másrészt a nagybirtokosok, a községek és az államigazgatás viszonyának kérdését emeli ki, illetve a demokratikus és a monarchikus alapelvek összeegyeztethetlenségét. Arra is felhívja a figyelmet, hogy ezek az ügyek hosszasan vitákat eredményeztek a kormányzaton belül, főként az 1851/52-es fordulat után.

A VI. fejezet témája a tartományi alkotmányok és a tartományi statútumok kérdése (*VI. Von den Landesverfassungen zu den Landesstatuten: Verfassungspolitik im neoabsolutistischen Staat*). Seiderer az 1848 előtti alkotmányos kísérletek ismertetése után bemutatja az „új rendiség” elveinek a kialakulását, amely a régi rendi rendszer és a modern képviseleti modell közötti kompromisszumot jelentette volna, s a konzervatív és a liberális oldalon egyaránt megjelent.

Seiderer összehasonlítja a Stadion-, a Bach- és a Kübeck-féle államigazgatási és képviseleti koncepciót, kiemelve, hogy egyik esetben sem az alkotmányos rendszerekben működő parlamentekről volt szó, hiszen a tartományi gyűlések pusztán tanácsadó szervként, illetve a pénzügyi igazgatásban és ellenőrzésben kaptak volna szerepet, leváltva az egykori rendeket és rendi bizottságokat. Az idő azonban meghaladta ezeket a javaslatokat, a birodalom pénzügyi válsága, illetve a feszültté váló magyarországi helyzet a neoabszolutista rendszerrel szembenálló érdekcsoportok, mindenekelőtt a konzervatív arisztokraták megerősödését hozta az évtized végén. Egyidejűleg a liberális közvélemény is szerephez jutott. Seiderer hangsúlyozza, hogy a fejlemények tükrözik a Bach-korszak alkotmányos alapkérdését: a forradalom előtti rendszer visszaállítása vagy leváltása következik-e be, vagyis a „régiség” vagy az „új rendiség” jut-e érvényre.

Az eredmények összegzését (*VII. Ergebnisse*) azzal kezdi a szerző, hogy körbejárja Bach bukásának okait, kiemelve, hogy rendszerét a rendi-konzervatív körök teljes mértékben elutasították, pedig a bécsi kormánzatnak szüksége volt a konzervatívok támogatására. A Bach-rendszer gyengeségei közé tartozott továbbá a döntéshozatal lassúsága, amit magyaráz, hogy a belügyminiszternek kormányzaton belül (Kübeck, Krauß) és kívül (konzervatív arisztokraták, Windisch-Grätz) egyaránt erős ellenzéke volt. Ezután részletes elemzést kapunk az 1849–1851-es, illetve az 1852–1854-es átalakításról az alkotmányosság, a jogállamiság, az érdek- és a nemzetiségi képviselet, a régi és az új rendiség, az 1848-cal vagy az azt megelőző időszakokkal, valamint az 1859 utáni korszakkal, rendszerrel való kontinuitás kérdését vizsgálva. Seiderer hangsúlyozza, hogy mind az 1849–1851-es, mind az 1852–1854/1859-es szisztéma az egységállam megvalósítását tűzte ki célul, a kettő között kimutatható folyamatosság, a második az első továbbfejlesztésére törekedett. A szerző szavaival élve az 1849 és 1859 között eltelt tíz évben a

Habsburg Birodalom adminisztratív újjáépítése, vagyis „az államépítés folyamataként” „az államhatalom monopolizálása és egységesítése” valósult meg. (480. old.) Az újjáépítés céljai között szerepelt a liberális-alkotmányos törekvések, valamint a nacionalizmus centrifugális erőinek megfékezése, illetve a konzervatív arisztokrácia szerepének és helyének meghatározása a neoabszolutizmus rendszerében, elkerülve ugyanakkor a forradalom előtti rend restaurálását. Ezt a kísérletet összességében sikertelennek szoktuk ítélni, hiszen az alkotmányos átalakulást nem lehetett elkerülni, a nemzetiségi kérdést sem sikerült megoldani, és a konzervatív csoport kizárása a hatalomból is csak időlegesen volt megvalósítható. Seiderer mégis finomítja a negatív értékelést, átmeneti, átalakulási szakasként (*Transformationsphase*) értelmezve az időszakot, amely – nem szándékosan – lehetőséget teremtett a régi és új konfliktusok kibontakozására is.

Bár a kötet nem Bach-életrajz, a szerző többször kitér a miniszter alakjára, nézeteinek változására. Az 1848-as minisztertől már kortársai is számon kérték az 1850–1851-es pálfordulást, a neoabszolutizmus kiszolgáltatását. Seiderer úgy véli, Bach azért hagyta el az alkotmányos alapot, mert 1849–1850 folyamán arra jutott, hogy a Habsburg Birodalom nem kormányozható alkotmányosan, sőt az alkotmányosság veszélyes a monarchia egységére. Bach továbbá ragaszkodott hivatalához, amit csak úgy tarthatott meg, hogy csatlakozott a Ferenc József akaratát követő csoporthoz. A monarchikus elv mint első számú irányelv elfogadása tette lehetővé, hogy Bach az abszolutista fordulat után is a kormányzat erős embere maradjon. Ezzel azonban Seiderer nem zárja le a kérdést, hanem ismerteti Bach véleményét a Kübeck báró, a birodalmi tanács elnöke által dominált kurzus hatásairól. A belügyminiszter már 1851-ben felismerte a rendszer gyenge pontját: a közigazgatásra nehezedő nyomást, amit az idéz elő, hogy a kormányzat kizárja az „alattvalókat” a kormányzásból. A miniszter világosan látta, hogy az

1848/1849-es események után az embereket nem lehet távol tartani a politikától, a kormányzatnak szüksége van a közvélemény szimpátiájára, ám ezzel a véleményével feltehetőleg egyedül maradt. (Ráadásul azok a szimbolikus lépések, gesztusok, amelyek a kormány és a dinasztia népszerűtlenségét, a lojalitás gyengülését kívánták megállítani, mint például a császári körutak vagy az 1854-ben kibocsátott államkölcson, nem hozták meg a várt eredményt.)

Bach politikai arculatáról értekezik a szerző a járási szolgabíróság hatáskörében 1853-tól újraegyesített közigazgatási és igazságszolgáltatási funkció kapcsán is. Seiderer arra keresi a választ, hogy ezzel a lépéssel Bach teljes mértékben beállt-e a neoabszolutizmus eszméje mögé. A szerző regisztrálja Bach pozícióváltását a hatalmi ágak szétválasztása ügyében, ugyanakkor a vitában érintett minisztériumok rivalizálásának, illetve a felmerült gyakorlati megfontolásoknak és pénzügyi nehézségeknek a bemutatásával árnyalja a választ.

Szerinte Bach a közigazgatás államosítására, modernizálására és centralizálására törekedett, egyúttal igyekezett elkerülni a történeti jogokhoz, a nemesi privilégiumokhoz való visszanyúlást. Liberálisnak mégsem mondható a programja, bár szándéka a modern államigazgatás megvalósítása volt a konzervatív ellenzék koncepcióival szemben.

Seiderer minden fejezetben kiemeli, hogy mit tekinthetünk „Bach örökségének”, vagyis melyek azok az elemek, amelyek a rendszer bukása után is továbbéltek. Az 1859-es községi törvény szinte hatás nélkül múlt el, de a városok (*Statutarstädte*) 1850-es szabályozásához és az 1856-os tartományi statútumokhoz a következő, liberális korszakban is visszanyúlta.

A több mint ötszáz oldalas kötet bemutatása nehéz feladatot jelent, hiszen az egyes fejezetek külön recenziót érdemelnének. Az adatgazdag munka alapját a levéltári és nyomtatott források mellett a – nemcsak német nyelvű – szakirodalmi munkák széleskörű összegyűjtése és felhasználása adja.

(Ezekről a negyven oldalas forrás- és irodalomjegyzék tájékoztatót.) Georg Seiderer nemcsak elolvasta a téma szakirodalmát és forrásanyagát, hanem sok esetben átértékelte, kiegészítette a korábbi leírásokat, újraértelmezte a forrásokat.

Műfajilag a kormányzat- és igazgatástörténeti művek közé sorolhatjuk a kötetet, ugyanakkor nem száraz, nehezen követhető olvasmánnyal van dolgunk. Seiderer kitérői lehetővé teszik a nézőpontváltást, ami a mű olvashatóságának, élvezhetőségének is használ. Érdekes betekintést ad példának okáért a korabeli közigazgatási gyakorlatba, gondolkodásmódba, amikor a helytartói tisztségről szóló alfejezetben a közreműködő hivatalnokok visszaemlékezéseit idézi az egyes intézkedésekkel, azok megvalósításával kapcsolatban, érzékeltetve a központi elgondolások lecsapódását helyi szinten.

Az események alakulásának megismerését és megértését segíti, hogy a kötet nem az egymás utáni intézkedések pusztá felsorolása, hanem láthatóvá válnak az azokat meghozó emberek, illetve az őket mozgató motívációk, a mögöttük álló (érdek)csoportok. Amennyiben az egész munkát ebből a szempontból vizsgáljuk, még inkább nyilvánvalóvá válik, hogy az átmenetiség, illetve némi képp a visszarendeződés is mennyire jelle-

mezte a korszakot. Az első években a liberális vagy liberálisnak ítélt miniszterek szerepe ('48 öröksége) a meghatározó, majd fokozatosan egyre több konzervatív politikus (és a metternichi örökség) tűnik fel (újra) a bécsi kormányzatban.

Ugyancsak érdekes áttekintő szempontként kínálkozik a kor politikai eszköztárának vizsgálata. Bach esetében a bizottsági munka erőltetése tekinthető például jellemzőnek. A konkrét feladatokkal megbízott bizottságokba a belügyminiszter igyekezett minél több emberét bejuttatni, hogy így biztosítsa nézeteinek érvényesülését Kübeck és a birodalmi tanács ellenében. Saját kutatásaink alapján tudjuk, hogy ezzel a megoldással más területen (sajtóügy) és más rivális (Johann Kempen báró „rendőrminiszter”) ellenében is élt (például 1852 nyarán).

Míndezeken túl számos további szempontot említhetnénk, amelyek vizsgálatához a kötet kitűnő alapot nyújt, hiszen olyan alaplappal van dolgunk, amely sok kérdésre választ ad a korszakkal kapcsolatban, ugyanakkor további kérdésekre inspirálja a Bach-rendszerrel foglalkozó kutatót.

MANHERCZ ORSOLYA

Egyháztörténet szabadságharcos nézőpontból

Molnár Ferenc: *A Munkácsi Egyházmegye 1848–1849-ben. Tanulmányok és kronológia. Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 2014. 220 oldal*

Az elmúlt bő másfélszáz évben megjelent könyvtárnyi szakirodalom és forrásközlés ellenére újra és újra bebizonyosodik, hogy az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc története szinte kiapadhatatlan forrás. Olyan kútfő, amelyből az eltelt évtizedek folyamán minden generáció újat meríthetett, és az újonnan feltárt és feldolgozott források bemutatásával újat tehetett hozzá a folyamatosan gyarapodó történehez. Az egykorúan keletkezett, sokszor még ma is lappangó források sokan sokféle szempontból vizsgálták és interpretálták. A bőséges előzmények után még ma is nevelődnek ki újabb és újabb történész-generációk, akiket magával ragad a „nagy év” forrása, és új szemlélettel, más-más nézőpontból nyúlnak hozzá a forrásokhoz. A most ismertetett kötet Molnár Ferenc, egy kárpátaljai ifjú kutató tollából született, és egy olyan témával – 1848–1849 egyháztörténetével – foglalkozik, amelyet leginkább az utóbbi évtizedekben kezdtek magas színvonalon művelni, elsősorban Zakar Péter, illetve Sarnyai Csaba Máté eddigi munkásságát emelhetjük ki.

Molnár Ferenc, aki az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának doktoranduszaként foglalkozik a témával, a munkácsi görög katolikus egyházmegye korabeli történetét vizsgálja. Helyismeretének köszönhetően vizsgálhatóan jól eligazodik e sokvallású és soknemzetiségű vidéken, amelynek egykor Magyarországhoz tartozó területén ma négy ország osztozik. A szerző egyre kiforrottabb munkásságára jellemző, hogy kötetének megjelenése előtt már tíz tanulmányt publikált a témában, és ezek egy részét a jelen kötethez is felhasz-

nálta. Molnár munkája a nyíregyházi Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola Collectanea Athanasiana sorozatában jelent meg a Studia alorozat hetedik köteteként.

A kötet alcímének megfelelően két fő részből áll, az egyházmegye 1848–1849-es történetét bemutató tanulmányból (amely több kisebb rész tanulmányból állt össze, így ennek megfelelően tematikus fejezetekre tagolódik) és a terjedelemben kétszer annyi oldalt számláló kronológiából.

A szerző előszavában munkája előzményeként említi Bendász István: *Az 1848–1849-es szabadságharc és a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye* című, az 1940-es években írt, de csak 1997-ben Ungváron kiadott munkáját. Molnár rámutat, hogy az előbbi kötet különösen azért értékes, mert Bendász kutatásai során olyan dokumentumokat is felhasznált, amelyek azóta már elvesztek, nem hozzáférhetőek, saját célja nem volt más, mint új források felkutatása a munkácsi püspökség történetének szakszerűbb ismertetéséhez. E kutatómunka során összeállította az egyházmegye történeti kronológiáját, melyet a kutatásai eredményeit összegző tanulmánnyal együtt e kötetben tett közzé.

Molnár főként a Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi levéltárában végzett iratgyűjtést, melyet kiegészített a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában, valamint az Esztergomi Prímási Levéltárban és a Hajdúdorogi Görögkatolikus Püspöki Levéltárban. A beregszászi levéltárban különösen az egyházmegye levelezése és a szentszéki ülések rövid, kivonatolt jegyzéke képezte munkájának alapját, de más fondok iratait is tanulmányozta, valamint egy tucatnyi korabeli újságot is átnézett. Egyedül talán az kelthet némi hiányérzetet, hogy a szintén az egyházmegyéhez tartozó Szabolcs, Szatmár, Zemplén vármegyék és a

Hajdu kerület vonatkozásában még további források feltárása lehetséges lett volna. Nyilvánvalóan a további kutatások folyamán ez nem marad el.

A mind vallásilag, mind nemzetiségileg rendkívül tagolt régió története egyházi oldalról közelítve is igen változatos volt 1848–1849-ben. A kötet címadó tanulmánya (*A Munkácsi egyházmegye 1848–1849-ben*) érint minden olyan területet, amely meghatározó volt e másfél év régiós és ehhez kapcsolódó országos története szempontjából. Molnár írása bemutatja a forradalom ungvári fogadtatását: a görög katolikus egyházmegye szentszéke támogatásáról biztosította az áprilisi törvényeket, a papok feladata volt a törvények népek történető magyarázata, de ugyanakkor a jobbágyfelszabadítás törvénybe iktatására tekintettel elrendelték, hogy a nemesek lakta vidékeken hálaadó miséket lehetőleg ne tartsanak.

Ezután az északkelet-magyarországi megyék vonatkozásában viszonylag békésnek mondható 1848-as év egyházmegyei eseményei kerülnek tárgyalásra. Az év tavaszán bekövetkező államjogi és társadalmi változások nem hagyták érintetlenül az állam és egyház viszonyát sem. A pénzügyi gondokkal küszködő munkácsi görög katolikus egyházmegyének állást kellett foglalnia a katolikus autonómia mozgalom kérdésében. A római katolikus egyházhoz való 1646-os csatlakozásuk (ungvári unió) óta átélte múltbeli negatív tapasztalatok nyomán az egyházmegye a katolikus egyház autonómia igényét nem támogatta, a háború kitérője miatt végül elmaradt, az őszre tervezett nemzeti zsinaton sem kívántak részt venni. Bizalmukat inkább a megújult magyar állam törvényhozásába helyezték. Ez tükröződött a kongrua, azaz a papi fizetések ügyében is. A helyi papság nem részesült abból az állami juttatásból, amelyet más egyesült szertartású egyházmegyekben ekkor már folyósítottak, így a főként ruszin nemzetiségű görög katolikus papok többnyire nyomorúságos körülmények között végezték hivatásukat. Az ügyben 1849 elejére sikerült előrelépést elérni, ekkor

Kossuth Lajos – már az Országos Honvédelmi Bizottmány elnökeként – tett ígéretet a kongruarendezésre, és az egyházmegye nyomban megkapta az első negyedévi összeget. A szabadságharc alakulása azonban további pénzek kiutalását már nem tette lehetővé.

Az egyházmegye vezetése Popovics Bazil püspök irányításával az államkormányzati változások kapcsán reményt látott arra, hogy évtizedes háttérbe szorítottágán enyhítsen. Amikor Eötvös József kultuszminister görög katolikus világiak minisztériumi alkalmazását szorgalmazta, az egyházmegyei főpapság önálló görög katolikus ügyosztály felállítását indítványozta. A minisztérium azonban nem vett tudomást a felvetésről. Ugyanígy felmerült a munkácsi püspökség érsekséggé emelésének igénye, de a minisztérium ezt sem támogatta.

Áttérve a politikatörténetre, Molnár szól az 1848. évi országgyűlési képviselőválasztáson induló, a görög katolikus egyház által támogatott két ruszin képviselőjelölt sikertelenségéről, a Máramaros megye és Erdély határán kibontakozó román nemzetiségi mozgalmakról és a görög katolikus egyház közreműködéséről e mozgalmak lecsendesítésében. A szabadságharc időszakára vonatkozóan a szerző számos példával alátámasztva mutatja be, hogy a ruszin papság milyen fontos szerepet vitt a térség nyugalmanak megőrzésében és a nemzetiségi lakosság magyar kormányzathoz való hűségének megtartásában.

A szabadságharc leverése után a görög katolikus egyházmegyét is érintette a császári hatóságok által megkezdett számonkérés. Popovics püspököt felfüggesztették tisztségéből, és vizsgálat indult ellene, amely egészen 1850 őszéig tartott, ekkor visszakerült tisztségébe. Reméljük, e vizsgálat, illetve más egyházi személyeket érintő számonkérések részleteit Molnár későbbi munkáiban elemezni fogja. Igen fontos ugyanis 1848–1849. évi szereplésük, hiszen a társadalmi fejlődésben lemaradt ruszin nemzetiség értelmiségi rétegét, vezető elitjét alkották. Te-

vékenységük minden esetben útmutatóul szolgált a nép számára. Hasonló a helyzet a román nemzetiségű görög katolikus papsággal, hiszen helyi román nemesi réteg létezett ugyan, de az ekkorra már elmagyarosodott. Az értelmiség szerveződésével és a ruszin sajtó megteremtésére irányuló kísérletekkel foglalkozó alfejezetek zárják a bevezető tanulmányt. Ezek voltak egy nemzeti fejlődésében elmaradott, értelmiséggel nem rendelkező (ezt helyettesíti a papság) nép első lépései a nemzetté válás terén.

A kötet második felében egy minden részletre kiterjedő *Kronológia* kapott helyet, amely az 1848. január 4. és 1849. december 31. közötti időszak egyházmegyei és kapcsolódó köztörténeti eseményeit tartalmazza. A bevezetőben ígért kiemelések (az egyházmegyére vonatkozó adatoknál) itt nem valósultak meg, de a kronológia áttekinthető és jól használható. Egyedül a hivatkozások hiánya nehezíti meg az egyes adatok, idézetek vizsgálhatóságát. A kötet végén szereplő illusztrációk és térképek jól kiegészítik a szö-

veget. Ezután alapos bibliográfia, valamint a kronológiához tartozó személy- és helynévmutató zárja a kötetet.

Molnár első monografikus munkája jól sikerült, korábban megjelent tanulmányait sikeresen dolgozta egybe, a kronológiával kiegészítve pedig hasznos kézikönyvet tett le nemcsak az egyháztörténészek, de a köztörténettel foglalkozók asztalára is. Mindenképpen hasznos lenne a kutatások folytatása, hiszen számos levéltár és forrás vonható még be a vizsgálandó körbe. A már említett vármegyék iratai mellett a hadbírószági peranyagok is kutathatók. Az egyházmegye vonatkozásában 1848–1849 reformkori előzményei, valamint az abszolutizmus időszakának egyháztörténeti vonatkozásai is feltáratlanok. Alighanem sok sikert, erőt és kitartást kell kívánnunk Molnár Ferencnek további munkájához.

SOLYMOSI JÓZSEF

Kelet-európai sorsfordulók

Kelet-európai sorsfordulók. Tanulmányok a 80 éves Palotás Emil tiszteletére. Szerk. Juhász József et. al. L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest, 2016. 402 oldal

Kelet-Európa történetének tanulmányozása a 20. századi magyar történettudomány szerves részét képezi. Számos neves történészünk választotta ezt a régiót fő kutatási területének, közöttük Palotás Emil is. Munkásságának középpontjában hosszú évtizedek óta Kelet-Európa és a Balkán gazdaság- és politikatörténeti szempontú megközelítése áll. Monográfiái, tanulmányai a régiótörténeti feldolgozások alampunkái közé tartoznak. Palotás Emil tavaly tavasszal ünnepelte 80. születésnapját, ezen jeles esemény alkalmából kollégái és tanítványai ünnepi kötetet tisztelegtek tanáruk és mentoruk előtt. A kötet az ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék és a L'Harmattan Kiadó közös együttműködésében látott napvilágot, Juhász József, Bartha Eszter, Fóris Ákos, Mezei Bálint, Nagy Éva Katalin és Szuda Krisztina Eszter szerkesztésében.

A *Kelet-európai sorsfordulók* széles spektrumon mutatja be a térséggel foglalkozó hazai történészek rendkívül változatos kutatási témáit, amelyek időben és térben is nagy differenciáltságot mutatnak. Négy nagyobb szerkezeti egységre tagolódik: *1. Tér-ségünk a közép- és kora újkorban, 2. A hosszú 19. század fordulópontjain, 3. A rövid 20. századtól napjainkig, 4. Kelet-Európai konfliktustörténet a historiográfia tükrében.* Ezekben belül a tanulmányok nem időrendben, hanem a szerzők nevének betűrendje alapján követik egymást. A jelen recenzió szerzője a kötet ezen eredeti struktúráját követte.

A közép- és kora újkor történeti szekciót Ághné Ring Éva *Karl von Zinzendorf, a 18. század nagy utazója és 1774-es galíciai*

utazása című tanulmánya nyitotta meg. Lengyelország 1772-es első felosztásakor került Ausztriához Galícia egy része és Bukovina térsége. A bécsi kabinet az újonnan csatolt részek gazdasági–politikai viszonyainak felmérésével a Habsburg Monarchia Kereskedelmi Tanácsának tagját, Karl von Zinzendorft bízta meg, aki egy nagyobb ívű kelet- és észak-európai körút részeként látogatott el a szóban forgó területekre. Tapasztalatait útinaplójában örököltette meg.

A Manasses-Manassy család származását és Eliadés Manassy munkásságát vette górcső alá Borsi-Kálmán Béla írása. A neves família fanarióta eredetének és Alexandru Ipsilanti havasalföldi, majd moldvai fejedelemehez fűződő kapcsolatának vizsgálata során a szerző a hagyományos családtörténeti kutatás mellett egy sajátos életpálya bemutatásának lehetőségét is megteremtette.

II. Rákóczi György 1657-es lengyelországi hadjáratának kudarcát, pontosabban annak előzményeit tárta fel Ernhofer Anna, aki úgy vélte, II. Rákóczi György tekintetében a magyar történetírásra jellemző negatív megítélés szorosan összefügg a fejedelem lengyel ambícióinak eredménytelenségével. A szerző árnyaltabb képet ad a fejedelem tevékenységéről, kiemelt figyelmet fordít fiatal Rákóczi édesapjával idősebb Rákóczi Györggyel és tanítójával, Keresztúri Pállal való kapcsolatára, amelyrészben magyarázatul szolgálhat a fejedelem meggondolatlan döntéseire és háborús kockázatvállalására.

Meghatározható-e a korai Piast állam nagylengyelországi centrumának „törzsi” – etnikai jellege? Ezt a kérdést járta körbe Tapolcai László. Kutatásának kiindulási pontja a 9–10. századi lengyel állammal összefüggésbe hozott etnikai-törzsi nevek tanulmányozása volt, a nyelvészet és a történettudomány eszközeinek kombinálásával vetette analízis alá a lengyel állam megnevezésére használt különböző alternatívákat.

A kötet második egysége a 19. századhoz kapcsolódó történeti témákat tartalmazza. Ábrahám Barna *A nemzeti tudományosság kérdése a dualizmus korának szlovák nemzetépítésében* című tanulmányának fókuszában a szlovákság egyetemes tudományossághoz való viszonyának és az értelmiség részéről megfogalmazott különböző elképzeléseknek a bemutatása állt. Az 1863-ban létrehozott túrőcszentmártoni Matica 1875-ös felszámolását követően a kiábrándult szlovák értelmiség képviselői a népi kultúra, valamint a folklór örökségeire kezdtek koncentrálni, és egyre távolabb kerültek a nemzetközi tudományos életbe való integrálódástól.

Az első világháború magyar- és osztrák-ellenes propagandáját mutatta be Bari László Bence írása a *New Europe* című brit hetilap cikkein keresztül. A Robert William Seton-Watson által alapított sajtóorgánium az Osztrák–Magyar Monarchiával szemben megfogalmazott bírálatok és vádak nyílt fórumává vált az 1916–1918 közötti időszakban. A hetilap és a tulajdonosa mögött álló nemzetközi értelmiségi körök tevékenysége pedig hozzájárult a brit közvéleményben Ausztriáról és Magyarországról alkotott negatív kép kialakításához.

Benedek Gábor értekezésében igazgatástörténeti témát dolgozott fel, a magyar közigazgatási illetmények változásainak folyamatába engedett betekintést az 1848–1918 közötti időszakban. Rendkívül tényszerű és adatgazdag írásában különböző kormányzati időszakokra lebontva tanulmányozta az állami alkalmazottak fizetési kvótáinak átalakulását.

Az oroszdiplomácia válságkezelési gyakorlatát vizsgálta Bodnár Erzsébet a svéd és a keleti kérdés vonatkozásában az 1801–1815 közötti időszakban. Az Orosz Birodalom külpolitikájának két meghatározó pontja a Svédországgal, valamint a Portával való kapcsolatának formálása volt, a francia nagyhatalmi politika azonban több alkalommal is konfliktushelyzetbe hozta a szentpétervári kabinetet.

Az oszmán reformok egyik meghatározó kérdéskörével foglalkozott Demeter Gábor, aki az Oszmán Birodalom hadseregreformjainak konzekvenciáit tárgyalta az 1826 utáni időszakban. Ezek lényeges eleme volt a janicsárság megszüntetését követően a szpáhi haderő felszámolásának és kárpótlásnak végrehajtása, valamint a modern értelemben vett tömeghadsereg kialakítása.

Az 1871-es cseh államjogi reformkísérletet tárgyalta György László munkája. Két ponton cáfolta a magyar történetírásban kialakult hagyományos képet, egyrészt azt az állítást, miszerint a reformtörekvés célja a trialista szerkezetű átalakítás volt, másrészt, hogy gróf Andrássy Gyula fontos szerepet játszott a cseh kiegyezés meghiúsulásában. A szerző úgy véli, hogy a tervezet nem veszélyeztette a dualista berendezkedést, mivel az kizárólag a Monarchia osztrák részét érintette volna. Andrássy Gyula kiegyezést ellenző állásfoglalása pedig elsősorban Lónyay Menyhért politikai gondolkodásmódját tükrözte.

Halász Iván *Szlovák kisnemes irodalmárok és irodalmi hősök – Kisnemesek a 19. századi szlovák irodalomban* című írásában a szlovák irodalom romantikus és realista korszakaira összpontosított. Arra kereste a választ, hogy ezen irányzatok képviselői – Ján Kalinčák, Svetozár Hurban Vajanský, Martin Kukučín, valamint Janko Jesenský – hogyan jelenítették meg a kisnemesesség társadalmi csoportjának problematikáját.

A galíciai zsidóság nemzeti öntudatának és politikai szerepvállalásának megnyilvánulási formáit kutatta Kurdi Krisztina. Az 1772-től a Habsburg Birodalomhoz, majd később az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó területen számos etnikum élt egymás mellett, létszámukat tekintve azonban a lengyelek, a rutének és a zsidók voltak a legnagyobb arányban. Viszonyrendszerük és az 1848–1849-es események hatást gyakoroltak a galíciai zsidóság nemzeti öntudatának erősödésére és politikai aktivitásának növekedésére a 19. század második felében.

A bánáti bolgárság műveltségének társadalmi-szociológiai aspektusait tárta fel

Penka Peykovska, az 1890–1910 közötti időszakban. Az 1860-ban ismét magyarországi közigazgatás alá vont térségben korábban hátrányos helyzetben volt a bolgárság az erős szerb és horvát befolyás miatt. A bolgár nyelvhasználat megerősödése, valamint az 1868-as oktatási reform azonban pozitívan hatott az írni-olvasni tudók számának növekedésére.

Az első világháború diplomáciatörténeti háttérre egyik részproblémájába nyújt betekintést Ress Imre *Tisza István külügyi befolyásának intézményesülése 1914 őszén* című tanulmánya, amely a magyar miniszterelnök külügyi szerepvállalására fókuszál a háború kitörését követő hónapokban. A német stratégiai elképzelésekhez illeszkedve különösképpen a Romániát érintő területi és nemzeti autonómia kérdések megítélésén igyekezett változtatni Tisza, aki 1914 őszén személyesen vállalta az érintett felek közötti közvetítést.

A „*Krusevói Köztársaság*” politikai berendezkedését tette vizsgálat tárgyává Seres Attila, aki az 1903-as macedón felkelés során létrehozott államalakulat történetére fókuszált. A krusevói politikai struktúra bemutatása mellett figyelmet szentelt a macedón államalapítási kísérlet egyéni vonásainak is, mivel a köztársasági koncepció újszerű volt a balkáni országok monarchikus államformáihoz viszonyítva.

A Jón-szigetek francia megszállásával és kormányzati rendszerének szakaszaival foglalkozott Szász Erzsébet. Az 1797–1799 közötti „*köztársasági*” és az 1807–1814-ig tartó „*császári*” időszak helyi intézkedéseit, politikai és társadalmi berendezkedését vette górcső alá. Mindkét korszak számos nézőpontból pozitív irányú fejlődést hozott a szigetek kormányzati, oktatási és gazdasági életét tekintve.

Végül az újkori történeti szekciót Szász Zoltán *Nemzeti konfliktusközösségek a Habsburg Birodalomban – A magyar–román viszony* címet viselő munkája zárta, amely átfogó képet nyújt a két etnikum közötti konfliktusforrások és problémahalma-

zok jellegéről a 18. század és az első világháború közötti időszakban.

A kötet immáron harmadik egységét a 20. századi témakörök uralták. Ennek nyitánya Bezsényi Tamás munkája, amely a galeribűnözés történeti és kriminológiai nézőpontjait ismerteti. Véleménye szerint a galeribűnözés, valamint a hozzá köthető szóhasználat már a 20. század első felében is gyakori volt, az 1956-os eseményeket követően azonban új jelentéstartalommal egészült ki, és az elkövetett bűncselekmények mögött ellenzéki politikai nézetek meglétét feltételezte.

Az 1945 előtti albán történelem egyik vezető személyiségének életét ismerhettük meg Csaplár-Degovics Krisztián írásán keresztül. A horvát származású Leopold Ghilardi a két világháború közötti időszak albán politikai életének fontos alakja volt. Pályafutásában mindvégig meghatározónak tekinthető az Ahmet Zogualbán miniszterelnökhöz és köztársasági elnökhöz, későbbi királyhoz kötődő kapcsolata. Zogu ugyanis nemcsak a politikai elit élvonalába emelte tanácsadóját, hanem a nemzeti erények megtestesítőjeként, a nemzet hőseként állította példának az albán ifjúság számára.

Fóris Ákos a Magyarországon maradt orosz hadifoglyok problémakörét dolgozta fel az első világháború lezárulásától a Tanácsköztársaság létrejöttéig. Az orosz hadifogoly-kérdést két oldalról közelítette meg a szerző, aki a Magyarországon tartózkodó vagy azon áthaladó foglyok helyzete mellett a Szovjet Vöröserezet hadifogoly missziójának működésére és magyarországi tevékenységére is kitért.

Gyóni Gábor tanulmánya az 1920–1930-as évek szovjet politikájának az Ukrán SzSzk-ra gyakorolt hatásait mutatta be: a korenizációs szovjet nemzetiségi politikakonzekvenciáit, később az eredményesen végrehajtott ukránosítási folyamattal szemben megnyilvánuló sztálini reakciót, az 1927-től meginduló kollektívizációt és annak súlyos következményeit.

Magyarország két világháború közötti Balkánpolitikájának főbb tendenciáit vázolta Hornyák Árpád, különös tekintettel az albán–magyar viszonyra és az Albánia olasz megszállása ügyében képviselt budapesti álláspontokra. Bár az 1930-as években fokozottabb figyelem irányult Albániára, mindez nem hozott alapvető változást a magyar külpolitikai vezetés olaszbarát gondolkodásmódjában.

Jakab Attila a 20. század első évtizedeiben kibontakozó román–magyar kultúrharc előzményeit, korabeli hátterét és a trianoni békeszerződés utániváltozásait tanulmányozta. A szerző a román kormány asszimilációs politikájának elemzése mellett, azzal párhuzamosan mutatja be a dualizmus kori magyar politika hasonló irányba mutató intézkedéseit, amelyek az 1920 után alkalmazott román kisebbségpolitikai törvények ellenkező előjelű előképeinek tekinthetők.

Janek István munkája a szlovák politikai elit útkeresését és a szlovák állam létrejöttének, valamint fennmaradásának érdekében megfogalmazott koncepciókat mutatta be. A Csehszlovákia felbomlását követően létrejött szlovák állam ugyana köztársasági berendezkedés mellett foglalt állást, azonban 1941 nyarán akormány tárgyalásba kezdett a bolgár uralkodó dinasztiával Szlovákia államformájának királysággá alakítása érdekében.

A kommunista és munkáspártok 1968-as budapesti konzultatív találkozásának előtörténetét vizsgálta Mezei Bálint. A szerző bemutatja a pártszervezet tanácskozásainak fontosabb állomásait és a budapesti rendezvényt közvetlenül megelőző karlovy vary-i tanácskozás eredményeit, a már ekkor kibontakozóban lévő szovjet–kínai ellentétet, valamint a Román Kommunista Párt közös tárgyalások megszervezésében tanúsított hátráltató magatartását.

Miklós Dániel a Cseh-Morva Protektorátus területének gazdasági szempontú kihasználtságát tanulmányozta. A csehszlovák állam feldarabolását és a Szudéta-vidék német annektálását követően Németország arra törekedett, hogy gazdasági tekintetben elő-

nyére fordítsa az 1938–1939-ben kialakult helyzetet, a Cseh-Morva Protektorátus gazdasági potenciáljának kiaknázása és a német hadiipari termelés fokozása érdekében.

Izgalmas témát dolgozott fel Pál István és Szilágyi Ágnes Judit közös tanulmánya, amely az Államvédelmi HatóságHírszerző Osztálya által 1951-ben Buenos Airesben létesített rezidentúra működésébe és feladatkörébe nyújt betekintést. A Soós Lőrinc vezetésére bízott argentin kiküldetés feladata az ott élő jugoszláv emigránsok felderítése és tevékenységének feltérképezése volt.

Szamborovszkyné Nagy Ibolya intézménytörténeti tanulmányában a beregszászi Magyar Királyi Állami Főgimnázium megszűnésének körülményeit és a szovjet típusú oktatási rendszer Beregszászon történő bevezetését mutatta be.

A magyarországi szlovák lakosság népeségszámának alakulását vizsgálta Szuda Krisztina Eszter, aki elemzésében az 1920-as és 1930-as népszámlálás hivatalos statisztikái mellett a szlovák demográfusok – Ján Bobák és Ján Svetoň – munkáinak felhasználásával komparatív módon közelítette meg a kérdést, és mutatott rá a magyar állam keretein belül élő szlovák kisebbség csökkenő számának politikai és társadalmi okaira.

Vázsonyi Dániel egy rendkívül összetett elméleti probléma kérdéskörét taglalta *Az ortodoxiától a heterodoxia felé: adalékok a neomarxista alternatíva kialakulásához. Integratív és szubverzív munkáspolitikák* című írásában. A 19. századi munkás és szociáldemokrata mozgalmaknak, valamint a marxizmus főbb alapelveinek és a velük szemben megfogalmazott kritikáknak nagy ívű áttekintését adta. A 20. századi szekció utolsó tanulmánya Zsebők Csaba írása, amely az első világháborút követően Bulgáriában működő macedón emigráció tevékenységét és annak a korabeli bolgár politikai vezetéssel való kapcsolatát elemezte a Sztambolijszki vezette bolgár kabinet működése alatt és után.

A tanulmánykötet negyedik és egyben utolsó egysége a historiográfiai értekezéseknek adott teret. Bartha Eszter publikációja a 20. század második felének Kelet-Európával kapcsolatos magyar történetírói koncepcióit analizálta. Niederhauser Emil, Szűcs Jenő és Palotás Emil tézisei mellett Stefano Bottoni Kelet-Európa képét és hozzá kapcsolt fogalomrendszerét mutatta be, miközben kitért a nyugati mentális tudatban létező „*egzotikus mások*” Kelet-Európa kép narratívájának bemutatására. Binder Mátyás munkája, a *Roma közösségek Kelet-Európában – historiográfiai és társadalomtörténeti esszé* átfogó képet ad a roma közösségek történeti múltjáról és különböző korokra jellemző társadalmi helyzetéről, a velük szemben alkalmazott politikai intézkedések jellegéről.

Az 1945 utáni szerb történetírás főbb tendenciáit mutatta be Bíró László tanulmánya. A hivatalos direktíva értelmében Jugoszlávia minden népének egyaránt fontos szerepe volt a felszabadító háborúban, ezáltal hangsúlyozták a közös egység fontosságát. Ez a történetíró magatartás az 1970-es évekre átalakult, és megjelentek a balkáni népek közötti ellentéteket elemző monográfiák, amelyek egyben a szerb történettudomány új irányvonalát, a centralizációs és a föderációs politikai irányzatok között húzódoó viták kibontakozását is jelölték.

Juhász József elemzésének középpontjába Dejan Jović *Jugoszlávia – az állam, amely elhalt* című történeti munkáját állította. A szerb politológus művében a jugoszláv állam felbomlásának új elméleti megközelítését adta, amelynek fő eleme az „*ön-gyilkos állam*” teóriája. Eszerint az 1974–1990 közötti úgynevezett kardelji időszakban a centralizációval szemben a decentralizált állam létrehozása lett a fő cél, amely segít a szocialista berendezkedés továbbfejlődésében. A marxi ideológia államelhalás elméletére alapozott politika azonban Jugoszlávia meggyengülését, végül felbomlását eredményezte.

A náci Németország Szovjetunió elleni háborújával és a népirtás problematikájával foglalkozott Krausz Tamás, aki Ungváry Krisztiánnak a magyar honvédség második világháborús szerepvállalását feldolgozó monográfiájára reflektálva tekintette át a szovjet lakossággal szemben német és magyar részről elkövetett háborús cselekmények jellegét, és fogalmazta meg kritikáját a fent említett történeti munkatartalmi elemeit illetően.

A második világháború alatt létrejött Szlovén Domobránság történetével és megítélésével foglalkozott Lukács B. György. A német megszálló erőkkkel kollaboráló, kommunistaellenes katonai szervezet tevékenysége a szlovén történettudomány vitás pontját képezi. Lukács B. György írása arra mutatott rá, hogyan vált a domobránok kérdése a szlovén történetírás egyik központi témájává.

A historiográfiai szakaszt és magát a kötetet is Szvák Gyulamunkája zárta le, amely Palotás Emil pályafutásának egy pontját, a tanszékvezetővé válás pillanatát ragadta meg, azt a generációváltást, amelyet Perényi József nyugdíjba vonulása és Palotás Emil kinevezése jelentett. *A két tanszékvezető* című írás ily módon állított emléket az ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék életében és működésében meghatározó szerepet játszó két neves történésznek.

A tanulmánykötet tág teret biztosít Kelet-Európa történeti sokszínűségének bemutatására, lehetőséget nyújt a közép- és kelet-európai, valamint a balkáni régió országaihoz köthető történeti problémák, historiográfiai kérdések felvetésére, illetve tárgyalására a korai újkortól a modern korig. A tanulmányok sokoldalú tematikai és eltérő módszertani megközelítései értékes adatokkal, információkkal, szemléletmóddal szolgálhatnak a Kelet-Európa és a Balkán története iránt érdeklődő kutatók számára.

SCHREK KATALIN

Frankofónia Magyarországon

Gálffy László – Sáringer János (szerk.):
*Fehér Lovag: tanulmányok Csernus
Sándor 65. születésnapjára. Lazi
Könyvkiadó – SZTE BTK Középkori
Egyetemes Történeti Tanszék, Szeged,
2015. 468 oldal*

A *Fehér lovag* című tanulmánykötet Csernus Sándor, a Szegedi Tudományegyetem Középkori Egyetemes Történeti Tanszék oktatójának hatvanötödik születésnapjára köszöntésére jelent meg. Pályatársai, tanítványai és barátai tisztelegnek a mester előtt, akinek a neve a hazai történettudományban és középkorkutatásban szinte összeforrt a frankofónia fogalmával. Előljáróban fontos kiemelni, hogy ez a *Festschrift* igen reprezentatív mennyiségű, mintegy 43 írást tartalmaz – magyar és francia nyelven. Az elemzések nem csupán francia vonatkozású témákat tárgyalnak, hiszen a kora középkortól akár a 21. századot is érintve igen széles spektrumon mozogva nyújtanak sokszínű képet. A kötet kronologikus sorrendben közli a tanulmányokat, az alábbi recenzió azonban tematikus egységenként igyekszik áttekinteni a kötetet, elsősorban a francia vagy középkori vonatkozású írásokra koncentrálva, de nem elhanyagolva a más korszakok elemzéseit.

Elsőként a francia–magyar összefüggések témakörében Seláf Levente, Csernus Sándor nyomán haladva, egy krónikaértelmezést jár körül. A 15. századi burgundi diplomata és krónikás, Olivier de la Marche két írásának magyar vonatkozásaiból kiderül, hogy miként kapcsolódik össze a trójai eredetmitosz a szerző Habsburgokat pártoló ideológiájával és az abból fakadó Hunyadiakat érintő ellenérzéseivel. Az allegorikus jellegű *Chevalier délibéré*-ben (vagyis az *El-tökélt lovagban*) V. László és Hunyadi János is a történelem nagyjai között szerepelnek, de velük szemben Hunyadi Mátyásról már pejoratívabb képet fest a történetíró.

A szövevényes 15. század, azon belül is leginkább az 1460-as évek diplomáciai kapcsolatainak mélyére ásott Györkös Attila. Kiemeli, hogy II. Piusz pápa eltökélte, hogy létrehoz egy török-ellenes szövetséget, melybe megnyerte Velencét, amihez Burgundia és kezdetben a csehok is közeledtek. Ám XI. Lajos francia uralkodó itáliai érdekkellentéik miatt végül nem adta be a derekát. Ebben a közegben létrejött két szövetség: a velencei–magyar–pápaság–burgundi és a cseh–lengyel–francia. II. Piusz pápa halált követően az egyedül aktív magyar–velencei szövetség sem ért el tartós sikereket, és a szövetségek szétestek – így az egységes Európáról szőtt tervek is. A nemzetek közötti érintkezésekkel foglalkozik a 10–11. századi vonatkozásban Zimonyi István és Font Márta az 1013-as merseburgi események tükrében. A művészettörténeti elemzéseket két francia nyelvű tanulmány szemlélteti, így Tóth Ferenc a jáki templom és a titokzatos Villard de Honnecourt kapcsolatát mutatja be, Bárány Attila pedig a francia Szent Mihály Rend és Tegledi István sírja közti összefüggéseket tárgyalja. A korai középkori egyházi és reformációt érintő kérdéseket Jean Bérenger, a Sorbonne professzor emeritusa járja körül, míg az újkori szekcióból Tverdota György Krúdy-elemzése emelhető ki, aki párhuzamba állítja a tárgyalt művet francia szépirodalmi példákkal.

Novák Veronika szintén a késő középkori francia krónikáirodalmat használta fel a 15–16. századi szerzők körében kialakult halálkép bemutatására. Míg a korábbi időkben a halált általában csaták és járványok kapcsán jelenítették meg, a középkor végére egyre gyakrabban találni részletes leírásokat kivégzésekről, különféle büntényekről és balesetekről. Ez a hangsúlyeltolódás a párizsi városi krónikákban a vallásgyakorlaton kívül az igazságszolgáltatás gyakorlatának változásaiban is keresendő, és nem független

a haláltánc képzőművészeti ábrázolásaitól sem. A krónikaszovegeken túl a francia középkori irodalmat Rajnavölgyi Géza 12. századi Marcabru keresztes ének fordítása prezentálja. Penke Olga tanulmánya a francia–magyar fordítói attitűdöt vizsgálja egy 1791-es Voltaire írás kapcsán, szintén a felvilágosodás korát idézi Kecskeméti Károly írása, mely a korabeli franciaországi filantróp mozgalmat követi nyomon.

Későbbi francia–magyar vonatkozást vizsgál Ablonczy Balázs a Párizsi Magyar Intézet 20. század eleji kezdetének felvázolásával. Az 1927-ben létrejött irodát az egyre növekvő számú magyar diák párizsi jelenléte indokolta, és Ablonczy kiemeli, hogy az első igazgató, Molnos Lipót tevékenysége a szakirodalomban eddig elhanyagolt terület volt. A kezdeti nehézségek ellenére – a húszas évekbeli Magyarország negatív megítélése, az állandó épület hiánya, illetve az 1940-es évek német megszállása – a lassan kivívott elismerés nem maradt el, és az intézet tanulmányi központtá válhatott, mely ma is aktív támogatója a Párizsban tanuló magyar diákoknak.

Egy 19. századi érdekességről szól Kökény Andrea mélyfúrása, melyben a francia író, Frédéric Gaillarde 1839-es texasi útján keresztül szemlélteti a francia–amerikai szálakat. Gaillarde-ot főleg a belpolitika, a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok érdekelték, de Texas jövőjére vonatkozóan is értekes megfigyeléseket tett. Kifejezetten fontosnak vélte a francia–texasi kapcsolatok ápolását, de az azokhoz fűzött várakozásai végül negatív eredménnyel zárultak. Korban hasonló időszakot jár körül Deák Ágnes, aki egy sajátos forrástípusra, a forradalmi ima műfajára idéz példát a 19. századi Magyarország területéről, ami a III. Napóleonhoz való közeledés jelenségét illusztrálja.

A középkori francia vonatkozásokra újabb példa Szalontai Csaba tanulmánya, melyben egy 15. századi burgund lovag úti élményeinek magyar vonatkozásaira fókuszál. Bertrandon de la Brocquière útja során Belgrádnál átkelt a Dunán, de az áradások miatt

kénytelen volt módosítani útvonalt, így végül Szegeden keresztül kellett továbbhaladnia. Az elemzésből kiderül, hogy egyrészt Szegedre vonatkozó egyedülálló forrással van dolgunk, az általa feljegyzett adatok várostörténeti szempontok mellett – többek között, hogy Szeged nem rendelkezett városfallal – környezettörténeti forrásként is felhasználhatók, például az árvizeket illetően. A középkori-koraújkorai útleírások más területekről is hasznos adalékokkal szolgálhatnak a történészek számára, így például a 17. századi, szintén francia Guillaume Levasseur de Beauplan ukrainai úti élményeit követhetjük végig Varga Beáta tollából. Szintén a dél-magyarországi vizsgálódásokhoz kapcsolható Petrovics Istvánnak a középkori Pécs sajátosságait összefoglaló írása is, aki a Kubinyi András-féle várostörténeti szempontokon végighaladva deríti ki, hogy miért foglalhatott el jelentős helyet a középkor végén a másodrendű városok kategóriáján belül Pécs.

Szintén a 15. századi Dél-Magyarországra kalauzolja el olvasóit Galamb György, a középkori eretnekség világába. A szerző a prágai egyetemet megjárt diákok hatása mellett Marchiai Jakab ferences prédikátor eretnekek elleni tevékenységét vizsgálja. Galamb György kiemeli – mintegy revízió alá véve a korábbi marxista jellegű megközelítéseket –, hogy az eretnek mozgalmak még nem kapcsolódtak össze a társadalmi elégedetlenségekkel fakadó megmozdulásokkal. Megerősítve például Kardos Tibor korábbi álláspontját, arra a következtetésre jut az *Articuli husitarumból* vett példákra támaszkodva, hogy a Délvidéken elsősorban a kelyhes irányzat jelenléte volt erőteljes.

E régióhoz kapcsolódóan említhetjük Marjanucz László tanulmányát, mely a Temesi Bánság 18. századi történetére vonatkozó historiográfiáról nyújt áttekintést. Elsősorban a leglényegesebb monografikus feldolgozásokat értékeli (Szentkláray Jenő, Pesty Frigyes vagy Baróti Lajos munkáit). Az északi országrészre ugorva, a középkori gazdasági viszonyokat Draskóczy István vizs-

gálja, a Krakkó–Buda–Kassa és Árva megyéket érintő tanulmányában. A kötetben a gazdasági kérdések még visszatérnek a piaci rendszer újkori elméleteit és szövevényes rendszereit elemző Pászka Imre révén.

Egy a „mások szemével” jellemezhető csoportban Székely Melinda Orosius történetíró művét boncolgató cikkén keresztül láthatjuk Rómának a gótokra – jelen esetben Athaulfra – gyakorolt hatását és a birodalom 5. század eleji állapotát. Mivel Orosius saját véleménye is kivehető munkájából, így Székely Melinda úgy véli, hogy az általános elképzeléssel szemben Orosius barbárellenessége differenciált, minden esetben az együttélést és az Örök Város sorsát tartotta szem előtt. Ságghy Marianne korban is hasonló vonatkozású írása az Ágoston-féle *Vallomásokban* elemzi a római irodalom első női életrajzát. Nyelvészeti szempontokat is alkalmazott Polgár Szabolcs, aki a középkori latin forrásokban vizsgálja a *turci* népnév előfordulását, valamint Balogh László, aki egy bizánci forrásban felbukkanó türk kifejezésnek jár utána. Kifejezetten figyelemfelkeltő címmel írta meg Ötvös Péter egy korújkori nyelvi töredéket boncolgató elemzését a közismert „védőbástya toposz” szempontjából. Az ünnepelt által közreadott francia forrást, Robert de Clari beszámolóját hasznosította Kovács Szilvia a kunokat érintő írásában.

Hazai viszonylatban igen érdekes hiányt pótol Noël-Yves Tonnerre francia szempontú írása, melyben azt a tényt igyekszik némileg árnyalni, hogy a 19. századi francia historiográfiában a magyar történelem nem számított igazán gyakori témának. Tonnerre bemutatja a hazájában is kevésbé ismert Charles-Louis Chassin történész azon útját, melynek végeztével a magyar történelem megírására vállalkozott. A korban megszokott hősies és dinamikus hangvételű szintézise a magyarok történetét a honfoglalástól a 19. századig követi nyomon. A honfoglalás mellett helyet kaphatott Attila, valamint a két kulcsmomentum: a kereszténység felvétele és Hunyadi János törökökkel vívott

háborúja. A 19–20. századi francia külpolitikai érderendszer kerül terítékre Ferwagner Péter Ákos írásában, mely egy 1908-as párizsi szerzeményben, Libanonban vizsgálja a nacionalizmus problémáját.

A kora újkori elzászi – így elsősorban strasbourg-i és hagenau-i – nyomtatványokban magyarokról közvetített képre fókuszál Monok István. Írásából kiderül, hogy a korabeli egyetemi tanárok, értelmiségiek egyfajta nemzetközi diskurzus részesei voltak, így például a humanista Zsámboky János, Temesvári Pelbárt vagy Laskai Osvát. A magyarokról kialakított kép másik véleményformáló tényezőjét természetesen a törökök elleni háború jelentette.

A hatalomgyakorlás ceremóniáját, Árpád fejedelem pajzsra emelését mutatja be széles történeti kontextusban Tóth Sándor László. Mivel egyedül a *De administrando Imperio*-ban található meg ennek leírása, fontos kérdés, hogy a szertartást miként kell értelmezni. Tóth úgy véli, hogy a kazár követek fontos szerepet játszottak benne és a pajzsra emelés eredetét vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a germánoktól a bizánci átvételen keresztül jutott el a kazárokhöz és így a magyarokhoz. De az egyébként több helyen is megtalálható rítus (mely a frankok között is népszerűségnek örvendett) vizsgálata nem tekinthető lezárt kérdésnek. Tóth hangsúlyozza, hogy egyértelműen fejedelmi beiktatásként kell azt értelmezni, és a köztudatba beitatódott jelenlétét mutatja például a 18. században II. Rákóczi Ferenc pajzsra emelése. Nem utolsósorban a Rákóczi-korhoz, pontosabban a szabadságharchoz kapcsolódik a modern mérnöki kultúra elterjedése is, aminek részleteit Kövér Lajos vizsgálta, illetve a tudományon túl a felvilágosodás korának kulturális életébe cseppen az olvasó Pál József Mozart elemzésén keresztül.

A 20–21. század eseményei sem maradnak említés nélkül a kötetben, mivel a szerzők Algériától Franciaországig körbejárják a szocializmus korszakát, erről J. Nagy László, Vukman Péter és korábbi időszak vonatkozásában Romsics Ignác és A. Sajti Enikő ér-

tekeznek. Az 1920-as évek Dél-Amerikájáról Fischer Ferenc munkájából tájékozódhatunk, a spanyol követséggel és külügyi problémákkal pedig Anderle Ádám foglalkozik. A jelenkori politika egyes szegmenseit Nagy Miklós, Szász Géza és Kiss Barnabás tanulmányai érintik.

Összességében megállapítható, hogy a kötet nem csupán egy témakör vagy korszak témáit dolgozta fel, és nagy erénye, hogy hazai és nemzetközi viszonylatban is széles spektrumon mozognak a tanulmányok. Az alábbi recenzióban kijelölt tematikák – a Délvidék vizsgálata, a francia–magyar kap-

csolatok vagy a „mások szemével” terület – izgalmas betekintést nyújtanak az egyazon témakörön belüli kutatási területekre, igaz, ez a sokszínűség szinte zavarba ejtő is lehet. Végezetül érdemes megemlíteni, hogy a könyv borítója látványos eszközzel megragadja az olvasó figyelmét, ugyanis a címben említett Fehér lovag, túl az ünnepelthez kötődő szakmai utaláson, vizuális hatásával valóban főszereplőjévé válik a tisztelgő kötetnek.

FÁBIÁN LAURA

Számunk szerzői

BAKKA, EGIL	professor emeritus, Norvég Műszaki Egyetem, Trondheim, Norvégia
BARTHA ÁKOS	történész, Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
BJÖRNSSON, PÁLL	történész, Akureyri Egyetem, Izland
DÖMÖTÖR ILDIKÓ	irodalomtörténész, Nyíregyházi Egyetem
FÁBIÁN LAURA	történész, doktorjelölt, Eötvös Loránd Tudományegyetem
GYÖNKI VIKTÓRIA	történész, doktorjelölt, Eötvös Loránd Tudományegyetem
HORVÁTH EMÓKE	történész, Miskolci Egyetem
KÖKÉNY ANDREA	történész, Szegedi Tudományegyetem
LÉVAI CSABA	történész, Debreceni Egyetem
MANHERCZ ORSOLYA	történész, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
ONUF, PETER S.	professor emeritus, Virginiai Egyetem, Egyesült Államok
PETERECZ ZOLTÁN	történész, Eszterházy Károly Egyetem, Eger
PINTÉR KÁROLY	történész, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest
SCHREK KATALIN	történész, Debreceni Egyetem
SOLYMOSI JÓZSEF	történész-főlevéltáros, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár, Budapest
SZÜCS PÉTER	független kutató, Budapest
VÁRI LÁSZLÓ	művelődéstörténész, független kutató, Budapest
VENKOVITS BALÁZS	történész, Debreceni Egyetem

Az angol nyelvű szövegeket fordították: LÉVAI CSABA, FELFÖLDI LÁSZLÓ, VAJDA ZOLTÁN

Contents

Essays

VIKTÓRIA GYÖNKI Snorri Sturluson, the Politician: The relationship between Icelanders and the Norwegian Kings in the Middle-Ages	5
PÉTER SZÜCS The Domestic Propaganda of Gustavus II during the Thirty Years' War	16
ANDREA KÖKÉNY John Adams and the Beginnings of Dutch-American Relations	38
EMÓKE HORVÁTH The peculiar twists and turns of the establishment of Hungarian-Cuban diplomatic relations (1959–1960)	50
PÁLL BJÖRNSSON Inventing a National Hero: The Commemoration of Jón Sigurðsson and the Making of National Unity in Iceland	69
KÁROLY PINTÉR Jefferson's Wall: The Power of Metaphor in Church and State Debates in the 20 th Century US	79
ÁKOS BARTHA The Political Ideology of Endre Bajcsy-Zsilinszky in the First Half of the 1930s	94

Workshop

CSABA LÉVAI Revolution, War, and Slavery: The Influence of the American Revolution on George Washington's Conception of Slavery	122
BALÁZS VENKOVITS Closing Doors, New Opportunities: Hungarian Immigration to North America between the Two World Wars	131
ZOLTÁN PETERECZ American Views on Hungary between the Two World Wars	144
ILDIKÓ DÖMÖTÖR A Catholic English Woman Travelling around Hungary: Julia Byrne's Reminiscences about Western Hungary from 1867	155
EGIL BAKKA The Polka before and after the Polka	165

Beyond the Borders

"Good National History Is International history:" An Interview with American Historian Peter S. Onuf	175
Selected works by Peter S. Onuf	179
PETER S. ONUF The Empire of Liberty: Land of the Free and Home of the Slave	181

Reviews

Fifty Years of Hungarian-US Relations in the Twentieth Century (Borhi László: <i>Nagyhatalmi érdekek hálójában</i> , Budapest: Osiris–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015.) ZOLTÁN PETERECZ	204
The Abundance of Information – On Freemasonry (Róbert Péter [General Editor], Jan A. M. Snoek [ed.], Cécile Révauger [szerk.]: <i>British Freemasonry 1717–1813</i> (Vol. 1. <i>Institutions</i> , Vol. 2. <i>Rituals I</i> , Vol. 3. <i>Rituals II</i> , Vol. 4. <i>Debates</i> , Vol. 5. <i>Representations</i>), New York: Routledge 2016.) LÁSZLÓ VÁRI	208
An Assessment of Alexander Bach as Minister of the Interior (Georg Seiderer: <i>Oesterreichs Neugestaltung. Verfassungspolitik und Verwaltungsreform im österreichischen Neoabsolutismus unter Bach 1849–1859. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 2015. [Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Hrsg. vom Institut für Neuzeit und Zeitgeschichtsforschung der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Band XXXIV.]</i>) ORSOLYA MANHERCZ	213
Church History from a Freedom Fighting Viewpoint (Molnár Ferenc: <i>A Munkácsi Egyházmegye 1848–1849-ben. Tanulmányok és kronológia. Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 2014.</i>) JÓZSEF SOLYMOSI	218
East European changes of fortune (Kelet-európai sorsfordulók. <i>Tanulmányok a 80 éves Palotás Emil tiszteletére. Szerk. Juhász József et. al. L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest, 2016.</i>) KATALIN SCHREK	221
Francophone Hungary (Gálffy László–Sáringner János [szerk.]: <i>Fehér Lovag: tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára. Lazi Könyvkiadó, SZTE BTK Középkori Egyetemes Történeti Tanszék, Szeged. 2015.</i>) LAURA FÁBLÁN	226
<i>Authors</i>	231

Az Aetas történettudományi folyóirat 2018. évi előfizetői felhívása

Rendkívül fontos folyóiratunk számára előfizetőink támogatása és hűségese kitartása. Ebben az évben a következő tematikus számaink jelennek meg:

Az észak-atlanti térség történelmi távlatból

A nagy világgégés után

Habsburg–magyar–oszmán béketárgyalások és békekötések

Görgey Artúr, a magánember

Interjúkat közlünk Peter S. Onuffal (USA), Kemal Beydillivel (Törökország), valamint Gergely Andrással.

Folytatjuk „Elmélet és módszer” rovatunkat.

Eddigi gyakorlatunknak megfelelően a 2018-as évfolyamra is kedvezményt biztosítunk előfizető olvasóinknak, hogy ezzel is jelezzük, nagyra becsüljük bizalmukat és támogatásukat.

Többféle előfizetői módot ajánlunk fel ugyanakkor, hogy alkalmazkodjunk olvasóink igényeihez:

Éves előfizetői ár: **4000 Ft** (tartalmazza a postaköltséget, az év végén elektronikus formában is előfizetőink rendelkezésére bocsátjuk az évi 4 számunkat!)

Éves elektronikus előfizetői ár: **3500 Ft** (pdf file-ban e-mailen a lapszámok megjelenésekor)

Egy számot megrendelőknél: **1000 Ft** + postaköltség

Egy szám könyvesbolti ára: **1100 Ft**

A folyóirat megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén.

Korábbi számainkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Jövedelemadójának 1%-át ebben az évben is felajánlhatja egy olyan egyesületnek, alapítványnak, amelyet arra érdemesnek ítél. Folyóiratunk szerkesztői azzal a kéréssel fordulnak Önnek, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóinknak eddigi támogatásukat!

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179
<http://www.aetas.hu>
aetas@mail.u-szeged.hu

Következő számunk tartalmából

ALEKSANDAR R. MILETIĆ

Az első világháború és a lakásbérleti piac, 1914–1938. Kelet-Közép- és délkelet-európai folyamatok tágabb európai kontextusban

JOHN PAUL NEWMAN

Senkiföldje. A hadirokkantak és a háborús önkéntesek helyzete Jugoszláviában

MIROSLAV MICHELA

A „szabadság napjának” két évfordulója. 1918. október 28-ának hivatalos megemlékezéseiről Szlovákiában 1918–1938 között

DÉVAVÁRI ZOLTÁN

Viharban. A Magyar Párt története a Délvidéken 1923–1925

Bemutatjuk Jan Rychlík cseh történészt

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 4000 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 1000 Ft + postaköltség, könyvesboltban 1100 Ft.

A folyóirat elektronikus előfizetési díja egy évre 3500 Ft

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;

Írók Boltja, Parnasszus Kft., VI. ker., Andrásy út 45.;

Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.;

Magyar Napló Könyvesbolt, VIII. ker., József körút 70.;

Penna Bölcsész Könyvesbolt, V. ker. Magyar u. 40.

Szeged: Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.;

Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.

Miskolc: Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.;

Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;

PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Wirth Letícia

Telefon: (20) 593-04-56

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Nyomdaipari Kft., Szeged

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 1100,- Ft
Előfizetőknek: 1000,- Ft

Meg kell állapítanunk azonban: nem kivételes jelenség, hogy széles politikai spektrumon található emberek ugyanazt a személyt használják egyesítő szimbólumként. Olaszországban Giuseppe Garibaldi egyesítő szimbólumként szolgált politikai mozgalmak számára a jobb és bal oldalon egyaránt. Az Egyesült Államokban pedig George Washington és Abraham Lincoln játszott ugyanilyen szerepet egymással szembenálló mozgalmak számára, beleértve a két vezető amerikai politikai pártot. Valójában még azt a kijelentést is megkockáztathatjuk, hogy Jón Sigurðsson státusa Izlandon egyenértékű Washington és Lincoln imázsainak a 20. századi Egyesült Államokban tapasztalható együttes erejével. Gyakoribb azonban, hogy ünnevelt egyének, különösen politikusok, nem vívják ki maguknak az egyesítő erejű nemzeti hősök státusát. Otto von Bismarck Németországban, illetve Finnországban Carl Gustav Emil von Mannerheim tábornok segítették országaik egyesítését, és mindkettőjüket számos emlékművel tisztelték meg röviddel haláluk után. Politikai örökségük viszont soha nem vált széles körű tisztelet tárgyává, mint ahogy egyiküknek sem sikerült egyesítő ikonná válnia. Sigurðssonnal ellentétben ugyanis, aki életében nem vállalt hivatalt, Bismarcknak és Mannerheimnek elég alkalma volt arra, hogy hatalmuk gyakorlása révén népszerűtlenné váljanak.

Páll Björnsson tanulmányát számunk 69–78. oldalán olvashatják.
